

Ф. УГЛОВ

ИНСОН ҚАДРИ

(врач хотиралари)

Тошкент
ЎзССР «Медицина»
1983

Углов Ф. Г.

Инсон кадрн: (Врач хотиралари).— Т.: Медицина, 1983.— 286 б.

Китоб муаллифи академик Ф. Г. Углов хирург, кенг шухрат топган «Хирург қалби» китобининг муаллифи, ўз ишида социалистик жамиятдаги одамларнинг муносабатлари, орномус, бурч, одабийлик ҳақидаги ўйлари билан ўртоқлашади. Автор китобда ичкиликбозлик, тамаки чекиш каби ўтмиш сарқитларига қарши ғазаб билан сўзлайди. Еш китобхонга саломат бўлиш ва бахт-саодатга эришиш орзусида самарали меҳнат қилиш ва инсоний фазилатларни орттириш учун нималар қилиш кераклигини баён этади.

Углов Ф. Г. Человек среди людей: (Записки врача).

ББК 51.2(2)

610

Таржиманинг илмий муҳаррири медицина фанлари доктори,
профессор *А.М.Убайдуллаев*

У 4702010200 — 047
М 354 (01) 83 64 — 83

© Издательство «Молодая гвардия», 1983
© УзССР «Медицина» нашриёти, 1983 (таржима)

пр. 05

1

«Вестник хирургии» журналы редакциясига бир хат келди. «Мана, бир ярим йилдирки, 59 ёшли беморнинг ўлими муносабати билан терговдаман, уни ўтган йили январь ойида гангреноз, перфоратив, калькулез холецистит туфайли операция қилган эдим. Операция пайтида жуда кўп қон кета бошлади. Беморнинг ўлиб қолишига нақ бир баҳя қолган эди... Уни ўлимдан олиб қолдик, бироқ, қорин бўшлиғида тасодифан дока салфетка қолиб кетибди, буни мен ҳам, менинг ассистентларим ҳам сезмай қолишибди.

Ўша йили февраль ойи охирида бемор аҳволи яхши бўлиб, эсон-омон касалхонадан чиқарилди, лекин операциядан кейин орадан етти ярим ой ўтгач, у бирдан ўлиб қолди.

Бемор ёриб кўрилганда катта, шарсимон шаклдаги тромб, яъни тикки топилди, у ўпка артериясининг бутун йўлини тўсиб қўйган эди, ўлимга асосан ана шу тромб сабаб бўлган.

Айни вақтда жигар остида халтага ўхшаб осилиб қолган тампон (дока салфетка) топилди. Перитонит йўқ эди.

Шаҳримизда ўтказилган суд-медицина экспертизаси бемор ўлимга ўпка артерияси тромбозмболняси сабаб бўлган, корин бўшлиғида қолиб кетган тампоннинг фожиага алоқаси йўқ, деган хулоса берди. Москвада ўтказилган экспертиза эса ўлимга тасодифан қолиб кетган тампон сабаб бўлган, деган хулоса чиқарди.

Иш жиноят таркиби йўқлиги туфайли тергов органлари томонидан икки марта ёпилди.

Хозир менинг ишим СССР прокуратурасида, мен совуққонликда айбланаман. Мен 30 йилдан бери аъзо бўлган партия сафидан ўчирилиш, бир умр ишлаб келаётган институтимдан бўшатилиш хавфидаман.

Сиздан менинг ишим ҳақида қимматли фикрингизни ва сиз раҳбарлик қилаётган редакция фикрини айтишингизни сўрайман.

Миннатдорлик билан жавобингизни зориқиб кутаман.

Профессор Гафили».

Хат менга, журнал редакторига йўлланган эди. Профессор аризага илмий-клиник конференция протоколини ҳам қўшиб юборибди. Протоколда ёзилишича, клиника раҳбари ва унинг ходимлари беморнинг касаллик тарихини ва марҳумни ёриб кўриш маълумотларини синчиклаб ўрганиб, бемор ўпка артерияси эмболиясидан ўлганини ва қолиб кетган тампоннинг мудҳиш оқибатга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини аниқлашган.

Биз профессор Гафилининг аризасини редколлегия мажлисида кўриб чиқдик ва унга редколлегия агар расмий сўровнома олса, мазкур масала юзасидан расмий орган сифатида ўз фикрини айта олади, деган мазмунда хат ёзиб юбордик.

Мен хатни жўнатиб юбордим, лекин дилим жуда ғаш эди. Бир томондан, гап мутахассиснинг, балки яхши бир одамнинг обрўси устида кетяпти. Бошқа томондан олган-

да... аёлнинг ҳаёти, тўғрироғи, унинг ўлими. Профессор Гафилнининг хатосини қандай баҳолаш керак? Хирургия амалиётидаги бахтсизликми ёки шунчаки совуққонликми?

...Ниҳоят, маҳаллий прокуратурадан хат олинди: мен профессор Гафили ишга бўйича эксперт комиссиясига аъзо қилиб киритилдим ва воқеанинг қандай содир бўлганини ўрганиш учун ўша ерга жўнаб кетишим керак бўлиб қолди.

Жанубдаги республикаларимиздан бирининг пойтахтига етиб бориб, ишга ўрганишга киришар эканмиз, олдимда қийин муаммо пайдо бўлди. Мен, аввало, профессор Гафили билан иложи борича яхшироқ танишишга ҳаракат қилдим. Бу хирург эл ўртасида анча обрў ортирган, ўз республикасида жуда машҳур, қўллари жуда енгил ва дилкаш одам экан. Ҳамма унинг жуда кўнгличанлиги ва беморларга ғамхўрлиги ҳақида гапирарди. Уни севишар, унга ишонишар ва ундан кўпинча у ёки бу беморни ўзи операция қилишини сўрашаркан. У ҳеч кимни бирор марта қайтармаган. Баъзан у шундай операцияларга қўл урганиб, бошқа профессорлар бундай операция қилишга ботилишмаган, ё бўлмаса, уларда операция оқибатлари жуда ёмон бўлган.

2

Қушлардан бирида (июнь ойида) эрта сахарда, профессор гаражида «Москвич»ни сафарга ҳозирлаётган эди, у ўз оқласи билан саёҳатга жўнамоқчи бўлиб турганди. Лекин шу пайт унинг олдида бир аёл югуриб келди, кўлидаги боланинг боши ёрилган эди. Профессор уларни машинасига ўтирғизиб, клиникасига олиб борди. Йўлда сўраб-суриштирганди, иккинчи қаватдан дазмол тушиб кетгани ва унинг чети боланинг бошига теккани маълум бўлди.

Профессор операция столи устида беш соат жон куйдирди. Кейин бир ярим ойгача болага қаради, боланинг ҳаёти қил устида эди.

Ахирин профессор ғалаба қозопди.

Орадан уч ой ўтгач, ота-она севинчи ичига сиймай ўғлини эсон-омон касалхонада олиб кетишди. Улар кўзларида жикка севинч ёши билан профессорга миннатдорчилик айтдилар. Заходиловлар оиласи ана шу тарзда илк бор профессор Гафили билан танишди.

Ғам-ташвишни унутган эр-хотин яна бахтли осуда ҳаёт кечира бошлашди.

Киш ўргаларида кутилмаганда Елена Петровнанинг қорни тўсатдан қаттиқ оғриб қолди. Дастлаб эр-хотин бунга унча аҳамият беришмади, ўтиб кетар, деб ўйлашди. Унинг ўт пуфагида тош борлигини ўзлари билишарди, бир неча марта оғриқ хуружлари азоб берган, лекин ҳар сафар ўт ҳайдайдиган дори ичиб, овқатдан ўзини тийганида оғриқ тез орада босилиб қоларди.

Бу сафар ҳам Елена Петровна дори ичиб, парҳез тутди. Лекин енгил тортмади. Оғриқ зўрайгандан зўрайди. Оғриққа асло чидаб бўлмасди. Эри шу яқиндаги телефон будкасига югуриб, «тез ёрдам» чақирди. Врач — ёшгина жувон келди. У Елена Петровнанинг қорнининг бир нечта жойини ушлаб, пайпаслаб кўрди, беморнинг афти бужмайиб, инқилларди. Шунда врач иккиланмай: «Сизда ўтқир холецистит бор. Ҳозироқ касалхонага бординг. Ма-на сизга хирургия бўлимига йўлланма»,— деди. Доктор кетди.

Эр-хотин нима қилишларини билмай ўйланиб қолишди. Касалхона... Балки операция қилишар... Балки касалхонага бормай, уйда даволанса ҳам бўлар? Эри дорихонага гизиллаб бориб, танишидан дори олиб келди (у дори ичишни хотинига тайинлаб, ишига кетди. Кечкурун ишдан қайтганида хотини бир ҳолатда ётарди. Оғриқ зўрайган, аёлнинг ранги сарғайиб кетган, кўзлари киртайиб қолган эди).

Тунда хотинининг аҳволи оғир бўлиб қолди. Эр профессор Гафилиниқига югурди, уни уйготди.

— Ўтинаман, сиздан! Хотинимни бир кўриб қўйсангиз, аҳволи жуда оғир. Балки уйда ётса ҳам бўлар, касалхонага ётқизишга ҳожат йўқдир. Агар ётиш шарт бўлса, илтимос қиламан, ўзингизнинг клиникангизга ётқизсангиз!

Профессор Гафилн шу куни тунда яхши ухлай олмади. Унинг куни жуда оғир ўтди, кечкурун бўлса, уни клиникага чақиритишди, чунки операция қилинган беморлардан биттаси оғир бўлиб қолган эди. У узок вақтгача сиқилиб, ухлай олмади, хавотирланиб, навбатчи врачга қўнғироқ қилди. Тунги меҳмон анча жаҳлини чиқарганди. «Ахир йўлланма берилган ўша клиника ҳам ёмон эмас-ку,— ўйлади у.— У ердаги хирурглар бундай операцияларни яхши қилишади-ку». Лекин у жаҳлини ютди.

Бемор ўз ҳаётини ишониб топширадиган хирургни танлашга ҳақи бор, деб ўйларди ҳамиша Гафили.

— Ҳа, ҳа, албатта,— деди профессор,— меннинг клиникамга олиб боравсизлар.

У йўллашма ёзиб берди.

Орадан уч кун ўтди. Касаллик манзараси тобора оғирлашиб борарди. Қонинг бўшлиғида фалокат түгён урарди, беморнинг аҳвали соат сайин оғирлашиб бормокда эди, у ҳушидан кета бошлади.

— Агар ҳозирок операцияга рози бўлмасангиз,— деди профессор Гафили, беморнинг қариндошларига,— эртага кеч бўлади.

Эр-хотин рози бўлишди.

Операция пайтида ўт пуфагининг яллиғлангани, тошларга тўлгани аниқланди. Ўт пуфагининг девори ўлган, ҳатто битта жойи тешилган эди. Хирург кўзи олдида ёйилиб кетган ўткир перитонит манзараси намози бўлди.

Бундай шаронгда ўт пуфагини олиб ташлаш қийин ва хавфли эди. Ўлган тўқималар қўл тегар-тегмас сирганиб кетарди. Хирург ўт пуфаги бўйинини умумий ўт оқимида ажратганда бетўхтов қон кета бошлади. Қонни қисқич билан ҳам, дока тампон билан ҳам тўхтатиб бўлмади. Врач қонни кетма-кет салфеткага шимдириб олар, бошқасини кўяр, кейин унинг устига, яна янгисини кўярди. Қон шу қадар кета бошладикки, айни вақтда беморнинг ҳар ишкала венасидан қон қуйишга тўғри келди. Лекин бу ҳам қор қилмади. Беморнинг аҳвали бир пасда оғирлашиб қолди. Томир тез урар, босим фожияли равишда тушиб борарди.

Профессор Гафили нима қилишини билмай саросимага тушди. Қўллари калтиради, шу онда ўз кучига ишонамай қолди. Лекин шундай қалтис фурсатда иродали одамлар бор кучларини ишга солидилар. Қон кетаётган жойга бирданига бир нечта салфетка босиб қўйди-да, ёрдамчиларидан бирига: «Операция хонасига тезда кафедра мудирини чакириб келинг»,— деди. Профессор Межуrow ёши анча ўтиб қолган бўлиб, кун йиллардан буён операция қилмасди, лекин хирурглик тажрибага бой ва касалликлар юзасидан доно маслаҳатлар берарди.

Межуrow бир пасда операция хонасига етиб келди. У бир қарашдаёқ юзага келган қалтис шаронгга тушунди-да, хирург қонни оддий усул билан тўхтатадиган бўлса, бемор ўлиб қолиши мумкинлигини англади. У қон оқаётган жойга узун қисқич қўйинг, лигатура қўймай, уш жароҳатда қолдиринг. Ўлим хавфи йўқолгач, қон оқишини

қандай килиб тамоман тўхтатишни ўйлаб кўрамиз, деди.

Гафили у айтгандек қилди. Кучли оқаётган қонни урта қискич билан, секинроқ оқаётган қонни тампонлар билан тўхтатди. Қискич ва тампонларни жароҳатда қолдириб, унинг қолган қисмини оҳисталик билан тикди. У бемор ҳаётини сақлаб қолиш учун яна узок курашди...

Операциядан кейин ўн учинчи кун барча эҳтиёт чораларига риоя қилингани ҳолда қискич ва тампонлар олинди. Қоп бошқа оқмади. Яна орадан бир неча кун ўтгач, беморга уйга кетиш учун рухсат берилди. У ўзини соппа-соғ сезарди. Орадан яна бир ой ўтгач, эр-хотин Заходиловлар сабрсизлик билан қутилган Сибирь бўйлаб саёҳатга жўнаб кетишди.

3

Елена Петровна Заходилова ўзини яна ёмон сезганида эри бу гал ҳам Гафили олдига борди. Профессор шу кунгек беморни кўриб, текшириш учун ўзининг клиникасига юборди. Рентген кабинетида кўришаётган пайтда бемор тўсатдан ўлиб қолди.

Мурда ёриб кўрилганда беморда ўпка артерияси эмболияси ва қорин бўшлиғида тампон топилди. Тампон атрофида яллигланиш процесси йўқ эди.

Илмий-клиник конференцияда бемор Заходилованинг ўлими сабаби ҳар томонлама синчиклаб муҳокама қилинди. Профессор Гафили ва патологоанатом ахборотидан, у ерда берилган беҳисоб саволлар ҳамда уларга олинган батафсил жавоблардан сўнг бемор Заходилованинг ўлимига ўпка артерияси эмболияси сабаб бўлган, деган умумий ҳулоса чиқарилди. Эсдан чикиб, қолиб кетган тампон хусусига келганда, у касаллик оқибатига ҳеч қандай таъсир кўрсатмаган ва аксари медиклар тили билан айтиладиган бўлса, факат патологоанатомик топилма бўлган, ҳолос.

Профессор Гафили Заходилованинг ўлиmidан жуда ҳам эзилди. У операция пайтида қаттиқ изтироб чекиб беморни оёққа турғазишда кўп машаққат тортганидан бу оиллага қандайдир яқин бўлиб қолган эди. Шу сабабли, юз берган фожианинг сабаби ҳақида марҳуманинг эри билан гаплашиш айниқса унга оғир бўлди.

Яхшиямки Заходилов ақлли одам эди, у рафикасининг нима сабабдан ўлганини тушунди. У хирургнинг беморни қутқариб қолиш учун қанчалик жон куйдирганини, қанчалик уринганини ўз кўзи билан кўрди, шунинг

учун ҳам у ҳеч қандай таъна қилмай, фақат кўз ёши қилди ҳолос.

— Нима ҳам қилардик, умри қисқа экан-да.

Орадан кўп ўтмай, улар яна учрашиб қолишди. Қутилмаганда ўз-ўзидан яна оғир суҳбат бошланди.

— Тушунаман, профессор,— деди марҳуманинг эри,— пешонасига ёзилгани шу экан-да, қўлимиздан нима ҳам келарди. Сиздан ҳечам хафа эмасман, оиламиз учун қўлингиздан келганча яхшилик қилдингиз.

Профессор Гафили дам олишга жўнаб кетди. Орадан бир ой ўтгач қайтиб келди. Институтда қўшни хирургия кафедраси мудирлиги лавозимини эгаллаш учун конкурс эълон қилишди ва Гафили конкурсда катнашишга қарор қилди. Лекин у ерда ўша кафедра хирургиянинг ҳужжатлари ётганини билмасди, унинг имкониятлари барча кўрсаткичлар бўйича Гафилиникидан паст эди.

У баъзи бошқа ишлар ҳақида ҳам ҳеч нарса билмас эди...

Қушлардан бирида Заходилов уйи олдидаги скамейкада ғамгин, хаёл суриб ўтирарди. У хотинини ўлимдан олиб қолиш учун Гафили қўлидан келган ҳамма ишни қилгани ҳақида ўйларди. У ўзига-ўзи, ҳа, рост, у қўлидан келган чорани кўрди-ку, деб қўярди. Ахир, шаҳардаги энг яхши хирурглардан бири операция қилди ва хотинига қараб турди. Профессор ҳам, унинг шогирдлари ҳам беморни ўлимдан сақлаб қолиш учун астойдил ҳаракат қилдилар.

Скамейкага, унинг ёнига кимдир келиб ўтирганини Заходилов сезмади ҳам.

— Жуда ғамгин кўринасиз, биродар?— охиста сўради у.

Заходилов сесканиб тушди ва нотаниш кишига қаради. Бу ўрта ёшлардаги киши бўлиб, катта кўзлари сал ёшланиб турарди. Ич этини еб юрган Заходилов юрагини бўшатиш учун хотинининг касал бўлганини, ўлиб қолганини гапириб берди.

Нотаниш киши унинг дарду ҳасратини диққат билан эшитди, у аҳён-аҳёнда бошини сарак-сарак қилиб қўярди.

— Аттанг, жуда ёмон бўпти-да. Нима, сиз профессорнинг устидан ҳеч қаерга шикоят қилмадингизми?

Заходилов ҳайр-он бўлиб, эътироз билдирди.

— Нега энди унинг устидан шикоят қилар эканман, ахир у худди қариндошига қилгандек қўлидан келган ях-

шиликни аямади-ку. У ўғлимизни ўлимдан қутқариб қолган...

— Ҳа, рост-а, у ҳатто хотинингиз учун салфетканиям аямабди...

— Энди, бу бахтсиз ҳодиса. Айтганча, менга айтишларича, у салфетка ҳеч қанақа зарар қилмабди.

— Ким айтди сизга шунақа деб? ... Эси бор одам гапирмагандир бу гапни. Сиз аллақачон ариза ёзишингиз керак эди. Хотинингизнинг порлоқ хотираси олдидаги бурчингиз талаб қилади, буни. Ростданам хато бўлганими ёки оғир жиноят қилганими. Яна бир текшириб кўришса, зарар қилмайди...

Заходиловнинг мияси говлаб кетди. Энди тунлари унинг ороми йўқолди — кечалари миғжа қокмай, у ёнбошдан бу ёнбошига ағдарилиб чиқар, нуқул хотинининг ўлимига ким айбдор бўлганини ўйлагани-ўйлаган эди. Ўйлаб-ўйлаб, ахирини шикоят ёзишга аҳд қилди!

Шундай қилиб, прокуратурага Заходилов устидан ариза тушди, унда профессор Гафили «унинг хотинига нисбатан жиноятқорона совуққонлик» қилишда айблалар, шу сабабдан хотинининг ўлгани ёзилган эди. У врачни жавобгарликка тортишни сўраганди.

4

Ариза берилган кундан бошлаб, то мен қатнашган эксперт комиссия иш бошлагунга қадар икки ярим йилдан кўп вақт ўтган эди. Бу йиллар профессор Гафили учун оғир изтироблар ва гам-ташвишларга тўла бўлди. Эксперт комиссия ишлар, сўроқлар олиб борилар, протоколлар ёзиларди ва яна кўпгина ишлар билан банд эдик, буларнинг барчаси хирургнинг дилига, унинг бардам кўлларига, кўзларининг ўткирлигига таъсир қилмай қолмади албатта... Беморлар бўлса, бу гап-сўзларга қарамасдан уни илгаригидек яхши кўришар, ҳурмат қилишар, аввалгидек унга ишонишар эди (шушиси қизиқки, беморлар врачга баҳо беришда ҳеч адашишмайди). Бир хиллари қатъият билан хирургдан фақат унинг ўзи операция қилишини сўрашар, бошқалари ота-оналари, қариндош-уруғлари, яқинлари ҳақида илтимос қилиб келишарди.

Мен энг аввало профессор Гафилининг ўзи билан танишмоқчи ва у билан гаплашиб кўрмоқчи бўлдим. Бизнинг комиссиямизга чақирилган Гафили бўлган воқеани бошидан охиригача батафсил гапириб берди. Гафили

ўзини оқламас эди. Унинг калбида олижаноб врачлик ҳисси жўш урарди, у беморнинг тақдири, ҳаёти ва саломатлиги учун жон куйдиришни ҳамиша ўз орзу-мақсадларидан устун қўйган.

Операция пайтидаги шароитнинг мураккаблиги ва фожиавийлигини ўйлаб кўриб, қўйилган айбнинг очикдан-очик ортиқчалигини тушундим. Бироқ, менинг имкониятларим чекланган эди: мен комиссиянинг оддий бир аъзоси ролида иштирок этаётган эдим, қўйилган айблар тоғлиги усталик ва ақл билан кўриб чиқиш керак эди. Операция пайтида инструмент бериб турган ҳамшира операция охирида битта тампон камлигини сезганини ва бу ҳақда хирургга айтганини айтди. Лекин хирург бунга гўё аҳамият бермаган. Профессорнинг иккита ассистенти бу гапнинг мутлако нотўғрилигини айтишди: тампон камлиги ҳақида улар ҳеч нарса эшитишмаган, акс ҳолда тампонни олмагунча беморни уйига жўнатишмаган бўларди.

Биз иккинчи медицина ҳамшираси Танянинг ҳатти-ҳаракатига эътибор бердик. Катта ҳамшира саволларимизга жавоб бераётган пайтда Таня бошини қуйи солиб, жим ўтирди, ахён-ахёнда катта ҳамширага ҳайратомуз қараб кўярди. Ниҳоят, операцияда қатнашган барча одамлар ўз фикрларини айтиб бўлганларидан сўнг, у сўз олди.

— Мен катта ҳамширанинг ёрдамчиси сифатида,— деб гап бошлади Таня тутила-тутила,— энг аввало тампонларга қараб туришим керак эди. Лекин операция жуда оғир бўлган эди... Биз запасдаги барча биксларни олиб бўлдик, операция охирида операциядан олдинги столда хирургга қанча салфетка берганимиз бирортамининг ҳам ҳаёлимизга келмаган эди. Беморни ўлим чангалидан олиб қолиш билан овора бўлган хирургларнинг-ку, бунга вақти ҳам йўқ эди. Операцияда қатнашган барча одамлар ичида менинг ишим камроқ эди, шунинг учун ҳам бу ҳақда мен ўйлашим ва салфетканинг бирор ерда қолиб кетмаслигига қараб туришим керак эди. Лекин мен ҳам беморнинг тақдирдан каттик кўрққанымдан салфеткалар эсимдан чиқиб кетибди.

Еш ҳамширанинг гаплари ҳаммамизга жуда таъсир қилди. Юзида қизил доғлари бор катта ҳамшира ерга қараб мик этмай ўтирарди. Комиссиянинг баъзи вакиллари ўзларини ноқулай сезиб ўтиришарди, улар, аслини олганда, яхши ўйлаб кўрмасдан профессор Гафилга катта ҳамширанинг кўрсатмасига қараб айб қўйишган эди.

Бироқ, бизга иккинчи ҳамширанинг айтганлари етарли эмас эди. Қуйидагиларни аниқлаш керак эди: катта ҳамширанинг салфетка етмаганлиги ҳақидаги гапига хирург жавоб бермаганда нима қилиши керак эди? Қасалхона ички тартиб-қондасида шундай дейилади: у бу ҳақда бўлим бошлиғига ёки қасалхона бош врачига ёзиб бериши ёки оғзаки равишда айтиши керак эди.

Лекин катта ҳамшира бу ҳақда на ёзиб берган, на оғзаки айтган. Шундай қилиб, профессор Гафиллига айб қўйишдаги асосий сабаблардан бири йўққа чиқди.

Комиссия ишни синчиклаб ва объектив равишда ўрганиб, қасаллик тарихини текшириб, салфетканинг қолиб кетгани фожа рўй беришига алоқадор бўлмаганини аниқлади. Салфетканинг қолиб кетишига келганда, комиссия бунга шунчаки бир бахтсиз ҳодиса деб қаради, бундай воқеалар эса, афсуски, кўпинча тажрибаси катта хирургларда ҳам учрайди. Гарчи хирург операция пайтида фақат ўз ҳаракатларига жавобгар бўлиб қолмай, балки ўзининг ёрдамчилари ишига ҳам жавоб бериши керак бўлса-да, бу ҳодисада хирургнинг ва бутун операцион бригаданинг ниҳоят даражада оғир вазиятда қолганини ҳисобга олиш лозим.

Шундай ҳулосага келгач, уй-уйимизга тарқалдик. Мен, асосий ишимиз тугади, деб ўйладим, лекин бари бир, негадир дилим ғаш эди. Айтганча, бекорга дилим ғаш бўлмаган экан. Эртаси куни эрталаб йигилгапимизда Суд медицина институти вакили шундай деди:

— Биз кеча кечқурун ўз ҳулосамизни яна бир бор ўйлаб кўрдик ва қарорга профессор Гафиллининг айбсизлиги ҳақидаги бандни киритмасликка қарор қилдик.

Мен эътироз билдирдим:

— Биласизми, биз профессор Гафиллининг қандай ҳаракат қилганини аниқлаётганимиз йўқ. Балки биз содир бўлган воқеани аниқладик. Биз операциянинг қандай шароитда ўтганини, вазиятнинг ниҳоятда фожiali ва операцион бригаданинг жуда қийин аҳволда бўлганини ҳисобга олиб, бу фактни **хирургиядаги бахтсиз ҳодиса** деб ҳисобладик. Биздан бошқа ҳеч ким бунақа ҳулоса чиқара олмайди. Терговчи ҳам, прокурор ҳам, судья ҳам. Фақат биз мутахассис-медикларгина шундай қилишимиз мумкин ва шундай қилишимиз керак.

Институт олимлари менинг гапимни маъқуллашди. Профессор Гафиллини «жиноий совуққонлик қилишда» қўйилган айбдан бутунлай оқлайдиган банд қабул қилинди.

Бирок машъум воқеа профессорга асар қилмай қолмади. У ёш бўлишига қарамай (ҳали 50 га ҳам қирмаган эди) юрагидан нолийдиган бўлиб қолган, юраги оғрир, ишлашига ҳалақит берар эди. Кейинги пайтларда эса, кечаси ҳам, кундузи ҳам оғрик анча қийнади. У валидол ичадиган бўлиб қолган эди. Таблетка ичса, бир оз вақтга оғрик босилгандек бўларди. Лекин оғрик яна азоб берарди. Бора-бора валидол ҳам қор қилмай қўйди. Энди у нитроглицеринга ўтди. Шундай вақтлар ҳам бўлардики, унинг назарида ҳушидан кетаётгандек, операцияни тугата олмай, йиқилиб тушадигандек туюларди.

... Мен рус олими Мясниковнинг «гипертония касаллиги стенокардия (кўкрак қисни) каби тормозланиш процессининг ўта зўриқниши ва эмоционал сферанинг психик шикастланиш натижасида пайдо бўлади», деган сўзларини эсладим.

Мен Гафилидан:

— Маълум бир вақтгача операция қилмай тура оласизми,— деб сўрадим.

— Албатта, операция қилмай туриш мумкин. Лекин одамларнинг раъйини қайтариб бўладими? Жуда кўп беморлар илтимос қилиб келишадди. Биласизми, нима алам қилади: менга илгаригидек муносабат қиладиган одамлар қамайиб кетди. Ўзларини дўст қилиб кўрсатган одамлар, биласизми, уларга кўп яхшилик қилганман, кўргани келиш у ёқда турсин, ҳатто кўнгирок ҳам қилмай қўйишди.

— Демак, улар ҳақиқий дўст эмас экан-да. Бунақа одамлар гина қилишга арзимайди.

— Гаинигиз тўғри. Уларнинг кимлигига энди тушундим. Ҳақиқий дўст бўладиган одамлар дунёда кам экан. Мабодо, дўст тутинган бўлсанг, уни йўқотма, қўлидан маҳкам тут. Бирок дўстин йўқотиш жуда алам қилар экан. Шуиси ёмонки, дўстингдан ажраганингдан кейин одамларга ҳам ишонмай қолар экансан. Инсонга ишонмай яшаб бўладими? Бунақада одамларни даволагинг ҳам келмай қолади? Нимага? Қандай мақсадда?..

Мен унга тасалли бермоқчи бўлдим.

— Энди ҳаммаси яхши бўлади: сиз муҳими ўз соғлигингизни ўйланг, бошқасига парво қилманг. Яхшилаб даволанинг, курортга бориш, дам олиш. Мабодо, менинг ёрдамим керак бўлиб қолса, асло тортинманг, айтиш.

Менинг бу хилда ҳамдардлгимдан жуда кўнгли кўта-

рилди, чехраси анча ёришди, лабларида табассум пайдо бўлди.

— Сизни клиникамизга таклиф қилмоқчи эдим, бир бемор қиз ҳақида сиз билан маслаҳатлашмоқчи эдим, уни операция қилиш хусусида фикрингизни айтсангиз, бундай ҳодиса ҳақида бир вақтлар ёзган эдингиз. Қанийди энди, шу операцияни ўз қўлингиз билан қилиб, ҳаммамизга кўрсатсангиз.

Мен рози бўлдим, биз дўстона хайрлашдик.

Мен меҳмонхонага томон борар эканман, нуқул профессор Гафили ҳақида ўйлардим. У беморларга ниҳоятда меҳрибонлиги, ўзининг одабийлиги билан менга ёқиб қолди. Бошига шунча ташвиш тушса ҳам, аламзада эмас, илгаригидек, одамлар ҳақида жон куйдириб гапиради денг.

Мана, адолатсизликка чек қўйилди, деб ўйлардим. Бу одам окланди. Лекин унинг зое кетган саломатлигини ким қайтариб бера олади?

Мен ушбу сатрларни партиямизнинг XXV съезди ишлаётган кунларда ёздим. Мен ҳам мамлакатимиздаги барча одамлар сингари газеталарни ўқидим, телекўрсатувларни кўрдим, съездда нотиклар гапирган гапларни битта қолдирмай эшитдим. Халқимизнинг тўққизинчи беш йилликни бажариб, навбатдаги, ўнинчи маррани белгилаётганидан қалбим ғурурга тўлар, севинчим ичимга сиғмас эди. Янги заводлар, саноат комплексларига пойдевор қўйилмоқда, жуда катта Байкал-Амур темир йўли қурилмоқда эди. Буларнинг барчаси одамни шодлантирар ва қалбига қувонч бахш этарди, она Ватан фарзанди, ватанпарвар халқни ҳаяжонлантирмай ва ҳайратга солмай қолмасди. Бироқ, мен ҳаётимиздаги баъзи нуксонлар, хусусан, инсонлар ўртасидаги муносабатлар ҳақида беихтиёр ўйлар эдим.

Профессор Гафили билан келишганимиздек, эртасига клиникага бордим. Менга ўн икки яшар бир қизчани кўрсатишди, у жуда ёшлигидан йўталиб, балғам ташлар экан. Унинг чап ўпкаси қуйи қисми ва юқори бўлагининг битта сегменти зарарланган. Ниҳоятда усталик билан операция қилиш керак. Қуйи қисмини ва юқори бўлагини олиб ташлаш керак. Қолган бўлаги соғлом, уни сақлаб қолиш лозим. Мен шундай операцияни 1948 йилдан бери қиламан. Бу ҳақда кўп марта ёзишган. Лекин бундай операциялар негадир клиникаларда жуда кам қилинади, чамаси, бунга унинг мураккаблиги сабаб бўлса керак.

Бемор операцияга тайёрланган эди, биз шу заҳоти операцияни бошлашга қарор қилдик.

Асбобларни менга операцион ҳамшира Таня олиб бериб турарди. Унинг хаяжонлангани шундоқкина бўлинар, лекин у аниқ ва тез ишларди. Мен ўз ҳамшираларимнинг бекаму кўст ишлашига ўрганган бўлсам-да, лекин Таниннинг тез ва аниқ ҳаракатларига қойил қолдим. Операциядан сўнг (у ҳеч қандай асоратсиз ўтди) мен Танядан сўрадим:

— Врач бўлишни хоҳлайсизми?

— Ҳа, Ленинградга бориб, институтга кирмоқчиман.

— Яхши киласиз. Ҳозирча институтга тайёрланаётганингизда бизнинг клиникамизда ишлаб туришингиз мумкин. Жой топилади.

— Таклифингиз учун катта раҳмат. Эртага бизиникига меҳмондорчиликка келинг, — деди у кутилмаганда уялинкараб, — врачлар, ҳамширалар бўлишади.

Биз профессор Гафили билан боришга рози бўлдик.

6

Кечкурун Таяникида мени Юрий Нахватов деган ёш йигит билан таништиришди, менга айтишларича, ундан келажакда яхшигина врач чиқариши.

Таня Юра билан юрар экан.

Кейинчалик Таня менга Юра билан дўстлашганининг баъзи тафсилотларини гапириб берди. Улар клубда «Севги ва дўстлик» лекцияси бўлганда танишишган экан. Таня дугонаси билан сал олдин келадн ва биринчи қаторга ўтиришади. Шу орада Таниннинг олдида бир йигит келиб ўтиради. У олифта кийинган, қадди-қомати келишган йигит эди, ҳеч қандай такаллуфсиз гап қотди. У кизлардан ҳозирги замон шароитида севгини қандай тушунишларини сўради.

— Мана ҳозир нотикнинг гапини эшитамиз. У бизга айтиб берсин, — дейишди кулиб кизлар.

Лекциядан кейин ҳалиги йигит Танияни танцага таклиф қилди. Унинг исмини сўради, ўзининг ҳам исмини айтди: Юрий врач — хирург экан.

— Шундай қилиб, Танюша, абадий севги ҳақида қандай фикрдасиз? — сўради у.

— Абадий севги бор! Бўлиши керак. Лекин бунинг учун жон-дилдан севиш керак, — эҳтирос билан жавоб берди Таня, — севишганларининг мақсади бир бўлиши зарур, лекин шунда ҳам мақсад чуқур мазмунга эга бўлиши, буюк ишларни қилишга қаратилиши лозим.

Юрий рози бўлгандек кулиб қўйди. Кейин деди:

— Баландпарвоз гапларни қўйинг. Сиз минбарда эмассиз. Кулгили, бунинг устига ҳозирги даврга тўғри келмайди. Бунақа севгини қаерда кўргансиз, романлардами? Шекспир трагедиясидами? Ҳозир электроника ва космосни забт этиш даври. Севгимиш! Кулгимни кистатманг!..

Таня тобора жиғибийрон бўларди.

Агар сиз севгига қодир эмас экансиз, бошқаларни ўзингизда деб ўйламанг.

У рақсни тўхтатиб, бир чеккага бориб ўтирди. Юрий унинг ёнига борди. У ножўя гапириб қўйганини тушундида, сўзларини ҳазилга айлантирмоқчи бўлди.

— Менинг бешафқат маликам, бир оғиз сўз билан кунфаякун қилдингиз. Мен сизни синаб кўрмоқчи бўлиб ҳазиллашувдим. Ўзим бўлсам бунақа гапларни ҳаёлимга ҳам келтирмаган эдим.

Лекин Таянинг таъби хира бўлган эди, унинг бошқа танца тушгиси келмади, уйига кетиб қолди. Юрий уни кузатиб борар экан, қандай бўлмасин, Таянинг кўнглини овламоқчи бўлар, кўнгилсиз воқеани дилидан чиқариб ташлашга уринарди.

Улар шундай қилиб танишишди. Юрий Таяга меҳрибон, ғамхўр эди. Лекин Тая унинг бошқаларга менсимай, ҳатто ўзини катта олиб муносабат қилишини сизди. Юра Таянинг оиласидагилар каби камтарин эмас эди, аксинча, мақтанчоқ эди. У ўзини мақтаб, кўп гаплар, уялмай-нетмай ўзини олижаноб қилиб кўрсатмоқчи бўларди.

Қулардан бирида Тая ўзини тутолмади-да, бунинг Юранинг юзига солди. Юранинг бунга аччиғи ҳам чиқмади.

— Йўк,— деди у,— мен мақтанчоқ эмасман, тўғриси-ни гапираман, дилимда бори тилимга чиқади. Мен мунофиқ эмасман, мугомбирлик қилишни билмайман, бунинг устига сенга жуда-жуда ёққим келади. Шунинг учун ёш бир йигитни изза қилиш керакми?

Улар тез-тез учрашиб туришар, севги ҳақида кўп гапиришар, лекин бари бир дилидагини очиқ-ойдин айтишмасди. Юрий Таяга муносабати ҳақида лом-мим демади. Тая бўлса, Юрийга нисбатан қандай ҳис туйғулари борлигини ўзи ҳам яхши билмас эди. Унинг қалбида «севаман» деган бир оғиз сўзни изҳор этадиган туйғу бормикан?

Мен Таяни клиникамда ишлашга таклиф қилганимдан кейин, у ўша куни кечкуруноқ бунинг Юрага айтибди.

Юра хаёл суриб, паришонхотир ўтирар эди, кейин у бирданига куйиб-пишиб Танясиз яшай олмаслигини, усиз бу ерда кололмаслигини айтди. Юрага усиз ҳаётнинг кизиги йўқ, у албатта, Таня билан Ленинградга кетиши керак.

— Таня, нима дейсан, иккаламиз турмуш курсак-да, кейин клиникага ишга бирга кетсак? Мен врач бўлиб ишга кирардим, сен ҳамширалик килаверардинг. Сен институтга тайёрланасан, мен бўлсам, сенга ёрдам бераман.

Таня худди ана шу гапни кутиб турган эди. У дарров рози бўла қолди. Шунинг учун ҳам, мен меҳмонга борганимда Таня Юрани менга қаллиғи сифатида таништирди.

У менда яхши таассурот қолдирди. Лекин унинг гоҳ лаборант, гоҳ поликлиникада ярим ставкада врач бўлиб ишлаши, иннайкин «уйда ёрдам бериш хизматида» ишлаши мени таажжублантирди.

— Илмий иш қилсам, деган орзум бор,— деди у менга.— Бу ерда бўлса ижодий иш қилиш учун имконият йўқ. Менга кўмикни кўчириб ўтказиш бўйича тема беришган эди. Икки йилдан бери шу иш билан шуғулланаман, лекин ҳеч қанақа натижа чиқмаяпти.

У менга ўз темаси юзасидан ёзганларини кўрсатди.

— Тема чиндан ҳам катта ва қийин. Қўп йиллар каттиқ ишлашингиз керак бўлади. Мана шу қилган ишларингизга қараганда,— дедим унга,— ҳали иш бошланган деб ҳам бўлмайди.

— Қанийди энди, сизнинг клиникангизга ишга кирсам,— орзу қилиб гапирди Юра,— қўлимдан нима иш келишини кўрсатардим. Мендақа ёрдамчингиз борлигидан афсусланмасдингиз.

Унинг кейинги гапи мени чўчитиб қўйди. Лекин Таняга ёрдам бергим келар, айтганча, бу йигитнинг ўзиям менга ёқиб қолган эди, агар ёрдам берсам, ундан яхшигина хирург чиқар, деган ўйга бордим.

— Аспирантликка қабул қилсангиз яхши бўларди-да,— деди Юрий,— сизнинг раҳбарлигингизда кандидатлиқни ёқлаб олардим.

— Гап кандидатликда эмас, балки билимда. Умуман, ниятингиз ёмон эмас. Сиз учун бирор нарса қилишга уриниб кўраман.

Таня билан Юра Ленинградга келишганидан кейин уларнинг жойлашишига ёрдам бердим.

Таня орадан кўп ўтмай институтга кирди, лекин медицина институтига кирмади, аynи пайтда бизда ярим ставкада операция ҳамшираси бўлиб ишлай бошлади, аксари у «тез ёрдам»да тунда навбатчилик қиларди. Юрий аспирантурани тугатиб, бизда ассистент бўлиб ишлай бошлади.

У чаккон эди, хўжалик бўйича буюрилган ҳар хил ишларни жон-дилдан бажарарди. У ҳар хил одамлар билан дарров тил топишиб кетарди ва кўп нарса ундирарди. Биз бирор аппарат топмоқчи бўлсак, у бу ишга дарров киришар ва менинг хатим билан Москвага борарди. У қаерга бормасин иши ўнгидан келиб, битириб келарди.

Кунлардан бирида у институт учун ниҳоятда ноёб ва биз учун жуда қимматли аппарат ундириб келди.

— Бунн қанақа қилиб олдингиз?— деб сўрадим Юрадан.

— Идорада ўтирган қизларга совға олиб беришга тўғри келди. Аппаратни бошқа институтга жўнатмоқчи бўлиб туришган экан, лекин адресини ўзгартириб юборишди.

— Нима иш қилганингизни биласизми, бошқа институтнинг нарсасини ўмариш инсофдан эмас.

— Нима бўпти, Федор Григорьевич! Бу институтнинг хўжайини министрликда яна битта муҳим лавозимда ишлайди, чет эл аппаратураси ўзининг қўлида.

— Мен, Юрий, бизга қонуний асосда ажратиладиган нарсанигина олишингизни талаб қиламан,— дедим жиддий.

— Майли, бундан кейин шундай қиламан,— деди мулойим кулиб Юрий, қилган ишига ҳечам пушаймон бўлмай.

Юрий врачларнинг ҳар хил мажлисларида керилиб ўтирар, ўз фикрини ўтказмоқчи бўларди, билмаганлар уни жуда устомон ва тажрибали деб ўйлашлари мумкин эди. Лекин мен ҳар гал унинг бировларни менсимаслиги ёки назарга илмаслигини кўриб, зардам қайнар ва унга ҳайрон бўлардим.

— У билан маслаҳатлашиб ўтиришнинг нима кераги бор,— дерди бирорта мутахассисни консультацияга чакирини кераклигини айтганимда.— Нима, бу масалани ҳал қилиш ўзимизнинг қўлимиздан келмайдими?!

Ёш илмий ходимнинг ҳамма ишга қизиқишини, тағига етишга ҳаракат қилаётганини кўриб хурсанд бўлардим, бироқ афсуски, Юрийнинг консультациядан воз кечиб, ўзини қандай тутишини текшириб кўрмаган эканман. У

ҳақиқатнинг тагига етдими ёки ишни чала қолдириб кетдими, сўраб-суриштирмабман.

Шунга карамай, унга кўп насиҳат қилардим:

— Маслаҳат олгани бирор мутахассисни таклиф қилишдан уялмаслик керак. Бу билан обрўйимиз пасайиб қолмайди, балки кўтарилади. Энг муҳими эса, консултантдан бирорта янгиликни эшитиб, кейинчалик шундай ҳодиса бўлиб қолганда, қийналмай йўл топасиз.

— Мен беморлар олдида обрўйимни тўқмоқчи эмасман. Улар, албатта: «Ўзининг ҳеч нарсасига ақли етмайди, шунинг учун ёрдамга чақиряпти-да», дейишади.

— Беморлар ҳақида бекорга бундай ўйлайсиз. Уларга қолса, юзтасини консултацияга чақирсангиз ҳам бари бир, соғайишса бас. Агар сиз ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, тўғри диагноз қўймасангиз, беморга нажот бермасангиз, бундай ўзбилармонлигингиз учун у сизга раҳмат айтмаса керак.

Юрий чурқ этмай турарди. Унинг бу хилда туришидан ўз фикридан қайтмайдиганга ўхшаб туюларди. Бу эса мени ташвишга соларди.

Кунлардан бирида эрталабки конференцияда бир бемор аёл ҳақида доклад қилди, уни операция қилмоқчи экап. Мен унга қилинадиган операция методикаси ҳақида бир нечта савол бердим ва унинг бу операцияга тайёр эмаслигини, таваккал қилиб, керагидан бошқа операцияни қилмоқчи эканини билиб қолдим. Мен унга қаттиқ тегдим ва яхшилаб тайёрланмагунича операция қилмаслигини айтдим. Конференцияда ҳар доимгидек кўпгина врачлар, студентлар бор эди. Юрийнинг ранги қув ўчиб, залдан чиқиб кетди. Уйда жиғибийрон бўлиб, хотини билан жанжаллашибди. Бироқ, орадан бир неча кун ўтгач ҳеч нарса бўлмагандек мулоимгина кириб, мендан бошқа бир нечта нарсаларни сўради. Эрталабки конференцияда бўлиб ўтган воқеани гўё унутиб юборгандек эди, у бунга ҳеч қачон эсламади, умуман қилган ишини ўйлаб кўрмас ва мулоҳаза қилиб ўтирмас эди. Бир куни шу ҳақда у билан узоқ гаплашдим. У менинг фикримга қўшилмасдан хонадан чиқиб кетди.

Мен Юрадан ўйлаганимдек хирург чиқмаслигини ўйлаб сиқилдим, лекин унинг клиникадан кетиш масаласини қўймадим. Балки унинг илгаригидек командировкаларга боришипи, институт лабораторияларини керакли аппаратлар билан таъминлаб турганини ўйлагандирман. Айбимизни яширгандан нима фойда, тўғриси, умуман олганда кўпчилик мутахассислар ўз иш жойларини зарур

жихозлар билан таъминлаш қобилятига камдан-кам эга бўладилар ва бунинг уддасидан чиқмайдилар ҳам. Бу ташкилий ишларнинг бутун оғирлиги ё битта директорнинг, ё бўлмаса, ўринбосарнинг зиммасига тушади, қолганлар эса, фақат талаб қилишни билишади, лекин ёрдам беришмайди. Баъзилари эса, умуман, бировларга юк бўлишади — улар зарур ишни деярли бажаришмайди ва ҳамма нарсани тахт қилиб беришларини йиллаб кутишлари мумкин. Холбуки, бу давр ичида вақтларини ишлаб чиқариш процессини ташкил этишга сарфласалар ёмон бўлмасди.

Рост, Юрий биринчи галда жихозларни ўзининг лабораториясига оларди. У шундай дерди: «Ҳар ҳолда бизники асосий лаборатория, бошқалари бир амаллашар. Бизда кўп болалар текширилади, аниқ аппаратура бўлмаса, операциядан олдинги диагнозн кўёлмаймиз...»

Қунлардан бирида бизга В. исмли 10 яшар бола ётқизилди, унда туғма юрак пороғи бор экан. Дастлабки текшириш касалликнинг жуда ўтиб кетганини, ҳозир унга операция ҳам ёрдам бёролмаслигини кўрсатди. Биз болада юрак қоринчаларино тўсикда катта нуксон бор, деб тахмин қилдик. Бунинг натижасида қон чап қоринчадан ўнг қоринчага тушади, босим кичик қон айланиш доирасида, яъни ўлка томирларида жуда кўтарилиб кетиб, улар деворини склерозга олиб келган. Агар биз шу шароитда нуксонни бартараф қилсак ҳам ўлка томирларида босим пасаймайди, бола илгаригидек бари бир оғир аҳволда қолаверади. Хавф жуда катта эди. Бундай беморлар камдан-кам ҳолларда операцияни кўтарадилар.

Катетеризация қилгандан кейингина масалани узилакесил ҳал қилиш мумкин, катетеризация қилиш эса бундай шароитда ўз-ўзидан хавфли, ниҳоятда эҳтиёт бўлишдан ташқари, бу муолажани бажараётганда андек бўлсада, хатога йўл қўймаслиқни талаб қилади.

Юрий текширишни бошлади. У боланинг аҳволини ҳисобга олмай, жуда мураккаб текшириш ўтказди, холбуки бу ерда анча оддий, анча хатарсиз текшириш усули билан чегараланса ҳам бўларди. У катетерни юракка вена орқали юбориб, босимни фақат унинг ўнг бўшлиғида ўлчаб бўларди — бу беморга ҳам унча азоб бермасди. У бўлса, катетерни юракнинг чап бўлмачаларига юборди, бунинг беморлар ҳамниша ҳам кўтаравермайдилар.

Текшириш ўртасида болада аритмия бошланди, яъни томир нотўғри ва нотекис ура бошлади. Еш наркотизатор врач пульсини жуда ўзгарганини хавотирланиб айтди ва синолик билан:

— Балки текширишни тўхтатсак бўлармиди,— деб таклиф килди.

Юрий жаҳл билан ўдағайлади.

— Балки менинг ўрнимга ўтиб, ўзингиз текширарсиз?

— Мен шунчаки айтдим қўйдим-да...— ўзини оклай бошлади доктор аёл унинг қўполлигидан хижолат бўлиб.

Юрий наркотизаторнинг ҳақлигини биларди, лекин бунга ўзининг ақли етмаганидан жаҳли чиқиб, ўз ишида давом этди.

Юрак уришдан тўхтаб қолди... Юра реанимацияни бошлади — лекин наф бўлмади. У икки қадам нарида ўтирган реанимация бўлими бошлигини ёки клиника мудирини чақирса бўлди, бола омон қоларди, мудир ҳам шу қаватда эди. Лекин у ҳеч кимни чақирмади, чамаси, улардан кўра яхшироқ биламан, деб ўйлади. Бироқ бола-ни тирилтириш қўлидан келмади.

Она бечоранинг фарёдини эшитган одамнинг юраги эзиларди.

Ёш анестезиолог-врач жувоннинг кўзлари жикка ёшга тўлганди, у эртаси кунгек ишдан бўшаш ҳақида ариза берди.

— Бунақа одам билан ишлашга токатим йўк,— деди у.

Мен Нахватовни чақирдим:

— Мен бағритош ва бераҳм врачга беморларни ишониб топшира олмайман. Ўзингизга иш кидиринг.

Мен клиникадан қайтар эканман, ичимга чироқ ёқса ёрмасди. Юра беморларга бундай бағритошлик қилишни қаердан ўргандийкин. Мен бошқаларга қараганда унга кўпроқ ёрдам берардим-ку. У мақсадига эриша олмади. Балки мен яхши ўргата олмагандирман, тарбия қилмагандирман. Бу одамнинг юраги кир бўлиб, яхши истакларининг бирортаси ҳам рўёбга чиқмай қолгандир.

Шу воқеадан сўнг орадан кўп ўтмай:

— Биласизми, Таня Юрадан ажрашибди,— дейишди.

Кечкурун клиникага кечки обходга бордим. Таня шу кун операция хонасида навбатчи экан, уни кабинетимга таклиф килдим.

— Юрадан ажрашганинг рости?

— Ҳа, рост,— деди Таня бамайлихотир.

— Нима бўлди? Тинчликми ўзи?

— Айтарли ҳеч нарса бўлгани йўк, Федор Григорьевич. Юрий — ўтакетган худбин. У ўздан бошқа одамларни, ҳатто ота-онасини ҳам сариқ чақага олмайди.

— Қизингиз бор-ку, ахир.
— Қизим мен билан қолди.
— Нима, Юра билан уришиб қолдингизми?
— Уришганимиз йўқ. Тўйдан кейиноқ ундан кўнглим совий бошлади. Аслини олганда, дилимиз бир-биримизга ҳеч қачон яқин бўлган эмас. Яқинда ажралдик. Мен ижарага уй топдим, қизим билан тураман. Юрий уйни алмаштиргиси келмади.— Кейин хижолат бўлиб деди:
— Федор Григорьевич, сиз Юрий билан ҳеч қандай гап йўқ, сўз йўқ, бекордан-бекорга ажрашганим учун мени айбларсиз. Лекин мен унинг давлат орттириш учун уринишига тоқат қила олмадим. Мен фақат ўзимни ўйлай олмайман.

У чамаси юрагини менга бўшатмоқчи бўлди. Мен индамай сўзларини эшитдим.

— Бу қанақадир тушуниб бўлмайдиган, ҳисси одам; унинг учун севги ҳам, дўстлик ҳам, онаси ҳам, қизи ҳам бир пул. Мени-ку, қўяверинг. Биласизми, Юра диссертация ёклайдиган пайтда мен туғуруқхонада эдим. У ишининг кўплигини баҳона қилиб, туғуруқхонага бирор марта ҳам мени йўқлаб келмади. Қани айтинг-чи, шунақа одам билан бир уйда яшаб, чидаб бўладими?

...Таня кетди, мен алламаҳалгача унинг гапларини ўйлаб ўтирдим. Ҳа, у улғайибди, инсоний муносабатларга анча ақли етадиган бўлиб қолибди.

Юрий-чи? Қаердан бунақа бўлиб қолди! У оддий ишчи оиласида тарбия топган-ку? Ота-онаси меҳнаткаш. Бунчалик кибор-ҳавони қаердан орттирдийкин?

8

Юрий Нахватовнинг ҳаётидан баъзи бир тафсилотларни келтираман. Тамаки фабрикасининг ишчиси Федор Иванович ва тўқимачилик фабрикасининг ишчиси Пелагея Васильевна Нахватовлар оиласида ўғил дунёга келди, улар ўғил кўришни жуда орзиқиб кутишган эди. Бутун умри меҳнатда ва машаққатда ўтган бу эр-хотин бор меҳрини шу ёлғиз ўғлига берди. Улар ана шу биттаю-битта арзандаларининг оғзидан чиққанини қилишар, инжиқликларини кўтаришар, гапили иккита қилншмас эди. Онасининг меҳрибончилиги баъзан қуюшқондан чиқиб кетарди. Улар трамвайда кетишяпти дейлик. Юра етти ёшга кирган, биринчи синфда ўқийди. Ўқитувчи биринчи дарсдаёқ катталарни ҳурмат қилиш, уларга меҳрибон бўлиш кераклигини айтган, катталарга жой беришга ўргатган. Бирорта кекса ёшли аёлними, эркакними

кўрганида Юра ўрнидан сакраб туриб, уларга жой бермоқчи бўларди. Лекин Пелагея Васильевна уни қайтариб, ўрнига ўтиргизиб қўярди. «Ҳечкиси йўқ, у кап-катта одам, турса ҳеч нарса қилмайди, сени туртиб юборишлари мумкин»,— дерди. Ўтирганлардан бирорта одам, болаңгиз шундай яхши иш қилганда, уни қайтаришиңгиз яхши эмас, деса, у: «Насиҳатиңгизни болаңгизга қилиңг, биз муҳтож эмасмиз»,— дерди.

Ота-она болани жуда эркатой қилиб ўстиришди, қўлини совуқ сувга урдиришмади. Фақат Юра сиҳат-саломат бўлса ва ўқиса бас. Юра қобилиятли бола эди, унинг хотираси яхши эди, ёмон ўқимасди. Доим бошқалар ичида ўзини кўрсатишга ҳаракат қиларди. Агар одам яхшиликка интилиб, илм олиш иштиёкида бўлса ва фақат ўзи учун эмас, балки коллектив манфаати йўлида хизмат қилиб, ўзини кўрсатишга уринса, бу албатта яхши.

Ўйда уни доимо ардоқлашар, тинмай мақташгани мақташган эди, унинг бошқа болаларга қараганда яхши эканлигини қулогига қуйишар эди. Унда жуда ёшлигидан бошқалардан устулик ҳисси пайдо бўлди, ана шу манманлик унинг қонига сингиб кетди, кейин бу ярамас одат унинг характерида, вужудида асосий ўринни эгаллади.

Дастлабки пайтларда, ҳали болалигида, бирор нарсани билмай қолиб онасидан:

— Ойи, мен Васядан манови масалани қандай ечилишини сўраб чиқаман,— деса, онаси бунга йўл қўймасди.

— Нега энди, Юра, унга ялинасан. Нима, сениңг ақлинг Васяниқидан камми, ундан сўрайсан? Сен ундан арзимаган нарсаларни сўрасанг, у шуням билмасакан, каллаварам,— мен билагонман, деб ўйламайдими?

Лекин бу масалада отаниңг фикри бошқача эди, у хотини билан ёлғиз қолганида: «Ўғлиңг ўртоғидан ёрдам сўраса, нима бўпти? Иккаласи масалани тезроқ ечади-ку. Янаги сафар Вася Юрадан сўрайди. Шунака қилиб иккаласи бирга дарс тайёрлайди»,— дерди. Пелагея Васильевна бўлса, эрипиңг гапини қайтариб ташларди. «Васяңг керак бўлса, Юрадан сўрасин, шунда яхши бўлади. Юра ҳеч кимдан ҳеч нарсани сўрамайди. Ўзи ўйлаб топсин, уни бошқаларга ялантириб қўймайман».

Эр бўлса, хотиниңг зўғимига чидаб, индамай қўя қоларди, лекин ўғлиниңг шу хилда тарбияланаётганига ич-ичидан норози эди.

Юрий фақат яхши ўқийдиган ёки тенгдошлари ичида бирор нарсаси билан ажралиб турадиган болалар билан ўртоқ эди.

Ота-онаси уни жуда ёшлигиданоқ яхши кийинтиришди. Юрий бунга ўрганиб қолди, кейин эса кийимининг бошқаларникидан яхши бўлишини талаб қиладиган бўлди. Отасининг соғлиғи унча яхши эмас эди, лекин ўғлини иложи борича яхшироқ едириб-ичириш ва кийинтириш учун кўпинча ишдан кейин қолиб ишларди.

Отаси касал бўлиб ётиб қолди. Лекин Юра отасининг касаллигига кўйинмади ҳам, ҳар ҳолда иштаҳаси бўғилмади ҳам, ота-онасига эса талаби қамаймади.

У институтга имтиҳонларни яхши топширди. Рост, у мактабда ёмон баҳо олмас эди, лекин ҳамма фанлардан аъло баҳо олишга ҳар қанча уринса ҳам, бари бир аълочи бўлолмади.

Бошқа шаҳарда яшар, ота-онасига хат ёзиб турар, ҳар хатида пул сўрар эди. Лекин отаси касалманд, ишлашга қуввати келмай қолган, онаси бўлса, ўлиб-тирилиб пул топишга ҳаракат қиларди. Ўшанда тўртинчи курсдан ҳарбий факультетга ўтди. Бу ерда кийим формаси чиройли, таъминот яхши, пул ҳам етарли эди.

Факультетни тугатганидан кейин у ҳар қанча ҳаракат қилса ҳам Ленинградда қолдиришмади, балки Ўзоқ Шарққа жўнатишди. Шунда Юрийнинг жуда руҳи тушиб кетди ва қандай йўл билан бўлмасин, ҳарбий ишдан бўшашга уринди.

Бу вақтда отаси жуда оғир бўлиб қолди. У хат ёзар, телеграмма юбориб ўғлининг келишини сўрарди, ўлими олдидан дийдорини бир кўрмоқчи бўлди. Юрий келмади, лекин отасининг касаллигини рўқач қилиб, ишдан бўшаб олмоқчи бўлди. Гарчи отаси аллақачон дунёдан кўз юмган ва дафн этилган бўлса-да, Юрий бошлиқларнинг олдига борар, отасининг касаллигини ва унинг ёрдамига муҳтожлигини айтиб, ишдан бўшатишларини сўраб, ялиниб-ёлворарди.

Ниҳоят, Юрий армиядан бўшаб, уйига қайтди.

Хизмат қилган йилларида одамларга икки хил муносабатни — бошлиқларга яхши, улар қўл остидагиларга ёмон муносабат қилишни ўрганди.

... Лекин, энди Таня билан суҳбатимизга қайтайлик. Илгари Юрий ҳақида сизларга гапирганимда уни мутлақо билмасдим. Шунинг учун Юра билан турмушининг яхши бўлмаганини эшитиб, негадир Юрага раҳмим келди.

Эртаси куни Юрани кабинетимга чақирдим. У миқ этмай кириб, жимгина ўтирди.

— Мен сизнинг бошингизда ташвиш борлигини, бунчалик каттиқ сиқилиб юрганингизни билмаган эдим. Балки, ўша кунги ишингизга шу сабаб бўлгандир, эсингиздами, ўртоқларингиз сизни қоралаган эди. Мен гамингиз устига ташвиш қўшмоқчи эмасман. Бўлиб ўтган воқеадан тўғри хулоса чиқариб олгандирсиз, деб умид қиламан. Шунинг учун майли, клиникада қола қолинг, ишингизни давом эттираверинг.

У раҳмат ҳам айтмасдан кабинетдан чиқиб кетди. Балки, у мутахассис сифатида ўзини топилмайдиган одам деб билиб, хотини билан ажрашганига раҳмимиз келган, деб ўйлагандир. Ҳар қалай, унинг беморлар ва ишдаги ўртоқлари билан муносабати яхшиланмади.

Лекин мен, бари бир, уни яхши хирург қилиш қўлимдан келади, деб умид қилардим. Илгаригидек унга ёрдам берар, кабинетимга тез-тез чакириб, узоқ вақт суҳбатлашардим.

Шу яқинда профессор Гафилдан хат олдим. У бизнинг эксперт комиссиямиз қароридан кейин орадан кўп ўтмай, республика прокуратураси унинг ишини «жиноят таркиби йўқлиги» туфайли тўхтатганини ёзибди. У ҳозир ҳам илгариги лавозимида ишлаб турган эмиш. Шу йилларда конкрусда катнашишга ариза топшириш учун қулай фурсатлар бўлган, лекин биринчи аризамнинг оқибатини ўйласам, юрагим орқамга тортиб кетади, деб ёзибди хатида. Ўйлаб-ўйлаб, ариза ёзишга қўли бормас эмиш. Шундоғам иши бошидан ошиб ётганмиш, беморлар уни севишаркан. Унинг обрў-эътибори илгаригидан ҳам ортиб кетибди.

Унинг ёзишига қараганда, Заходилов кўзига кўрингани кўрқармиш. У фақат профессор Гафилига эмас, балки қўни-қўшниларнинг ҳам кўзига кўринишдан уялармиш. У қилган ишидан жуда пушаймон эканини бир неча марта Гафилига айтибди. Кунлардан бирида тасодифан профессор Гафилига иши тушиб қолган экан, ҳижолат бўлиб бормабди.

Катта операцион ҳамшира ҳам бу клиникадан кетишга мажбур бўлибди, уни бошқа хирургия бўлимига ишга олишмабди. Уни ишончли одам эмас, деб ҳисоблашармиш.

Унинг хатида шунақа гаплар ҳам бор:

«Танянинг тақдири ҳақида қайғуриб яхши қилибсиз, ўқишга, ишга киришига ёрдам берибсиз, деб эшитдим. Мен уни операцион ҳамшира сифатида ҳам, инсон сифатида ҳам ҳамиша жуда-жуда қадрлайман. Унинг медици-

на соҳасида бебаҳо ва фойдали ходим бўлиб етиштиришга ишончим комил. Айни вақтда унинг эридан — Юрий Нахватовдан сизни огоҳлантириб қўймоқчиман. Эшитишимга караганда, у сизларга яқин ходим эмиш, сиз унга кўп нарсаларни ишопиб топишарар эмишсиз. Мен ғийбатчиликни, бировларнинг орқасидан гапиришни ёмон кўраман, одамлар ўртасига совуқчилик солиш, уларни уриштириб қўйиш инъитим йўқ. Лекин мазкур ҳодисада кейинчалик афсус еб қолмаслигингиз; дилингиз каттиқ огримаслиги учун (бунга ҳечам шубҳам йўқ!) сизга икки оғиз гап айтиб қўймоқчиман. Албатта, бир купмас-бир куп Юрий Нахватовнинг кимлигини билиб оласиз. У кўпол ва попок, ҳасадгўй ва яхшиликни билмайдиган одам, яъни унинг ҳар қандай кишига ярашмайдиган хусусиятлари бор, хирург эса, умуман бунақа одам бўлмаслиги керак. Сиз менга кўп яхшилик қилдингиз. Сизнинг олижаноб ва хайрли ишингизга ҳеч ким ҳеч қачон раҳна солмаслигини жуда-жуда истардим. Нахватовга ишонманг ундан ўзингизни пари олиб юринг. Сизга менинг холим, дўстона маслаҳатим шу».

Хатни ўқиб бўлгач, ўйлашиб қолдим. «Тўғри, Нахватов унча мактагудек одам эмас, лекин шунчалик умид қилиб бўлмайдиган киши бўлмаса керак. Кўрармиз, майли...»

Врачларнинг ва хусусан, хирургларнинг ярамас хусусиятлари фожияли оқибатларга олиб боргани ёки фожияларга олиб келиши мумкин бўлган воқеалар эсимга тушиб кетди. Хусусан, бизнинг ишимизда ҳалоллик, ростгўйлик керак. Хирургияга салгина алоқаси бўлган ҳар бир одам буни тушунади. Шундай бир воқеа бўлган эди. Қандайдир сабабга кўра операцион ҳамшира операцияда ишлатиладиган материалларни стериллаб улгурмаган. Хирург операция пайтида бу материални сўраганида эса, унинг стерилланмаганини айтишга кўрққан. Ана шу совуққонлик ва ёлгончилик туфайли бемор ўлиб қолиши ва фақат ҳамшира эмас, балки хирургнинг ўзи ҳам каттиқ жазо олиши мумкин эди.

Лекин қандайдир мўъжиза бўлдию, ҳаммаси эсон-омон ўтиб кетди. Ҳамшира эса бу ҳодисадан каттиқ изтироб чекиб, куйинди, пушаймон бўлиб, қилган ишини бўйинга олди ва ишдан бўшатишларини сўраб, ариза берди.

Қўполликчи?

Баъзи хирурглар, ҳатто машхурлари ҳам операция пайтида ўз ёрдамчиларига, жумладан, аёлларга ҳам ба-

киришади. Жонини фидо• қилиб ишлаётган хирурглар шаънига оғизларидан ҳақоратли гаплар чиқади. Баъзилари, «Ишимиз оғирда» ёки «Баъзан операция шунақаям қийин бўладики, бакириб юборганингни ҳам билмай қоласан», деб ўзларини оқламокчи бўлишади.

Америка Қўшма Штатларидаги хирургия клиникаларидан бирида шундай плакатга кўзим тушди: «Сизнинг хулқингиз ҳеч кимни қизиқтирмайди. Бошингизда қолсин!»

Шу сўзларни ўқиб ўйлаб қолдим: «Бу шиорни шу ерга осиб қўйишгани қандай яхши-я. Рост-да, бирга ишлашадиган ўртоқлар ва қўл остидаги ходимлар нега энди у ёки бу ходимнинг ёмон хулқига, бакириб-чакиришига тоқат қилишлари керак? Ходимлар, кўпроқ бошликлар ўзларининг қошоналарида эмасликларини унутиб қўядиган ҳамма муассасаларга шунақа шиорлар осиб қўйилса, ёмон бўлмасди. Ишхонада ҳар бир одам босиқ ва мулоқим бўлиши керак». Бизнинг йирик рус олимимиз ва хирургимиз Николай Николаевич Петров операция пайтида хирург масъулиятлидир, у ҳамма иш учун биринчи галда ўзи жавобгар бўлиши керак, деб ёзган эди. Керакли асбоб етишмайдими, демак, сен операциядан олдин текшириб кўрмагансан. Ассистент яхши ёрдам бермаяптими, демак, сен унга вақтида ўргатмагансан, нима ишлар қилишини уқтирмагансан, бошқа ишларда ҳам худди шунақа. Хирург жон-дилидан ишласа, ўз ишига масъулият билан қараса, ёрдамчиларини уришишга, бунинг устига ҳақорат қилишга ҳеч қандай асоси бўлмайди. У аввало ўзига катта талаблар қўяди, ёрдамчиларига чуқур ҳурмат билан қарайди, шунда у иш пайтида ёрдамчиларнинг ростгўй ва ҳалол бўлишини талаб қилишга ҳақли бўлади.

1

Юрий Нахватовнинг бирга ишлайдиган ўртоғи Дмитрий Гусев отасидан жуда ёш қолганди, отасини эс-эс билади. Отаси фронтда Ватанни химоя қилиб ҳалок бўлган. Дмитрийнинг онаси Анна Ивановна бошқа турмуш қилмади, уйга ўгай отани олиб келишни хоҳламади, бор меҳрини ўғлига берди ва уни ардоқлаб ўстирди. Унинг кўп вақти ишда ўтар, болани ёлғиз ўзи боқишга ва тарбиялашга қийналар эди.

Дима шўх ва ақлли бола бўлиб ўсди. У яхши ўқирди, лекин кўпинча дарсларга қирмасди. Бир қарасанг, онаси

олиб берган конструкторини кураб, кундузи ҳам, кечкурун ҳам онаси овқатга чақиргани-чақирган эди. Бир қарасанг, расм соларди, шунда қогоз етказиб бўлмасди, гоҳ саёҳатлар ҳақидаги китобларни ўқишга берилиб кетарди, шунда Анна Ивановна китоблардан қалғитиб, дарсларини тайёрлатишга уринар, жигибийрон бўларди.

Табиий қобилияти, бир нарсага дарров ақли етиши, яъни фаҳм-фаросатлилиги ва хотирасининг кучлиги унга жуда иш берарди. Шунинг учун ҳам мактабда яхши баҳолар олиб, кўпинча онасини хурсанд қиларди. У ўрта мактабни яхши баҳолар билан битирди, ҳеч қийналмай медицина институтига кирди, институтни аъло баҳолар билан битирди, шу бонсдан институтни тугатганидан кейинпоқ клиникага клиник ординатор бўлиб ишга кириш имкониятига эга бўлди. Курсни ўтганидан кейин биз уни клиникамизда ординатор қилиб қолдирдик. У бизнинг медицина аппаратурамизни анча тез ўргатиб олди, медицина аппаратураси эса йилдан-йилга мураккаблашиб борар, мутахассис инженерлар бўлса клиника штатида йўқ эди. Агар Дима бўлмаганида аппаратларимизнинг кўпчилиги ишламай, бекор турган бўларди.

Анна Ивановна ўғлига қараб тўймас, севинчи ичига сиғмасди, ҳақиқатан ҳам унинг шунчалик яхши бўлиб кетишига меҳнатларим ва уйқусиз тушларим сабаб бўлди, деб ўйларди. Она фақат икки нарсадан эзиларди.

Биринчидан, Дима диссертацияга тема олган бўлсада, унинг устида ишламасди. Иккинчидан, Дима ўттизга кириб қолган бўлса ҳам ўйланиш ҳақида лом-ним демасди. Она бечора эса невараларини боқишни, уларни эркалашни жуда-жуذا орзу қиларди.

Унинг бутун эс-ҳуши Димада эди...

— У ҳечам ўзини ўйламайди-я. Менга бирор қор-хол бўлиб қолса, менсиз ҳоли нима кечади, қанақа қилиб яшайди?— дер эди дугонасига.

Анна Ивановнанинг саломатлиги донмо яхши бўлган, шунинг учун у соғлиги ҳақида ўйламас, парвойи фалак эди. Шу важдан бўлса керак, тўши остида қандайдир ёқимсиз сезги пайдо бўлганда «асабимнинг мазаси қочганга ўхшайди-а» деб, эътибор бермасликка ҳаракат қилди.

Анна Ивановна илож қолмагач, ўғлини кўрқитиб юборгани келмай, ётиги билан негадир қорни оғриётганини айтди. Дима кўрқиб кетди. Онасининг кейинги пайтларда ранги кетиб, озиб қолганини унинг ўзи ҳам сезиб юрганди. Лекин унга ғамхўрлик қилишларига, ўзи-

нинг бўлса, бировларга ғамхўрлик қилиши шарт эмаслигига жуда ўрганиб қолган бола, онасининг аҳволига ҳатто парво ҳам қилмасди.

Энди эса Анна Ивановна қорнининг огриётганидан шикоят қилганида, у врач сифатида оқибати ёмон бўлишини дарров ўйлаб қолди. У яхши-ёмон томонларни тарозига солиб кўриб, яна ҳам кўрқиб кетди. Кейин миясига дастлаб шу фикр келибдики, менинг олдимга югуриб келиб, ҳамма воқеани айтиб, маслаҳатлашмоқчи бўлибди.

Клиникада Н.Н.Петров замонидан бери коғозга тушмаган қонун мавжуд эди. Барча ходимларни ва уларнинг қариндош-уруғларини, мабодо касал бўлиб қолишса, албатта, каттага кўрсатиларди. У беморни кўриб, зарур бўлса ўзи операция қиларди. Ходимларга нисбатан бундай муносабат қилиш табиий эди. Врачлар ва ҳамширалар беморларга қарар эканлар, кўпинча бу ерда қолиб кетишар, уйларига кетмай, огир беморлар бошида ўтиришар, баъзан кечаю кундуз холис навбатчилик қилишар эди. Шу сабабли, биз клиникамизнинг ҳар бир ходими фидокорона меҳнати билан ўзини ва қариндош-уруғларини профессорнинг ўзи кўриб, маслаҳат беришига арзийди, деб ҳисоблардик.

Шу воқеа содир бўлишидан сал олдин доктор Гусев билан анча қаттиқ гаплашиб олган эдик. Мен уни кабинетимга чақириб, кандидатлик диссертацияси устида нима ишлар қилаётгани ҳақида ҳисобот беришини талаб қилдим. Маълум бўлишича, кўп вақтлардан бери ишни қўлига олмабди, қандайдир янги аппаратни ишга тушириш билан банд бўлибди.

— Бу аппарат бўлмаса, сунъий қон айланиши билан операция қила олмаймиз. Бутун бригада менга тикилинч қиялпти, менинг эса, кўп жойларига ақлим етмаяпти. Мана шунақа қилиб, темага қўл тегмаяпти.

— Менга қаранг, Дмитрий Иванович,— дедим мен унга.— Тема устида бунақа ишлаб бўлмайди. Кандидатлик диссертациясини узоғи билан уч йил ёзиш керак. Сизнинг тема олганингизга эса беш йил бўлди, ҳали охири кўринмайдиганга ўхшайди.

— Мана, приборни битирай, кейин ишни бошлайман. Сўз бераман сизга.

— Майли, кўрамиз. Бўлмаса, темани сиздан олиб кўяман, бошқага бераман,— пўписа қилдим ҳазиллашиб.

Менинг бутун суҳбатим жиддий тарзда ўтган бўлса-да, ёш докторга хайрихоҳлик руҳида эди. Менга унинг

ҳар бир ишга киришиб кетиши ёқарди. Иннайкейин, менга унинг баъзи врачлар сингари кўпроқ маош олиш учун апил-тапил кандидатлик диссертациясини ёзишга уринмаслиги, пухта ўйлаб иш қилиши ёқарди. Гусев бўлса, бу ҳақда ҳечам ўйламасди. Бирок, Дмитрий Иванович каттикроқ гапирган гапларимни эшитиб, катта мендап порозин шекилли, деб ўйлабди. Анна Ивановна касали ҳақида нолиб гапирганда, истиҳолага бориб, маслаҳатлашгани менинг олдимга келмади. Юрийни учратиб, онасидан ҳавотир олаётганини ва гумошларини айтибди.

— Катта билан маслаҳатлашмоқчиман, лекин олдимга қанақа қилиб киришни билмаяпман. Анови куни диссертациям учун мени роса тузлади.

— Унинг олдига борма. Ишончим комил, сени қабул қилмайди, сендан хафа, ўзи жаҳли чиқиб юрибди,— ярасига туз сепди.

— Нима қиламан энди? Биласанми, оймимнинг тўш ости оғриб юрар экан-у, менга айтмас экан. Мен унинг апчадан бери ранги кетиб, озинб-тўзиб бораётганини сезиб юрувдим. Лекин у менга чурқ этмасди, мен ҳам сўрамабман. Энди юрагимга ваҳима тушиб қолди, ранги қанақадир захил. Тагин ўсма бўлса-я, деб кўрқяпман. Балки операция қилдиришга тўғри келар. Каттадан илтимос қилсам девдим.

— Гаинини кара, дарров операция қиларканми? Юр, доктор Синициннинг олдига борамиз.

— Ахир у камдан-кам операция қилади, асосан хўжалик ишлари билан шуғулланади-ку. Унга оймимни ишониб бўладими?

— Нега энди тилингдан операция тушмай қолди? Ке, аввал уни касалхонага ётқизиш ва текшириш масаласини ҳал қилайлик. Бу масала эса айнан унга қарашли. Бундан ташқари, ўзинг биласан, у меъдани операция қилади...

Клиникада ўтказилган текшириш Анна Ивановнада меъда раки борлигини кўрсатди. Каттагина операция қилиш керак эди. Дмитрий Иванович маслаҳатлашгани яна доктор Нахватовнинг олдига борди, чин дилидан ёрдам қилмоқчига ўхшайди, деб ўйлади. Аслини олганда, Юрий каттасиз ҳам ҳамма ишни қойил қилиш мумкинлигини кўрсатиб қўймоқчи эди. Доктор Синициндан бу бемор ҳақида менга гапирмаслигини илтимос қилибди. Доктор Синициннинг ўзи бўлса кўндан бери оғир операция қилишни орзу қилиб юрарди, бу билан жуда тажрибали хирург эканини исботлаб қўймоқчи эди.

Гусевнинг онаси касалхонада ётгани ва уни операция қилиш зарурлиги ҳақида мен ҳеч нарса билмасдим. Реанимация бўлимида беморларни кўраётганимда Гусевнинг онаси доктор Синицин доктор Нахватов ассистентлигида операция қилиниб, меъдаси кесиб ташланганидан сўнг ётганини кўриб ҳайрон бўлиб қолдим. Операция узоқ вақт давом этган ва яхши бўлмаган, бемор оғир аҳволда ётарди. Нима учун операциядан олдин менга кўрсатма-дингиз, мен билан маслаҳат қилмадингиз, деб сўрасам, миқ этмай хижолат бўлиб, ерга қарашди.

Мен Юрийга қараб, ҳамма гапга тушундим.

Ёлгончилик аксари мақтанчок, лекин, ожиз ва қўлдан ҳеч вақо келмайдиган, ичи қора одамларга хос. Ёлгон — рух ва қалбни кемирадиган қора доғ, зеро, инсон маънавий жиҳатдан пок бўлмаса, чин инсонийлик ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Олижаноб инсон ҳеч қачон ёлгончилик қилиб, тубан кетмайди.

Лекин бунга зарурат бўлганда рост гапни гапирмаслик ёмон эмас, балки оқилликдир. Айни вақтда ҳар қандай ҳолда ёлгон гапириш бари бир пасткашлик ва аҳмоқлик.

Ақлли одам доимо ўйлаб иш тутади. Етти ўлчаб бир кес, деб бежиз айтилмаган халқ мақолида. Ҳар нарсанинг чегараси бор, уни фақат ақлли ва иродали одамгина ўзининг фаҳм-фаросати билан топиб олиши мумкин.

Фозил одамлар ўртасида ёлгончилик тубанлик ва жиноят ҳисобланади. Одатда, ёлгончилик ғазабкорлик ва қўрқоклик, мақтанчоклик ва қалта фаҳмликдан далолатдир. Ўзининг ёмон мақсадларига эришиш учун ана шу қуролдан фойдаланадиган одамлар ҳеч қачон орзу-ниятларига ета олмайдилар. Ёлгончилик орқали қўлга киритиладиган вақтинчалик муваффақият жуда тез вақт ичида ва кўпчилик ҳолларда шармандалик билан тугайди.

Бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, баъзи хирургларда операция қилишга жуда кучли қизиқиш, қандайдир тўхтатиб бўлмайдиган зўр истак бўлади. Улар кўксиларига уриб, гердайиб: «Мен фалон марта аппендектомия қилганман!» Еки бўлмаса «Фалон марта чуррани кесганман» деб мақтанишади ва ҳоказо. Аксари операцияни яхши қилолмайдиган хирурглар операция техникасига жуда қизиқишади. Улар шундай йўл билан қўлларини ўргатмоқчи, машқ қилмоқчи бўладилар.

Менинг устозим Николай Николаевич Петровнинг М. деган уролог ёрдамчиси бор эди. Унинг қўллари камданкам учрайдиган даражада операция қилишга ярамас

эди, лекин унда операция қилишга қандайдир патологик иштиёқ бор эди. У анча ёши ўтиб қолган, Н.Н.Петровдан катта эди, лекин агар бемор айниқса унинг палатасида ётган бўлса, ўзи операция қилмасдан қўймасди. Беморлар ва уларнинг қариндош-уруғлари менинг ўзим операция қилишимни неча марталаб илтимос қилишган. Лекин мен доцент лавозимида бўлганимдан палатани олиб боровчи врач рухсатисиз беморларни ўзим операция қилиш ҳуқуқига эга эмасдим. У бўлса, бунга асло рози бўлмас ва албатта ўзи операция қиларди. Кўпинча мен унга ассистентлик қилардим. Ана шу дақиқалар мен учун чиндан ҳам азоб эди. Унинг қўпол, хато ҳаракатларини кўрганимда ўзимни қўйгани жой тополмасдим ва юрагим тарс ёрилиб кетгудек бўларди. Кўпинча скальпелни унинг қўлидан тортиб олардим-да, беморни муқаррар фалокатдан сақлаб қолардим. Ана шундай операциялардан сўнг касал бўлиб қайтардим, юрагим сиқилиб, изтироб чекиб, бир неча кунгача ўзимга келолмай юрардим. Бунақа хирургларга ҳечам тушунолмайман. Мен ҳеч қачон операция қилишга «ўлиб қолмаганман». Мен ҳамиша фақат бир нарсани истайман — беморга ёрдам берсам, уни дарддан қутқарсам, қандай йўл билан бўлмасин, ўлимдан олиб қолсам, дейман. Агар операция қилиш керак бўлса, жон-жон деб бораман. Беморни операциясиз даволаб юбориш мумкин бўлса, яна ҳам яхши. Операция қилишни яхши кўрадиган хирургларга ҳечам ақлим етмайди. Билмадим, бу масалада нима устун экан: нима бўлса бўлар, деб хавфни енгиш мақсадида таваккал қилишни ёки бемор дардига чин дилдан даво қилиш, азобини енгиллатиш иштиёқими?

Бизда баъзан ёлғон гапирган одамни жазолашмайди, балки унинг сўзига ишонган одамни жазолашади. Менинг фикримча, бундай қилиш нотўғри. Одамга, албатта, ишониш керак, лекин ёлғончи қачон ва қай йўсинда алдаган бўлмасин, бари бир, албатта, қилмишига яраша жазо олиши шарт. Адолатли жамиятни ўзаро ишонч ва ёлғончиликка қарши аёвсиз курашиш билан қурмок лозим.

Мен Вьетнамда бўлган пайтимда қизиқ бир бахсининг шохинди бўлганман. Европа мамлакатларининг биридан келган инженер вьетнамлик Нгуен Ван Хо га:

— Бемалол бўлса, қурилишга бориб, у ерда қум ташиб бўлишди-йўқми, билиб келсангиз,— деди.

Вьетнамлик қурилишга кетди, лекин йўлда кетаётганида, қурилишда ишлайдиган Го Хин Лин деган ишчи

учраб қолди, у қумни ташиб бўлишганини айтди. Нгуен қайтиб келиб:

— Ҳа, ташиб бўлишибди, менга Го айтди,— деди.

— Ўзингиз текшириб кўрдингизми?

— Ҳа,— жавоб берди Нгуен.— Текшириб кўрдим, менга Го ташиб бўлишди, деди.

— Ўзингиз кўрдингизми?

— Йўқ, кўрмадим.

— Бўлмаса, бориб, ўз кўзингиз билан кўриб келинг.

Нгуен ҳайрон бўлиб қолди. Нахотки бирга ишлайдиган одам ёлгон гапирса, бунга ишониб бўлмайди, ахир.

Ростгўйлик каторида инсон табиатининг ажойиб бир фазилати — сўзининг устидан чиқиш, берган ваъдасига вафо қилиш туради.

2

Неча-неча асрлардан буён барча халқлар одамнинг берган сўзи устидан чиқишига, ахдига вафо қилишига чуқур ҳурмат-эҳтирос билан қараб келишган. Ваъдага вафо қилмаслик энг ёмон одат ҳисобланган, лафзида турмайдиган одамни эса виждонсиз, деб ҳисоблашган, ундан нафратланишган.

Честерфильд ўғлига ёзган хатларида XVIII асрдаёқ ахлоқ қоидалари ҳақида шундай деб ёзган эди: «Сен, шубҳасиз биласанки, ваъдага вафо қилмаслик — теппаклик, виждонсизлик, жинойтдир. Ақлсизлик деганимнинг боиси шундаки, кейин сенга ҳеч ким ишонмай қўяди, бу эса беномусликдир ва жинойтга тенгдир, чунки тўғри сўзлик одоб-ахлоқликнинг дастлабки шартидир, сўзининг устидан чиқмайдиган одамни қандайдир бошқа бирор яхши фазилатлари бўлади, деб ҳеч ким ўйламайди. Шунинг учун ҳам у одамларнинг қаҳрига учрайди ва ундан юз ўгирадilar».

Руслар ўртасида ҳам қадим замонлардан ваъдасига вафо қилмайдиган, субутсиз одам ўзини ва ўз оиласини шарманда қилади, деб ҳисобланган. Шу сабабли, виждонли одамлардан тилхат олиш ёки уларга мажбуриятнома ёздириш пасткашлик бўлади, дейишган.

Руснинг бу масалага нақадар катта аҳамият беришганига Н.А.Некрасов ёзган қуйидаги воқеа тўла исбот бўла олади.

Бадавлат бир деҳқон Ермил Гирин харомхўр савдогарнинг тегирмон сотиб олишига йўл қўймаслик учун

(тегирмонни унинг қўлига ўтиши атрофдагилар шўрини қуритарди) ярмаркада одамлардан минг сўм қарзга бериб туришларини илтимос қилди, бу пулни кейинги жумада қайтариб бераман, деди. Бу ердаги одамларнинг бирортасида ҳам бунчалик катта пул бўлмаганидан одамлардан ҳоли қудрат пул йиғишга қарор қилишди. Ҳалиги деҳқон одамлардан пулни олади-ю, лекин рўйхат ҳам тузмайди, тилхат бермайдиям. Келаси жума куни деҳқон пулни олиб келиб, қарзини бир бошдан одамларга қайтара бошлайди. Ҳар бир одам унинг олдига келиб, қанча пул берганини айтади. Қанча берган бўлса, шунча қайтариб олади. Бирор киши ортиқча пул олмайди. Аксинча, кимдир ўзининг бир сўмини сўрамайди. Шунда ҳалиги деҳқон қолган бир сўм эгасини қидириб, анчагача бозорда айланиб юради.

Одам қанчалик тарбияли бўлса, ўз инсоний қадрини шунчалик юқори тутади. Одам қанчалик олижаноб бўлса, кимга сўз берганидан қатъи назар, ўз сўзига шунчалик вафодор бўлади. Афсуски, ҳозирги кунимизда ҳам, бизнинг социалистик жамиятимизда сўзининг қадрига етмайдиган субутсиз одамлар бор. Мабодо, шундай одам давлат муассасасига раҳбар бўлиб қолса борми? Бунақа раҳбар фақат ўзи бошлик бўлиб турган корхонада ўз обрўсини тўкмай, балки бутун корхона ходимларининг юзини ерга қаратади. Мана шунинг учун ҳам раҳбарнинг берган сўзи имзолаган ҳужжатига қараганда обрўлироқ бўлиши зарур.

Ҳаётда ўз сўзининг қадр-қимматига етмайдиган бундай одамлар билан бирга ишлаш, муносабат қилиш жуда қийин. Клиникани қандай қурганимиз эсимдан чиқмайди. Бутун коллектив тўрт йил тинмай астойдил меҳнат қилди, биз бутун кучимиз билан қурувчиларга шанбаликлар ва якшанбаликлар қилиб, ёрдам берардик. Клиника қуриб битказилдиям, у кардиологик хирургик муассасанинг оддийгина талабларига жавоб берарди. Арзимаган камчиликлар қолди, бу ишлар унча арзигудек бўлмаса ҳам, лекин клиника ходимларининг иш бошлашига жуда халал берар, тўсқинлик қилар эди. Гўё бир-икки ойдан кейин клиникани бемалол қабул қилса бўладиганга ўхшарди. Афсуски, камчиликлар битказилмай қолиб кетди, ишчиларни бўлса, бошқа объектга «ташлашди».

Мен қурилиш бошлиғи олдига бордим.

— Федор Григорьевич, ташвиш қилманг. Биз клиникангизни жуда шинам, зўр қилиб, муддатида топшира-
миз.

Бирок муддат ўтиб кетди, камчиликлар битказилмай қолаверди. Курувчилар, прораблар келишди.

— Федор Григорьевич, бинони қабул қилиш ҳақидаги актга қўл қўйиб берсангиз.

— Лекин мен актга қўл қўёлмайман ва бундай камчиликлар билан уни қабул қила олмайман.

— Федор Григорьевич, сўз бераман, икки ойдан кейин ҳамма камчиликларни тўғрилаймиз. Сиз фақат қўл қўйворинг, бўлмаса, планни бажаролмай қоламиз, йигитлар ҳам мукофотдан курук қолишади. Уларни хафа қилсак, яхши ишлагилари келмай қолади. Қабул қилсангиз, биз икки ойдан кейин клиникани тугатамиз, уни қўғирчокдек қилиб қўямиз.

— Йўк, оғайнилар, бунақаси кетмайди, биз бунақа бинода ишлай олмаймиз.

Хар томондан қўнғирок қила бошлашди:

— Шубҳа қилманг. Икки ойдан кейин барча камчиликлар бартараф қилинади. Клиникангизни биров кўрса, ҳавас қиладиган қилиб берамиз.

Ноилож рози бўлдим ва бинони қабул қилиш ҳақидаги актга қўл қўйдим.

Шу ўринда Бразилияга қилган сафарим эсимга тушди. Бу жуда қашшоқ ва қолоқ мамлакат. У ерда касалхонани қабул қилиб олишаётганида мен бор эдим. Ўн қаватли бинони шу қадар бекаму кўст қуришган эдики, ҳатто ҳозирок дуч келган хонада операция бошлайвериш мумкин эди. Ҳамма ер чиннидай топ-тоза, тап-тайёр қилиб қўйилган эди. Виключателларни деворга шундай ўрнатишган эдики, қиска замиқаниедан ҳеч қўрқмай, деворларни бемалол ювиш мумкин эди, кечаси қоронғида қнопкани қидириб юрмаслик учун уни ёришиб турадиган қилинганидан топиш осон эди. Биз ертўлага тушдик. На зиғирдай нарсаси, на хас-чўп бор бу ерда. Трубаларнинг бирортаси ҳам очик қолган эмас. Ҳаммасининг устига иссиқлик ўтказмайдиган материал қопланган ва лок шимдирилган, кранларни эса шунақаям бўяшибдики, бемалол ювса бўлади. Полнинг бурчаклари қия қилиб ишланган. Девор ва полларни шлангда сув сепиб, ювса бўладиган материалдан қилишган, сув бир томчи ҳам қолмай, оқиб чиқиб кетади, латта билан артишга деярли ҳожат йўқ.

Биз шу касалхонани қабул қилган администратор билан бирга келдик. Бинони айланиб чиқиб, юкори қаватга кўтарилдик, бу ердаги хоналар уч йилга командировкага келган хирурглар — ассистентларнинг яшаши учун мўл-

жалланган. Хоналарда ҳамма кулайликлар бор, девор ёнига холодильниклар қўйиб қўйнишибди, бу уйларда яшаш учун ҳамма парса мухайё. Лекин бу ҳали ҳаммаси эмас. Деворлари шишадан ишланган битта умумий коридор оранжерейа учун мўлжалланган. У ерга аллақачон турфа гуллар экиб қўйнишибди.

Албатта, мен ҳамма парса пулдорларга мўлжалланган капиталистик мамлакатда эканимни бир лаҳза унутганим йўқ. Қасалхона хўжайинлари ўз миқозлари учун шаронт яратар эканлар, аввало ўз манфаатларини ўйлашган. Лекин биз ҳам барча янги қасалхоналарни, мактабларни, турар жойларни шундай бекаму кўст қилиб курсак бўлмайдимиз?

Хўш, бизнинг клиникамиз нима бўлди, дейсизми?

Орадан бир ой ўтди. Объектда бирорта ҳам ишчининг қораси кўринмайди деиғ. Бино қад кўтариб турибди, биз ҳамон эски бинода ишляпмиз. Қўнғироқ қилдим.

— Ҳа, Федор Григорьевич, айбормиз, сал ушланиб қолдик. Бир ойдан кейин клиника тайёр бўлади.

Орадан уч ой ўтди. Шу давр ичида клиникага бирорта ҳам ишчи келмади.

Мен барча қурувчиларнинг энг катта бошлиғи олдиға бордим.

— Нима ҳам қилардик, Федор Григорьевич, клиникаға камчиликлари бўлса ҳам, кўчиб ўтиб турасиз. Клиника иш бошлаб, камчиликлари кўзға кўринганда қурувчиларни қолган жойларини битиришға мажбур қилиш осон бўлади.

— Ахир, биз камчиликларни шундоғам кўриб турибмиз-ку.

— Ҳар ҳолда клиникаға кўчиб ўтишингизни маслаҳат бераман. Бўлмаса бир йил бекор ётади. Ахир, сиз қабул қилиш актиға қўл қўйгансиз-ку.

— Ахир сиз мени қўл қўйишға мажбур қилдингиз, ваъда бердингиз-ку. Сўз бердингиз.

— Қизиқ одамакансиз-да. Сўз берган бўлсам, нима бўпти. Қабул қилганмисиз? Ишлайверинг.

Бошлиқ гап тугади дегандек қилди. Уни қарангки, алдаган одам айбдор эмас, балки унинг сўзига ишонган биз айбдор бўлиб чиқдик. Манови «фалсафани» қаранг-а.

Оддий қурувчиларнинг бунга алоқаси йўқ, албатта, уларнинг раҳбарлари эса мен соддалик қилиб ишонганим учун мазаҳ қилишди, уларнинг сўзига, ваъдаларига лақиллаганим учун жазолашди

Кунлардан бирида ҳозирги замон Сибирь ёзувчиси В.Шугаевнинг «Деревня Добролет» номли китобини ўқигандим. У ерда ҳам шунақа воқеа ҳикоя қилинади.

Муаллиф Сибирдаги йирик чинни заводи директори-нинг хўжалик бўйича муовинидан сўрайди.

«— ...Битмаган ишлар қўпмиди?

— ... деярли ҳар бир цехда. Қабул актига имзо чекишга иложи борица қаршилиқ қилдим.

— Яхшироқ қаршилиқ қилмабсиз.

— Йўқ, огайни, яхшигина қаршилиқ қилдим. Лекин мажбур қилишди.

— ... Қанақа қилиб мажбур қилиш мумкин?

— Биласизми?.. районга чақиришади ёки бу ёкка қилишади: «ўртоқлар, ишга тушириш муддати ўтиш хавфи остида». «Сизларнинг эътирозингиз тўғри... камчиликларни ўзлаштириш вақтида битирса бўлади».

«Қурувчилар қилишади: «Йигитлар, ишонтирамиз, оғти ичамиз... Сизлар фақат қабул қилиб олинглар».

... Областан раҳбар келади. «Сиз қўл қўяверинг, қурувчиларни ҳеч ким ҳас-пўшламоқчи эмас».

Биз унамай, туриб оламиз. Ҳар хил лавозимдаги бошлиқларнинг сабр қосади тугайди — дўқ-пўписа бошлади.

— Нима, ишдан бўшатаман ёки пастлатаман дейдими?

— Тахминан шунақа гаплар.

— Нима, сизлар қўрқидиларингми?

— Қўрқидик.

— Кейин нима бўлди?

— Қурувчилар эртаси куниёқ башарамизга қараб: «Роса тентак, лакма экансизлар-а», деб қулишди.— Энди шошмай туратурасизлар, югуравериб чарчайсизлар ҳали», дейишди.

— Ана шу юраксизлигингиз сизларга қанчага тушди?

— Бир ярим миллион сўмлик маҳсулотни кам бердик. Ана шу ерда ҳамма нарсани бутунлай ўзгартириш ва ваъда қилдингми, устидан чиқ, деган принципда ҳамма соҳада иш қилиш вақти келмадимикин дейсиз, яъни сўз берганингдан кейин, кимга сўз берилганидан қатъи назар, лафзининг устидан албатта чиқиш керак. Сибирликларнинг ўз ваъдасига масъулиятсизлик билан муносабатда бўлганини эшитиб, жуда ҳайрон қолдим. Мен Сибирда ўсганман, уларнинг оғизларидан чиқадиغان сўзларига қандай қарашларини яхши биламан, сўзнинг устидан чиқмаслик сибирлик учун номус ҳисобланади.

Ёлгон гапириш асло мумкин эмас, бизнинг онламизда бирорта ҳам одам ҳатто ҳазиллашиб бўлса-да, ёлгон гапирмаган.

3

Ёлгончининг доимий ҳамроҳи кўҳна дунёнинг мероси — хушомадгўйлик ҳисобланади. Аслини олганда, хушомадгўйлик ҳам ёлгончиликнинг ўзи, лекин одам яхшироқ яшаш, ўзи ва ўзининг яқинлари учун ҳар хил фойда келтириш ҳамда юқорироқ мартабага эришиш учун хушомадгўйлик қилади.

Ёшлигимда мард ва гайрат-шижоатли сибирликлар орасида ўсиб-улгайганимдан ҳар қандай итоатгўйликка нафрат билан қарашга ўрганганман, хушомадгўйлик ва ёлгончиликни жинимдан ёмон кўраман. Балки ҳеч кимнинг олдида бошини эгмаган ва бир бурда нонни ҳалол меҳнати билан топиб ейишга ўрганган одамлардан тарбия олганим учун жасур ва мустақил, бир сўзли одамларга ҳурматим ошган, лабидан сохта табассум аримайдиган одамлардан жирканадиган бўлиб ўсгандирман.

Ёлгончи одамлар эса, ҳозир ҳам учраб туради. Ҳатто ақлли, обрўли одамлар ҳам уларнинг қора ниятини, ҳақиқий башарасини билолмай доғда қоладилар, хушомадгўйлар уларнинг хотамтойликларидан фойдаланиб, қандай қилиб лақиллатиб кетганларини ҳатто сезмай қолишади.

Куйидаги воқеани айтиб бермоқчиман.

Кунлардан бирида дачамда телефон жириглаб қолди, трубкадан эркак кишининг хушмуомала, ёқимтой овози эшитилди.

— Федор Григорьевич, бошлиғимиз Петр Петровичнинг саломини топширишга рухсат этсангиз. Ўзингизга маълум, мен иккаловингизни қаттиқ ҳурмат қиламан, у кишининг топшириғини бажариш мен учун шараф.

Бу киши москвалик, менинг эски ошнам, машҳур архитектор Петр Петрович раҳбарлик қилаётган корхонада ишлайдиган архитектор. Мен дўстимнинг ишхонасида кўп бўлганман, шу архитекторниям ўша ерда кўрганман. У новчадан келган бўлиб биров билан гаплашаётганида, албатта, илжайиб, унга энгашиб турарди. «Жуда истараси иссиқ одам-да», ўйладим мен у билан танишганимда. Тўғри, унинг кўзларидан одам ҳадиксирарди, кўзлари бир жойда турмай, доимо олазарак бўлар, каёқларгадир тикиларди, лекин бу кўзга тушган арзимаган нуксон ўша

захотиёк унутилиб кетганди. Ҳозир телефонда унинг овозини эшитиб, табассум қилиб турган москвалик кўз олдимга келди.

— Қаерга тушдингиз? Истасангиз, дачамизга келинг? Рост, кела қолинг, чойхўрлик қиламиз, бир пас отамлашамиз.

Москвалик меҳмон кўп ялентирмади, орадан сал фурсат ўтар-ўтмас, онламиз билан дастурхон атрофида меҳмонни зиёфат қилдик.

У ҳар сафаргидек боадаб, гапираётган одамга илтифотли, мулозамат билан эгилиб турар, гапингизни маъқуллаб, бошини қимирлатиб қўяр, кўкрагидан чиққан паст овоз билан: «Ҳа, ҳа, гапингиз тўғри, гапларингиз ажойиб», деб қўярди.

У гарчи истар-истамас кистатиб бўлса-да, лекин рюмкани охиригача бўшатарди, орадан сал ўтмай, унинг юзи, кейин бўйни ҳам қизарди, кўзлари намланди, ўйноқилаб ялтиллади.

Москвалик меҳмон архитектура устахонаси ҳаёти ҳақида кўп гапирди, устомонлик билан таърифлаб берди, гарчи у ўзи тўғрисида очикдан-очик гапирмаса-да, лекин барча яхши ишларни ўзи қилишини, бошлаб беришини, Петр Петровичнинг устахонасида барча янгиликларни йўлга қўйганини ва нақ бутун мамлакат архитектурасида яккаю-ягона эканини усталик билан қистириб ўтарди.

— Бахтингиз бор экан,— дедим ширин суҳбатдан мамнун бўлиб,— Петр Петрович буюк қалб эгаси, бебаҳо одам, иннайкейин обрўсиам зўр...

— Э-э...— қўл силтади москвалик. Кўзлари негадир хунук ялтирарди...— Вакти ўтган Федор Григорьевичингизни! Сизнинг дўстингиз Петр Петрович архитектуранинг кечаги кун...

Бу гапни эшитиб, ханг-манг бўлиб қолдим. Мен москвалик меҳмонга тикилиб турар ва ҳозиргина оғзидан чиққан гапни тушунтириб беришини кутардим. Дўстимнинг обрў-эътибори ҳамма ерда жуда баланд эди, ҳатто очикдан-очик душманлари ҳам уни тан олишарди. Мано-ви... унинг ходими ва шогирди бўлса...

Чамаси, меҳмон ҳам ортикча вайсаганини тушунди шекилли, юзи ва бўйни яна ҳам қизариб кетди. Нима қилишини билмай, айбсiniб деди:

— Сиз мени тўғри тушунинг: каттаимизнинг обрўси зўр, унинг мактабини ҳамма эътироф этган. Мен фақат ҳатто шунақа обрўли одамларни ҳам ҳозир менсимай қўйишган, демокчийдим.

— Ким?— сўрадим анча-мунча жаҳлим чикиб. «Сенга ўхшаганларми? Ахир, сенларнинг ўзинг ҳали сариқ чакалик иш қилганларинг йўқ-ку!— деб қўшиб қўйгим келди-ю, лекин шайтонга хойф бердим. Лекин суҳбатимиз совиди, дастурхон атрофидаги самимий, илиқ, дўстона вазият йўқолди. Москвалик меҳмон қалтис гапириб қўйганини ҳар қанча ҳас-пўшламасин, бари бир, гапимиз ковушмади. Мен ич-ичимдан, дўстим Петр Петровични қойирдим, у ана шу ходимини кунлардан бирида мактан-ганди, унинг бир сўзлилигини, катъиятлилигини, архитектурадаги модернизмга тоқат қилмаслигини, қуруқ рационализм ва дидсизликка қарши эканини гурурланиб айтган эди. «Шошмай тур,— хаёлан сўз қотдим дўстимга,— Москвага борай, эркатойингнинг кимлигини кўрса-тиб қўяман ҳали сенга».

Лекин «эркатой» мендан олдин отини қамчилабди, у Петр Петровичга дачада меҳмон бўлганини, дачада бўлиб ўтган воқеани гапириб берибди, фақат «архитектуранинг кечаги кунини» ўзи эмас, мени айтди, дебди. Москвага борганимда Петр Петрович ҳар галгидек ширин қулиб, ҳазил қилиб, ўпкалаб қўйди: «Ҳали кадрдон ошнапгнн запасга чиқариб қўйдингми?...» Менинг ҳайрон бўлиб турганимни кўриб, қўшиб қўйди: «Мени архитектуранинг кечаги кунн дебсан, қойил!» Мен ҳайратдан ёкамни ушлаб қолдим. Ўзимни босиб олдим-да: «қўйнингдан тилёғлама илонга жой берибсан. Аблах экан анови эркатойинг! Янаги сафар бунақа одамлардан салом айтиб юборма», дедим.

Кейин бўлган воқеанинг ҳаммасини гапириб бердим. Петр Петрович гапларимни хотиржам эшитди. Кейин деди:

— Федя, мен ҳакимда бунақа демаслигингни билардим. Ўзим ҳам ўйловдим, мен ҳакимда шунақа гапни ўзи гапирган бўлса керак деб. Кейин чалғиб кетдим, нима деб ўйлашимни ҳам билмай қолдим. Пасткаш одам-да, қўлидан келадиган иш шу. Нимани ҳам кутасан ундан. Ундан архитектор чиқмагани бежиз эмас. Архитектурада ҳам, поэзиядаги каби: қирқ ёшгача шоир бўлмадим, кейин бўлолмайди. Мана шунақа, ошна. Мана яқинда элликка киради бўлмаса...

— Пасткаш, пасткаш дейсан, хўш нега бўлмаса шунақа иккиюзламачи одамни қўллаб-қўлтиқлайсан. Ахир у сенда бўлим бошлиғи бўлиб ишлайди, тагин эркатойларингдан. Мени кечирасан-у, лекин мен бунақа одамни клиникамда бир минут ҳам ушлаб турмасдим.

— Сендаям шунча биттаси бор эди, эсингдами, доцент К. Сен ҳам уни кулогидан торткилаб, докторлик диссертациясини ёклашига ёрдам бердинг-ку, профессор лавозими олиб бердинг-ку? У сенга нима хунар кўрсатди? Эҳ, Федор! Бу ишда иккаламиз ҳам лақмамиз, лақма. Нима учун дейсанми? Шунинг учунки, одамларни яхши билмаймиз. Барча софдил, яхши одамлар жимгина ишлашади, ортиқча гапиришмайди, катта амалга интилишмайди. Мановилар шундоққина кўз олдимизда ўзларини садоқатли, яхши одамлар қилиб кўрсатишади... Уларга ишониб кўрчи, шармандангани чиқариб, пўстагини қоқишади... Тагин бизни танқид қилишса, хафа бўлганимиз ортиқча.

— Танқид қил, майли, лекин орқадан гапирма-да, шартта юзига айт.

— У оркаворотдан танқид қилишни истайди, пима, мумкин эмасми?

— Майли, зарари йўқ, лекин иккиюзламачилик қилма-да. Олдиаям, орқасиданам бир хил гапир!..

— Ҳа, рост, амалидан тушириб бўлмаса. А.С.Пушкин жуда тўғри гапирган-да: «Амал ёлғончига тўғрилиқ, тентакка ақл, ўтакетган бефаросатга салоҳият ато қилмайди».

Шу аснода гаплашиб турганимизда мастерской бошлиғи олдиға китобхонга маълум москвалик архитектор кириб қолди, у ҳеч нарса билмагапдек тавозе билан таъзим қилди, қулоғигача лабини тиржайтириб қулиб; бўғиқ овоз билан гудурлади:

— Салом, Петр Петрович, хуш келибсиз, Фёдор Григорьевич! Яхши келдингизми?

Кейин жавобни кутмасданоқ бошлиққа мурожат қилди. Нақ қулоғининг тагига бориб олиб, ниманидир жон қуйдириб гапирар, ниманидир исботламоқчи бўларди. Худди ўшандай икки букилиб, ширин табассум қилиб, кабинетдан чиқди. Биз узоқ жим қолдик, кейин дилимдагини очиб солдим.

— Майли, у билан ош-қатик бўлаверу, лекин иккинчи мениқига меҳмонга юборма.

— Нима, уни мен юборибманми? Ўзи қидириб топибди сени. Янаги сафар ҳам топади. Хотиржам бўл, уни яна вино билан меҳмон қиласан, ўзинг пиширган мураббодан едирасан. Федя, бунақалардан қочиб қутулиб бўлмайди, чунки уларнинг хушомадгўйлик деган қуроли борки, бунга ҳеч бир одам дош беролмайди.

Ҳақиқатан ҳам тўғри, хушомадгўйлик — кучли ку-рол. Ана шу курулдан фойдаланадиган одамлар ҳали бизда бор. Баъзан кўлида ишлайдиган ходимга зўр-ба-зўр бошини қимирлатадиган бошлиқнинг олдида боши ерга теккунча «икки букиладиган» одамларни учратиб турамиз. Бундай одам бирорта корхонага раҳбар бўлиб олиб, шундай тартиб ўрнатадики, на ёрдамчиси, на бў-лим бошлиқлари усиз бирорта масалани ўзларича ҳал қила олмайдилар. Ҳамма иш худди бошлиқ айтгандек бўлади. Бошлиқнинг кўлида ишлайдиган одамку унга ёқа қолай деб, иш учун жуда фойдали бўлган энг «катъ-ий» фикридан қайтади.

Лаганбардорлик — прогресснинг ашаддий душмани. Кимки лаганбардорликка ўрганса ва бировларни ўргат-са, бошлиқ олдида кимки лаганбардорлик қилса, у наст-каш ва зараркунанда одамдир.

К.Маркс анкетадаги ким сизнинг нафратингизни кўз-готоди, деган саволга лаганбардор деб жавоб ёзган.

Кўлимдан кўп ишлар келарди-ю, лекин ишхонада ша-роит йўл қўймайди-да, дейишади баъзан.

Тўғри, шундай шароитлар ҳам бўладики, одам ўз фикрини очикдан-очик айта олмайди, бирор ишни дангал қилолмайди. Ҳа, албатта, катъий фикрингизни айтиш қи-йин, мактовга лойиқ хатти-ҳаракатингизни қилолмайсиз. Бари бир, сиз ҳақиқий одам бўлсангиз, сиз қандай бўл-сангиз шундайлигингизча, яхшилигингизча қоласиз. Ла-ганбардорлик, иккиюзламачилик шароитини яратадиган риёкор одамлар эса жинойт қилишади, бунинг учун эрта-ми-кечми, вақти келиб жазоларини олишади. Ҳатто куч-сиз одамнинг ҳам ўз ғурури бўлади. Лаганбардорлик ва иккиюзламачилик қилишга мажбур бўлган одам ўзини таҳқирлангандек сезади, то вақти келгунга қадар икки букилиб, таъзим қилиб писиб юради. Одам қанчалик ҳо-кисор бўлмасин, бари бир одам, у ҳеч қачон ўзининг ана шу буюк номини унутмайди. Шундай бир фурсат келади-ки, у қаддини ростлаб олади ва дилига озор берган одам-нинг ўтмишда ҳўрлаганлари учун роса адабини беради. Унда инсоний руҳ туғён уради, ғурури ошади.

Н. В. Гоголнинг «Тарас Бульба» повестида шундай жой бор — Тарас жанг олдида ўзининг лашкарларига мурожаат қилади:

«Энди бу дунё одамларида инсоф қолмади, пасткаш-лик ривож олиб кетди, фақат ўзим бўлай, дейдилар. Хир-мон-хирмон бугдойим, дала тўла йилким бўлсин, омбор-ларда хум-хум шароблар турсин, дейдилар; ким билсин,

аллақандай шайтоний одатларни қиладиган бўлнб қолдилар; тилларини тиймайдилар; қариндош қариндош билан сўзламоқни хоҳламайди; бозорда чорвани сотгандек, бир-бирларини арзон-гаровга сотадилар. Ёт пошшоннинг илтифоти, пошшонки қаёқда, сахтиён чориги билан тумшукларига тепса ҳам, бир поляк бойининг қилган илтифоти уларга ҳар қандай қариндошлиқдан қимматлироқ. Аммо ҳар қандай паст, разил одам бўлса ҳам, хушомадгўйлик лойга-беланган, қора куяга бўялган бўлса ҳам, чирогларим, ҳар нечук баданида заррача руслик рухи бор; ахир бир кун бу рухи уйғошиб, шўрлик этагига қўл уради; разолатда ўтган умрига лаънатлар ўқиб, шармандалик лойини ювмоқ учун ўзини ҳар бир азоб-уқубатларга солишга тайёр бўлади, рус тупроғида қардошлик нима эканини ҳамма билсин».

Рус кишиларининг табиати қадим замонлардан эрксеварлик, ёлгончилик ва иккиюзламачилиқдан нафратланиш билан шуҳрат тошган. Янгича ҳаёт тузуми, социалистик жамиятда муносабатларнинг демократик рухи қадим дунёнинг хушомадгўйлик ва итоаткорлик каби ярамас саркитларини яқин орада бутуилай йўқотишга олиб келади.

4

Мен троллейбусда Москва вокзалига кетаётган эдим. Рўпарамда иккита ёш — йигирма ёшлар чамасидаги қиз ва сал ундан каттароқ йигит ўтирарди. Улар қувноқ хангома қилишар, ёнларида турган йигит ўртоқлари билан гаплашиб боришар эди.

Улар ёнига бир кампир келиб, улар ўтирган ўриндик дастасидан ушлади. Ёшлар ҳалиги кампирни кўриб туришарди-ю, лекин бирортаси ўрнидан туриб жой бермади. Йигит кулиб гапиришда давом этар, қиз бўлса, мабодо туриб, кампирга жойини бўшатиб берса, ёлғиз қолишидан кўрқкандек, унинг қўлидан яна ҳам маҳкам ушлаб олган эди.

Уларнинг ёнидаги скамейкада ўтирган генерал ўрнидан, туриб, ҳалиги аёлга жой берди. Бу воқеани кўриб турган одамлар ёшларга, хусусан, ҳалиги йигитга таъна билан қарашди. Лекин унинг парвойи фалак эди: у илгаригидек ҳазил қилар, қиз билан гаплашгани-гаплашган эди. Йигитнинг кампирга жой бермаганига, унинг ўрнига кекса бир одамнинг ҳурмат юзасидан ўз жойини бўшатиб берганига чамаси қиз ҳам парво қилмади. Одамда қўполлик

мана шунака йўл билан бошланади-да, деб ўйладим ичкимда. Яна миямга бир гап келди: Агар киз ақлли бўлганда индамай ўтирмасди. Лекин шунга ўхшаш одамийлик ҳақида ўйлагиси ҳам келмасди, у бахтиёр эди, уни бошқа ҳеч нарса қизиктирмасди.

Бу киз ўз дўстининг, балки бўлажак куёвининг атрофдагиларга нисбатан одамгарчилик қилмаганини кечириб, катта хато қилди. Бугун бегона бир аёлга шу хилда багритошлик, ёмон муомала қилдим, эртага унинг опасини ҳам худди шундай хўрлайди, лекин бир кунмас-бир кун ўзининг бошига ҳам шундай кунни солади. Кейин эрим шмага бунака ўзгариб қолди, илгари менга парвона эди-ку, деб хайрон бўлади. Лекин йигитнинг илгари ҳам шунака бўлганини, факат унинг ёмон ҳислатларини сезмаганини, севгидан маст-аласт бўлиб, ўйламай-петмай унинг айбларини кечирганини, булар гўё арзимас бўлиб кўринганини ўйлаб, афсус-надоматлар қилади.

Одам опасининг қориндан қўпол бўлиб туғилмайди, сурбетликин кейин ўрганади, баъзан эса атрофидаги одамлардан ўрганади. Қачонлардир бола қўполлик қилганида оца кечирган, опаси, сингиси, қайлиги, ниҳоят рафикаси азиз одамларининг бировларга қўполлик қилганини кўра-била туриб, фурсат ғаниматиди индашмаган, факат ўзларининг бошларига тушгандагина хайратдан ёқа ушлашган. Лекин кеч бўлган. Қўполлик энди унинг қонига сингиб кетган, химоя ва ҳамла қуролига айланган.

Агар бу кизча ёш йигитнинг ёнида ўтиришини ҳар қанча истаса ҳам, жаҳли чикиб ўрнидан ўзи турса ва унинг тарбиясизлигини ошқора кўрсатса, у бунинг балки бир умрга унутмаган, янаги сафар бундай қилмаган бўлур эди.

Қушлардан бирида дарсдан сўнг студентлар ётоқхонасига кирдим, ёш ҳамкасбларимнинг илтимосига кўра уларга перифериядаги ишлар ҳақида гапириб бермоқчи эдим. Суҳбат бошлангунига қадар бир пас коридорда айланиб юрдим, баъзи хоналарга кирдим. Бу ердаги дўстона самимий шароит менга жуда ёқди, студентлар, йигит-қизларнинг бир-бирларига меҳр-оқибатларини кўриб хурсанд бўлдим.

Лекин айни вақтда баъзи студентларнинг бир-бирларини Танька, Манька, Ванька, Васька деб чақиритишлари менга ҳечам ёқмади.

Студентларнинг бирдан сўрадим.

— Нега бу кизчага шундай ҳурматсизлик билан муносабат қияпсизлар, нега камситиб гапирасизлар унга?

Енимизга бир нечта одам келиб тўхтади, улар гурунглашиб кетишди:

— Парво қилманг, Федор Григорьевич, камоли яхши кўрганимиздан, дўст деб билганимиздан дилимизга яқин олиб шундай деймиз-да.

— Меҳр ва оқибатни изҳор қилишнинг кизиқ усулику бу. Мабодо бирор одам менга ёқиб қолса, мен уни эркалаб Танечка, Манечка атайман.

Агар бировларнинг олдида эркалаб гапиришга ҳижолат қилсангиз, шунчаки Таня, Маня деб чақиринг. Рус тилида буям жуда ширин чиқади. Лекин Танька, Манька, энди бу кечирасизлару, лекин менимча ҳурматсизлик.

— Биз шундай деб чақирамизу, лекин ичимизда яхши кўрамыз. Мен уларнинг фикрига қўшилмадим. Сўз фикрининг ифодасидир, дедим. Одамнинг дилидагиси тилига чиқади. Майли-да, унинг онгида қандайдир маълум вақт ичида бир хил фикрлари бошқаси билан алмашиб турса ҳам. Лекин бу процесс сунъий, унинг қачон тугашини одам сезмайди, унинг сўзлари эса, асл фикрини ифода этади. Лекин муҳими бу ёқда: нега энди бир қизни ҳурмат қилсанг, у билан дўст бўлсанг, камситиб гапиришинг керак? Агар сизга бирор одам ёкса ёки боринг-чи, уни севсангиз, албатта, унинг номини меҳр билан, эркалаб атагингиз келади. Рус тилида эркалаб атайдиган жуда ширин ва чиройли номлар бор. Рус тили шу қадар бойки, одамларга жуда чиройли номлар билан мурожаат қилиш мумкин. Бунақа камситадиган гапларни тилга олишга нима ҳожат бор? «Йигитлар ва қизлар!— дедим ёшларга.— Буни арзимаган гап деб ўйласангиз, хато қиласиз. Назокат ва қўполлик ана шундан бошланади. Сизнинг ҳулқингиз, феъл-атворингиз, одамларга муносабатингиз шундан пайдо бўлади. Бунинг устига устак, ана шу арзимаган нарсалардан сизнинг шахсингиз шаклланади».

Ёш йигит кап-катта киши бўлганда юзсиз, яъни беор, сурбет бўлмаслиги учун она ва опа-сингил, қайлик ва рафиқа аёл кишининг инсоний кадр-қимматини сал бўлсада ҳақоратлайдиган қўполликни кечирмасликлари керак. Бунда арзимаган нарсалар бўлмайди. Эр билан хотин ўртасида қўполлик пайдо бўлади, буни кўрган болалар эса, албатта қўрс, беадаб бўлиб ўсадилар.

Бизникига Ленинградга Иркутскдан кекса бир халқ ўқитувачиси меҳмон бўлиб келди. Меҳнаткаш оилада революцион анъаналарда тарбия топган бу нуроний аёл

рус классик адабиётини жуда яхши билар, болалигида-ноқ халққа хизмат қилишга бел болаган эди, у мактаб-ни тугатганидан сўнг ҳали бирорта ўқитувчи бўлмаган узок жойларга бориб, ишлашни орзу қилар эди.

Узоқдаги бир қишлоққа ишга юборишларини илтимос қилганида, у ўн етти ёшда эди. Ёзда у ерга фақат кичкинагина қайиқчада, қишда эса отда бориб бўларди. У қишлоқдаги биринчи ўқитувчи ва бирдан-бир саводли одам эди. Кейинчалик у университетни битирди, мактабда директор бўлиб ишлади.

У Ленинградда бўлишни орзу қиларди. Бу шаҳарда қандайдир бошқаларга ўхшамайдиган одамлар яшаса керак, деб ўйларди у. Шунинг учун ҳам одамлар кўп тўпланган жойларда ортикча ҳаракат қилишдан кўрқарди. Трамвайга чикиб, ҳамма жойларининг бандлигини кўргач, ийманиб, кондуктордан сўради: «Марҳамат қилиб айтсангиз, чемоданимни қаерга қўйсам бўлади?» «Менга деса бошингизга қўйинг!»— деб жавоб берди невараси тенги келадиган киз.

Афсуски, иш шу билан тугамади. Магазинда у сутга пул тўлади, қайтимини олаётганида яна сир ҳам олишни кераклигини эслади. Шу заҳоти у пул узатди, ёшгина кас-сир жувон: «Нега энди ҳаммасини биратўла олақолмадингиз?»— деди. «Ҳа, эсимдан чикибди, одам кексайганда шунақа бўлиб қоларкан-да», деди ҳижолат тортиб ўқитувчи. «Сиздақалар жуда кўп бу ерда, ҳаммасини кечираверса нима бўлади!»

Иккита ходиса. Бошқа бўлмади. Лекин бу воқеалар аёлнинг дилига қаттиқ ботди, ўчмас из қолдирди. У Ленинградда бир ой турди. Театрларга борди, Ленинград атрофларини кўрди, ҳар қадамида маданиятли ва хушмуомала одамларни учратди, бу албатта, ленинградликларга хос, лекин анови дилозор сўзлар доғи шаҳримизда бўлган даврида юрагидан кетмади.

Сал бўлса-да дилозорлик ва андишасизлик қандайдир оғир мусибат қаби дилни яралайди. Агар бундай ходиса бир неча бор такрорлангудек бўлса, у ҳолда одамнинг нерв системаси гўё толиқади ва таъсирловчидан нормал таъсирланмайди.

Университетлардан бирида илмий совет мажлиси ўтаётган эди. Мажлисда илмий ходим ҳурматли профессор номига ножўя гапирди. У бу профессор билан бир неча марта ади-бадига борган эди. Профессор кафедрага чикиб, жавоб нуткида бир-икки оғиз сўз айтди-ю, йикилиб тушиб, ўлиб қолди. Профессорнинг хотини илмий советда

бор эди, у илмий ходимнинг олдига борди-да: «Уни сиз ўлдирдингиз», деб бақирди. Илмий ходим уйига келгач, қанақадир порошок ичиб, заҳарланиб ўлиб қолди.

Бор-йўғи андишасизлик оқибатида келиб чиққан кўнгилсизлик ана шундай фожиа билан тугади.

Албатта, бу ходиса асабийлик, толиққан шароитда рўй берди. Масалан, одам тунда тўйиб ухласа, кечкурун ўзи учун кажбахтлик ҳисобланган воқеага бошқача кўз билан қарайди. Хордик чикарган нерв системаси ўша таъсирловчини тўғри идрок этади. Шунинг учун ҳам сабр тағи олтин деган мақол бежиз айтилмаган.

Одам ўзини ҳар қандай, ҳатто энг оғир гамни ҳам мардлик билан енгилшга, бошига мусибат тушганини иложи борица бировга билдирмай кўтаришга ўргатиши лозим. Одамнинг ўз кайфиятини идора этиши, унинг хатти-ҳаракатлари, сўзлари оғир гам-аламни енгиллатишга имкон беради. Иван Саввич Никитин ўзининг «Бурлак» деган ажойиб поэмасида бу ҳақда усталик билан шундай ёзади:

Хаво ёмон бўлса, бирдан кўнгилга
Кириб келаверса эски қайгу-гам —
Ҳамон айшин сураб азамат Волга,
Эрк қўшигин куйлаб югурар илдам.
Қалбинг ёна бошлар ўт-олов бўлиб,
На совуқ, на кузни қиларсан писанд.
Ўйнаб-кул! Қайикни эшсанг дов бўлиб,
Бўрон-ла олишсанг — бўларсан хурсанд!
Қалбда бўлмагандай ҳеч вақт қайгулар,
Нукралар кўйида тўлқинма-тўлкин
Учарсан қичкириб: «Бўлганча бўлар!
Е ҳаёт, ё мамот!» — Яшайлик эркин!¹

Ғам-алам, албатта қолган. Аммо одам ўз иродаси, мускуллари зўриқиши билан офатга қарши курашган ва ғам-қайғуларни енгган. Шунда гўё ғам унут бўлган. «Мен ғам-аламдан йиғламайман, балки йиғлаганимдан ғам-алам чекаман» деган мақол худди шу билан изоҳланади.

Сергей-Ценский ўзининг «Севастопольская страда» эпоеясида шундай бир воқеани келтиради. Хирург Н.И.Пирогов ярадор асирлар — французлар ётган барак олдидан ўтиб борар экан, бир гуруҳ одамларнинг бирдан хахолашиб, кулишаётганини эшитади. У ҳайрон бўлади,

¹ Шеърларни Миразиз Аъзам таржима қилган.

чунки шароит шунақа эдики, ҳеч кулишга ўрин йўқ эди. У ичкари кириб, одамлардан нима гаплигини сўради. Маълум бўлишича, иккала оёғи узилиб кетган француз майнавозлик қилиб, этикдўзининг донмий миждозидан ажралиб қолиб, хафсаласи пир бўлишини кўрсатаётган экан.

Шубҳасиз, феъли шу хилда бўлган одамларга ҳаётнинг салбий томонлари тушқунликка мойил кишиларни-кига қараганда анча камроқ таъсир қилади.

Буни шундан билиш мумкинки, баъзи одамлар ўша бир хил шароитда соппа-соғ қоладилар, бошқаларини эса, нерв системаси каттиқ бузилади.

Жисмоний нагрузкалар асаб зўриқишини йўкотади. Агар одамнинг бошига қутилмаганда оғир мусибат тушгудек бўлса, у ҳолда терлаб-пишиб кетгунича шахдам-шахдам қадам ташлаб, тез-тез юриши ёки ўтин ёриши, ўрмонда сандирақлаб юриши, чанғида юриши керак. Одам севган иши билан шуғулланса ҳам яхши бўлади. Мен ўзим шахсан ҳаётимда бирорта кўнгилсиз ҳодиса юз берса, стол олдида ўтириб оламан-да ёза бошлайман. Дастлаб фикр тўплаш албатта қийин бўлади, лекин кейин аста-секин ҳаммаси унутилади ва сен севган ишингга шўнғиб кетасан. Иш одамни шу қадар чалғитадики, орадан сал вақт ўтмасданок, «оғир кўнгилсизликлар» ўйлашга ҳам арзимайдиган нарса бўлиб қолади, шунда ўзинг ҳам арзимаган нарсанинг сенга шунчалик ҳаттиқ таъсир қилганига ҳайрон бўлиб қоласан.

Ўзининг кўполлиги билан бошқаларнинг дилини оғри-тадиган одамларни кўрганимда уларга ачиниш кетаман. Булар маънавий жиҳатдан қашшоқ, маданияти паст ва калтафаҳм одамлардир. Ҳамма биладики, ақлли одам ҳатто тентакни ҳам аҳмоқ демайди, аҳмоқ одам эса, энг ақлли донони ҳам камситиши, ҳақорат қилиши ва аҳмоқ деб аташи мумкин, зеро бефаҳм-бефаросатлик ва кўполлик оға-инидир, тўғрироғи, эгизакдир.

Биз врачлар кўпинча дилга озор етиши ва бошқа одамларга бепарво бўлиш натижасида келиб чиқадиган касалликларни учратамиз. Кўполликка, дилозорликка жиддий ва хавфли офатга қарши курашгандек кураишш керак.

Менинг наздимда, одам аввало, ўзидан бошлаши, ўзи бошқаларга ўрнак бўлиши лозим. Бирор одам сенга бирор иш юзасидан мурожаат қилгудек бўлса, унинг сендан ҳечам камлик жойи йўқлигини, балки унинг маънавий ва ақлий жиҳатдан сендан устун бўлиши мумкинли-

гини ўйлаб кўришинг керак. Балки эрта-ипдин унга сенинг ишинг тушиб колар. Сен бугун кўполлик қилиб, уни ранжитсанг, эртага кабинетига кирганингда унга қайси юз билан қарайсан? Ҳар бир одамга — санитар ёки фаррошми, министр ёки академикми, ким бўлишидан қатъи назар, бир хил назарда ҳурмат билан қарайдиган бўлсанг, бу одамга қилган муомаланг учун ҳеч қачон ҳижолат чекмайсан. Ақлли-одобли, хушмуомала одам шунга ўхшаш пайт келганда ўзига қандай муомала қилишларини истаса, бошқаларга ҳам шундай муомала қилади.

Кунлардан бирида ателъе директорининг кабинетига кирдим. Мен уни илгари танимас эдим. Стол олдида бордим. Стол ортида тўладан келган гражданин гердайиб ўтирибди, менга назар-писанд ҳам қилмайди, лекин билиб турибман, у мени кўриб турибди. Мен тик турибман, аммо ўтирган бу одам коғозларни титкилар ёки телефонда гаплашар, мен томонга ҳатто қараб ҳам қўймас эди. Бир пас кутиб турдим-да, кейин кимлигимни айтдим. У кўз ўнгимда бутунлай бошқа одам бўлди-қолди. Унинг тошдек қотиб турган чеҳраси шу аснодаёқ табассумдан ёришди. У ўрнидан туриб, саломлашди ва мени ўтиришга таклиф этди, бундан олдин эса, унинг столи рўпарасида анча вақтгача қаккайиб турган эдим. Келувчиларга бу тарзда иккиюзламалик билан муносабат қилиш пасткаш, нодон, одамларни севмайдиган ва ҳурмат қилмайдиган инсонларга хосдир. Бундайлар одамларни менсимайди, лекин амали бор, обрўли одамлар олдида икки букилади. Фақат ҳақиқий инсонларгина одамнинг амалига, мол-дунёсига учмайдилар. Биласизми, кичкина лавозимда ишлайдиган «оддий» одам меҳри дарё, ақл-заковатли ва маънавий гўзал бўлади.

Одам қанчалик катта амалга ўтирса, мансабдор бўлса, ўз хулқининг салбий томонларини аннклаш ва ривожлантиришга шунчалик «имконияти» кўп бўлади. Фақат ҳақиқий инсонларгина амал ва бойлик ортидан қувмайдилар, бундан қўзларини ёғ босмайди. Одамни синаб кўрмоқчи бўлсанг «унга амал бериб кўр», деган доно мақол бор халқ ўртасида. «Амал одамни бузади» деган ибора ҳам йўқ эмас. Лекин бу гап унчалик тўғри эмас, чунки амал ҳаммани ҳам бузавермайди. «Амал буюк одамни яна ҳам улуғлайди, тубан одамни яна ҳам тубан қилади» дейилса, тўғрироқ бўлади. Қўлида амали бор одамнинг буюклиги, инсоний фазилати аввало қўли остидаги ходимларига қандай муносабат қилиши, уларнинг ҳаёт шароитини яна ҳам яхшилашга уриниши, биринчи

навбатда меҳнатсевар, қобилиятли ходимларини ўстириши билан билинади. Аксинча, амалдор одамнинг тубанлигини яқинларини қанчалик ҳўрлаши, истеъдодли одамлар йўлига ғов бўлишида кўриш мумкин. Тубан одамлар ақлли ва мард, бир сўзли ва мустақил одамларни кўра олмайдилар.

Мен пульмонология институтида директор бўлиб ишлаб турган пайтимда шахримиз Ленинградга ўпка касалликларини даволаш билан шугулланадиган бир қанча хорижий олимлар келишди. Битта кичкинагина мамлакатдан биракайига профессор лавозимидаги бешта олим келибди. Улар билан суҳбатлашиб, тўртта олимнинг пульмонология проблемаларини яхши билишини, ўзлари ўпкада анча мураккаб операциялар қилишини, бешинчисининг эса, касалликлар ҳақида ҳеч қандай тушунчага эга бўлмай, маъмурий ишлар билан қизиқишини билиб олдим. Суҳбат орасида профессорлардан бири у томон бош ирғаб шундай деди: «Бошлиғимиз бўладилар, мана, департамент ташкил этиптилар» ...Янаги сафар менинг ёлғиз ўзимга тушунтириб берди. «Сиёсий масалада ўзининг одам, уни бошлиқ қилиб қўйишмоқчи».

Узоқ вақтгача бу профессорлардан хат-хабар олиб турдим, уларнинг ривожланаётган кичкинагина бир мамлакатда ўпка касалликларини даволаш борасидаги совет фани ютуқларини жорий қилишаётганини кузатиб, хурсанд бўлдим. Лекин бора-бора улар хат ёзмай қўйишди, олдин биттасидан, кейин иккинчиси, учинчисидан хат келиши тўхтади. Шу орада бу мамлакатга сафар қилишимга тўғри келиб қолди. Бу ерда мен ноҳуш хабар эшитиб, дилим сиёҳ бўлди. Администратор бўлган профессор аста-секин ўз мамлакатининг кўзга кўринган олимларини ишдан суриб қўйибди. Биттасини инфарктгача олиб борибди, бошқасини эса чет кишлоклардан бирига касалхонага ишга юборибди. Кўз олдимда хира бўлиб, шуҳратимга тўғон бўлмасин, дебди-да. Аслини олганда эса бу мамлакатда ўпка касалликлари жуда кўп тарқалган. Амалга миниб олган пасткаш бир шахс халқнинг оҳу-зорига, азоб-уқубатларига қулоқ солмаган, миллий медицина фахрланадиган одамларни бадарға қилган ва уларнинг ўрнига фаҳм-фаросатсиз, медицина учун кераксиз ва фойдасиз лаганбардорларни қўйган.

А. С. Пушкин хизматлари эвазига шуҳрат топган одамларни уялмай-нетмай менсимайдиган одамлар устидан заҳархандалик билан кулади: «Шон-шуҳратга бурканган номларни эъзозлаш фозил одамларнинг ақллили-

гидан далолатдир. Уларнинг обрўсини тўкиш, бир вақтлар эфорлар фармониға биноан фақат хиоселик-кимсаларғагина барчанинг кўз ўнгина ҳар қанча ифлослик қилишға ижозат этилгани янглиғ, ёлғиз сўнгилтак ва жоҳил одамларғагина ярашади. Номардлар «куролп мардларни жароҳатлайди.»

Кўноллик, бағритошлик — ожиз, пасткаш одамлар куроли, аксарин бу куролининг тиги билимдон, ақлли, оқ кўнгил, яъни кучли одамларға қаратилган бўлади.

5

Беморларни кўриб чиқаётганимда, яъни обход пайтида менга клиникаға янги келган, ўрта ёшлардаги бир бемор эркакни кўрсатишди.

— Қасрингиз огрияпти? Қачон касал бўлиб қолдингиз?

Даволовчи врач менга касаллик манзарасини гапириб берди. Бемор кейинги пайтларда кўн ишлагани, тез-тез асаби бузилиб турган. Кеча тўсатдан қорни қаттиқ огриган, уни клиникаға олиб келишган.

Беморнинг қорнини пайпаслаб кўриб, сал қаппайганини ва қорин деворининг анча зўриқиб турганини сездим. Қоринга босганда қаттиқ огриқ турарди. Қорин пардасининг таъсирланишидан далолат берадиган аломатлар бор эди, бу қорин бўшлиғида фалокат борлигини тахмин қилишға мажбур этарди. Бу ерда ўткир панкреатит, яъни меъда ости безининг ялғиланиши бўлиши мумкин эди, балки меъда яраси тешилгандир. Агар олдинги тахмин тўғри бўлса, у ҳолда операцияга шай бўлиб туриш керак эди, чунки ҳар лаҳзада операцияни бошлаб юбориш зарур бўлади, меъда яраси тешилган бўлса, шу аснодаёқ операция қилиш зарур. Врач ҳам, бўлим бошлиғи жуда тажрибали хирург Антонина Владимировна ҳам шундай шубҳалар билан менга мурожаат қилишди.

«Бемалол бўлса, беморни бир кўрсангиз. Нима қилишимизни билмаямиз. Ҳозирок операция қилсакмикан ёки эрталабгача сабр қилиб турсакмикан», — деди Антонина Владимировна. «Мен ҳозирок уни операцияга олиш керак, деб ўйлайман, — таклиф этди даволовчи врач. — Перитонит бўлса-ю, вақтни ўтказиб юбориб, беморни кеч операция қилсак, нима деган одам бўламиз?» «Гапингиз тўғри, — врачнинг гапини маъқулладим, — кечиктиришнинг ҳожати йўқ, лекин биз хирургларнинг бошқа қондасини ҳам унутмаслигимиз керак. «Ажойиб операция қилган хирург хирург эмас, балки позарур операциядан ўзни

тийиб турган хирург хирургдир». Керак бўлмаган жойини операция қилиш аксари ҳолларда керакли жойини операция қилмасликдан ҳам хавфлироқдир. Шунинг учун, аввало тўғри диагноз қўйиш керак. Менга хали бемор ҳаяжонланганида аксари оғрик пайдо бўлишини, лекин фақат юраги соҳаси оғришини айтишувди. Мен ҳозир ҳам балки манзара ўшанақадир, деб ўйлаб қолдим, бироқ оғрик кўкрак қафасига берилмай, балки қоринга берилганидир, баъзан шундай бўлиши ҳам мумкин.

Мен врачлардан бемор билан иккимизни ҳоли қолдиришларини сўрадим, унинг қаравотига ўтириб олиб, сўраб-суриштира бошладим.

— Қани айтипти-чи, асабийлашишга сизни ким мажбур қилади, нега юрагингиз оғрийди? Лекин ҳаяжонланмасдан, ўзингизни босиб олиб, бамайлихотир гапириб беринг, эсингизда бўлсин, бу касаллигингизни аниқлаш учун зарур. —

Бемор бир пас шипга тикилиб турди-да, кейин менга дўстона, самимият билан қараб ҳикоя қила бошлади. Шунда менга қуйидаги манзара аён бўлди-қўйди:

Валентин Петрович Бродни илмий-текшириш институтида инженер, кўпинча ўз соғлигини аямай, оиласини ҳам ўйламай, қогоз ишлаб чиқаришни кенгайтиришнинг янги усулини топиш устида тинмай ишлайди.

У жуда одамохун ва оккўнгил. Уни коллективда хурматлашади ва яхши кўришади. Лекин бошлиқлар билан у ҳамisha келишавермайди. Муассасага кучли мутахассис раҳбарлик қилган даврда Валентин Петровичнинг эътирозларига қулоқ солган, у ишга жон қуйдираётганини билган. Лекин мана ўша раҳбар пенсияга чиқади ва унинг ўрнини бадфеъл, «қаттиқ маъмурий чора кўришни» ёқтирадиган одам эгаллайди. Валентин Петрович биринчи йиғилишдаёқ ўз фикрини айтади, унинг фикри бошлиқникига зид эди, шу сабабли қўпол тарзда танбех олади.

Шу қуниинг ўзидаёқ Валентин Петрович билан бошлиқ ўртасида яна бир дилисиёхлик бўлиб ўтади. Бошлиқ инженерни бекордан-бекорга ҳақоратлади, ҳатто ишдан ҳайдайман, деб пўписа қилди. Валентин Петрович пенсияга чиқиш учун эса яна икки йил ишлаши керак эди.

Валентин Петрович гапини тугатди-да, индамай, креслога чўкди. Унинг қорнида қаттиқ оғрик турди. Бир оз тиним олгач, такси чақиришларини сўради, уйга кетгиси келди, лекин оғрик тобора зўрайиб борарди, у қўлини

силтади-да, кузатаётган ўртокларидан касалхонага олиб боришларини илтимос қилди.

Бродинга ҳамма гапни очик-ойдин гапириб бергани учун раҳмат айтиб, врачларга шу заҳотиёқ махсус текшириш бошлашларини таклиф этдим.

Беморда майда ўчоқли инфаркт борлиги аниқланди. Биз операция қилишдан ўзимизни тийдик, бу билан эса, беморни муқаррар ўлимдан саклаб қолдик. Маълумки, инфаркт бўлган беморни қай жиҳатдан операция қилинмасин, ўлим хавфи пайдо бўлади.

Мана бу кичкинагина лавҳадан кўриниб турибдики, одамнинг дилига қаттиқ тегиш, қўполлик, андишасизлик, ҳақоратомуз сўзлар гапириш дилни вайрон қилади, баъзилар эса буни ўйлаб ҳам кўрмайдилар.

Агар душман отган ўқ гавданнинг бирор жойига шикаст етказса, ёмон сўз нақ юракка тегади ва аксари, одамни йикитади.

Ёмон психологик таъсиротнинг ҳатто ҳайвонларга ҳам зарар қилиши ўтказилган кўпгина тажрибалардан маълум бўлди. Бир қанча каламушлар териси остига никотин юборилди. Никотин ва унинг таъсирида пайдо бўлган томиқ — спазми натижасида оёқ-қўлларда чуқур ўзгаришлар содир бўлди. Ҳайвонлар оксоқланиб қолди, кейин эса бутунлай юролмади. Уларнинг оёқлари шишди ва яра бўлиб кетди. Бунинг устига витаминлари кам овқат берилганда барча аломатлар ёмонлашди, яра, шиш кўпайди.

Каламушлар олдига вакти-бавакт мушук қўйилганда, яъни қўшимча ёмон психологик таъсирот (ваҳима) бўлганда ҳам томирлар шу хилда қаттиқ спазмага учради, яъни кўпчилик ҳайвонларнинг бармоқлари, оёқлари, думи жонсизланиб қолди.

Стенокардия (кўкрак қисиши) ва инфаркт ҳақида нималарни билиш керак?

Бизнинг клиникага қорин бўшлиғида қандайдир фалокат борлиги тахмин қилинган беморларни кўп келтиришган, аслини олганда эса уларнинг юраги касал бўлиб чикди. Хусусан, врачлар бемордан қаттиқ оғриқ пайдо бўлишига нима сабаб бўлганини сўраб-суриштирганларида катта хатога йўл қўйишган. Агар кўнгилсиз гап, дилисиёҳлик, ҳақорат, камситиш, тухмат, қўполлик, адолатсизлик ва бошқа психологик озорлардан сўнг оғриқ пайдо бўлса, албатта, юрак ҳақида ўйлаш керак. Мудҳиш манзарани шулар пайдо қилмаганмикан, деган шубҳага бориш лозим. Зеро, юрак дилозорликдан ҳаммадан

олдин ва бошқалардан кучлироқ таъсирланади. «Юрагим эзилди», «юрагим дош бера олмади» ва шунга ўхшаш жуда кўп сўзлар борки, улар икки оғиз ёмон сўзнинг юракка қанчалик озор етказишини очик-ойдин ифода этади. Хафагарчилик оқибатида пайдо бўладиган ва зўраядиган юрак касалликлари ичида биринчи навбатда стенокардия, яъни кўкрак қисинини ёки тож-томир етишмовчилигини айтиб ўтиш керак, бу эса инфарктга олиб бориши мумкин.

Юрак тиним билмай ишлар экан, кислородни эса юракка тож-томирлар орқали тушадиган қон етказиб беради. Мия ва юрак — қоннинг асосий истеъмолчилари. Улар ҳажми кичкина бўлишига қарамай, юракдан келадиган бутун қоннинг $1/3$ қисмини олади ва шу иккита муҳим орган кислород билан сал бўлса-да кам таъминланса, дарров бош оғриги пайдо бўлади ёки бошқа ҳолларда одам ҳушидан кетади, юрак соҳасида оғрик туради, яъни кўкрак қисади.

Қоннинг юракка етарли даражада тушмаслиги — тож томир етишмовчилиги — аксарият ҳолларда тож томирларнинг торайиши натижасида пайдо бўлади ва уларда склеротик ўзгаришлар юзага келганда кузатилади. Шу сабабли, тож томир етишмовчилиги кўпичча анча катта ёшли одамларда учрайди.

Томирлардаги ўзгаришлар табиати ҳар хил бўлади: томир бошидан охиригача бир текисда тораяди ёки томир деворларида (унинг қолган қисмларида унчалик ўзгаришлар содир бўлмагани ҳолда) айрим склеротик бляшкалар пайдо бўлади. Лекин ҳатто битта бляшка томир тешигини беркитиб қўйиб, қоннинг юракка оқиб боришини қийинлаштириб, тож томир етишмовчилигининг оғир манзарасини пайдо қилиши мумкин. Бунда мабодо томир тешиги бутунлай беркилиб қолса ёки томир ёрилгудек бўлса, ишемия юзага келади, яъни юракнинг бирор жойи қонсизланиб қолади, кейин у ер ўлади, яъни инфаркт бўлади. Қонсизланган жой катта бўлса — инфаркт беморни ўлимга олиб бориши мумкин. Бемор касалликдан тузалганда юракнинг ўлган соҳаси чандиқланиб қолади, бу эса, электрокардиограммада кўринади.

Кейинги йилларда стенокардия ва инфаркт анча ёш йигит-қизларда учрапти, улар текширилганда тож томирларнинг умумий склерози ҳам, склеротик бляшкалар ҳам топилмади. Шу сабабли, стенокардия ҳамиша ҳам коронарсклероз ёки кардиосклероздан далолат беравермайди.

Хўш, шундай экан, тож томирлар етишмовчилиги, στε нокардия ва ҳатто миокард инфарктини нима билан изоҳласа бўлади? Ҳозирги пайтда бу барча мудҳиш ҳодисанинг тож томирлар спазмга учрашидан пайдо бўлиши шак-шубҳасиз аниқланган. Бунда мабодо склероз бўлмаганда эса, спазмнинг бир ўзи инфаркт манзарасини пайдо қилиб, ҳатто ўлимгача олиб бориши мумкин. Шундай пайтларда врачлар секцияда томирлар ўтказувчанлиги яхши-ю, нима учун бемор ўлиб қолди ёки инфаркт бўлди, деб ҳайрон бўладилар.

Юрак томирлари нима учун спазмга учрайди? Юракнинг ва томирларнинг турли хилдаги касалликлари каттик чарчаш, режимнинг бузилишидандир.

Психологик таъсиротлар каттик толиқиб қолиш, уйкуга тўймаслик, нерв системасининг бузилиши ва хусусан, чекниш юракка кучли таъсир қилиб, томирларини спазмга йўлқтиради. Нерв системаси бузилган ва томирлари спазмга йўлққан одам одатдагидан кўп чека бошлайди. Никотин эса ўз-ўзидан оғу бўлиб, томирларни огир спазмга йўлқтиради. Одам чекканидан кейин гўё енгил тортгандек бўлса-да, аслида ҳар битта чеккан папириси билан ўз аҳволини яна ҳам оғирлаштиради, ўзидаги мавжуд томирлар спазминини яна ҳам кучайтиради. Режимнинг бузилиши, жумладан, овқатланиш режимининг бузилиши катта аҳамиятга эга. Ёғли овқатни кўп ейиш, жуда тўйиб овқатланиш ва семириш қонда холестерин, протромбин миқдорининг кўпайишига олиб боради, организмни склероз ривожланишига мойил қилади, спазмда томирлар тешигининг беркилиб қолиши эҳтимоллини оширади.

Мана шунинг учун юрак соҳасида оғрик пайдо бўлганда фақат валидол ичиш билан кифояланмай, балки одам бутун кун тартибини, режим, овқатланиш, дам олишни ўйлаб қўйиши керак. Тамаки чекишни ва ичкилик ичишни ташлаш, уйқуни яхшилаш, анча қатъий парҳез тутиш, тинчлантирадиган илиқ ванналар қабул қилиш ва спазмнинг йўқолишига ёрдам берадиган ҳамда юрак мускулининг озикланишини яхшилайдиган даво олиш лозим.

Бунга новокаин, кокарбоксилаза, витамин ва бошқаларни врач буюришига қараб мускул ичига укол қилиш, энг муҳими эса стенокардия пайдо бўлишига олиб келган шароитни соғломлаштириш ёки одам ўзини кўнгилсиз ҳодиса юз берганда босиб олишга ва унга унча аҳамият бермасликка ўргатиши зарур. Стенокардияга олиб кела-

диган бирор огир бахтсизлик, кўнгилсизлик рўй берганда жисмоний машқлар билан шуғулланиш, жисмоний меҳнат килиш, пиёда юриш, сайр килиш ва ҳоказолар билан ёмон ўйлардан одам ўзини чалгитса жуда яхши бўлади. Агар одам истаса ва астойдил ҳаракат қилса, бунинг удасидан чиқиши мумкин.

Стенокардия ва инфаркт кўпинча меҳнатга қобилиятли одамларда пайдо бўлади, ана шуни ҳисобга олиб, одам аввал ўз асабини ва томирларини чиниктириши керак, шунда у ҳаётда учраб турадиган қўполлик, дилозорлик ва можароларнинг қурбони бўлмайди.

1

Аксари арзимаган нарсадан ва тасодифий англашил-
мовчиликдан одамлар бир-бири билан юз кўрмас, хатто
душман бўлиб қолишади.

Менинг иккита яхши дўстим бор, улар машҳур, ажойиб артистлар, турли шаҳарларда яшашади. Улар кўп жиҳатдан бир-бирларига ўхшашади: ампуаси бир (ўйнайдиган ролларининг типи бир хил-ред.), иккаласининг ҳам истеъдодлари, фикрлари, маънавий интилишлари, ниятлари бирдек. Улар сахнада классик қаҳрамонлар ролини ўйнашади. Уни қарангки, бўй-бастлари ҳам бир-

бириникига ўхшаш; иккаласи ҳам норғул, мағрур юришади, иккаласи ҳам келишган. Табиат уларга ажойиб истеъдод ато этган, бунинг устига икковлари ҳам жуда билимдон, образ яратишда, роль устида жон-жаҳдлари билан кўп ишлашади. Шубҳасиз, уларга табиатнинг ўзи тугма талант ато этган. Бироқ, улар санъатдаги бундай мартабага ўз меҳнатлари, ҳар томонлама билим олишлари туфайли эришдилар. Мен умримда худди шу дўстларим сингари одамлар ҳақида, Ватанимиз тарихи ҳақида кизикарли қилиб сўзлаб бера оладиган бирорта ҳам на физикни, на тарихчини, на олимни учратганим йўқ. Қачонлардир фалон юртда подшолар яшагани, уларнинг дастурхонида қандай ноз-неъматлар бўлгани, қандай кийимлар кийишгани, ўз қариндош-уруғлари ва халққа қандай муносабат қилишганини шу қадар жопли қилиб гапириб беришадики, нақ кўз олдинга келади. Улар оддий халқ ҳаётини, роҳиблар, давлат хизматидаги кишилар ҳаётини жуда яхши биладилар.

Мен шу артистлар ўйнайдиган спектаклларга боришни яхши кўраман. Мен улар катнашган кўп спектаклларни кўрганман, лекин вақт топилди, дегунча яна бораман, уларнинг ўйинларини кўриб, дилим завқ-шавққа тўлади.

Ҳаммаси жойида, артист ўртокларимдаги барча фазилатлар менга ёқади, лекин кейинги пайтларда бир нарсани сеза бошладим. Улар учрашишларда, меҳмондорчиликларда ҳеч қачон бир-бирлари ҳақида на яхши, на ёмон гап гапирмайдиган бўлиб қолишди, улар бир-бирларини жуда яхши билишади, бир-бирларидан ўрганишади. Уларнинг ҳар иккаласига бу ҳақда гап очиб кўрдим, лекин улар жуда усталик билан гапни бошқа ёққа буриб юборишади, ёки бўлмаса, индашмайди. «Нима гап ўзи,— деб ўйлайман.— Уларнинг орасидан оламушук ўтганми? Ўртоғининг шон-шухратига ҳасад қилса-я, кўра олмаса-я? Йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас,— деб, ёмон ҳаёлларимни қувардим. Шундай ажойиб инсонлар бундай тубанликка боришмас. Бунинг устига уларнинг иккаласида ҳамма нарса бор: улугʻ унвонлари бор, энг олий орденлар ҳам олишган. Йўқ, бу ерда бошқа гап бўлиши керак».

Кимдандир эшитиб қолдим: ичи қора одамлар уларни бир-бири билан атайлаб уриштириб юраркан. Биттаси гап орасида қистириб қўяди: «Биласанми, ўша дўстинг сенинг ҳақингда нималар дейди? Сенинг истеъдодинг сўниб бораётган эмиш. Ўйин диапозони илгаригидаки эмас,

энди образ ярата олмайди, дейди». Бошқасини учратганда эса бундай дейди: «Кўриб қўй, ҳамкасабанг сени масҳарабоз деди-я». «Нега энди масҳарабоз бўлар эканман?— хайрон бўлади артист. «Хе, шунақа,»— деб қулоғига қуяди ҳалиги «хайрихоҳ»,— унинг жойи комедияларда, қари кампирларнинг дилини хушнуд этадиган роллар ўйнашда». Шундай қилиб, аста-секин улар дилига адоват уруғини сочаверади. Ахири, бора-бора уларнинг дилларида бир-бирларига нисбатан меҳрсизлик пайдо бўлади. Ниҳоят, сабр қосаи тўлади. Улар дилларидагини очикчасига гаплашиб олишса бўлади-ку ... Менга қара, нега менинг орқамдан қаёқдаги гапларни гапириб юрибсан, ошна? Дилингдаги гапингни юзимга айта қолсанг бўлмайдими? Балки ростданам ролим чиқмаётгандир? Ахир бировга билинади-да, сен маслаҳат бер, қандай қилиш кераклигини ўргат! Лекин бунақа қилишмайди. Қушлардап бирида гастролда иккаласи учрашиб қолишди, бир-бирлари билан саломлашишди-да, ҳамманинг кўз ўнгисида бирга юришди. Мана, кўриб қўйинглар, ҳалиям дўстмиз, дегандек. Лекин улар суҳбатига илгариги самимият, илиқлик йўқ эди, гап-сўзларидан совуқ муносабатлари бирдамас-бирда билиниб қоларди.

Уларнинг бири билан меҳмондорчиликда ўтирганда икки оғиз гапириб қўйдим.

«Яқинда ҳамкасабангини кўрган эдим, сизга салом айтди. Биласизми, кейинги икки-уч йил ичида жуда таланти ривожланиб кетди, деди. «Ўнга таланти худонинг ўзи ато этган», деди менга.

Мен бу гапни суҳбат орасида гўё ҳеч нарса билмагандек қистириб қўйдим. Ҳамсуҳбатим сўзларимга бепарводек кўринган эди, лекин ўша заҳотиёқ илиб олган экан. Мен меҳмонни кўчагача кузатиб чиқдим, шунда автомобиль эшигини очар экан, мендан сўради:

— Сиз ҳалиги гапни ростдан айтдингизми, Федор Григорьевич?

— Нимани сўраяпсиз?

— Талант ҳақидаги гапни-да!

— Ҳа-да! Бўлмасам-чи! Сизни жуда ҳам кадрлар экан!

Дўстим менга бош ирғаб қўйди-да, табассум қилди. Унинг кўзларида қувонч порларди.

— Миннатдорман,— деди хайрлашаётиб ва жўнаб кетди.

Кейинги сафар иккинчи артист билан учрашганимда яна ўша беғараз ҳийлани ишлатдим.

— Мен сезиб юрибман, Н. дан анча хафага ўхшайсиз,— гапни узокдан бошладим,— у бўлса, сизни мактаб гапирди, ўйлашимча ўйинингиз хақида ҳақ гапни айтди.

— Жуда қизик!— қизиксинди оғайин.— Қани-кани, Федор Григорьевич, менинг ўйиним хақида нималар деди сизга у?

— Кейинги йилларда жуда юракдан ўйнаяпти-да, фикрлари теран, образни яхши очиб берапти, драматургининг фикрларини чуқур тушунади,— деди.

Артист жонланди.

— Ростдан-а?— сўради у, ишонқирамай менга қараб. — Нахотки? Менга нуқул сени камситади, деб гапиришгани-гапиришгани. Салонга арзийдиган артист, гўё истеъдодли эканману, ҳозир ҳеч нарсам қолмабди, ҳуллас, шунақа гаплар.

Артист анчагача қошини чимириб турди. Кейин деди:

— Раҳмат сизга, хушxabарингиз, ширин сўзларингиз учун. Мен бўлсам, тентакни, биласизми, қанақа яхши кўраман, нуқул мени ёмон кўрадигандек бўлиб туюларди-да... ўтган ишга салават. Шу яқинда учрашишимиз керак, бир отамлашамиз-да.

Ана шу хилда деярли болалар хийласини ишлатиб улар кўнглидан бир-бирларига бўлган гина-қудуратни чиқариб ташлаш учун ёлғон гапирдим, мен бу билан икки санъат арбобини яраштириб, уларни яна илгаригидек кадрдон дўст қилиб қўйдим. Улар ҳозир икковлари учрашишни орзиқиб кутишади, бир-бирларидан маслаҳатларини аяшмайди, ўзаро ёрдамлашишади. Бундай хайрихоҳликдан фақат уларнинг ўзи эмас, балки, умид қиламанки, умуман санъат ҳам ютади.

Одамларни бир-бири билан яраштириб қўйишнинг бундай усулини менга опам Васса Григорьевна ўргатган эди. Уни мактабга директор қилиб тайинлашган эди, у ердаги ўқитувчилар бир-бирлари билан ҳечам чиқиша олмас эканлар. Васса Григорьевна мактабга келганидан кейин ўқитувчилар унинг олдига келиб фалон ўқитувчи ёмон, фалон ўқитувчи ёмон ишлар қилади, деб, бир-бирларини ёмонлай бошлашибди.

Опам диққат билан, лекин хотиржам улар гапини эшитар экан-да, кейин сал ҳайрон бўлиб, ҳатто афсус билан дер экан:

— Мана, сиз Мария Ивановна хақида бу хилдаги ёмон гапларни айтяпсиз, у бўлса, ҳозиргина менинг олдимда эди, сизни мактади, ақлли, боадаб, яхши дарс беради, деди.

Ўқитувчи ҳижолат бўлиб, кабинетдан чиқади.

Опам ҳамма билан шу хилда гаплашиб, аста-секин можароларнинг тўхташигагина эмас, балки ўқитувчиларнинг бир-бирларига меҳр-оқибатли бўлишларига, коллективнинг яхши, ахил бўлиб қолишига эришган.

2

Баъзи одамлар «Яхши тарбия» деган сўзга бекорга истехзо билан қарайдилар, яхши тарбия бизнинг социалистик жамиятимиз шароитида инсоният ҳаётининг барча бошқа даврларидаги каби зарур.

«Яхши тарбия» деганда нимани тушунмоқ керак?

Яхши тарбия — бу шундай нарсани, одам уни соғлом, меҳнаткаш оилада, мактабда, ақлли, қалби пок ўқитувчилар ишлайдиган мактабда, пионер ва комсомол ташкилотларида ва олий ўқув юртларида яхши тарбиячилардан, яхши меҳнат коллективидан олади.

Ҳар бир ёш йигит-қиз ҳам яхши тарбия олиши мумкин бўлган қулай шароитга тушавермайди-ку, деб эътироз билдиришлари мумкин. Ҳаётда ҳар хил бўлади.

Ҳақ гап. Лекин ёш йигит истаса, бунга ўз-ўзини тарбиялаш йўли билан эришиши мумкин. Бундай одам жамиятда турли кишилар ҳақида кўп ўқиб ва уларни кузатиб, ўзида бошқалар оилада ёки мактабда орттирадиган яхши ҳислатларни пайдо қилиши мумкин. Муҳими, истак ва сабот бўлса бас.

Мен кўпинча одамлар ўртасидаги муносабатларнинг табиати, одам хулқ-атвори моҳияти ҳақида ўйлайман.

• Нима учун баъзан ўша бир хил социал муҳитда, ўша бир хил жамоат мавқеида ва моддий тўқчиликда яшайдиган одамлар ўзларини ҳар хил тутадилар. Ор-номус, инсонийлик ва шунчаки одамийлик масалаларида мутлақо бир-бирларига ўхшамайдилар.

Шундай пайтларда иккита басавлат, обрў-эътиборли, жамиятда кўп нарсаларга эришган одамлар беихтиёр кўз ўнгимга келади.

Улар ҳақида батафсил гапириб бермоқчиман, лекин ҳозирок айтиб қўяй: бу ерда мен келтирадиган барча мисолларда биринчи галда пациентлар танишиш учун уринишган: улар мендан ёрдам сўраб келишган ва шу зайлда танишиб қолганмиз. Врач билан беморнинг муносабатини бир-бирига бутунлай боглиқ деб бўлмайди. Бу болада мен ташаббускор бўлганман. Мен ҳозирги замон ҳаёти ҳақидаги яқиндагина босмадан чиққан романи

ўқидим ва бу китобнинг ажойиблигидан хурсанд бўлиб кетдим.

Китоб муаллифи воқеаларни жуда тўғри ёзган, одамларнинг характерларини бекаму кўст тасвирлаб берган. Энг муҳими шундаки, муаллиф ҳеч панд-насихат қилмайдди, муболага йўқ, ҳаётни қандай бўлса, шундайлигича кўрсатади.

— Мана буни китоб деса бўлади,— дедим бир кун кечкурун уйимга йиғилган дўстларимга.— Зўр муаллиф экан-да! Фанни, биз олимларнинг ҳаётини, ишини қаердан биларкан-а! Рост, ўзиям бизнинг кўйимизга тушган кўринади.

— Петр Трофимовичми? Йўғе, у чамаси олим эмас шекилли,— деди муаллифни танийдиган адабиёт профессори,— Лекин ўз ҳаётида, Федор Григорьевич, Сибирда, бизнингча айтганда, кўп заҳмат чеккан. Камбағал деҳқон онласида туғилган, ёшлигида ота-онасидаш етим қолган, болалигида заводга ишга кирган... Жуда абжир бўлган-да. Уруш йилларида танк ротасига командирлик қилган, Москвадан Берлингача борган, иккита шухрат ордени бор.

У ҳақда яна кўп гаплар гапиришди. Уни фақат шу профессоргина танимас экан, бошқалар ҳам у ҳақда эшитишган экан, уларнинг ҳар бири муаллиф ҳақида ҳаётий, кизиқ воқеаларни гапириб беришди. Менда у билан танишиш нияти пайдо бўлди. Мен профессордан марказдаги ўша ёзувчи билан таништириб қўйинг, деб сўрамоқчи бўлдим, лекин шу заҳоти шахтимдан қайтдим: янаги гал Москвага сафарга борганимда Петр Трофимовичга ўзим кўнғироқ қиламан ва романи ҳақидаги шахсий фикримни билдирмоқчи эканимни ўзим айтаман.

Худди шундай қилдим. Менга ёқимли овоз жавоб қилди, фаҳмимча бир оз хурсанд эди.

— Федор Григорьевич! Танидим. Сизнинг «Хирург қалби» деган китобингизни ўқиганман, Кўнғироқ қилганингиз жуда яхши бўлди-да! Айтганча, истасангиз, бизникига келинг.

Петр Трофимович хурсанд бўлиб, тез-тез гапирарди, менга унинг сўзлари бир оз баландпарвоз, ҳатто сунъий бўлиб туюлди. Мен уни меҳмонхонага чақирдим, ресторанда овқатланишга таклиф қилдим.

— Сизни овора қиламанми, деб хижолатдаман,— дедим.

— Бўлмаган гапни қўйинг. Одатда, врачга кўриниш учун навбат кутншади, бу ерда бўлса, врачнинг ўзи таклиф қилапти-я. Бажонидил бораман.

Биз «Москва» ресторанида овқатланишга келишдик.

Тўғрисини айтсам, Петр Трофимовичнинг мен билан кўришишга шунчалик ошикишни кўриб, хурсанд бўлиб кетдим. У, биласизми, бирданига, бир лаҳзада менинг бу машхур ёзувчи такаббур одам бўлса керак, деган фикримни чипакка чикарди. Бунинг устига Петр Трофимовичнинг фақат бир нечта романлар авторигина эмас, балки каттагина жойда, бош редактор эканини ҳам билардим.

Биз меҳмонхона номерида учрашдик. Мен содда, ҳатто жуда камтарин ўрта ёшлардаги одамни кўраман, деб ўйламаган эдим. У жуда озода, оддий кийинган эди. Унинг киликларн, гапи ва костюми, галстуғи — ҳаммаси кўполроқ эди. Анчагина семиз эди. Менинг рафикам Эмилия Викторовна (унинг ҳам касби врач) бу киши ҳақида шундай деган бўларди: «Ўз ихтиёри билан бир ярим челақ сувни кўтариб юрибди», яъни унинг тоши нормадан ўн-ўн икки килограмм ортиқ эди. Биз врачлар ортиқча семизлик юракка канчалик зарар қилишини, касалликларда эса организмнинг дардга қарши курашишини қийинлаштиришини яхши биламиз. Баъзан хирурглар беморни жуда семиз бўлгани учун операция қилишдан бош тортадилар. Мана шунинг учун нотаниш киши билан учрашганимда беихтиёр дарров унинг бичимиға қарайман.

— Саломатликлари яхшими, аҳволлар қалай?— сўрадим Петр Трофимовичдан.

— Чамаси, ҳар бир танишингизни шунақа савол билан кутиб оласиз шекилли?

— Йўқ, ҳар бирини эмас, лекин кўпини!

Дастлаб гапимиз унча қовушмади, иккаламиз ҳам тортиниб ўтирдик, балки у нотаниш киши билан учрашишга рози бўлганидан афсуслангандир ҳам. Бироқ, мен унинг китоби ҳақида гапирдим, шунда суҳбатимизга жон кирди. Суҳбатимизни пастда, ресторанда ҳам давом эттирдик. Лекин бу ерда кутилмаганда семиз, юзи гўштдор қип-қизил, замшадан куртка кийган одам стол устидан қўлини чўзди.

— Трофимович! Бу ерда нима қилиб юрибсан?

У менга назар-писанд қилмай, кўз қирини ташлаб қўйди-да, Петр Трофимовичнинг рўпарасига ўтириб, официантга бақирди.

— Бу ёққа қара, оғайни!

Официант келди, у бизнинг овқатимизни кўрсатиб, деди:

— Менга ҳам шунақасидан олиб кел. Ҳе, тезроқ ки-

милла! Иннайкейин, бир шиша арок. Бугдойникидан, албатта.

Мен бизнинг дастурхонимизга бетакаллүф ўтириб олган бу кпп-кизил юзли одамга хайрон қолдим, кизиксиниб, Петр Трофимовичга қарадим, у менга хижолат бўлиб нигоҳ ташлади, гўё: «Парво қилманг, ўзи шунақа одам», демоқчи бўлди. Қулай фурсатни пойлаб туриб, менга нотаниш одамни таништирди.

— Мана, сизга, Федор Григорьевич, машҳур шоир, менинг оғайним.

Шоир мен томон ўгирилди, бошини эгиб, қачон менинг номимни айтишини кутиб турди. Петр Трофимович менинг унвонларимни бирин-кетин санаб ўтар экан, шоир жонланди, унинг қўй кўзларида кизикиш ва синчковлик пайдо бўлди. У ғоз туриб, менга қўл чўзди ва номини айтди. Менга яқин сурилиб, худди эски ошнолардек гапирар кетди:

— Менга сизнинг худонинг ўзи етказди, Федор Григорьевич. Хотинимни кўриб қўйсангиз. Оғриб қолди. Йўқ деманг, Федор Григорьевич.

— Ха, ха, албатта. Мен — жоним билан.

Сезиб турибман, Петр Трофимович хижолатдан қизариб кетди, ликопча устига пастроқ энгашди.

Шоирга яна ҳам жон кирди. Арок қуйди. Қадахни кўтарар экан, деди:

— Кўтардик, оғайнилар!

Битта кўтаришдаёқ қадахни бўшатди. Петр Трофимович ҳам ичди ва бепарво овқат ейишга киришди. У назаримда, шоирнинг қилиқларини билар ва телба-тесқари гапларига хайрон бўлмасди, мен бўлсам, бу очикдан-очик бетакаллүфликдан ҳанг-манг бўлиб қолган эдим.

Хеч қанақа суҳбат, улфатчилик бўлмади. Шоирнинг бир ўзи гапирарди. У каттик-қаттик, катъият билан гапирар, худди ҳар бир сўзи билан бизга пул ннъом этаётгандек тутарди ўзини. Унинг сўзлари дағал, баландпарвоз эди. У одамларга, воқеаларга, фактларга таъриф берарди.

— Қеча Николай янги шеърларини ўқиб берди. Бир пулга қиммат шеърлар!— Петр Трофимовичга ўгирилди. — Николька-чи, худо ёрлакаган одам-да. Уни ҳаммаларинг яхши кўрасизлар. Овора бўласиз. Бўлса тарикдек таланти бордир, уям сийқа.

Мени ҳам безътибор қолдирмади, тилга олиб ўтди.

— Сизларда, Федор Григорьевич, медицинанинг иши унча юришмаётганмиш, битта рақни эпидемиологлар-ку! Олимлар тўлиб-тошиб ёғибди-ю, лекин рақ гуллаяп-

ти, чунки мияни ишлатишга эринишади, иннайкейин, бир-бирини кўллашади.

— Менимча, иккаламиз— мен ҳам, Петр Трофимович ҳам ожиз ва овсарлардек ўтирар эдик. Суҳбатда катнашиш бизга қийин эди, ҳа, муҳокама ва мусоҳабага ҳам суҳбатдошимизнинг тоқати тоқ кўринарди. У ўзининг қисқа сўзларида саволларни ҳам, жавобларни ҳам бир йўла айтиб қўя қоларди. Бошқа вақтда бўлганда бунақа суҳбатдошнинг танобини тортиб қўярдим, унинг вайсаки гапларига қўлоқ солиб ҳам ўтирмасдим, лекин бу ерда мен мезбондан кўра меҳмон эдим, бунинг устига Петр Трофимович бирор йўлини топар, деган умидда эдим, лекин у ўз ўртоғининг қилиқларидан анча ҳижолат бўлса ҳам, бу гапларини бепарво эшитиб ўтирар, ҳатто сўзлари унга ёқаётгандек туюларди менга.

Нима ҳам қилардик, биз ҳам сал-пал суҳбатга қўшилдик, суҳбат орасида уни мактаб қўярдик, ҳатто уч-тўрт оғиз сўзларини қистириб қўярдик, шоир сўзларимиздан руҳланиб кетди. Яна ҳам каттиқроқ гапира бошлади.

— Федор Григорьевич, сизни уйимизга чакираман. Дардлар енгаяпти. Яхши ухлай олмайман. Нимаданийкин бу?

— Бирдан бирор нарса дейиш қийин...

— Кечкурун дарров ухлаб қоламан. Телефонда бу кишининг уаҳонлари,— Петр Трофимовичга бош ирғади,— редакторлар билан гаплашаман-да, кейин донг қотаман. Кеча учда уйқум ўчиб кетди. Кейин ҳар қанча ҳаракат қилсам ҳам, кўзимга уйқу келмайди, мижжа қоқмадим.

— Кечаси телефонда гаплашиш, ҳаяжонланиш...— унга маслаҳат беришга уринаман, лекин шоир сўзида давом этади.

— Бунинг устига белимам азоб беради. Вой-войей!.. Шунакаям азоб берадики... Бир кўриб қўйсангиз қанийди-я.

— Жоним билан. Қачон десангиз.

— Хотинимнинг мингта дарди бор. Айтиб адо қилиб бўлмайди.

— Бемалол. Қўрамиз. Текширамыз.

— Қайнонамам касалманд. Жони азобда бечоранинг...

Шоир тамоми қариндош-уруғларини санаб чиқади, имо-ишоралар билан уларнинг азобини кўрсатади у, уларнинг ҳар бири ҳақидаги сўзи бепарволик билан тугарди, бунда у эстетика ва одоб ҳақида умуман ўйламай-

ди, унинг беандоза сўзлари менга Сибирда ёғоч оқизувчиларнинг ёки қочоқ дайдиларнинг уятсиз кўпол сўзларини эслатарди. Улар ана шунақа битта дағал одобсиз сўз орқали ўз аҳволларини жуда усталик билан тушунтирадилар ёки бошқа одамларни таърифлайдилар. Мен шоир билан суҳбатим охирида унга маслаҳатлар беришга уринмадим, «марҳамат» деган сўзни ишлатмадим, фақат бошимни иргаб, Петр Трофимовичга тез-тез қараб қўярдим, у шоирнинг гапларини зўрға кулгисини тўхта-тиб, зўр-базўр эшитиб турарди.

Мана, овқатланиб ҳам бўлдик, кейин хайрлаша бошладик.

Номерга қайтиб келиб, балконга чиқдим-да, меҳмонхона олдидаги майдонни тамоша қила бошладим. Меҳмонхона эшиги яқинида турган машина томон икки киши юра бошлади. Мен улардан биттаси Петр Трофимович, иккинчиси ҳалиги шоир эканини дарров танидим. Петр Трофимович тўғри, шахдам-шахдам қадам ташлар, шоир бўлса, унинг орқасидан йўргалар, тинмай гапирар, гоҳ йўлдошига эгилар, гоҳ ундан олдин ўтиб кетиб Петр Трофимовичнинг юзига қарарди, шунда у шўх, қимматбаҳо кийим кийган малайга ўхшарди. У югуриб бориб, машина эшигини очди, ўзи бўлса, нариги томонидан ўтиб, рулга ўтирди. Улар жўнаб кетишди, мен бўлсам анча вақтгача орқасидан қараб турдим ва янги танишларим ҳақида, Петр Трофимович ва унинг оғайниси тўғрисида ўйладим, унинг исмини айтмай қўя қолай, гап унинг хафа бўлишида, кимнингдир гапидан кўрқимда эмас, йўқ, мен уни унча яхши танимайман, шунинг учун ёмон отлик қилишдан, фикр айтишдан кўркаман. Бу одам ҳақида худди шундай фикрни айтмоқчиман. Тўғри, одамни бир кўришда дарров бирор нарса дейиш қийин.

Шу куни номерда ёлғиз қолиб, Петр Трофимовичдан кўра шоир ҳақида кўпроқ ўйладим (у билан танишишни кўндан бери орзу қилардим). Шоирнинг учрашганимиздан кейинги дастлабки дақиқаларда, то мени унга таништиргунча, мени очикдан-очик назар-писанд қилмай, менсимаганлигига ҳайрон қолдим. Петр Трофимович менинг унвонларимни айтиб ўтди — академик, институт директори ва ҳоказо. Шоир бу сўзларни эшитар экан, ўзгариб кетди, менга илтифот билан қаради ва ўйноқи кўзларида яқинлик учкунлари чақнади. Айтганча, у гарчи менга саволлар билан мурожаат қилса-да, лекин унинг бутун гап-сўзлари, имо-ишоралари, ўзини тутиши, хусусан Петр Трофимович билан гаплашганда унинг хушо-

мадгўйлик кишиш учун атайлаб ўзини кўполроқ содда кўрсатишини билдирарди. Менинг албатта, ундан жаҳлим чикмади, лекин шонрга раҳмим келди. Оддий ҳушомадгўй одамни кўрганда ачиласан киши, лекин бу нуқсонни эътиборли одамда кўрганингдан хафа бўлиб кетасан.

Мен хамиша ўзини мустакил тутадиган, ҳеч қачон, ҳеч қайси шароитда ўзининг кадр-кимматини туширмайдиган гурурли одамларни кадрлайман.

Яна менга одамлардаги камтарлик ёқадн. Камтарлик, самимийлик — энг муҳим фазилат, у инсон гўзаллиги, қудратидан далолат беради. Мен яқинда В.И.Лениннинг шахсий шофери С.К.Гилнинг «В.И.Ленин билан олти йил» деган китобчасини ўқиб чикдим. Бу китобнинг битта боби «Скромный и простой» («Камтарин ва оддий») деб аталади. Унда Гиль шундай деб ёзади:

«Владимир Ильич ҳеч қачон ва ҳеч нарсаси билан одамлардан ажралиб турмас эди, нихоятда оддий кийинар, ходимлар ва кўли остидаги одамларга табиий ҳушмуомала эди.

Ильич олдида юзларча ва мингларча километр жойдан пиёда келган дехқонлар Ленин кабинетига киришдан олдин жуда хаяжонланишар, у ердан эса, хурсанд, мамнун бўлиб чикардилар.

— Шунақаям оддий, шунақаям камтар-а! — дейишарди дехқонлар. — Зўр одам экан!

Владимир Ильичнинг кўп одам йигилган митингларга оҳиста ва бировга билдирмасдан келганини, сахнага ёки тахта супага сиполик билан чикканини кўп марта ўз кўзим билан кўрганман, лекин орадан бир минут ўтар-ўтмас одамлар бу жуссаси кичик, эски модадаги пальто ва оддий кепка кийган одамнинг кимлигини билиб қолиб, гўлдурос карсаклар чалишарди».

Шоирда камтарлик ва оддийликдан асар ҳам йўқ эди, лекин такрор айтаманки, унинг ҳушомадгўйлигига хайрон қолдим.

Ўша кунн менинг бошқа ишларим бор эди, журналга мақолани ёзиб тугатишим керак эди, лекин мен бўлиб ўтган воқеани ҳечам ҳаёлимдан чиқара олмадим. Бундай ўйлаб қараганда, унинг менга нима алоқаси бор — учрашдик ва ажралишдик, энди унн бошқа кўрармидим, лекин ҳаёл ресторанда бўлиб ўтган воқеада эди, шонринг овози кулогимда қолган эди.

Ўзим танийдиган, бир вақтлар менда даволанган адабиётчига қўнғироқ қилдим.

— Уни қаранг, ҳали сиз Карп, яъни зогорабалқ би
лан ташишибсиз-да! Ким уни билмайди дейсиз!

— Карп? Нега карп бўларкан?.. Йўге, адашаяп-
сиз...— Мен унинг номини айтдим.

— Жуда тўғри. Худди ўшанинг ўзи. Фақат биз уни
Карп деб атаймиз. Нимага дейсизми? Бунисини билмай-
ман. Балки у зогорабалқ сингари ёғли, иши юришган,
сирғаччиқ бўлганидандир — билмайман, фақат Карп, ҳа,
Карп, биз уни шундай деб атаймиз. Жнн урсин, одамлар
қанақа қилишаркин-а? Мана, менинг қўлимдан келмай-
ди, Петр Трофимовичнинг ҳам қўлидан келмайди. Унда
реклама йўқ, лекин ўқийдиганлар бор. Ҳа, китобини ўқи-
шади. Хатнинг кети узилмайди. Китобхонлардан келади.
Ўша хатларни ўзи сизга бир кўрсатсин. Эҳ, Федор Гри-
горьевич! Биз ёзувчилар учун китобхонларнинг миннат-
дорчилиқ билан ёзган хати жуда муҳим. Шунақа хат ол-
санг — бошинг нақ осмонга етади. Ёзувчи танқидчига
эмас, балки китобхонга ўз қалбини очади. Карп-чи, у ким
бўпти, у ўз эҳтиёжи учун яшайди, қорнининг ғамиди.
— Адабиётчининг трубкадан уҳ торгани эшитилди, сўн-
гра бунчалиқ фикрини кескин айтгани учун узр сўради,
кейин анча бўшгашиб, сўзида давом этди:— Карп, тўғри-
си, шонр, лекин илгари анча яхши шеърлар ёзган, нуқ-
сонларни аямай саваларди, нимагадир қарши чиқар, ни-
майдир маъқулларди — унинг юксак орзу-тилаклари
бор эди. Ҳозирги шеърлари илгаригинакамас, анча сий-
қа бўлиб кетган. Китоблари магазинларда тахланиб
ётибди. Фақат бу жаҳоннинг зўрлари билан оғайни-
гарчилиқ қилишга ҳаракат қилади, хусусан, бош редак-
торларни кўрганда куллуқ қилади. Ҳа, Петр Трофимович
билан ҳам шу жиҳатдан яқин. Мана, кўрарсиз, Петр
Трофимович бош редакторликдан кетса, Карп қорасини
ҳам кўрсатмайди. Бунга имоним комил. Уни кўпдан
билиамиз.

Менинг собиқ пациентим Карп устидан аёвсиз ҳукм
чиқарди у, лекин орадап кўп ўтмай, бир ҳодиса юз берди,
шунда унинг сўзлари ҳақ эканига шубҳам қолмади. Мен
кейинги сафар Москвага келганимда Петр Трофимовичга
қўнғироқ қилдим. У қўнғироқ қилганимга беҳад қувонди
ва мени боғ ҳовлисига меҳмонга тақлиф қилди. Боғ ҳов-
лиси чоғгина, лекин файзли, чиройли, баҳаво жойга ши-
нам қилиб қурилган эди. Мен ёзувчиларнинг дача ша-
ҳарчасига келиб қолдим. Карпнинг ва бошқа машхур ва
номи унча чиқмаган ёзувчиларнинг дачаси ҳам шу яқин-
да экан.

Тахминан бир, балки икки соат чамаси биз уй сохиби билан боғда сайр қилиб айланиб юрдик, кабинетида ўтирдик, кейин Петр Трофимовичнинг рафиқаси Нина Андреевнанинг касаллигини, шу ерда, дачада, ўз хонасида ётганини билиб қолдим. Унинг қорини соҳаси оғриётган экан. Хар куни келадиган «Тез ёрдам» врачлари касаллик табиатини аниқлай олишмас экан. Бу сафар ҳам Петр Трофимович соатига қаради-да:

— Авф этасиз, Федор Григорьевич, ҳозир менинг рафиқамга «Тез ёрдам» келади, сиз бемалол ўтириб тулинг,— деди.

Кейин хотинининг касаллиги ҳақида гапириб берди.

— Шунақаям бўладими, биз боғда сайр қилиб юрсангу, хотинингиз бу ерда азобда ётса. Нега менга унинг бевоблигини айтмадингиз?

Шу пайт «Тез ёрдам» машинаси келди, мен иккита ёш жувон — врачлар ишига ҳалақит бермадим. Петр Трофимович билан айвонда Нина Андреевна олдидан врачларнинг чиқишини кутиб ўтирдик, мен улар билан гаплашмоқчи эдим. Улар чиқишгач, мен ўзимни танитдим ва қандай ҳулосага келганларини сўрадим. Улар муҳим бир қарорга келиша олмабди: балки холециститдир, балки буйракда дард бордир, дейишди. Врачлар нима дейишини билмас эдилар. Мен уларни бемор олдига тақлиф этдим, биз биргалашиб Нина Андреевнани кўра бошладик. Чиндан ҳам касаллик манзараси мураккаб ва қарама-қарши эди.

Калькулез холецистит диагнозини қўйдик, яъни ўт пуфаги яллиғланган ва у ерда тошлар бор эди.

Холецистит ҳақида нималарни билиш керак?

Ўткир холецистит кўпинча жуда семиз одамларда учрайди. Бу олимларнинг калькулез холецистит моддалар алмашувининг бузилиши натижасида пайдо бўлади, деган фикрини тасдиқлайди. Моддалар алмашинувнинг бузилишига эса, ёғли овқатни кўп ейдиган, камҳаракатлик билан ҳаёт кечирадиган, жисмоний нағрузка бўлмаган, мускул тонуси пасайган одамларда учрайди.

Бу омиллар нчида овқатни жуда тўйиб ейиш ва се мизлик катта аҳамиятга эга.

Ўт пуфагида тошлар пайдо бўлиши касаллик манзарасини оғирлаштиради ва каттик оғрикқа олиб келади.

Тошлар ўт оқимидан ўтаётганида шундай оғрик пайдо бўлади, деб ҳисоблашади. Баъзан тош ўт йўлига тикилиб қолади, натижада оғрик деярли тўхтамайди, тикилиб қолган тош эса, ўт пуфагининг флегмоноз ёки ган-

греноз яллиғланниш кабин дахшатли асоратларга олиб келиши мумкин, тош умумий оқимда тикилиб қолганда сариклик пайдо бўлади.

Асоратлар билан кечадиган калькулез холециститнинг бирдан-бир давоси ўғ пуфагини кесиб олиб ташлашдан иборат. Операция қилинга кўрсатма бўлмаса, даволаш яллиғланниш процессини ва тутиб-тутиб оғритадиган спазми йўқотишга қаратилиши лозим.

Оғриқни қолдириш учун биз аксари повокани блокадаси қиламиз, яъни ё новоканини венага, ё бўлмаса, қорин бўшлиғи нерв чигалларига юборамиз. Кейинги айтиб ўтилган муолажа буйрак олди блокадасида жуда яхши наф беради.

Нина Андреевнага асосан бетиним оғриқ азоб бераётганидан врачларга шундай дедим:

— Келинглар, беморга новокани блокадаси қиламиз. Оғриғини енгиллатиб, организмни бақувват қиламиз.

— Бу жуда чуқур мураккаб уқоларни бизда қилишади, лекин фақат касалхонада хирурглар қилишади,— деб жавоб беришди врачлар.

— Нима, мен хирург эмасманми?

Врачлар қилишди-да, асбобларни тайёрлай бошлашди.

Мен шу заҳотиёқ икки томбилама блокада қилдим, шундан кейин бемор анча енгил тортди. Орадан икки-уч соат ўтгач, аҳволи шундай яхши бўлиб қолибдики, ҳатто ўрнидан туриб, севинганидан бизга овқат ҳам пишириб бермоқчи бўлди. Лекин мен туришига йўл қўймадим. Нина Андреевнани ўрнига қайта ётқизиб қўйдим.

— Сиз яхшилаб даволанишингиз керак. Касалхонага ётишингизни маслаҳат бераман.

— Йўқ, ётмайман.

— Албатта, ётишингиз керак. Шу бугуноқ ётишингизни таклиф қиламан.

Орадан бир соат ўтгач, клиникадан машина келди ва Нина Андреевнани олиб кетди. У билан қўшни дугонаси ва яқинда уни кўргани келган кизи кетди, биз ҳам бормоқчи эдик, лекин унамади.

Кечкурун Петр Трофимович овқат тайёрлаш билан овора эди, мен бўлсам, эшик олдида ўзимча кўчани томоша қилиб ўтирардим. Бирдан кўча ўртасидан Петр Трофимович томонга қарашни ҳаёлига ҳам келтирмай, букилганча, жуда ҳаёлга берилиб Карп пилдираб ўтиб қолди. Эшигимиз олдида келганда, қадамини анча тезлатди, қани энди бу ердан тезроқ ўтиб кета қолса. Сал қолди

уни чакиришимга, лекин вақтида ўзимни тутиб қолдим. Ошхонадан чиққан Петр Трофимовичга:

— Ҳозир бу ердан Карл ўтиб кетди. Биз томонга ҳатто қайрилиб ҳам қарамади-я,— дедим.

— Ҳа... у ҳў анави ёкка, саргиш уйга борадиган бўлиб қолган. У ерда журналнинг янги редактори туради, уни менинг ўрнимга тайинлашди. Мен роман ёзяман. Журналдан жавоб беришларини илтимос қилдим.

3

Шу ерда бир одам тўғрисида гапириб бермасам қўнғлим жойига тушмайди, у билан тақдир тақозоси-ла танишиб қолганман.

Қунлардан бирида Пульмонология институти ишн билан академия аъзоси Кирилл Яковлевич Кондратьевнинг олдига боришимга тўғри келиб қолди. Ҳал қилиниши керак бўлган масала катетеризация лабораториясига тааллуқли бўлганидан иккита ходимни, инструментлар ва приборлар бўйича ёш мутахассисларни ўзим билан олиб кетдим. Бизни ўрта ёшлардаги одам қабул қилди. У истикболимизга юриб, биз билан илиқ сўрашди ва ўтиришга таклиф қилди. Биз то креслоларга ўтириб олмаганимизча унинг ўзи ўтирмай, тик турди. Биз илтимос қилган масалани шу ердаёқ, бизнинг олдимизда ҳал қилди. Ходимни чакириб, ишнинг моҳиятини айтди, у ишни битириб келгунга қадар биз ҳўжайиннинг кистови билан унинг хонасида кутиб ўтирдик.

Бу одамнинг ниҳоятда хушмуомалалиги, одамохунлиги, шундоқкина кўриниб турарди бизга. Биз хонасида ўтирган пайтимизда у бир неча марта телефонда гаплашди, унинг олдига одамлар кириб чиқишар эди, уларнинг ҳаммаси билан ширин муомала қилар ва иложи борича ишини битириб берарди. Мен ўзим билан келган ҳалиги иккита мутахассиснинг ректорни ниҳоятда синчковлик билан кузатиб туришганини сезиб турибман. Улар, албатта, бу киши ҳақида кўп эшитишган, йирик олим, атмосфера ва унинг таркибий қисмларининг Ер иқлимига таъсирини ўрганиш соҳасидаги йирик асарлар муаллифи К.Я.Кондратьевни танишар эди. Улар Кирилл Яковлевичнинг бу қадар камтарин ва одабийлигига ҳайратда қолишди. Шунга қарамай, бу одамда кеккайиш, манманлик, баландпарвозликдан асар ҳам йўқ эди, холбуки, баъзи одамлар ўзлари арзимасалар ҳам бир амаллаб катта мансабга ўтириб олиб, ўзларини кўрсатмоқчи бў-

ладилар, бурунлари кўтарилиб кетади. Йўқ, Кирилл Яковлевич жуда камтарин ва очиқ кўнгил эди, албатта, бунака одамнинг уйда ҳам, дўстлари билан ҳам ўзини шундай тутушига ишончим комил.

Мана, оддийгина кийинган кекса бир аёл кирди. Назаримда, унинг аҳволи унча яхши эмас эди. Кирилл Яковлевич ўрнидан туриб бориб, уни стол олдига олиб келди, стул қўйиб, ўтиришга ёрдамлашди. Аёл ҳаяжонланганидан гапини топиб гапира олмас, кўз ёшларини артарди. У аёлнинг тинчлашини сабр қилиб, ғамхўрлик билан кутиб турди, аёлнинг ўзини ҳечам босиб ололмаётганини кўриб, котибини чақирди-да, бир стакан чой олиб келишини сўради, чойни аёлнинг олдига қўйди.

У анча ўзини босиб олди-да, илтимосини айтди. Мен аёлнинг гапини беихтиёр эшитиб, бошқа одамга учрашиш ўрнига бу ерга адашиб келганини фахмладим. Ректор аёлнинг гапларига қулоқ солиб, бир неча жойга телефон қилди ва унинг ишини битириб берди.

Кейин унинг олдига кафедрасдаги ходимлари киришди. Улардан бири чамаси, хато қилган кўринади. Кирилл Яковлевич унинг хатосини кўрсатди, лекин ходимини қўймади, балки афсусланди, йўлини топиб, масалани ҳал қилиб қўйиш зарурлигини айтди.

Кабинетда китобларга лик тўла бир нечта шкаф турарди. Гаплашаётган одамларга ҳалал бермаслик учун биз охишта шкафлар олдига бордик. Кўпчилик асарлар атмосферанинг юқори қатламларини текширишга бағишланган эди. Бу ерда бир жавон китоб муаллифи К.Я.Кондратьев эди. Муаллиф ўша битта одам, лекин китобларнинг номлари ҳар хил. Китоблар анча салмоқли, уларнинг кўпи Лондонда, Нью-Йоркда нашр этилган.

— Шунча китобни ёзишга қандай вақт топгансиз?

— Биласизми, менга кўпинча шу саволни беришади,— қўлимсираб жавоб берди у.— Мен аксари бунинг учун ёзув столи устида кўпроқ ўтириш керак, деб жавоб бераман. Мен балки, бунданам кўпроқ ёзардим, аммо кўриб қўйинг... қасб касаллиги.— У ўнг кўлининг ўрта бармоғидаги анчагина катта қадокни кўрсатди. Бу стол устида тинмай жуда кўп ёзиш аломати эди.

— Аммо,— дедим мен,— шунча нарсани ёзиш учун кўп нарсани ҳам билиш керак. Тажриба ўтказиш керак! Сиз бўлса, ҳали жуда ёшсиз-а!

У қулиб қўйди-да, гапини бошқа ёққа бурди.

Секретарь аёл кириб, университетга келган маориф

министрининг ўринбосари хайрлашиш учун киришга рухсат сўраётганини айтди.

— Марҳамат, таклиф қилинг,— илтимос қилди Кирилл Яковлевич.

— Биз чиқиб тура қолайлик, гапингизга ҳалақит бермайлик.

— Ҳеч хижолат бўлмай, бемалол ўтираверинглар, у киши бир нафасга хайрлашгани кирадилар, холос. Академик Л.да ишлари бор эди, ҳозир ўша ёққа кетмоқчи бўлиб турибдилар.

Министр ўринбосари ёшгина одам экан, у ўзини камтар тутиб, ректорга жуда илиқ гапирди. Ректор уни ниҳоятда хушфёъллик билан кулиб қабул қилди. Лекин унинг бу табассуми ва хушмуомалалиги анови бегона аёл билан учрашганда қандай бўлса, шундай эди.

Кирилл Яковлевич меҳмонни кузатгани қўшни хонага чиққанда ҳамроҳларидан бири куйидаги шеърни ўқиди.

Дононинг либоси камтарлик,
Улуғнинг либоси яхшилик.

— Мана, сезган бўлсангиз керак,— дедим уларга,— ҳалиги аёл бу ерга адашиб келган. Унинг ўрнида бошқа одам бўлганда нима қиларди? Менимча, бунинг менга алоқаси йўқ, деса бўлдийди, у ҳафсаласи пир бўлиб, дили қаттиқ оғриб кетарди, Кирилл Яковлевич эса, ўн-ўн беш минут вақтини ажратиб, унга ёрдам берди, аёл эса хурсанд, миннатдор бўлиб кетди.

Мана, бизнинг масала ҳам ҳал қилинди. Хайрлашаётганимизда ҳамроҳларим ректордан сўрашди:

— Бу одамлар ким?— деворга осиб қўйилган портретларни кўрсатишди.— Биз фақат биргина Менделеевни танидик.

— Университет илмий советининг аъзолари, лекин собиқ аъзолар. Менделеев университетда нақ эллик йил ишлаган. Математиклар Ляпунов ва Чебишев Петербург математика мактабининг асосчиларидир, химик Лебедев синтетик каучукни ихтиро қилган, Теренин физик ва бошқа кўпгина олимлар.

Кирилл Яковлевич ўз устозларини, ўтган олимларни ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олади. Александр Сергеевич Пушкин бежиз шундай демаган. «Ўтмиш ажодлар шон-шухрати билан фақат гурурланиш мумкин эмас, балки шарт, уларни ҳурмат қилмаслик беномуслиқдир». Карамзин эса «Давлат коидаси — ажодларни эъзозлаш ва билимли граждaнларни ҳурмат қилишдир»— деган.

Шу яқинда она шахрим Киренскдан хат олдим. Мен бир вақтлар ўқиган мактаб ўқувчилари ёзишибди.

«Хурматли Федор Григорьевич! Бу хатни Лена дарёси ёнида жойлашган Киренск шаҳридаги болалар ёзишяпти. Биз «Ленинские зори» район газетамизда Сиз ҳақингизда, Сизнинг ишингиз ҳақида ёзилган мақолани ўқидик ва Сизга хат ёзишга қарор қилдик.

Бизнинг мактабимизда ўғил болалар кўп. Уларнинг кўпчилиги яхши ўқишади, мактаб ҳаётида фаол катнашишади. Лекин ўқигилари келмайдиган, мактабга номига келадиган, одобсиз, интизомни бузадиган болалар ҳам бор, лекин улар учувчи, врач, космонавт бўлишни орзу қилишади.

Федор Григорьевич, Сиздан илтимос қиламиз: болалар кейинчалик ҳурмат-эътиборли, ҳақиқий эркак бўлиш учун нималар қилиши керак, айтиб берсангиз. Болалигингизда бўлиб ўтган қандай воқеа бир умрга эсингизда қолган, бемалол бўлса, шунини ёзиб юборсангиз. Дўстлигингиз қандай бўлган? Қим сизларда ҳақиқий бола бўлган, нима учун? Ҳозир нима билан шуғулланасиз? Яна, Федор Григорьевич, бизга фотографиянгизни юборишингизни илтимос қиламиз.

Мактабимизда декабрнинг охирида болалар слёти бўлади, биз унда келажакда ҳақиқий инсон бўлиш учун нималар қилиш кераклиги ҳақида гаплашамиз, жавобингизни сабрсизлик билан кутамиз.

Хурмат билан Киренск шаҳридаги 3-саккиз йиллик мактаб ўқувчилари».

Ростини айтсам, бу хатни ўқиб, ўйланиб қолдим.

Болалик пайтимдан бери анча йиллар ўтиб кетди, бу ёшдаги болалар психологиясининг ўзига хос хусусиятлари, болалар дунёсининг кизиқишлари эсимдан чиқиб кетган. Педагогикани ҳам фан сифатида билмайман. Лекин жавоб ёзиш керак. Мен билан бирга ўқиган, инсоний фазилатлари билан менга ёққан, бошқаларга ўрпақ қилиб кўрсатса бўладиган дўстларимни, таниш-билишларимни ҳаёлимдан бирин-кетин ўтказиш бошладим. Кондратьевни, москвалик ёзувчи Петр Трофимовични эсладим, албатта, бундай одамлар ҳаётимда кўп учраган, улар ҳақида бемалол китоблар ёзса арзийди, лекин одамдаги энг муҳим нарсани кўрсатиб бериш, унинг характери хусусиятларини тасвирлаб бериш учун ёзувчи бўлиш керак. Мана, Кирилл Яковлевич Кондратьевни олайлик, у ҳақда нималар

дейиш мумкин? Айтганча, унинг хаёти хақида тузукрок ҳеч нарса билмайман.

Кўрдингизми, болалар, менинг олдимга мана қандай кийин вазифа қўйишган. Бундай қараса, арзимайдиган нарсага ўхшаб кўринади, мактабга хат ёзиб юборсанг бўлди, нима, хат ёзиш кийинми?

Нималар хақида ёзишни ўйлаб ўтирган эдим, менинг қадрдон дўстим, рус адабиёти профессори Петр Сазонтович Виходцев кўнғироқ қилиб қолди:

— Федор Григорьевич, — деди у, — менинг ўртоғим профессор Зубов Владимир Ивановични кўриб қўя олмайсизми? Негадир аҳволи яхши эмас. Жигарими, юрагимни огриётган эмиш.

Профессор Зубовнинг ўзини кўрган эмасман, бироқ унинг жуда ажойиб одам эканини, уни баъзан жуда мактаб гапиришганини эшитганман. Ҳа, бу одам Ленинградда деярли афсонавий бўлган.

Мен беморни кўргани боришни узокка чўзмадим, вақтим бўлиши биланок Владимир Ивановичга телефон қилдим-да, уникига бордим. Эшикни баланд бўйли, айни куч-қувватга тўлган ёшгина йигит очди, у мени санишига таклиф этар экан: «Дада, сизни кўргани келишди», — деди.

Менинг истиқболимга кўриниши кирк ёшлардан сал ошган чорпахил одам чиқди. У сўрашгани қўлини чўзди, бироқ қўли мен томонга тўппа-тўғри келмади, балки сал чап томонга кетди. Ҳол-аҳвол сўрашиб бўлгач, унинг кўзларига диққат билан қарадим. Шунда унинг ҳеч нарсани кўрмаслиги менга аён бўлди...

Мен ҳайратдан қотиб қолдим. Бу қанақаси? Фанда шу қадар кўп нарсалар қилган одам наҳотки кўр бўлса? Мана, биз дастурхон атрофида ўтирибмиз. У менга ғамгин воқеани гапириб берди.

... Ўрмонда яғриндор, худди ёш эманга ўхшаган бақувват 14 ёшли бир бола кетяпти. Бу Володя Зубов. У синчков кўзлари билан атрофидаги ҳамма нарсани кўриб, сезади. У бомба портлаганида чуқурда қолиб кетган нарсани кўриб қолди. У ҳалиги нарсани қўлига олиб, у ёқ-бу ёғини айлантириб, қизиқиб томоша қилади. Ичидида нима бориёкин? Мана, темир илгак ётибди, ана тош ҳам бор. Ҳозир у бу нарсанинг ичидида нима борлигини бир амаллаб кўради. Унинг нималигини билиб олади. Тош билан уради... Портлаш... Қонга беланган бола ўтлар устига йиқилади.

Уни узок йиллар ва ойлар даволашади. Осколька кўзларига, ковоқларига кириб кетиб, қаттиқ шикаст етказ-

ган эди. Кўзларини даволашди, кўзининг нури аста-секин асли холига кела бошлади. Лекин кўзлари атрофидаги жароҳат чандикланиб, ковокларини ағдариб кўйган, шу сабабли киприклари гоҳо-гоҳо кўзларига қадалиб, азоб берарди... Врачлар бир неча йилгача оғир дард билан олишишди. Бола жуда кўп операцияларга, боғловларга мардлик билан чидаб берди, врачларга кўмак берди... Лекин ҳамма меҳнат, машаққатлар зое кетди. Володя Зубов 18 ёшида бутунлай кўр бўлиб қолди.

Володя касаллигига, операциялар, боғловлар, азоб-укубатларга қарамай, ўқишини ҳечам ташламади. Ўрта мактабни аъло баҳолар билан тугатди ва Ленинград университети физика-математика факультетининг биринчи курсига ўқишга кирди. Орадан тўрт йил ўтгач, университетнинг беш йиллик курсини аъло баҳолар билан битирди, уни кафедрада қолдиришди. Орадан яна бир йил ўтгач, кандидатлик диссертациясини ёқлади. Яна орадан уч йил ўтгач — ўшанда йигирма олти ёшда эди — докторлик диссертацияси сифатида оригинал ишни тақлиф этди.

У амалий математика кафедрасига мудир қилиб сайланди. Бу вақтда Ленинградда университетга Кирилл Яковлевич Кондратьев раҳбарлик қиларди. У катта олим сифатида Зубов кашфиётининг фақат илмий жиҳатдан эмас, балки давлат нуқтаи назаридан ҳам катта аҳамиятга эга эканини билди. Бутун бир янги амалий математика — бошқариш процесслари факультети ташкил этилди, унга профессор Зубов декан қилиб тайинланди. Ҳукумат ёш олимнинг ишларига қизиқиб қолди, махсус қарор билан унинг илмий изланишларига маблағ ажратди. 15 йиллик профессорлик фаолияти ва 45 йиллик ҳаётида у 14 та китобини нашр эттирди, шундан кўплари Лондонда ва Нью-Йоркда қайта босилди. Олий таълим министирлиги профессор Зубовнинг барча китобларини қайта нашр этиш ҳақида махсус қарор чиқарди. 1968 йилда автоматик бошқариш назарияси бўйича қилган иши учун унга Давлат мукофоти берилди. Бироқ, тинмай ишлаш, ташкилий ишларнинг қийинлиги унинг саломатлигига таъсир кўрсатди, юрагининг мазаси қочди.

Мен уни текшириб кўрдим, унда стенокардиянинг очикдан-очик аломатлари бор эди. Унга клиникага ётишни тақлиф этдим.

Бизнинг клиникада беморнинг аҳволи кун сайин яхйишлана борди. Унга биз уйга кетишига руҳсат ҳам бердик, у яна ўзининг сермашаққат ишига киришиб кетди.

Зубовларнинг янги авлоди ўсиб-улгайиб борапти. Владимир Ивановичнинг олти фарзанди бор. Иккита катта ўғли Москва университетинда физика факультетинда ўқишади. «Майли, Москвага бориб ўқий қолишсин, Ленинградда отаси кўллаб-қувватлаяпти, деб ўйлашмасин» деган фикрга борди. Фақат битта ўғли Ленинград университетинда ўқийди, ўқиганда ҳам, аёло ўқийди.

Рафиқаси ҳам математик, уйдаги эркаклардан орқада қолгиси келмайди. Онласи катта бўлишига қарамай, унинг ўзи яқинда докторлик диссертациясини ёклади.

Мен бу онлани яхши кўраман, уларникига кўп борганман. Меҳмондўст, ширинсухан одамлар, дастурхонлари доимо ёзиғлик, меҳмон аримайди уйларида. Шогирдлари, бирга ишлайдиган ўртоқлари, дўстлари тез-тез келиб туришади. Владимир Ивановичнинг эшиги ҳаммага очик, кўнгли кенг, лабидан табассум аримайди. Бу ажойиб инсоннинг қалби меҳр ўти билан ёнади, ниҳоятда қалби пок, камсукум, камтарин, бебаҳо одам у.

Владимир Ивановичнинг фарзандлари кўрганимда, улар билан гаплашганимда, уларнинг яхши ўқишларини эшитганимда қандай бахтиёр оила-я, одамийликни мана шулардан ўрганиш керак, деб ногаҳон ўйлаб қоламан.

Бу одамнинг битмас-туганмас ғайрат-шижоатини, меҳнатсеварлигини ва инсонпарварлигини айтмайсизми?! Бунинг устига илми дарё, шунинг учун ҳам, шундай мартабага эришган. Ахир, у бир умр аёло ўқиган, муҳими, ҳозир ҳам ўқишда давом этапти. Меҳнат қилмасанг, ҳатто буюк истеъдод ҳам сўнади, меҳнат эса, ҳар қандай қобилиятни ривожлантиради.

5

Ирода, меҳнатсеварлик, сабр-матонат... Инсон ҳулкининг ажиб хислатлари бу, шунга қараб одамнинг чин инсон эканини билса бўлади, лекин менинг киренклик болаларим бошқа кўпгина фазилатларга ҳам эга бўлишни исташади, улар ҳам виждонли, ҳам иродали, ҳам қалби пок, ҳулласи, бир сўз билан айтганда, обрў-эътиборли, олижаноб инсон бўлишмоқчи.

Хўш, виждонлилик, ҳалоллик нима ўзи? Инсоннинг қайси фазилатлари олижаноблик тушунчасини ташкил этади?

Бу саволга жавоб бериш қийин. Виждонли, олижаноб инсонлар ҳақида тоғ-тоғ китоблар ёзилган. Ҳар бир

давр, ҳар бир қисқа вақт ана шу тушунчага ўз тузати-
шини киритади.

Бизнинг авлодимизда — хусусан менда ҳам виждон-
лилик ва олижаноблик ҳақида ўзимнинг тушунчам пайдо
бўлган.

Виждонли одам ўзини ҳаммадан юкори қўйиш учун
амалидан ҳеч қачон фойдаланмайди, ўзига қандайдир
яхши шаронт яратиш учун ўз мансабини сунистеъмол
қилмайди. Давлат маблагини қўлида бўлганда олижаноб
инсон ўзи учун ҳам, ўзининг ишхонаси учун ҳам бошқа-
ларникидан ортиқ парса қилмайди. Олижаноб инсон худ-
ди шу хилда мансабдор бўлганида ўз хизматлари учун
(гарчи чиндан ҳам хизмат қилиб ўтказиб қўйган бўлса
ҳам) ўзини-ўзи мактамайди. У ўзи кўрсатган хизматлар
ҳақида камтаринлик қилиб индамайди, олдин бошқалар-
ни мактайди.

Кунлардан бирида жамиятлардан бирининг раиси, бу-
нинг устига маъмурий ҳуқуққа эга одам ҳисобот докла-
ди қилди. Ютуқлар бобида у ўзини, ўз ходимларини ва
ўз қорхонасини 23 марта айтиб ўтди. Ўтирганларнинг
бундан жаҳли чиқмади. Улар қулишди, яъни, бунақа
мактанчоқликни жуда ҳам майна қилиб, қоралашгани
шундоққина кўриниб турарди.

Олижаноб одам барча ишларда ўз инсоний фазилати-
ни одамийлигини кўрсатади, ҳаёти хавф остида қолгани-
да ҳам ялиниб, ёлвормайди, тубанликка бормайди. Бо-
шига мушкул иш тушганда мардлик билан енгади, ўзини
йўқотиб қўймайди, одамнинг одамлиги шунда билинади.

Менда Миша Скоробогатов деган бир бола даволан-
ган. У ҳақда бизга мана бундай воқеани айтиб беришди.

Миша 10-синфда ўқир экан. У инженер бўлишни орзу
қиларди. Бутун бўш вақтларида китоб ўқигани-ўқиган
эди. Айниқса, Пушкинни севарди. Шеър ҳам машқ қил-
ган, бироқ, ҳеч яхши чиқара олмаган.

Мактабда Мишани доимо ўртоқларига ёрдам беришга
тайёр туриш, ўзидан кичикларни хафа қилмаслиги, киз-
лар билан хушмуомала бўлгани учун ҳамма яхши кўр-
ган.

Тенгдошлари бирорта ўқувчи киз тўғрисида ёмон гап
айтмоқчи бўлишганида, у бунақа бемаза гапларга дар-
ров чек қўярди.

Боалар бу хилдаги «насиҳат»дан сўнг ундан ҳайрон
бўлишар, лекин бу иши учун уни ҳурмат қилишар эди.

Мишани оиласида шундай тарбия қилишган. «Сен
синглингни хафа қилишларини истамайсанми, сен ҳам

бошқа кизларни хафа қилма ва хафа қилишларига йўл қўйма. У ҳам кимнингдир синглиси, кизи, бўлажак қайлиги, хотини, болаларининг онаси. Инсон учун онадан табаррук зот борми? Ана шундай сўзлар, муҳими, отанинг оиласида шахсий ўрнак кўрсатиши ва ундаги аёл кишига ҳурмат билан тўлган шароит туфайли Миша кизларга дўстлик қўзи билан қарайдиган бўлиб тарбия топди, қиз бола ўғил болага қараганда гўзал, аини пайтда нозик бўлади. Шунинг учун ширин муомалага, ғамхўрлик ва химояга мухтож бўлади, дейишарди.

Бу масалада у ўзи билан бир синфда ўқийдиган Борис Поляков билан келиша олмас эди, Борис қобилиятли, лекин жуда беадаб бола эди. Борис яхши кийинар, дона-дона қилиб, чиройли гапирар, кечаларда доимо конфетанс-селик қилар ва кизларга ёқар, бунинг ўзи ҳам сезарди. Уларнинг синфидаги Ира Смирнова деган қиз кўҳлилиги, лобарлиги ва қобилиятлилиги билан бошқалардан ажралиб турарди. Болалар ўлиб-тирилиб, унга ҳушомад қилишар, кўнглини овлашга тиришишарди, лекин у бирортасига ҳам қиё боқмасди. Лекин у Мишани ёқтирар, унинг кизларга нисбатан оқкўнглилик билан самимий муносабат қилиши ёқарди; у йигитнинг сидкидилдан гапиришини ва муносабат қилишини биларди. Миша кизларга ҳушторлик қилишни хаёлига ҳам келтирмас, мабодо, бирорта қиз билан йўли бир келиб қолса, уни то уйигача кузатиб қўярди. Лекин Борис тобора Ирага хиралик қиларди. Ира қаерда бўлмасин, ёнида ким бўлмасин, уларнинг гапига аралашарди. Қизиқ хангомалар, латифалар билан уни ўзига ром қилмоқчи бўлар, кўпинча мақсади-га ҳам еришар эди.

Иранинг уларга муносабатини тушуниб бўлмасди. Бир томондан бирорта бола билан гаплашиб турганида, Борис уларнинг гапига аралашса, раъйини қайтармас эди. Лекин бошқа томондан олганда, унинг ҳушторлик қилишига рўйхуш бермас эди. У билан учрашгиси келмасди. Лекин у хиралик қилса ҳам, ҳайдамас эди. Унинг кўнгли бари бир Мишада эди. Қўнлардан бирида мактабдаги танцадан кейин Ира Мишадан уйга кузатиб қўйишини илтимос қилди. Лекин, мактабдан икки қадам юришган ҳам эдики, Борис уларга етиб олди ва уйига етиб боргунча қандайдир қизиқ воқеани вакирлаб гапирар кетди.

Ираникига етиб боришганидан кейин болалар одатда қиз билан хайрлашгач, унинг учинчи каватдаги уйига югуриб чиқиб кетаётганига қўлоқ солиб туришарди. Бу

сафар ҳам пошнасининг зинапояларда тақиллашига қулоқ солиб туришди. Энди кетишмоқчи бўлиб туришган эди, бирдан қўрқиб бақирган овоз эшитилди. Ира ёрдамга чақирарди! Миша зинапоялардан юқорига отилди, қараса, иккита безори кизнинг қўлларини қайириб, сумкасини тортиб оляпти, соатини ечяпти.

Миша ўйлаб-нетиб ўтирмай, уларга ташланди. Мушталашини бошланиб кетди. Ҳалиги иккита безори олдин саросимага тушиб қолди. Лекин Мишанинг ёлғизлигини, уйлари эшигидан бирорта ҳам одамнинг қораси кўринмаётганини кўриб, пичоқ чиқаришди. Миша бор кучи билан улардан бирининг даҳанига тушйрди, уриб йиқитди, лекин бошқасиний урмоқчи бўлиб ўгирилганида, у Мишанинг кўкрагига ингичка ханжар санчди. Миша йиқилди...

Бу воқеанинг ҳаммаси бир лаҳзада рўй берди. Бориснинг қораси ҳам кўринмади.

Чақирилган «Тез ёрдам» Мишани касалхонага олиб кетди. Навбатчи хирург жароҳатни кўриб, ханжар юракка теккан деб тахмин қилди ва операцияга шайланди, лекин қон оқиши тўхтаганини, босим асли ҳолига келганини, томир уришининг қўлга яхши уннаётганини кўриб, операция қилмай туришга қарор қилди.

Қон оқиши такрорланмади, йнгитнинг аҳволи яхши бўлиб турди. Миша тез соғая бошлади. Орадан бир ой ўтгач, у касалхонадан эсон-омон соғайиб чиқди ва мактабга борди. Фақат ранги кетиб, заҳил тортиб қолганидан унинг яқинда касалдан тургани сезилиб турарди.

Борис гўё ҳеч нарса бўлмагандек, Мишанинг олдига борди. «Биласанми, оғайни, мен нима учун юқорига югуриб чиқиб кетганингга тушунолмайдиганга аянмай туриб қолдим. Иранинг ўзига айтадиган бирорта пинҳоний гапини бордир, деб ўйладим, сизларга ҳалақит бермай қўя қолай деб, уйга кетвордим. Кейин билсам, сен у ерда қимлар биландир ёқалашибсан. Аттанг, мени у ерда ўқинида бўлмаганимни қара-я. Уларга бир кўрсатиб қўярдим. Ўртоғимни уларга урдириб қўймасдим! Миша эса Поляковга тушунмай, ҳайратомуз қараб турарди. Агар у кўрққанидан қочиб кетганини очикдан-очик бўйнига олса, у балки Борисни кечирган бўларди, лекин Бориснинг гўё ўзини ҳеч нарса билмаганга солишини кўриб, Миша нима дейишини ҳам билмай қолди. Борисга лом-мим демай, ўгирилиб кетди.

Ира ҳам Борисга ўша номардлиги учун таъна қилмади, унинг ўзини оқлаб гапирган гапларига қулоқ солмади. У энди ўзини Борисдан олиб қочадиган бўлиб қолди.

Бирок, Мишага яна ҳам меҳри ошди, ҳатто унга меҳрибонлик ҳам қиладиган бўлди. У Мишани кўргани бир неча марта касалхонага борди. Миша мактабга келганда Ира уни кўриб суюниб кетди, уни сихат-саломат кўрганидан севинчи ичига сигмасди.

Улар уйга доимо бирга кетадиган бўлишди. Борис уларнинг пинжига кирмоқчи бўлар, лекин Ира уни жонидан ёмон кўрарди. Миша билан Ира Борис ҳақида ҳечам оғиз очишмасди, фақат бир марта Миша: «Поляков врач бўлмоқчиймиш. Касалларниям роса шўрини куритадида», деб қўйди.

Миша Ирага ёрдам берганини ўйлаб жуда севинар, ўзни бахтиёр санарди, шу берган ёрдамининг унга қанчалик қимматга тушганини ҳаёлига ҳам келтирмас эди, бунинг устига юраги соҳасидаги оғрик йўқ бўлиб кетган, унинг назарида дард ўтиб кетгандек эди. Афсуски, аслида бундай эмасди. Унинг чиндан ҳам юраги яраланган, қон қисман ташқарига оқиб чиққан, қисман перикардга, яъни юрак пардасига қуйилиб, қон оқшининг тўхташига олиб борган эди. Унинг ҳаёти шуидай йўл билан омон қолган эди. Бирок, қон юрак пардасини тўлдириб, ивиб қолган ва аста-секин томирларга ёпишиб, қандикка айланиб, юракни эза бошлаган эди. «Эзадиган перикардит» номи билан юритиладиган касаллик пайдо бўлганди. Миша орадан кўп ўтмай, югура олмай қолаётганини сезди. Ира югуриб кетадида, етиб ол, дейди. Миша бир неча қадам жойга югуриб борадида, ишқиллаб, тўхтаб қолади. Кейин у зинапоядан чиқишга қийналаётганини сезди. Орадан кўп ўтмай, унда оғир юрак етишмовчилиги аломатлари пайдо бўла бошлади. Безорилар билан уришиб, яраланганидан сўнг бир йил ҳам ўтмай, у инвалид бўлиб қолди. Ота-онаси ташвишда қолишди, Мишани терапия бўлимига ётқизишди, у ерда жигар циррози бор, деб ўйлашди ва бизнинг клиникамизга ўтказишди.

Бу воқеа 50-йилларнинг бошида бўлиб ўтди. Ушанда биз иккита проблемани ишлаб чиққан эдик. Жигар циррози оқибатидаги портал гипертензия ва ёпишган перикардит. Ҳар иккила ҳолда ҳам асцит бўлади, яъни қоринга сув йиғилади, шу сабабли, бу касалликни кўпинча бир-бири билан адаштиришар эди.

Биз ҳар иккала проблема билан ҳам шугулланиб, ёпишиб қолган перикардит диагнозини қўйдик ва беморни операция қилишга тайёрлана бошладик. Шу касалликда ишлаб чиққан операция методимни Миша Скоробогатов

да биринчи марта қўллаганман, шу сабабли бу бола эсимда яхши қолган.

Хамма гап шундаки, ўша даврдаги хирурглар, жумладан, мен ҳам терпни шундай кесардикки, юракни очиш учун бутун ковургани ва тўшни олиб ташлардик. Операциядан сўнг перикард эзишидан кутулган юракни кўкрак кафаси мухофаза қилолмай қолар ва уни фақат биргина терининг ўзи ёпиб турар эди, холос. Эҳтиётсизлик қилиб, кўкракка сал тегиб кетилгудек бўлса, юрак тўхтаб қолар ва одам ўлиб қоларди. Мен ишлаб чиққан усулда бу нуқсон бўлмайдн, лекин бу усул одамда хали бирор марта ҳам қўллаб кўрилмаганди.

Агар менинг беморга қўллаётган методикам ўйлаганимиздек бўлиб чикса, операциядан кейин Миша бутунлай соғайиб кетади ва ўзининг юрагидан хавотирланмаса ҳам бўлади: унинг юраги операциядан олдин қандай бўлса, шундайлигича ковурғалар ва тоғайлар билан химояланиб туради.

Мишада ўтказилаётган операцияни томоша қилиш учун фақат бизнинг клиникадаги врачлар ва студентлар эмас, балки бошқа клиникалардаги врачлар ҳам келишди. Врачларнинг қизиқиши тушунарли эди: операциянинг янги хил учча кўп синаб кўрилмасди, бунинг устига хирурглар юракка жуда эҳтиётлик билан муносабат қилишарди. Мен жуда хаяжонланардим. Бемор учун хавфли операцияни қилаётганимда доимо қаттиқ хаяжонга тушардим. Бугун эса, ҳеч қачон, ҳеч ким қўл урмаган методни синаб кўриш керак эди. Мен бу операция методини анатомия кафедрасида жуда пухта ишлаб чиққан бўлсам ҳам ҳар ҳолда уни одамда биринчи марта қилишим эди. Миша Скоробогатовнинг номи клиникада ҳамманинг тилида эди. Операциянинг ўзи эса, фақат биринчи марта қилинганидан эмас, балки операция пайтида қийин ҳолат юзага келиб, беморнинг ўлишига бир баҳя қолгани учун ҳам эсимда қолган.

Бир жойда йўғонлашган перикардни юрак мускулидан ажратаётганимда бармогим тасодифан перикардда сирғаниб кетиб, юрак мускулини тешиб ўтди-да, юрак бўшлиғига кириб кетди... Менинг шу вақтдаги ҳолиминг бир кўрсангиз эди. То ўзимни тутиб олганимча бир оз вақт ўтди. Бармоқ юракда-я... Бармоғимни тортиб олишим биланоқ қон бутун операция майдонига отилади, ана шунда чок қўядиган жойни ҳам тополмай қоласан. Шунақасиям бўлади: қон оқими бир метргача отилиб, сенинг кўзингга ва шогирдларинг кўзига кириб кетади,

то кўзингни артиб бўлгунларича бемор қон оқишидан ўлиб қолиш мумкин.

Мен чап қўлим билан нина туткични олиб (яхшиямки, операция пайтида иккала қўлим билан ҳам ишлай оламан), охиस्ताгина бармоғим атрофига халтачага қўйгандек чок қўйдим. Ассистентимга халтачани тортишни буюриб, секин бармоғимни суғуриб олдим. Қон оқиш тўхтади.

Операция мен ўйлаганимдек яхши чиқди. Миша операцияни яхши кўтарди, у ўзини хотиржам сездим, лекин хирургларнинг ташвишларини, қанчалик қийналганларини асти қўяверинг. Жароҳатни тикиб бўлувдим ҳамки юрак соҳасига мен қўйган суяк лахтаги юрак ҳар сафар урганда сакраб тушаётганини кўриб қолдим, бу худди очиқ дарицанинг шамолда ўйнаётганига ўхшарди. Шу пайт миям қотиб қолди: «Агар бу суяк лахтаги ҳар секундда у ёқдан бу ёққа сурилиб тураверадиган бўлса, у қандай қилиб ўз жойига битиб кетади».

«Тавақа»ни жойида тутиб туриш учун устига бирорта оғир нарсга қўйиб қўйишга уриниб кўрдим. Лекин бунинг ҳам фойдаси бўлмади. Аксинча, босимдан беморнинг юрагида оғриқ пайдо бўлди, томир уриши ёмонлашди, аритмия пайдо бўлди. «Нима қилиш керак? Бу қийин ахволдан қандай чиқиш мумкин? Наҳотки яна операция қилсам, бу лахтакни олиб ташлаб, илгариги методикадаги каби юракни очиқ қолдирсаг-а?»

Бир-икки кун сабр қилиш, кузатиб туриш керак, деган қарорга келдим. Миша Скоробогатовнинг ахволни яхшилигини, бир текис қийналмай нафас олишини, веноз босимнинг камайганини кўриб хурсанд бўлардим, бу юракнинг эзилишидан қутулганининг очиқдан-очиқ аломати эди. Ўйигитча сакраб тушаётган суяк лахтагига парво ҳам қилмас, шунақа бўлса керак-да, деб ўйлар ва ҳансирашдан, кўкрагидаги оғриқдан қутулганидан, бутун даҳшатнинг ўтиб кетганидан бениҳоя хурсанд эди.

Мен ҳам анча хотиржам бўлдим.. Халиги лахтак ҳаракатининг кун ўтган сайин тобора камайиб, сусайиб бораётганини кўриб турардим. Орадан икки ҳафта ўтгач, у бутунлай кимирламай қолди, қўйилган жойида юрак соҳасини маҳкам беркитиб турарди. Фақат уни қўл билан сал босилса, анча ичига ботар, лекин шу захотиёқ ўрнига чиқарди. Орадан яна икки кун ўтгандан кейин эса, ҳатто қуч билан ҳам уни кимирлатиб бўлмайдиган бўлиб қолди.

Ўйлаган фикримиз тўғри бўлиб чиқди. Қовурганинг озроқ кесилган соҳаси яна асли ҳолига келди. Қовурганинг ҳаммаси яхлит, бир бутун бўлиб қолди ва Миша Скоробогатовнинг кўкраги илгари қандай бўлса, шундай ҳолига келди.

Бизнинг янги методимиз синовга бардош берди ва узок Хиндистондан имтиҳондан ўтгунига қадар бир нечта беморларда ана шундай муваффақият билан такрорланди. Лекин бу ҳақда мен «Хирург қалби» китобимда батафсил ҳикоя қилганиман.

Миша Скоробогатов дарддан бутунлай мусаффо бўлиб кетди. Биз уни узок йилларгача эслаб юрдик. Унинг институтни тугатиб, яхши инженер бўлганини биламиз. Ира билан иккаласи бир-бирини севар ва учрашиб туришарди. Улар турмуш қуришди, болаларни тарбиялашпти, биз ўларнинг бахтиёр ширин турмушини кўриб, доимо қувонамиз.

Мишанинг олижаноблик кўрсатиб қилган иши ана шу хилда хайрли тугади, мен унинг бошига огир кун тушганда ёрдам бериш имкониятига эга бўлганимдан беҳад хурсандман.

Лекин шуни айтиб қўяй, Мишанинг олижаноб ишини кўриб, менинг дилимда унга қандай бўлмасин, иложи борича ёрдам бериш нияти пайдо бўлди. Мен, албатта, бошқа ҳар қандай ҳолда ҳам бемор учун қўлимдан келганини аямайман, лекин бу ўринда операцияни эсон-омон ўтказиш учун менда қўшимча рағбат пайдо бўлди. Мен гарчи уни операция қилишдан олдин янги методни амалда сынаб кўриш учун катта тайёргарлик кўрган бўлсам ҳам, бари бир, Михаил Скоробогатов сал хаёлпараст, олийҳиммат йигит ўша пайтда клиникада пайдо бўлганда унинг қилган яхшилигини, пок қалбини кўриб хирургияда мен учун қийин бўлган ишга дадил қадам қўйишга кучли истак пайдо бўлди. Ҳозир ҳам ўша унутилмайдиган операцияга кўп йиллар бўлган бўлса-да, лекин бизнинг мамлакатимизда ва кўпгина хорижий мамлакатларда методимизнинг жорий қилинганидан, шу туфайли неча юзлаб, минглаб одамларнинг азоб-уқубатдан қутулганидан ва юрагининг урмай қўйишидан ўз ҳаётидан ваҳимага тушмайдиган бўлгани учун жуда руҳланиман ҳамда ғурурланиман. Олижаноблик — инсоннинг энг бебаҳо фазилати, қандайдир даражада туғма ҳислати, лекин асосан ўз-ўзини тарбиялаш ва оилада, мактабда, одамлар орасида яхши тарбия топиш йўли билан орттирилган ажойиб инсоний фазилатидир.

Олижаноблик катта калб рамзи ва хушхулклик сифатида инсонлар ўртасида қадим замонлардан қадрланган. Қадим замонларда яшаган тарихшунослар ва ёзувчилар ўша даврдаги одамларнинг намунали хулқи, хатти-ҳаракати, уларнинг бошқаларга ўрнак бўлгани ҳақида бизга ёзиб қолдирганлар. Эрамиздан 200 йил олдин яшаган Рим лашкарбошиси Сципион ҳақидаги ҳикояни келтириш мумкин. У Африкада қилган жанглари, Ганнибол устидан зафар қозонгани билан шуҳрат топган. У Испаниянинг кўп жойларини забт этган, замондошлари ўртасида жуда зўр обрў-эътиборга эришган. Айни пайтда солномачилар ёзиб қолдирган маълумотларининг далолат беришига қараганда, шон-шуҳратдан у манманликка берилиб кетмаган, хулқи бузилмаган. Бунинг исботи сифатида тарихшунослар қуйидаги воқеанинг шохиди бўлганлар. Испанияда асирга олинганлар ичида ҳусн-малоҳатда ягона бир малика ҳам бўлган, бу маликани шу яқинда ватандоши бўлмиш ёш бир бадавлат йигитга турмушга бермоқчи бўлганларини Сципионга айтишади. Сципион бу кизга худди уйдаги каби мулозимат ва ғамхўрлик қилишларини буюради, малика кўнгил қўйган йигитни қидириб топади ва унга қизни тўй қилиб беради. Маликанинг отаси қизини қутқариш, яъни сотиб олиш учун юборган пулни эса маликанинг сепига қўшади.

Рим тарихчиси Валерий Максим бу ҳақда шундай ёзади: «Тангриларга ўхшаш хушрўй бир йигит келди ва барчани фақат қиличи билангина эмас, балки ўзининг саҳийлиги ва олижаноблиги билан забт этди».

Тўғри, ҳозирги замон ахлоқи, хусусан, бизнинг социалистик ахлоқимиз нуктаи назаридан қараганда, ёш лашкарбоши айтарли даражада катта иш қилмаган. У ҳар бир яхши одам қилиши керак бўлган ишни қилган. Бироқ ўша давр учун, ўша замондаги урф-одат учун унинг бу иши буюклик ва олижаноблик рамзи бўлган. Шунинг учун ҳам, замондошлари унга тасаниолар ўқиганлиги бежиз эмас.

Биз олижаноб одамларни ҳар куни учратиб турамиз.

Мен Петроград томонда кўп йил яшаганман. Менинг Георгий Филимонович ва Таня Ивановна деган қўшним бор эди, ҳозир уларнинг кизи врач, ўша вақтда эса қақалоқ эди. 50-йилларда юраги касал беморларни операция қилишни бошлаганимда операция ёрдамида оғир беморлар ҳаётини сақлаб қолиш бахтига муяссар бўлганман, бошқа хирурглар эса бундай умидсиз беморларни операция қилишдан бош тортишар эди.

Бу ҳақдаги хабар жуда тез тарқалди, айтганча, бу тўғрида газеталарда ҳам ёзишди, шундан кейин беморлар нажот сўраб менинг олдимга кетма-кет кела бошладилар. Лекин биз медицина маъмурларида шундай тартиб ўрнатилган эдики, область соғлиқни сақлаш бошқармасидан йўлланма бўлмаса, беморларни қабул қилиб бўлмас, область соғлиқни сақлаш бўлими эса, баъзан йўлланма бермасди. Қасал одам нима қилиши керак? У ялинади, уннаб кўради, кейин иш чикмаганидан кейин боре, деб этагини қоқади-да, рамақидажон бўлиб, таваккал қилиб, нажот қидириб, Ленинградга йўл олади. Мени қидириб топишади, мен бўлсам, маъмуриятийн аччиқ-тиззиқини ўзимга оламан, агар қайтаришнинг иложи бўлмаса. беморни йўлланмасиз клиникамизга ётқизаман. Лекин шундай беморлар қидириб келганда мен командировкада бўлган ҳоллар ҳам бўлган. Беморлар клиникага мени ахтариб келишади, директор бўлса йўқ, маъмурият эса, йўлланмасиз ўлақолсаям қабул қилмайди. Нима қилиш керак? Мени кутишади, кутиб-кутиб, кейин уйимга қидириб боришади. «Уйларида ҳеч ким йўқ,— дейди кўни-қўшнилари.— Углов командировкага кетган». Беморларнинг яна қаергадир боришга холи ҳам қолмаган. Иннаикейин қаерга ҳам боришарди!

Тамара Ивановна эшикка бир марта чиқади, икки марта чиқади. Қараса бемор йиғлаб ўтирибди.

— Нимага бу ерда ўтирибсиз?

— Қаергаям борардим? Бу ерда биттаям танишим йўқ, биров уйига кўярмиди! Бирдан-бир умидим Угловдан. Ердам берса, умр кўраман. Бўлмаса, пешонамга ёзилгани бўлар.

— Ахир у командировкада-ю... Худо билади қачон келишини.

— Ахир бир куни келади-да, бари бир борадиган жойим йўқ; уни кутаман-да, нима қилай?

— Меҳмонхонага жойлашсангиз бўлармиди. Ахир, яқин кунларда келмаса, нима қиласиз?

— Худо билади, у ердаям жой топилмас. Айтганча, меҳмонхонагаям етиб борадиган ҳолим йўқ. Шу ернинг ўзига йиғлай-йиғлай зўрға етиб келдим. Келгунимча юз марта тўхтаб, дам олгандирман.

— Бўпти, бизникига кира қолинг. Дамингизни олинг, бугунча ётиб туринг, эртага бир гап бўлар.

Тамара Ивановна уйда бир-икки ҳафта яшаб, оқибат-натижада мени кутиб, клиникага ётган беморлар билан бўлиб ўтган шундай можароларни менга гапириб бе-

рарди. Қўшни бўлиб турганимизда бунақа воқеалар кўп бўлган.

Кўринишидан ҳатто кўполга ўхшайдиган Тамара Ивановна ниҳоятда кўнгилчан аёл эди, у ночор одамлардан ҳеч қачон яхшилигини аямас, уларнинг аччиқ тақдирига бепарво қарай олмас эди. Бундай қараганда бу арзимайдиган ишга ўхшаб кўринади, лекин қайси бирингиз мутлақо нотаниш одамга бир неча кунга уйингиз тўридан жой бергансиз, бунинг устига у касал, унга доимо қараб туриш керак бўлса... Лекин бундай сахий қалб эгаси биргина Тамара Ивановна эмас. Яқинда билсам, ҳозир мен яшайдиган уйдаги қўшним ҳам бир неча марта Тамара Ивановнага ўхшаб одамгарчилик қилган экан.

Елизавета Григорьевна, мен узок вақт сафарда бўлганимда, хотинимга тасодифан гапириб қўйибди. Хотинимнинг гапига қараганда, мен йўқ пайтимда ҳар кун 40-50 та одамнинг кўнгиругига жавоб берар экан. Елизавета Григорьевна унга: «Сиз кетганингизда келган-кетганларга доим мен жавоб бериб тураман», дебди.

— Қанақасига?— дебди хотиним хайрон бўлиб.— Адашиб сиздан сўрашадими?

— Йўқ, қўшниларики телефонини сўраб, билиб олишади. Баъзан эса, тўппа-тўғри эшик кўнгиругини босиб, Углов қаерда, қачон келишини билмайсизми, деб сўрашади. Хў ановида битта хотин касал боласи билан меникида бир ҳафта турди. Боласи қилтирик, кўкариб кетган, ҳансираб туради, денг. Шундай одамни кўкрагидан итариб бўладими?

Олижаноб инсоннинг бебаҳо фазилати — одабийлигидир, зеро, одамгарчилиги йўқ киши назардан қолган, ҳамиятсиз шахсдир. Яхши одам одамларни севади ва уларнинг бахтли-саодатли бўлиши учун курашади. У ёвузликка қандай олмайди, ёмонликка қарши фаол курашади, одамларга қўлидан келганча яхшилик қилади, бунинг учун ҳеч қачон таъна қилмайди, зеро чин дилидан яхшилик қилади, ана шу хилдаги яхшилик инсонни безайди. А. С. Пушкин одабийлик ва раҳм-шафқатли бўлишни инсоний фазилатлар ичида энг улуги, деб ҳисоблаган.

«Анжелика» поэмасида у шундай ёзади:

Менга ишон... Шохга тож эмас либос,
Нонга — тиг, судьяга — баркут эмас,
Саркардага ҳасса ҳусн бўлмас —
Оддий ҳукмдорга факат ва факат
Кўркем, куч берувчи либос, бу — шафкат.

«Бизнинг касбимиз масъулиятли, нозик касб, бемор ҳаёти қил устида турганда эса хирургга алоҳида талаблар қўйилади. Агар ҳар бир инсон яхши фазилатли бўлиши зарур бўлса, хирургда эса, бу фазилат бошқаларга қараганда кўпроқ бўлиши лозим, акс ҳолда хирургияга кадам қўймаслиги керак. Хирургия тарихида ниҳоятда инсонпарварлик кўрсатган хирурглар ҳақида мисоллар кўп.

Номи жаҳонга машҳур Ру ўзидан ҳам машҳур Кохер деган хирургнинг шогирди бўлган. Ру профессор бўлиб олганидан кейин ўз устозини ташлаб кетган-да, у ҳақда ҳар хил ёмон гапларни гапириб юрган. Балки бу ерда ҳам, бунақа ҳолларда ҳамиша бўладигандек, кимдир икки буюк хирургнинг дўстлигини кўра олмай, энгдан ўртага совуқчилик, раҳна солгандир. Ҳар қалай бориб-бориб улар бир-бирига душман бўлиб қолган.

Ру тўсатдан касал бўлиб қолади. У ўзига меъда раки диагнозини қўйиб, ўзини катта ассистентига операция қилишини буюрди. Бу одам эса, жаҳон хирурглари жамияти олдида жавобгар бўлишдан кўркиб, ўша куни кечқурунок бошқа шахарга профессор Кохернинг олдига бориб, бор воқеани гапириб беради. Профессор шундай дейди: «Операцияни ўзим қиламан, аммо беморга бу ҳақда гапира кўрманглар». Профессор Руга наркоз беришганидан кейин операция хонасига профессор Кохер киради ва беморни операция қилади-да, ухлаб ётганида кетиб қолади.

Фақат орадан икки ҳафта ўтгандан кейин профессор Ру ўзини ким операция қилганини билиб қолади. У илмий совет йиғилишида, барча олимлар олдида Кохернинг ёнига бориб, шундай дейди: «Сиз мени ҳамиша одамийликка ўргатган эдингиз, сиз бу сафар ҳам менга яна бир марта янги сабоқ бердингиз. Мен сизга нисбатан одоб-сизлик қилганим учун жуда-жуда афсусланаман, энди бутун умрим бўйи номингизни кўкларга кўтараман». Шундан сўнг у тиз чўкиб, Кохернинг қўлини ўпади.

Бизнинг касбимиз хирургнинг олижаноб бўлиши учун талаблар қўяди. Ҳақиқатан ҳам, касалхонага бир пайтлар хирургнинг дилини огритган ёки ҳақорат қилган одамни олиб келишса, шунда хирург аразини унутиб, ўзининг энг яқин одами ҳаётини сақлаб қолиш учун ҳарakat қилгандек иш тутмаса, у энди одам эмас. Ҳа, рост-да, хирургнинг тунларни бедор ўтказиши, бемор тақдирини учун фидойилик билан жон қуйдириши, юрагини ховучлаб ва соғлигини йўқотиб, ҳолдан тойгунча опера-

ция қилиш билан ўтадиган ҳаёти ва меҳнати олижаноб-лик рамзи эмасми?

Бизнинг инсонпарвар меҳнатимизни одамлар ҳамиша қадр қилиши, чин қалбидан миннатдор бўлиши дилимизга шуур бахш этмайдими!

Маълумки, Николай Иванович Пирогов эфир паркоз-ни одамда биринчи марта қўллаган дастлабки хирург эди. У эфир наркозни беҳисоб тажрибаларда синаб кўр-ди, шундан кейин бир неча марта одамда синади, бу билан у Медицина-хирургия академияси студентларига унинг операцияларда яхши наф беришини кўрсатмоқчи бўлди.

Аудиторияда одам тўла эди, шу ернинг ўзида Нико-лай Иванович операция қилиш керак бўлган солдатга наркоз бера бошлади.

Бироқ шу пайт кимдир шиша идишни алмаштириб қўяди ва хирургнинг қўлига сифатсиз эфирни туткизади. Пирогов операцияни тугатиб қараса, солдат нафас олмай ётибди, юраги сезилар-сезилмас уряпти. У тирилтириш-нинг барча усуллари қўлади. Юрак уришини ва на-фасни йўлга солиб юборгунча бемор устида жуда кўп машаққат чекди. Солдат омон қолди. Эртасига эрталаб беморларни кўриб чиқаётиб, солдатнинг ёнига ўтирди ва ундан ҳол-аҳвол сўради.

— Сиз мени, Николай Иванович, кеча анча қийнаб қўйганим учун кечиринг, сизга панд бердим,— деди.

Пирогов кулди:

— Ҳечкиси йўқ, огайни. Ҳаммаси жойида бўлди. Сен эмас, бошқа одам мени анча ташвишга солиб қўйди.

Назаримда одам бўлиш учун зарур бўлган қандайдир умуминсоний ҳислатлар, ахлоқий сифатлар бор. Ҳар бир ёш йигит ҳаётга қадам қўяр экан, ана шу сифатларга эгами, чиндан ҳам инсон деган улуг номга сазоворми, ана шуларни ўзида текшириб кўриши керак.

Олижаноб одам хулқининг энг муҳим сифати камта-ринликдир. Лев Николаевич Толстой бу масалада кўп марта гапирган. Камтаринлик ахлоқий гўзалликнинг энг муҳим шarti ҳисобланади. Мард одамлар ҳамиша кам-тарин бўладилар. Карл Маркс барча инсоний фазилат-лар ичида энг қимматлиси камтаринлик, деб ҳисоблаган эди.

Олижаноб одамлар ҳамиша камтарин ва камсукум бўладилар. Маълумки, одам қанчалик нодон, истейдод-сиз бўлса, шунчалик мақтанчоқ бўлади. Рус халқида ана шу қонуният аллақачон сезилган. «Куруқ бочка қаттиқ

гумбурлайди», деган макол ҳам бор. «Мақтанма гоз, ху наринг оз» ҳам дейишади. Аксинча, пок қалбли одамларни суви тўла дарёга қиёс қилишади, улар дабдабасиз яшайдилар, бировларнинг эътиборини тортмайдилар, камтарона ҳаёт кечирадилар. Аслини олганда, одам қанчалик билимли, истеъдодли бўлса, шунчалик самимий бўлади, кўзга кўринарли бирор нш қилаётганим йўқ, деб ўйлайди. Истеъдодли одамлар ҳамиша камтарин бўладилар, буни шак-шубҳа йўқ.

Камтаринлик ва камсукумлик одам хулкидаги бошқа фазилатларни бўрттириб кўрсатади ва одамларни меҳригидек ўзига тартади.

Одамни тарбиялашда инсоннинг табиий хислатлари жуда катта аҳамиятга эга. Ақл-заковатли одамнинг қалби одатда, буюк, пок бўлади. Қобиляти кам ва ўртача, хулк-атвори беқарор одамларнинг ёмон йўлларга кириб кетиши ҳеч гап эмас.

Атроф-мухит, атрофимиздаги одамлар катта роль ўйнайди. Масалан, бизнинг Ҳарбий-Денгиз флотимизга ҳар хил одамлар келади. Денгизчи формасини кийганларидан кейин улар учун ҳалоллик, мардлик, ватанпарварлик, олижаноблик ҳаёт қонунига айланади.

Айтайлик, одам пияниста, шарм-ҳаёсиз, оғзидан беҳаё сўзлар чиқадиған кишилар ичига тушиб қолди, дейлик. Баъзилар, ҳатто буни дўстлик деб атайдилар, ўз «қонунлари»га бўйсунитиш талаб этадилар. Улар ўзларини бир-бирларининг олдида мард қилиб кўрсатмоқчи бўладилар, куракда турмайдиган ишлари билан мактанадилар, қизларни йўлдан урадилар, жанжал чиқарадилар.

Одамни тарбиялашда мактаб, ўқитувчилар, устозлар, оила, ота-онанинг роли ҳақида ўйлаб кўрдим...

Ниҳоят, киренсклик болаларга хат ёзишга қарор қилдим.

«Менинг она юртим — Киренскнинг азиз болалари! Менинг азиз юртдошларим!

Мен ёзган хатингизни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим, унга сизнинг маҳаллий газетангиз орқали жавоб ёзипман, чунки сизларни ўйга солган нарсаларни бошқалар, ўсмирлар ҳам ўқиса, фойдадан холи бўлмас.

Сизни менинг таржимаи ҳолим — фандаги йўлим қизиқтирибди. Б.Я.Дягиловнинг «Оқ халатли сеҳргар» китобини толиб, ўқишга ҳаракат қилинг, шунда сиз бу йўлнинг нақадар машаққатли ва қувончли эканини билиб оласиз. Зеро, қийинчилик одам руҳини туширмайди, балки уни зўрайтиради.

Ҳақиқий эркак, обрўли одам бўлиш учун болалар ни ма қилишлари керак?— деб сўрабсизлар.

Энг аввало В.И.Лениннинг ёш авлодга: ўқиш, ўқиш ва яна ўқиш, деган нақзини эсингизда тутинг. Бунда сиз ўқишни фақат том маъносида тушунманг, яъни ўқиш дегани ўқишга бориш эмас, балки ҳаётдан ўрганиш, ҳам-ма яхши нарсаларга одатланиш демакдир, бу огир дақиқаларда қийинчиликни енгишга ёрдам беради. Угловлар силасида ўғил болалар жуда ёшлигидан рўзгор юмушларига ўрганишган. Биз қиз болалар билан бир қаторда пол ювардик, кир ювардик, кири дарёга олиб бориб чаярдик. Мен бугдой, пичан ўришни, янчишни биламан, сигир соғиш ҳам қўлимдан келади. Мен ўсмирлигимда дурадгорлик ҳунарини ўрганганман. Отам Григорий Гавриловичдан (унинг касби слесарь эди) эговни, болгани ва исканани ишлатишни ўргандим. Буларнинг барчаси ҳаётимда асқотди.

Ҳақиқий эркак бўлиш учун ёш болаликдан одам ўзида чин инсоний фазилатларни тарбиялашни керак. Энг аввало ёлғон гапирмаслик ва берган сўзининг устидан чиқиш зарур. Рус кишининг сўзи ҳамиша жуда қадрланган. Илгари вақтларда тилхат олишмаган, фақат одамнинг лабзига ишонишган. Аёл кишига озор бермаслик, уни таҳқирламаслик керак. Одам ўзини аёл кишига ниҳоятда эҳтиром ва ширинсуханлик билан муомала қилишга ўргатиши зарур. У сенинг онанг ёки опанг, синглинг ёки худди сенга ўхшаш одамнинг онаси, синглиси ёки бўлмаса, опаси, у сени қалби остида ардоқлаб кўтарган, оқ сут бериб боққан. У ёруғ дунёга келган кунингдан бошлаб сени яхшиликка, эзгуликка ўргатган, сенинг оромингни қўриқлаган, сени деб тунларни бедор ўтказган, тўйиб овқат емаган, ҳатто оғзидаги овқатини ҳам сенга илнган. Бас, шундай экан, ўз онангга ёки дўстининг онасига ёки бирорта қизга, бўлгуси онаи муҳтарамангга қаттиқ сўз айтишга қандай тилинг боради?

Ҳақиқий эркак ёмон, шарм-ҳаёсиз сўзлар билан оғзини ҳеч қачон булғамайди. Айтганча, бундай сўзлар халқимизни хўрлаган, ярамас сўзлар билан ҳақорат қилган татар босқинчиларидан қолган. Бу хилдаги сўзлар келиб чиқиш ва моҳияти билан бизнинг рус халқимиз учун ёт, буюк чиройли рус тилимизни, Ленин, Толстой, Достоевский тилини булғайди. Бу хилдаги сўзларни асло тилингизга олманг ва бошқа одамларнинг ҳам ёмон сўзлар айтмаслиги учун курашинг.

Мен беҳаё сўзлардан ҳамиша нафратланганман, ҳар

қандай почор шароитда ҳам бундай сўзлар оғзимдан чиқмайди.

Қўллардан бирида, ёшлик пайтимда ўтакстган безорилар ва рецидивистлар тўдасига тушиб қолганман. Улар билан бирга Качугадан Ёкутистонгача қарбас оқизардик. Улар онадан сўкишар, чекишарди, ичкилик ичишар ва уларга қўшилишиб сўкишмаганим учун мендан ҳадиксирашарди, ҳатто нафрат билан қараб, сени сувга отиб юборамиз, деб дўк-лўнуса қилишарди. Бир кун и кечкурун ҳамма гулҳан атрофида давра қуриб ўтирган-да, мен бир нафас қулоқ солишларини илтимос қилдим ва А.С.Пушкиннинг «Қароқчи оғайнлар» поэмасини декламация қилдим. Бу уларга каттиқ таъсир қилди. Қўллари билан такани икки бука оладиган йиғитлар шеърга зўр диққат билан қулоқ солишди. Улар мени ҳурмат қиладиган бўлиб қолишди, энди уларга қўшилиб сўкинишимни ҳеч талаб қилмайдиган, аксинча, мен борида бузук сўзларни оғизга олмайдиган бўлишди.

Ҳар кун и кечкурун улар мендан бирорта нарсга айтиб беришимни сўрашарди. Мен уларга Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Никитин шеърларини ўқиб берардим, ўша вақтда уларнинг шеърларини ёддан билардим, ҳозир ҳам унутмаганман.

Ҳақиқий эркак ўзидан катта одамларни ва ўқитувчиларини, устозларини ҳурмат қилади. Ўз ўқитувчиларини, устозларини иззат қилмайдиган одам — ёмон одам. Устознинг сенинг энг яқин дўстинг, маслаҳатдошинг. Одам ўзини ёшлигиданоқ катталарга ҳурмат билан қарашга ўргатиши керак. Ўйга катта одам кирганда ўрнингиздан туринг. Катта билан қўлни чўнтакка тикиб туриб гаплашиш мумкин эмас. Бу ҳурматсизлик ва маданиятсизлик аломатидир.

Ҳақиқий эркак кучли ва иродали бўлиши керак. Ҳам руҳан бақувват, ҳам раҳм-шафкатли ва соф виждонли бўлиши лозим, у ҳеч қачон ўзидан кичикларни хафа қилмайди ҳамда уни бировларга хафа қилдириб қўймайди.

Одам, албатта, раҳмдил бўлиши лозим. Жохил одамлар аксари кучсиз, иродасиз, пасткаш бўладилар.

Одамларга яхшилик қилишга ҳаракат қилиш керак. Менинг онам Анастасия Николаевнанинг битта ўлчови бор эди: яхшилик ёки ёмонлик. У воқеалар, одамлар, уларнинг хатти-ҳаракатлари ҳақида шу асосда ҳукм чиқарар эди. Онам ўз фарзандларини: «Одамларга яхшилик қилишдан қўрқма, бу яхшилигинг ўзингга юз қарра бўлиб қайтади. Ёмонликка ёмонлик, яхшиликка яхшилик

қайтади. Ким чоҳ қазиса, ўзи йнқилади. Сизга одамларнинг яхши муносабатда бўлишларини, сизни севишларини истасангиз — уларни севиш, уларга яхшилик қилиш, шунга яраша фақат яхшилик кўрасиз», — деб насихат қиларди.

Одамларни севганим учун ҳам врач бўлдим. Ахир дупёдаги энг бебаҳо касб — шу врачлик касби-ку. Опага бўлган муҳаббат — энг кучли муҳаббатдир, бу ҳақда буюк санъат асарлари яратилган. Бирок, дунёда бошқа, балки бундан ҳам ортиқ муҳаббат — Ватанга муҳаббат бор. Ватанин — Опа-Ватан деб бежиз айтишмайди одамлар. Рус кишилари азалдан ўз ватанларини севадилар. Ҳа, рост-да, уни севмасдан бўладими. Ер юзасида Россиядан кенг, бой, бунақа чиройли мамлакат йўқ.

Бирок, Ватанга муҳаббат энг аввало интизомли бўлишини — Ватан қонунларига бўйсунишни талаб этади.

Эркак киши кучли ва ўз мақсадига эришишда матонатли бўлиши керак, лекин у қайсар ва пасткаш бўлмаслигини лозим. Ешлик чоғидан сабот билан жуда кўп меҳнат қилиш зарур. Маркс, талант — бў тўқсон тўққиз процент пешона тери ва бир процент қобилятдир, деб ёзган эди. Демак, ҳаётда бирорта буюк мақсадга эришиш учун астойдил меҳнат қилиш зарур. В.И.Лениннинг қанчалик кўп ишлаганини, А.С.Пушкиннинг сабр-тоқат ва қатъият билан меҳнат қилганини эслаб кўринг. Уни нккн йилга Михайловскийга сургун қилишганида у ўзи билан шаҳардан бир неча арава китоб олиб кетган ва сургунда бўлган вақтида уларни ўқиган.

Ўйин-кулги ва хурсандчилик қилиш керакми? Албатта, ўйин-кулинг, хурсандчилик қилинг. Аябатта, спорт билан шуғулланинг. Бирок «меҳнат — меҳнатнинг таги роҳат», деган халқ мақолини асло унутманг. Ўйин-кулги ва хурсандчилик — бу фақат дам олиш демакдир, одамнинг асосий машғулоти эса меҳнат қилишдир.

Сиз мендан болалик йилларимизда бизларнинг қандай дўст бўлганимизни сўрабсиз. Бу саволингизга жавоб бериш қийин. Ўшандан бери орадан кўп йиллар ўтди. Лекин, бир нарса, шубҳасиз, бизнинг давримизда дўстликка садоқат, берилган сўзнинг устидан чиқиш дўстлигининг энг олий рамзи сифатида қадрланган. Ҳиёнат ва ёлғончилик дўстликка зид. Ёлғон гапириш шунчалик шармандалик ҳисобланарди-ки, мен ўн саккиз ёшимгача ҳатто ҳазиллашиб бўлса-да, ёлғон гапирмаганман. Анча катта бўлиб қолганимдан кейин мен ҳазиллашиб бирор гапни ўйлаб топадиган бўлдим, лекин асло

бировларни алдаш учун атайлаб ёлгон гапирмаганман. Агар мен «сўз бераман» десам, мени ўлдиришсаям, ҳеч қачон сўзимдан қайтмас эдим.

Бутун ҳаётим давомида шу қондага риоя қилиб келаман.

Ҳозир нима билан шуғулланыпсиз, деб сўрарсиз.

Ўзингиз биласизки, мен хирургман, клиникага раҳбарлик қиламан, одамларни даволайман, бундап ташқари, Ленинград медицина институтида лекция ўқийман ва «Вестник хирургии» журнаliga редакторман.

Мен сизлардан хат олганимдан кейин сизларга жавоб ёзиш учун барча ишларимни йиғиштириб қўйдим, чунки сизларга фақат яхшилик тилайман, сизларнинг ҳар бирингизнинг ажойиб, яхши одам бўлиб етишишингизни истайман. Лекин бир нарсa эсингизда бўлсин: бола — ўртоғининг бурнини қонатганда эмас, балки ўзи билан ўқийдиган дугонаси тушириб юборган рўмолчани олиб берганда эркак кишига айланади. Ўсмир биринчи папиросни чекканида ёки тақиқланган бир қадах ичкиликни ичганида эмас, балки ўз қўли билан ишлаб топган бир сўм пулни онасига олиб келиб берганида эркак кишига айланади.

Ишончим комил, сиз албатта ўз мақсадингизга эришасиз ва ҳақиқий эркак, Ватан фахрлана оладиган ҳақиқий инсон бўлиб етишасиз. Хатингизда ёзганингиздек, «ўқишни хоҳламайдиган, хулки ёмон, интизомни бузadиган» болаларга ёрдам беринг. Учувчи, врач, космонавт бўлишни орзу қиладиган болаларга тушунтириб қўйинг, бунинг учун бирдан-бир йўл меҳнат ва ўқишдир. Барча буюк одамлар ўз мақсадларига меҳнат туфайли эришганлар. Шунчаки оддий, яхши инсонлар ҳам ҳаётда меҳнат ва ўқиш туфайли обрў-эътибор топадилар. Табиатда бошқа йўл йўқ.

Бизнинг Ватанимиз ёшлар учун ҳамма нарсани муҳайё қилиб қўйибди. Сизлар учун мактаблар, ажойиб университетлар, клублар ва кутубхоналар, ғамхўр ўқитувчилар. Ватан сизларга сарф қилган барча меҳнатлари, ғамхўрликлари эвазига фақат бир нарсани — хурмат, муҳаббат, ҳимояни талаб қилади.

Саломат бўлинглар, болалар! Сизларга снҳат-саломатлик, меҳнат ва ўқишларингизда муваффақиятлар тилайман. Сизларнинг ҳақиқий эркак бўлиб етишингизни истайман.

Углов».

Камтаринлик ва камсукумлик, хушхулқлик, раҳмдиллик; садоқат, ишчанлик, меҳнатсеварлик ва бошқа инсоний фазилатлар... Уларни каердан олиш, топиш керак? Балки улар табиат эҳсони сифатида одамга она қорнида ўтар.

А.С. Пушкин мустақиллик, мардлик, ор-номус, олижаноблик — табиий сифатлардир, бироқ ҳаёт тарзи уларни ривожлантириши, кучайтириши ёки бўғиб қўйиши мумкин. Булар халқ учун, масалан, меҳнатсеварлик каби керакми? Ҳа, керак, зеро, улар меҳнатсевар синфнинг таянчидир, деб ёзган эди.

Бу сифатларни ҳар бир одам ўзида ривожлантириши керак, чунки тарбияли одам ёмон ишлардан ўзини тия олади, ҳолбуки, тарбиясиз киши барча ёмон ишларга дарров берилиб кетади.

Шекспир «Гамлет» трагедиясида бу ҳақда жуда яхши ёзган.

Жаннат тўғли гуноҳ хушомад қилар,
Аммо боқиралик ён бермас абад,
Худди шундай ҳирс ҳам заррин фаришта
Енма-ён бўлса-да ариш аълода
Ундан беэиб, соғинар ташландиларин.

Яхши тарбия бош эгиб қуллук қилиш, хушмуомалаликни лаганбардорликка айлантиришда эмас, балки одамнинг хушхулқлигида, унинг бошқаларни ҳурмат қилиши, ширинсўзлиги, одамийлиги, камтаринлиги ва одоб-ахлоқчилигида, манманликка берилмаслигида. Ана шу фазилатларни орттирган одам яхши тарбия кўрган ҳисобланади.

Яхши тарбия кўрган одам бировлар сўрамаса, ўзи ҳақида гапирмайди, ҳамсухбатларини қандай бўлмасин шахсий ишлари ёки ўзининг ғам-ташвишлари, ҳаётидаги икёр-чикирлари билан чалғитмайди, булар қанчалик қизиқарли бўлмасин, атрофида ўтирган одамларни чарчатishi ва эриктириши мумкин. Умуман тарбияси яхши одам дилидаги фикр-ўйларини дуч келган одамга очиб солавермайди. Ўзи тўғрисида қанчалик яхши фикрда бўлмасин, одамлар ўртасида кеккаймайди, мақтанчоқлик қилмайди.

Фақат худбин одамларгина бировларнинг ҳурматини назар-писанд қилмасдан, мен шунақа ҳурматга сазовор одамман, мени ҳамма ҳурмат қилиши, раъиймни қайтар-

маслиги керак, улар менга шу хилда муносабат қилишлари шарт, деб ўйлайди. Бошқаларнинг гапига кулоқ солишга ўрганиш керак. Бировларнинг гапини эшитиб, ўз фикрининг айтишинга қараб, сенинг қандай одам эканлигинг билинади. Қўпчилик одамлар бирор яқин кишиси билан ҳамдардлашгиси келади, баъзан эса, сенинг икки сиз тўғри маслаҳатингдан кўнгли тоғдек кўтарилади, бу ҳар қандай катта ёрдамдан афзал бўлади. Бирор одам сенинг олдинга келиб, маслаҳат сўраса, уни хотиржамлик, ҳайрихоҳлик билан эшитиш ва зинҳор-базинҳор гапларидан чарчаганингни ёки жонингга текканини билдирмаслигинг керак. Баъзан одамлар бошларига тушган ташвишлари, кўнгилсизликлар, гапларини айтиб, маслаҳат сўрайдилар. Унинг гапларига эса кулоқ солишмайди. Шунда, албатта, диллари каттиқ оғрийди. Шундай одамлар борки, ҳамсуҳбатнинг сўзларини кўзларига тикилиб, диққат билан эшитиш ўрнига, шифтгами ёки бирор бурчакками, деразагами қараб турадилар, қоғозларни титкилайдилар, варақлайдилар, стол устидаги нарсаларни титкилайдилар. Бу суҳбатдошнинг кўнглига жуда каттиқ ботиши мумкин.

Шекспирнинг «Гамлет» трагедиясида Полоний ўғли Лаэртни Парижга кузатар экан, шундай панд-насихат қилади:

Ўғитимга кулоқ сол, кўнглингни чертгин,
Орзу ва армонингни махфий тут доим,
Мас тушмаган гапларни сўйлама сира.
Одамларга ҳушрафтор бўлсанг ҳам, лекин
Ҳеч ким билан ёр-инок бўлмагин зинҳор.
Темир чамбарлар билан банд эт дўстларни,
Аммо ким учрайверса, қўллар сиқишиб,
Ҳовучингда қабартма қадоқларни сен.
Жанжалларга киришма, аммо бир кирсанг —
Бошқаларга жанжални тавба қилдиргин,
Ҳамма гапини эшитгин, ўзинг кам гапир.¹

Шекспир бу қисқа сатрларда ўз даври кишиларига жуда ажойиб маслаҳатлар берган.

Одамларнинг ўзаро муносабатида инсонпарварлик асосий ўрин тутган бизнинг социалистик жамиятимизда одамнинг тарбияси ва ўз-ўзини тарбиялаш масаласи ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга.

¹ М. Шайхзода таржимаси

Тарбияси яхши одам ота-онасини фақат ёшлигида эмас, балки улғайиб, ёши қайтиб, обрў-эътиборли одам бўлганида ҳам ҳамиша ҳурмат қилади, бошига қўтаради. Бизнинг кўпгина асарларимизда унча илми бўлмаган, ҳатто мутлақо саводсиз онанинг ёши ўтиб қолган ўғлига— машҳур генералга ёки олимга панд-насихат қилиши, бу генералнинг эса, бош эгиб она сўзларини эшитиши ва насихатлари учун миннатдорчилик айтиши ҳикоя қилинади.

Ота-онага бундай меҳр-оқибат, итоатгўйлик билан муносабат қилиш нихоятда катта маданият ва ақл-заковат рамзидир.

Тўғри, ёш йигитга ёки қизга ота-онаси насихат қилар экан, баъзан у ноҳақдек бўлиб туюлиши мумкин. Лекин барн бир катталарнинг гапларига эътиборсиз бўлмаслик керак.

Тарбияси яхши одам енгилтаклик билан, асоссиз, баъзан эса ҳатто сурбетларча айтилган фикрларни сабр-тоқат билан эшитади, ҳар қандай ҳолда ҳам ётиғи билан, хафа бўлмайдиган қилиб эътироз билдиради.

Тарбияли ва ақлли одам бирор жойга шошилиб турган бўлиши мумкин, лекин ҳеч қачон шошма-шошарлик билан иш тутмайди; ховлиқмалик билан қилинган ишнинг муқаррар ёмон бўлишини билади.

Биров билан гаплашиб турганда тугмасини ўйнаш ёки қўлидан ушлаб туриш яхши эмас. Агар бирор одам гапингизга кулоқ солишни истамаса, уни гапга тутманг, тилингизни тийинг.

Олижаноблик бизнинг одамларимизга хос фазилат, биз азалдан қўлимиздан келгунча одамларга яхшилик қилганмиз, ҳурматда бўлганмиз, эзгуликка интилганмиз, келажак орзу-умидимиз ҳам шундай.

1

Разиллик ва олижаноблик, дўстлик ва соткинлик. Ер юзида инсон зоти пайдо бўлгандан бери одамзод инсон табиатининг ана шу бир-бирга зид хусусиятлари тўғрисида, одамнинг пасткашлик, қабихлик қилишга ёки инсон қалбига ғурур, шуур бахш этувчи ажойиб ишларга ундайдиган сабаблар ҳақида бош қотириб келади.

Мен одам табиатининг ана шу хусусиятларини бирор даражада тўла тасвирлаб беришни ўз зиммамга олиш пиятида эмасман, лекин баъзи нарсалар устида тўхталиб

ўтмоқчиман, мен шу воксалар шоҳиди бўлганман ва уларни кўриб, дилим каттиқ огриган.

Клиника ҳаётида биз кўп беморлар билан мулоқотда бўламиз, улар ана шу азоб-уқубатларга одамлар, баъзан эса дўстларининг берган озорлари натижасида мубтало бўлишган.

Кунлардан бирида кабинетимга Таня кирди. Мен уни ўша суҳбатимиздан бери бир неча ой бўлдики, кўрмагандим. У жуда очилиб кетибди. Илгари у доимо гамгин, маъюс юрарди, ҳозир унинг ана шу гамгинлигидан асар ҳам қолмабди. Лекин нима учундир жуда безовта эди.

— Тинчликми ўзи, Таня?

— Федор Григорьевич! Дугонамнинг эри фадаж бўлиб қолибди. У бўлса бор-йўғи ўттиз олти ёшда.

Биз палатага кирдик. У ерда қора-қўнгир сочили йигит девор томонга ўгирилиб ётарди. У биз томон ўгирилганда унинг жуда ёш, сўлгин, раиғпар юзига кўзим тушди, дард чехрасига ўз муҳрини босганди. Пастки лаби сал осилиб турар, пастки қовоғи осилиб қолган эди. Гапига тушуниб бўлмас, ўнг қўли ва оёғи қимирламамас эди.

Бу Юрий Рилсв эди, у илгари келишган, норгул, чехрасидан нур ёғилиб турадиган — ёш, фан соҳасида кўп нарсасга эришган, яқинда докторлик диссертациясини ёқлаган олим эди.

У ўрта мактабда ўқиб юрган пайтларидаёқ мураккаб масалаларни тезда ҳал қиладиган қобилияти бор эди, буни кўрган ўртоқлари ва ўқитувчилари қувонишарди. Айтганча, бошқа фанлардан ҳам аъло ўқиди ва мактабни олтин медаль билан битирди. Юрий қабул имтиҳонларини яхши топширди, конкурс катта бўлишига қарамай, университетнинг физика факультетига қабул қилинди. Биринчи курсданок бешга ўқиди, айни вақтда илмий тўғарақда қатнашди. Институтда ўқиб юрган пайтида иккита илмий иш ёзди ва жамиятда доклад билан сўзга чиқди. Қобилиятли студентни аспирантурада қолдиришди. Уч йил ўтгандан кейин эса кандидатлик диссертациясини ёқлади ва кафедрада ассистент қилиб қолдирилди.

Юрийнинг отаси профессор, йирик медик олим эди. Оила тўқ яшарди, лекин ота оилада ишбилармонлик билан иш тутар ва пул масаласига келганда анча каттиқлик қиларди. Отаси унга қанча пул керак бўлса, фақат шунча берарди ва ҳар сафар пулни нимага ишлатганини батафсил суриштирарди. Отаси пул топишнинг жуда қийинлигини ва пулни эҳтиёт қилиш, беҳудага сарфламаслик кераклигини доимо уқтирарди. «Сен бўлса, Юрий, ҳа-

ли пул топганинг йўк,— дерди у.— Яхши одам айниқса, бировнинг пулини эҳтиёт қилади, унга кўз олайтирмайди». Юрий кийим ёки хусусан китоб сотиб оладиган бўлса, отаси индамай, қанча керак бўлса, шунча пул берарди. Лекин ўғлига тамаки ва винога сарик чақа ҳам бермаслигини олдиндан айтиб қўйганди. Профессорнинг ўзи чекмас ва ичкилик ичмасди, чекадиганларга, хусусан ичкилик ичиб турган одамларга афсусланиб қарарди ва шу хусусда Юрий билан кўп гаплашарди.

Бола отасининг гаплари ҳақлигига ақли билан тушунарди, шунинг учун ҳам узоқ вақтгача ўртоқларининг қистовларига кўнмади.

Шунга қарамай, тамаки чекадиган болалар бу ярамас одатга бошқа ўртоқларини ҳам ўргатишга жуда иштиёқманд бўладилар. Эсимда, қишлоқда ўртоқларим папирос чекишга мени кўп қисташарди: «Ма, битта тортиб кўр, ҳеч бўлмаса шунчаки лабингга қистириб, битта торт, тутунини чиқарворақол». Мен уларнинг қўлидан папиросни олиб, учи ёник томонини оғзимга олардим-да, тутунини пуфлардим. Тутун мундштукдан ташқарига чиқарди. «Сен ичингга торт»— қисташарди болалар. «Йўк, тутунини ичимга ютмайман». Ҳатто кап-катта бўлиб қолганимда ҳам бундай ҳолларда: «Папиросларингизни эзгим келмаяпти»— деб унамасдим. «Майли, эзиб ташлайқол, биз рози»— дейишарди. «Бўпти, беринглар,ғижимлаб ташлайман», дердим мен.

Мен папиросни олиб, майда-майда қилиб эзиб ташлардим. Кейин ўртоғимга қарардим. «Қани, яна биттасини беринглар, жа эзгим келяпти-да». Болаларнинг жаҳли чиқарди. Лекин бу кўпга бормасди. Бир пас туриб, яна чекишга қисташарди. Лекин мен бари бир ўз сўзимда турганман ва чекмаганман.

Юрий охири қистовларга кўниб, чека бошлади. Кейин чекишга ўрганиб қолди ва кўп чекадиган бўлди, албатта, отаси бундан хафа эди.

Уларнинг оиласи жуда саранжом-саришта эди. Юрий ҳам уйда ўзига ўзи қарашга ўрганган, рўзғор юмушларида ота-онасига кўпинча ёрдам берар эди.

Ота-онаси ҳар қандай меҳнат шарафли эканини ва ҳеч қанақа ишдан уялмаслик кераклигини такрорлашни яхши кўришарди. Шу сабабли, бола идиш-товок ювишда, овқат пиширишда, кир ювишда, пол артишда онасига ёрдамлашар эди. У бу ишларни бир пасда қилиб қўяр, ота-онасининг айтганларини қилиб бўлиб, дарров ўз хонасига дарс тайёрлагани кириб кетарди. У китобларни, хусу-

сан классик адабиётни севиб ўқирди. Пушкин унинг энг сеvimли шоири ва ёзувчиси эди, унинг китобларини қўлидан қўймасди.

Юрий хали ёш бола пайтида отаси китоб танлашда унга ёрдам берар, ёзувчиларнинг ҳаёти, тақдири ва хусусан машҳур китоблар ва асарларнинг тарихи ҳақида гапириб берарди. Шундай қилиб, Юрий мактабда ўқиб юрган йилларидаёқ Ломоносов, Державин, Жуковский, Кривов, Белинский, Добролюбов, Герцен асарларини ўқиб чиқди. Кейин Толстой, Достоевский, Тургенев, Гончаров, Некрасов, Салтиков-Шчедрин, Чернышевскийнинг бутун классик асарларини ўқиб чиқди. У бизнинг ҳозирги энг яхши ёзувчиларимизни, хусусан ўз авлодининг ҳаёти ҳақида ёзадиган, ўз асарларида ҳозирги замон ҳаётининг кенг ва ҳақиқий манзарасини тасвирлаб берган ёзувчилар асарларини ҳам қўлидан қўймади.

Пушкин, Лермонтов ва Есениннинг кўпгина шеърларини Юрий ёддан билар ва ўртоқлари даврасида уларни ўқиб беришни яхши кўрарди.

Юрий ёшлигиданок аблахлик, ёлғончилик ва сохталикдан нафратланарди, мактабда ўқиб юрган пайтларида ўртоқлари билан бирорта айб иш қилиб қўйганини тавба қилиб бўйнига олса, ундан хафа бўлишарди. Ёзув дафтарчасининг биринчи бетига билмадим, қаердандир олган, ёки шундоқ миясига келган: «Олижаноблик қаноатлантиради, аблахлик илондай судралтиради ва чақад»,— деб ёзиб қўйганди.

Унинг отаси медицинани яхши кўрарди, у медицинани олижаноб ва одамлар учун зарур касб деб ҳисобларди. У ўғлини ҳам медик қилмоқчи эди, бироқ Юрийнинг ёшлигидан математикага нштиёки бор эди. Гарчи Юрий отасини ранжитишни истамаса ҳам, у отасига оғир ботмайдиган қилиб ўз фикрида туриб олди. Профессор Юрийнинг аҳдига рози бўлди ва унга ҳар томонлама ёрдам бера бошлади.

Юрий тиним билмай кўп ишлар, кам дам олар, деярли ҳеч қачон отпусказидан фойдаланмас, дам олганда ҳам бирор ҳафта хордиқ чиқарибoқ яна кутубхонада китоб титқилашга тушиб кетарди. Ё бўлмаса, лабораториясига кириб кетганча, бир неча кунлаб у ердан чиқмасди.

Лекин кунлардан бирида унга Кримнинг жанубий қирғогида дам олиш учун путевка тақлиф этишди. Шунда у дам олишга жўнаб кетди. Ана шу отпускаи қандайдир ёрқин ва роҳатбахш воқеа сифатида бир умр унинг эсида қолди. Ўша ерда, жанубда у Галина Петровна би-

лан танишди. Галя ўша вақтда университетда ўқирди. Улар доимо бирга юришар, экскурсияларга боришар, Ай-Петри тоғига чиқишиб, куёшнинг чиқишини томоша қилишарди. Хайрлашадиган вақт келганда у ўзининг билетини сотди-да, Галя яшайдиган шаҳарга билет олди. Унинг ота-онаси олдига бориб, уларга куёв бўлиш орзусида эканини айтди.

Юранинг ота-онасига Галянинг одоб-ахлоқли, ақллиги, истараси иссиқ, оёқ-қўли чаққон, саранжом-саришталиги ёқиб қолди. У Юрийни чин қалбидан севиб қолди, унинг ота-онасини ҳам бошига кўтариб ҳурмат қилди, сўзларини иккита қилмади, юзларига тик бокмади, ўз ота-онасидек кўрди, улар ҳам Галяни ўз фарзандларидек севишарди.

Орадан бир йил ўтгач Юрий билан Галя ўғил кўришди, яна бир йилдан кейин қизалоқ дунёга келди. Галя академик отпуска олди, болалари сал катта бўлгандан кейин ўқишни ҳам тугатиб олди. Бу катта ахил оиланинг ҳаёти осуда, бахтиёр ва ширин ўтарди. Юрий илмий ишлари билан банд эди. У ўттиз уч ёшида ўз соҳасида муҳим кашфиёт қилди, шу кашфиёт учун унга докторлик даражасини беришди. У кафедра мудирининг ўрнбосари бўлиб ишларди, ҳолбуки, унинг тенгдошлари эмас, балки ҳатто бирга ишлайдиган анча катта ёшдаги одамлар ассистент лавозимида қолганича ишлаб келарди.

Қутилмаганда институт директори номига ариза тушди, унда ёш олимнинг ҳар хил гуноҳларн, унинг номатлуб хулқи ҳақида кўп гаплар ёзилган эди.

Олимни бошлиқ чақирди: «Мен биламан, хатни кимдир ёмон ният билан ёзган, унда ҳеч қандай жиддий гап йўқ, лекин... шамол бўлмаса, дарахтнинг барги қимирламайди. Сизни, назаримда бирор нарсадан илинтирганга ўхшайди...»

Юрийни огоҳлантириб қўйишди, бироқ очикдан-очик тухмат қилиб ёзган одамни «огоҳлантиришмади».

Кечқурун Рилевларникида телефон жиринглади.

— Галя, бу сенмисан? Ўзимнинг исмимни айтмай қўя қолай, лекин гапларимга ишон: сени ҳурмат қиламан, сенга раҳмим келади.

— Нега менга раҳмингиз келади? Ҳозирча ҳаётим жуда яхши.

— Сен ё тентаксан ёки билиб туриб, ўзингни гўлликка соляпсан. Сени Юрийингни кўпдан бери ўйнаши бор...

— Мени тинч қўйинг. Гапингизни эшитишни хоҳламайман.

— Эшитмай кўя қол, ҳозир лабораторияга қўнғироқ қил, шунда биласан — бир ўзими ёки бирорта киз биланми?..

Трубка қўйиб қўйилди, Галя бўлса нима қилишини билмас, юрагига ғулгула тушганди. Наҳотки шу гап рост бўлса? Йўқ, бўлиши мумкин эмас! Бўхтон бу!.. Нима бўпти, қўнғироқ қилсам қила қолай.

Қўнғироқ қилган аёл Юраинг кун тартибини яхши биларди. Шу вақтда у аспирант киз билан суҳбатлашаётганди. Галя лаборатория номерини терди, уни қарангки, аксига олиб, трубкани аспирант киз олди. Галенинг юраги шув этиб кетди.

Табиатан соддадил бўлган Юрий одамларга дарров ишонарди. Ҳамма нарсага ишониш ҳалол одамларга хос. Шунинг учун ҳам бундай одамларни бир-бири билан уриштириб қўйиш осон.

Одамлар бир-бирларини қанчалик яхши билишмасин, ўз дўстларига ва яқинларига қанчалик ишонишмасин, тўхмат уларнинг бир-бирларига бўлган ишончларини келтиради. Одамнинг юрагига шубҳа тушади, иккиланади, скибат-натижада бир-биридан қўнгли совийди.

Бунинг устига кетма-кет қақиришлар, сўраб-суриштиришлар, тушунтиришлар ишлашга ҳалакит берар, барча режаларни бузарди.

Иродасиз одамлар бундай шароитда нима йўл топишни билмай қоладилар ва аламларини ичкиликдан оладилар. Бошқаларнинг эса руҳи тушиб кетади, ҳатто ваҳимага тушиб қоладилар. Ниҳоят, учинчи тоифадаги одамлар бутун кучларини бўхтонга қарши йиғадилар, ўзларини йўқотиб қўймайдилар, ўз ишларида давом этадилар, лекин бунда уларнинг асаби шу қадар бузиладики, аста-секин бутунлай ишдан чиқади. Қўпроқ юрак, томирлар ёки нервлар бардош бера олмай қолади.

Юрий Рилев кейинги тоифага кирарди. У ўз ишида давом этди, лекин боши қаттиқ огрийдиган бўлиб қолди. Врачга борди. Унга гипертония касаллиги бошланаётганини айтишди, камроқ ишлашни, кўпроқ дам олишни, чекишни ташлашни тавсия этишди.

Унинг ўзи ҳам врач айтганларини қилиш кераклигини яхши биларди, лекин ўзи ўрганиб қолган ҳаёт тарзини бузишга қурби етмас эди. Бунинг учун ҳам куч керак эди.

Мана, кунлардан бирида эрталаб Юрий ҳар қачонгидек барвақт турди ва ёзув столига ўтирди. Керакли дафтарлар, китобларни топди, уларни олдига ёйиб қўйди, ле-

кин фикрини тўплай олмади. Бир неча ойдаи бери тинмай боши оғрирди, ухлаб турганидан кейин анча енгил тортарди, шунда у эрталаблари озрок ишларди. Лекин кеча жуда хуноб бўлганидан кечаси яхши ухлай олмади. Директор ўринбосари унинг олдига кирди.

— Яна устингиздан ариза тушди,— деди у хафа бўлибми, аччиғланибми,— мана, ўқинг.

Юрий бу мактубни ўқий бошлади, у лабораторияни бутун бир харамга айлантирибди. Аризада куракда турмайдиган гаплар ёзилган эди, бунинг устига унинг бошида шунақа спазмлар бошландики, у ҳеч парса ўқий олмай қолди, икки чаккасини қўллари билан сиққанча ўтириб қолди. Оғриқ сал босилганидан кейин у қўйилган имзоларга қаради: фамилиялар орасида ўз дўстининг фамилиясига кўзи тушди. Кўзларига ишонмади: Герман Михайлов!

Юрий мик этмай, аризани қайтариб берди.

У кун бўйи паришонхотир бўлиб юрди, ҳеч ким билан гаплашмади, унга бирор гап қотишса, оғзига келганини аямади. Боши ёрилиб кетай дерди, алламаҳалгача ухломмай ётди. Герман билан кўп йиллик дўстлик хотиралари бирин-кетин хаёлидан ўтди. Студентлик йилларида улар биргалашиб дарс тайёрлашар, кўпинча бирга юришарди. Герман Рилевларнинг уйида ҳам бўларди. Юрий ҳам уникага тез-тез бориб турарди. Михайловлар яхши яшашарди, ўзларига тўқ, бой эди. Гарчи ота-онаси унча катта ишда ишлашмаса ҳам, Германнинг доимо чўнтаги пулсиз юрмасди. «Пишик одамлар-да»,— ўйларди Юрий уларнинг шинам, саранжом-саришта уйларини кўриб қойил қоларкан.

— Герман шўх, истараси иссиқ йигит эди. У одамлар билан гаплашганда ўзини камтарин тутар, ўртоқлари билан, хусусан, қизлар билан дарров тил топишиб кетарди. Тўғри, Герман баъзан улар ҳақида ортикча ва ёмонлаб гапирарди ҳам, лекин Юрий ўртоғининг бу хусусиятини хулқининг сал енгилтаклигига йўйарди. Герман худди ана шундай бўлиш кераклигини айтарди. Герман университетда Надя Васильевна деган студент қизга — машхур олимнинг қизига очиқ-ойдин хушторлик қилиб, орқасидан юрарди. Одамлар олдида у қизга хушомад қиларди, бироқ орқасидан гапириб юрарди. Бир куни Юрийга: «Мени яхши кўриб қопти, худди елимдай ёпишиб олди-я, ҳеч қутулиб бўлмааяпти»,— деди. Бу гапдан Юрийнинг жуда аччиги чиқди, шу заҳотиёқ қойиб берди: «Биринчи-

дан, дўст тутинган қиз бола ҳақида бунақа гапларни гапириш яхши эмас. Иккинчидан эса, уни яхши кўриб қолганга ўхшайсан, ўзинг хира бўлиб олдидан кетмайсан».

Герман билан Надя узоқ вақтгача учрашиб юришди. Улар ҳаммага институтни тугатганимиздан кейиноқ ЗАГС дан ўтамиз, дейишарди. Лекин тўртинчи курсдаёқ Герман ўзини Надядан олиб қочадиган бўлиб қолди, Надя касалхонада бўлиб, у ердан ранги кетиб, кўзлари киртайиб, ғамгин бўлиб чиққанди.

Орадан кўп ўтмай, Германнинг бошқа қизга уйлангани маълум бўлди, Юрий ўртоғининг бу қилмишидан жаҳли чиқди.

— Сен қизни шарманда қилдинг, яхши одам бунақа иш қилмайди.

Герман лом-мим демади. Юрий жонига тегаверганидан кейин, гўё айбдорларча Надя Васильевнага уйланишимга ота-онам рози бўлишмади, деди.

— Қўйсанг-чи, оғайни!— жаҳли чиқди Юрийнинг. — Сен ҳақиқий туркингни кўрсатдинг. Қандай одамлигингни, ярамаслигингни билиб олдим. Бу аблаҳликнинг худди ўзи. Тўғриси айтганда, сенинг номингни атамаслик ҳам керак.

Улар анча вақтгача кўришишмади. Лекин Юрий аста-секин аччиғини унутди, улар яна илгаригидек дўст бўлиб кетишди.

Германнинг керак бўлиб қолганда жонига оро кириши Юрага ёқарди. Бирорта китоб керак бўлиб қолса, Герман дарров топиб берарди. Агар мода бўлган кийимлардан бирортасини сотиб олмоқчи бўлса, Герман дарров истаганини муҳайё қиларди.

Еш ўтиши билан Юрий дўстининг камчиликларини тобора кўпроқ сеза бошлади, лекин у кўп нарсаларни кечиришга ўрганган эди, балки жуда ортиқча нарсаларни кечиргандир. Буларнинг ҳаммаси гапиришга арзимайдиган нарса, вақт ўтиши билан эси кириб қолади, пайти келиб Герман ақли-ҳушини йиғиштириб олар, деб ўйларди Юрий. Юрий ўзининг дўстлигига хиёнат қилишдан жуда кўрқарди, у эркакларнинг дўстлигини муқаддас деб ҳисоблар ва ўртоғининг яна ҳам яхши бўлишига ёрдам бериши керак, у ҳаёт йўлида қоқилганда ташлаб кетиш дўстнинг иши эмас, деб ўйларди. Унинг ёзув дафтариди доноларнинг дўстлик ҳақида айтган кўпгина сўзлари ёзилган эди.

Ҳақиқий дўст йўлига
Жонингни тик доимо.
Дўстларни душманлардан
Айира билгин аммо.

«Германни нима жин урди ўзи?— деб ўйлади Юрий, хат ҳақида фикр юритиб.— Еки у ҳеч қачон дўст бўлган эмас, фақат ўзини дўст кўрсатиб юрган, ё бўлмаса, дўстликнинг муқаддас қонунини бузган ва дўстликка хиёнат қилган! Фақат хиёнат қилибгина қолмаган. У дўстининг бошига шундай огир кунлар тушганда дард устига чип-кон бўлган».

Бир ҳикмат эсимга тушди, уни кўп марта ўқиган эдим.

«Дўстликда ҳам, душманликда ҳам одамни минг марта талаб текшириб кўрмагунингча ўз ишончинг ва нафратингда маълум чегара қўй. Биринчиси асло хавfli даражага етмасин, иккинчиси эса юз кўрмас бўлиб кетишга олиб бормасин. Дунё ишларида ҳар хил воқеалар бўлиши мумкин...»

Ана шу фикрларимни Германга йўйиб кўрдим. «Балки бекорга унга шунчалик ишонгандирман ва уни оғамдек кўриб дилимдаги сирларим билан ўртоқлашгандирман? Қандай қилиб у шунчалик менинг ишончимни қозонди?...»

Германнинг аспирантлик пайтларида ўзининг шеърларини матбуотда бостириб чиқаргани эсимга тушди. Кўпгина ўртоқлари — Германни биладиган одамлар олдида унинг обрўси ошиб кетди. Гарчи кўпчилик Германнинг шеърларини анча хом, сийқа деб ҳисобласа-да, Юрий ўртоғининг истеъдодидан ич-ичидан ғурурланар эди. Тўғри, у қобилиятли эди, лекин уни ривожлантириш учун матонат, сабр-тоқати чидамади. Фақат жонини жабборга бериб меҳнат қилишгина табиий истеъдодни ривожлантира олади.

Германини кўқларга кўтариб, мақташганидан талтайиб кетди, ўз устида ишламай қўйди. Уни ҳамма ерда истеъдодли шоир деб таништиришарди, аслини олганда эса у сийқа, бир қолипдаги шеърларни ёзарди. Лекин орадан кўп ўтмай уни мақтамай қўйишди, мақташга ўрганиб қолган Юрий мени кўриша олмаяти, деб ўйлади. У атрофига ўзига ўхшаш иши юришмаган, дунёдаги ҳамма нарсадан норози одамларни йиғди. Улар биргалашиб ичкилик ичишар, бир-бирларини мақташар, бизни тушунишмайди, деб гапиришар ва тобора тубан кетиб боришарди. Бировлар олдида мақтанишар, ўзларини зўр олим қилиб кўрсатишга уринишарди. Одамлар эса бунақа ишларни

яхши кўришмайди: олимлигининг соат каби ички чўнтагингда олиб юр, борлигининг кўрсатиб қўйиш учунгина чўнтагингдан ола кўрма.

Юрий хали ҳам ўртогининг қобилиятли эканига ишонарди, лекин унга: сен ўз устингда кам ишляпсан, бунинг ўрнига истеъдодингни пеш қилиб, оғиз кўпиртиришни биласан деб, унга кўп гапирарди. Герман Юрийнинг бу гапларини эшитиб жаҳли чиқар, Юрийнинг меҳнатсаварлигини кўриб хунибийрон бўларди. Юра ўзини аямай ишлар, ҳамманинг кўз ўнгиди йирик олим бўлиб етишиб борарди. Юрий қанчалик юқори мартабага эга бўла борса, Герман унга шунчалик ҳасад қиларди.

Истеъдодли одам ўз дўстининг муваффақиятларини кўриб, хурсанд бўлиши керак эди, зеро қобилиятли кишининг хулқи яхши, ўзи фозил бўлади. Лекин Герман ҳасадчига айланиб қолди. «Нахотки, ҳасад қилса? — Юрий бирдан ўйланиб қолди, хат ҳақида сикилиб ўйлаб ўтирар экан. — Ана шу ҳасад уни ёмонликка, ўз дўстининг устидан бўхтон қилишга етаклаган... Упи шу қадар пасткашликка бошқа нима ундаган бўлиши мумкин?»

Юрий ўртогининг сотқинлигидан шу қадар жаҳли чиқдики, нима қилишини ҳам, нима деб ўйлашини ҳам билмай қолди. Ҳаётида бошига кўпгина савдолар тушган, қийналган, шундай ҳодисалар ҳам бўлганки, очикдан-очик унга тўхмат қилишган, фикрларига, ғояларига қарши чиқишган. Ҳаёт борки, шунақа воқеалар учраб туради, ҳатто энг толеи баланд одамнинг ҳам бошига қайғу-аламли кунлар тушади, катта қийинчиликларга дуч келади. У ҳамиша сабр-тоқат қилиб, ўз обрўсини тўкмай, яхшилик билан ҳар қандай оғир кунларни енгди, ўз олдига қўйган мақсадларига эришиш учун сабр билан астойдил тер тўкди. Муваффақиятсизликлардан гангиб қолмади, шубҳалардан ўзини йўқотиб қўймади, саросимага тушмади. У ўз-ўзига: «Бу табиий, шунақа бўлишини кутиш керак эди, дунёда осонликча иш битмайди, баъзан ишинг дарров ўнгидан келади, лекин бунақа воқеа кам бўлади, унга ишониб бўлмайди», дейишни яхши кўрарди. У ўзича ана шундай ўй ўйлар экан, психологиясини оғир ишларга, кўп куч-қувват сарф қилишни талаб этадиган ишларни бажаришга тайёрларди. Бу хилда фалсафа юритиши дилига қувват беришини, руҳининг тушиб кетишига йўл қўймаслигини, илмий муаммоларни ҳал қилишда ҳаётдаги катта-кичик кўнгилсизликлар, ташвишларни енгилда мадад бўлишини билар, бунга

ишонар эди. Лекин бу сафар руҳи тушиб кетди, бошини қаерга уришини билмай қолди. Ўртогининг соткинлиги уни гангитиб қўйди. Унинг мясида дўстларга меҳр-оқибат, орзу-умидлар, хотиралар барчаси чулганиб кетди. Энг муҳими, ҳаётда унга қўмак бўлиб турган нарсаси — одамларга ишончи йўқолди. У ўйланиб қолди. «Дўстингки шундай номардлик қилса, бошқалардан нима кутиш мумкин?.. Одамлар қанақа ўзи?.. Улар учун жон қуйдиришга, шунчалик меҳнат сарф қилишга арзийдими?..»

Ғамгин ҳаёллар, дил ғашлиги кетмасди...

Шу куни Юрий туни билан мишжа қокмади. У чирокни ўчириб, қоронғуда ётар, ғувиллаган мясини ғамгин ўй-хаёллар чулғаб олганди. Юрий қанчалик уринмасин, ўзини ишонтиришга ҳаракат қилмасин, Германиянинг бу қадар хиёнаткорлигидан ғазабини боса олмасди. Шунча йилдан бери найранғбозлик ва маккорлик билан ўзини дўст қилиб кўрсатиб юрган экан-да бу номард!

Изтиробларга тўла, оғир ўй-хаёлларга тўла ана шу нотинч тун Юрийнинг ахволи-руҳиятига жуда ёмон таъсир кўрсатди. У эрталаб тетик, бардам бўлиб туриш ўрнига мясиси оғриб, ланж бўлиб турди, икки чаккаси сиқиб оғрир, азоб берарди. Ўрнидан турмоқчи бўлган эди, ҳушидан кетишига сал қолди, ўрнидан тура олмай, яна ётиб олди. Ўрнидан туриш у ёқда турсин, ҳатто бошини ҳам кўтара олмаслигига ақли етганидан кейин у отасини чақирди, унга ҳамма гапни гапириб берди.

Отаси қаттиқ ташвишга тушиб қолди. Институтдаги ўртоғи Булатовга қўнғироқ қилиб, ундан тезда етиб келишини, биргалашиб маслаҳат қилишни илтимос қилди.

Улар иккаласи Юрийни синчиклаб кўришди, лекин касаллик сабабини аниқлай олишмади. Беморга ором олишни ва юракни қувватлайдиган дорилар ичишни маслаҳат беришди, андек сабр қилайлик, касаллик қандай кечаркин, деган қарорга келишди.

Эртаси куни Юрий кечаси билан яна безовта бўлиб чикди. Катта дозада ухлатадиган дори ичди, озрок қаттиқ ухлади, лекин ғарақ-ғарақ терлаб уйғонди. Бошининг оғриғи зўрайиб кетди. Эрталаб тургазиб қўйишларини илтимос қилди. Лекин Юрийни тургазиб қўйишлари билан ҳушидан кетиб қолди. Уни ўрнига ётқизиш, укол қилишди. Юрий узоқ вақтгача ўзига келмади, кўзини очганда — ўнг оёғи ва ўнг қўли ишламай қолганди. Инсульт!..

Унинг қўл-оёғини ишқалай бошлашди. Аста-секин сал сезги ҳисси пайдо бўлди ва қўл-оёғига бир оз жон кирди,

бирок гапира олмас эди Нутқи кейин қайтгап бўлса-да, лекин ҳали ғудурлаб гапирарди.

Яна профессор Булатовни чакиришди. У ўнг томонлама гемипарез (яъни, чала фалажлик) деб диагноз қўйди, уч кун қимирламай ётишни буюрди, кейин уни клиникага ётқизиш кераклигини айтди. Шу кунлар ичида беморнинг аҳволи яна ёмонлашди. Оёқ-қўлларида пайдо бўлган салгина ҳаракат ва тилнинг гапга келиб қолиши яна аҳволнинг оғирлашиши билан алмашди. Бош оғриғи зўрайди. Бемор тез-тез ҳушидан кетадиган бўлиб қолди.

Унинг рафикаси Галя Таня билан бирга (у кейинги ойларда Галянинг энг яқин дугонаси бўлиб қолган эди) Юранинг бошидан кетмай ўтиришди. Пантелеймон Константинович Булатов мен билан маслаҳатлашмоқчи эканини айтганда, Таня ўша заҳоти менинг олдимга югуриб келибди. Унинг узук-юлуқ гапларидан аҳволнинг жуда чатоқлигини тушундим, бутун ишимни йиғиштирдим-да, Юра ётган терапия клиникасига шошилдим. Пантелеймон Константинович билан Юрийнинг отаси касаллик ҳақида менга батафсил гапириб беришди. Тезлик билан диагнозни аниқлаш ва тўла фалажлик бошланмай туриб, қандай даво қилиш кераклигини билиб олиш керак эди.

Бу ерда нима бўлиши мумкин? Мияга қон қуйилганмикан? Лекин бу ҳолда беморнинг аҳволи гоҳ яхши, гоҳ ёмон бўлиб турмасди, бутунлай фалаж бўлиб қолиши керак эди. Ҳозир касаллик оёқларнинг томир касалликларида учрайдиган сал-пал оксоқланишга ўхшаб кетяпти. Балки гап мия томирини озиқлантирадиган томирдадир! Мабодо шундай бўлса, у ҳолда фалажликка спазм, томирларнинг тикилиб қолиши, тромб ёки томирнинг ёрилиши сабаб бўлганмикан?

Бир нарсага мутлақо имоним комил эди: душманларнинг фисқи-фасодлари туфайли дилга қаттиқ озор етишида нерв системаси жуда зўриққан. Бу хилдаги ҳодисалар барча замонларда учраган.

Очликдан, совукдан ўлиб қолишдан, табиатнинг даҳшатли офатларидан кўрқиш, ишқий можаролар, ўлим фожиаси, ниҳоят, душманлар, рақиблар билан тўқнашиш, улар билан олишиш одамни ҳатто ақлдан озишгача олиб келган. Одатда, одам бундай шароитда ҳеч нарсадан тап тортмаган: муштлашган, қочган, тўсиқ қурган, қувган, овқат топган. Асабий зўриқиш босилгандан кейин асаб ҳам жойинга тушган.

Бизнинг давримизда кўпчилик ҳолларда эмоционал зўриқиш пайтида, ҳатто жуда қаттиқ хаяжонланганда

ҳам одам «тормоз системасини ишга солишга» мажбур бўлади, яъни ҳар қандай шароитда ҳам ўзини босиб олишга ҳаракат қилади. «Кулганга ва соддага ўхшаб кўриниш — дунёдаги энг буюк санъатдир»,— деган эди Есенин. Ўзини доимо шахсига мос ҳолатда тутиб турадиган одамни маданиятли, тарбияли, иродали деб айтишди — бундай одамлар ҳеч қачон ўз кадр-қимматларини туширмайдилар, обрўларини тўкмайдилар ва ҳоказо. Ҳақиқатан ҳам бу тўғри гап. Одамнинг ўзини бундай тутиши ҳозирги замон кишининг ахлоқи, маънавий дунёси, одоби ҳақидаги энг олий тушунчасига тўғри келади. Лекин бундай ҳодисада бутун куч, оғирлик нерв системасининг ўзига тушади. Бироқ, бизнинг асабимиз, дунёдаги ҳамма нарса каби, маълум даражада чидамлилиқ запасига эга бўлади. Бу запас аста-секин тугайди ва аномалиялар, касалликлар пайдо бўлади, улар нерв системаси ўта зўриқшининг бевосита ёки билвосита оқибати бўлади. Бундай аномалиялар кўп, уларни санаб, саноғига етиб бўлмайди: организмда нерв системасига қарам бўлмаган, ўта зўриқиб ёки стресс таъсир қилмай қолмайдиган бирорта ҳам соҳани топиш кийин.

Кучли стресс фавқулоддаги таъсирловчилар: каттик заҳарланиш, инфекция, куйишлар, шикастланиш ва ҳоказолар натижасида пайдо бўлади.

«Фавқулоддаги таъсирловчи» натижасида турли хилдаги патологик процесслар сифатида зарарланиш ва «бузилиш» содир бўлса, организмни янги шароитларга мослаштирадиган барча механизмлар фаолияти зўр бериб ривожланади.

Стрессли таъсиротлар бутун кучини таъсирловчига қарини курашга ташлайдиган барча системалар ва органлар функциясининг каттик бузилишига олиб боради. Юрак-томир системаси, нерв системаси, барча эндокрин-гормонал механизмлар жуда зўриқиб ишлай бошлайди. Бўйрак усти безлари қонга кўп миқдорда адреналин чиқаради. Адреналин томирларни каттик спазмга олиб боради, бунинг натижасида юрак, ўпка, жигар фаолияти жуда кучайиб кетади, энергетик ресурслар ниҳоятда кўп сарф бўла бошлайди.

Таъсирловчи узоқ вақт ёки жуда кучли таъсир қилганда организмнинг адаптацион (мослаштирувчи) қобилияти етарли бўлмай қолиши ёки тезда сарф бўлиб кетишига, дистрофик бузилишларга, касалликлар пайдо бўлишига ва ҳатто организмнинг ҳалокатига олиб бориши мумкин.

Бу масалани кейинчалик ривожлантириш, жумладан рус олимларининг И.П. Павловнинг нервизм ҳақидаги таълимоти нуктаи назаридан ривожлантириши шуни кўрсатдики, стресс фақат қандайдир физикавий-химиявий таъсиротларнинг организмга таъсир қилишидан эмас, балки дилни оғритадиган кўпол сўз, шум хабар, оғир мушбат сифатидаги руҳий изтироблардан ҳам пайдо бўлиши мумкин.

«Психозэмоционал стресс» деган термин ҳам шундан келиб чиқди, у ҳар қандай жисмоний агентдан кўра организмда кўпроқ вайронгарчилик келтириб чиқариши, яъни уни путурдан кетказиши мумкин.

Профессор В.Г. Старцев бу борада катта иш қилди, у йигирма йил давомида бу масалани маймунларда тажриба ўтказиб ўрганди. У психологик стресснинг ҳамма физиологик системаларда чуқур ўзгаришлар пайдо қилишини исботлаб берди, булар: кўзголиш, электрокардиограмма, юрак ритми, артериал босим, қон таркиби, қонда қанд микдори, гормонлар манзараси, меъда секрециясининг ўзгаришларидир. У бирорта системанинг табиий, нормал кўзголишини такрорий равишда узиб қўядиган психозэмоционал стресснинг касалликка олиб келишини исботлаб берди. Маймунлар учун уларни қимирлатмай қўйиш, яъни иммобилизацион стресс жуда кучли психозэмоционал стресс ҳисобланади. Лекин стресснинг бошқа турлари ҳам қўлланиши мумкин: масалан, эркагидан ажратиб қўйиш ёки кафасдан қочган маймунни тутиб келиш. Агар нормал равишдаги овқатга кўзғалишни, яъни одатдаги овқатни иммобилизацион ёки бошқа стресс билан такрор тўхтатиб қўйилса, бу шартли овқат рефлексларининг сурункали бузилишига, меъда ахилиясига, меъданинг рак олди касалликларига олиб келади.

Ургочи маймунни беш минут қувиб, кейин уни қимирламайдиган қилиб қўйиш йўли билал юрак-томир системаси ншини зўриктириш гипертония касаллигига ва миокард инфарктига олиб боради. Маймунга қанд бериб туриб, кейин қимирлатмай қўйилганда ҳам қандли диабет пайдо бўлади ва ҳоказо. Яъни, психозэмоционал кўзғатгич таъсирида турли органлар ва системаларда оғир касалликлар пайдо бўлиши эҳтимоли тажрибаларда исботланган. Маймунларда ўтказилган тажрибалар психозэмоционал шикаст таъсирида одамда бир қатор касалликлар келиб чиқишининг сабабини тушунишга ёрдам беради.

Одатдаги овқатланаётган пайтда бирорта одамнинг

телефон қилиб хафа қилиши ёки бирор киши билан, масалан, эр-хотиннинг жанжаллашиши туфайли одам овқат ея олмай қолса, шунда дарров нормал овқат рефлексин бузилади, меъда шираси ишланиб чиқмай қолади, овқат хазм қилиш функцияси бузилади. Овқатланиш пайтида такрорий психоэмоционал стресс рўй бериши бутун хазм қилиш функциясининг каттиқ бузилишига олиб бориши ва органик касалликлар пайдо қилиши мумкин.

Агар юрак-томир системаси зўр бериб ишлаётган пайтда психоэмоционал стресс рўй бергудек бўлса, у ҳолда юрак-томир системасининг жиддий касаллиги пайдо бўлиши мумкин. Агар ишчилар коллективида, айтайлик, бошлиқнинг қўл остидагиларга муносабати яхши бўлмаса, у ҳолда бошлиқ кабинетига яқинлашиш биланок ходимнинг юраги «худди ўн километр масофадан югуриб келган одамникига ўхшаб» ўйнай бошлайди. Агар юрак-томир системасининг бу хилдаги зўриккан пайтда психоэмоционал стресс пайдо бўлса, у албатта, юрак-томир системаси фаолиятига таъсир қилади. Шу хилдаги шароитларда стресслар такрорлангудек бўлса, стенокардия, инфаркт ёки гипертония кабилар пайдо бўлади.

Психоэмоционал стресснинг нечоғли зўр таъсири одамнинг ўша стрессга дучор бўлган пайтда психологик жиҳатдан қандай ҳолатда бўлганига кўп жиҳатдан боғлиқ.

Одам ишга кетаётиб ишни ўйлаганида юраги орқасига тортса, агар ўзи билан бирга ишлайдиган одамлар ҳақида ўйлаганида юраги увишадиган бўлса, бундай ҳолларда стресс ишга худди байрамга кетаётгандек хурсанд боргандагига қараганда жуда кучли таъсир қилади.

Юқорида биз келтирган қисқа маълумотлар шуни кўрсатадики, ишхонада ва уйда соғлом шароит бўлиши, одамларнинг бир-бирини ҳурмат қилиши ва меҳр-оқибатли бўлиши, бирга ишлайдиган ўртоғининг ва оиладагиларнинг қадрига етиш ҳар қандай психоэмоционал стрессдан одамни сақлайди ёки унинг одамга таъсир қилиш даражасини жуда сусайтиради.

Одамнинг таъсиротга муносабати, ҳатто жуда кўнгилсиз ҳодисаларга ҳам иложи борича юза қарашга, уларга камроқ эътибор беришга ўрганиши, кўнгилга каттиқ олиш ўрнига бепарво бўлишга ҳаракат қилиши жуда муҳим. Бунда интеллектни, ақл-идрокни ишга солиш, одам ўзини ўзи анализ қилиш, қайфиятини ўзгартириш қобилиятини ривожлантириши лозим. Одам ўзини беғам ва кулиб турганга ўхшатишга ўргатмасдан, балки чиндан ҳам хушчақчақ ва камтарин бўлиши лозим.

Одамларнинг ожизлиги, уларнинг нуксонлари, ҳозирги кунда ҳам учраб турадиган ярамас қилиқлари, ўзини тута олмасдан бақириб-чакиришларига унча парво қилманг, сиқилманг, ўзингизни босинг, чунки уларнинг ўзи шунақа, уларни рост йўлга солиш биргина сизнинг қўлингиздан келмайди. Менинг фикримча, бу масалада одам ўзининг шу хилдаги қилиқларга бир қадар бепарво бўлишга ўргатиши, уларни тушуниши, балки хусусан ўзингизга яқин бўлган бирор одамнинг оний ожизлигини, тутақини кечиришга ўрганишингиз керак. Албатта, мен ҳамisha нима иш қилишса ҳам кечираверинг, ўнг юзингизга уришса, чап юзингизни ҳам тутиб беринг, демокчимасман. Йўқ, албатта, ҳар қандай аблахлик, сурбстлик учун одамни жазолаш керак, уни ўз ўрнига қўйиб қўйиш керак, акс ҳолда у жуда қуюшқондан чикиб кетади ва одамларга яна кўпроқ озор беради.

Лекин ўз юрагингизни, нерв системангизни, саломатлигингизни нохуш таъсиротлардан асранг, шунга ўрганинг, бу сихат-саломат бўлиш учун керак.

Юрий Рилев боши билан фанга шўнгиб кетиб, нохуш таъсиротларга қаршилиқ кўрсата олмай қолди ва ички задиёт натижасида пайдо бўлган психоэмоционал стресс унинг томирларининг энг нозик жойига, миёни озиқлантирадиган томирларига ҳалокатли таъсир қилди.

Мен Юрийни синчиклаб кўриб бўлганимдан кейин ана шу масалалар олдимда кўндаланг бўлди-қўйди. Юранинг отаси ҳам, Галя ҳам менга илтижо билан қараб туришарди, мабодо беморга ёрдам бериш қўлимдан келмаган тақдирда буни бари бир уларга айта олмаган бўлардим.

Мен беморни бизнинг клиникамизга ўтказишларини ва тезлик билан махсус текшириш ўтказишини айтдим.

Аортага контраст модда юбориш керак эди, шунда бу модда у ердан миёни қон билан таъминланидиган томирларга тушади, шу дақиқада бир неча сурат олинади.

Рентген суратларидан шу нарсая маълум бўлдики, миённинг чап ярмини озиқлантирадиган чап ички уйқу артерияси бутунлай тикилиб қолибди. Бу ҳадемай гемипарез тўла фалажликка айланади, деган гап. Томирнинг ўтказувчанлиги ва бу билан миённинг озиқланишини асли ҳолига келтиришнинг иложи бўлармикан, майли-да, операция пайтида бўлса ҳам, лекин операция жуда ҳам хатарли, икки ёқлама эди.

Миёни озиқлантирадиган томирни очиш керак эди. Мабодо, унинг ўтказувчанлигини асли ҳолига келтириб бўлмаса-чи? Мабодо, томир ёрилиб кетиб, уни бослашга

тўғри келса-чи? Бирдан кўп қон кета бошлаб, уни тўхтатишнинг иложи бўлмай қолса-чи?

Мен бўйин томирларида операция қилишнинг қанчалик қалтислигини олдинги тажрибаларимдан яхши билман.

Агар қон оқиши туфайли мияни озиклантириб турадиган томир боғлаб қўйилгудек бўлса, кўпчилик ҳолларда ўлим содир бўлади. Бунга эса ҳамиша тайёр туриш керак. Бу ҳали ҳаммаси эмас. Агар томирда ишлаш учун ҳатто вақтинча бўлса-да, уни қисиб туришимга тўғри келса, шунинг ўзи ҳам катта хатар, чунки томирни камида 3-4 минут қисиб туриш керак, бунда эса кислород танқислиги бошланади ва мия ҳалокатга учраб, интихоси фожиа билан тугайди. Ниҳоят, бемор шу қадар ҳолдан кетиб қолганки, бундай операцияни кўтара олмаслиги мумкин! Мабодо, бирор фалокат юз бергудек бўлса, операция хонасидан қайси юз билан чиқаман, отасининг, рафикасининг, ёр-дўстларининг юзига қандай қилиб қарайман? Гарчи узоқ вақтлардан бери бундай қалтис операцияга тайёрланаётган бўлсамда, лекин ҳали қўл урмаган бу хавфли операциядан воз кеча қолсам яхши бўлмасмикан?

Ана шу шубҳаларимни, ўйларимни Пантелеймон Константиновичга ва Юрийнинг оила аъзоларига очиқ айтдим. Беморнинг мутлақо нажотсиз, ноумид аҳволини кўриб, улар дарров операцияга рози бўлишди.

Мен операцияни шу кун кечқурунок, эрталабга қолдирмасдан қилишга жазм қилдим, зеро, ҳар бир соат ғанимат, ўтган ҳар лаҳза бемор тақдирини ҳал қиларди. Юрий ётган палатадан чиққанимда, орқамдан Галя югуриб чиқди

— Федор Григорьевич,— деди у кўзлари жикка ёшга тўлиб,— шундай қилингики, Юра омон қолсин. Мабодо, у ўлиб қолгудек бўлса, менга ҳам ҳаётнинг қизиги қолмайди. Ахир унинг шу дардга мубтало бўлишида аввало мен айбдорман, бунинг учун ўзимни ҳеч қачон кечирмайман.

Айтиб кўйй, Юрийда бундай оғир дард пайдо бўлганидан кейин Галя ўзини қўйгани жой тополмай қолди, қаттиқ изтироб чекди, эрининг тақдири учун қайғурди, ўзининг аҳмоқона шубҳалар билан рашк қилиб, қасддан фитна уюштирган Юрий душманларининг ногорасига ўйнагани учун ўзини қаттиқ койиди, ич этини еди.

Кафедра раҳбари ҳам севимли шогирдининг оғир дардга йўлқиб қолганидан жуда-жуда қайғуларди, у жуда усталик билан ёш олимни бадқирдор қилиш учун

қўйилган тузоқнинг тагига энди тушуниб етганди. Қўп жойлардан бизга қўнғирок қилишар, шахсан илтимос қилиб қилишар, ёш олимни, фарзандини, эрини, норасида гўдаклар отасини омон олиб қолиш учун қандай бўлма-син, бир илож қилишимизни илтижо қилишарди.

Лекин бизларга ялинишнинг, бизлардан сўрашнинг асло хожати йўқ эди. Биз бусиз ҳам Юрийни ўлим чангалдан олиб қолиш учун барча чора-тадбирларни кўраётган эдик.

Фалажликни келтириб чиқарган томирнинг зарарланган жойини аниқлаш жуда қийин эди. Процесс калла суягининг ичида бўлиши мумкин. Мабодо, тахминимиз тўғри чиққудек бўлса, операция қилишдан фойда йўқ эди. Бахтимизга Юрада ички уйқу артериясининг тикилиб қолгани аниқланган, бу эса озми-кўпми умид берарди. Лекин томирдаги процесс қандайкин? Балки томир тешиги бутунлай битишиб кетгандир, бизнинг тилимизда айтганда, облитерацияга учрагандир, шундай бўлса, беморга ёрдам бериш қўлимиздан келмайди. Агар артериосклеротик бляшка томир тешигини беркитиб қўйган бўлса, у ҳолда умид қилса бўлади, биз уни олиб ташлаймиз-да, томирнинг йўлини очиб юборамиз.

Лекин бу ерда томир йўлини беркитиб қўйган ва калла суягининг ич-ичига кириб кетган тромб бўлиши ҳам мумкин. Ана унда ҳамма гап тромбни томир ичидан суғуриб олишнинг иложини топишда бўлади. Хуллас, юз хил ўй-хаёллар, турли-туман шубҳалар, ҳар бирида Юрийни ўлим хавфи, мени эса, бутунлай омадсизлик кутарди.

Бугун мен қўл уришим керак бўлган операция аҳволи-руҳиятимга огир таъсир қиладиганлардан бири эди. Мен стол ёнида бир печа соат тик оёқда асабларим ниҳоятда таранглашган ҳолда тураман. Операция силлиқ ўтиб, ҳамма иш эсон-омон тугаса, мени операциядан кейинги даврда ташвиш-ҳаяжонга-тўла куплар ва бир қанча уйқусиз тунлар кутади. Мабодо, иш чатоқ бўлса-чи... Яна ҳам азобли дақиқалар кутади, мени. Асабим ниҳоятда бузилиб, ҳунибйрон бўламан. Бемор ўлиб қолса-чи? Гарчи жарроҳ кўра бида туриб, хавфли ишга қўл урса ва куч-қувватини ҳамда саломатлигини йўқотса ҳам, бари бир бирор одам унга раҳмат айтадими? Майли, раҳмат демай қўя қолсин. Уларнинг аҳволини бошига шундай кун тушган одам билади. Лекин кўпинча шунақа бўлади-ку. Олдин илтимос қилишади, ялиниб ёлборишади, ҳаммасига ҳам рози бўлишади, бемор ўлиб қолса борми, жарроҳ билан ҳатто гаплашгилари ҳам келмайди, кимдир дўқ-пў-

писа қилади, шикоят ёзади. Ахир, ҳаётда шунақа воқеалар бошдан ўтган-да. Китобхон «Инсон ҳаётини сақлаб қолиш учун хавфли ишга қўл уриши керак», дейди, албатта.

Кани, айтинг-чи, муҳтарам китобхон, кўпчилигингиз инсон учун ўзингизни хавф-хатарга урганмисиз? Кўпинча шундай ходисанинг гувоҳи бўламиз-ку, «Сен менга тегма, мен сенга тегмайман, шунда тинч бўламан», деб ўйлашади.

Жуда кўп одамлар, кўп ҳолларда, бизда ҳам «йўқ» деган сўзни ишлатишади, аслини олганда, бу ўзни панатга олишдан бошқа нарса эмас.

Канниди энди, ҳар бир одам ўз ўрнида «йўқ» деган сўзига «ха» деганидан кўра кўпроқ жавоб берса. Ана ўшанда қаҳри қаттиқлик, расмиятчилик, одамга нисбатан эътиборсизлик ҳоллари камроқ учраган бўларди. Шунда юқори ташкилотлар шикоятларни текшириш, масалаларни ҳал қилиш билан камроқ шуғулланган бўлур эди.

Шундай қилиб, операция...

Бўйин соҳасини очиб, артериосклеротик бляшка борлигини кўрдим. У мияни озиқлантирадиган томир тешигини бутунлай беркитиб қўйган эди. Бляшадан юқори томонга томир бўйлаб 12 сантиметр узунликда тромб кетган эди. У томирнинг мия ичида тармоқланиб кетадиган жойигача борган эди. Бляшкани бир пасда олиб ташладик, аммо тромб... Узун, мўрт, у доимо ёрилиб кетиш хавфида эди. Мен уни тортар эканман, юзимга тер қуйилаётганини сезиб турардим. Назаримда барча ёрдамчиларимнинг юраги уришдан тўхтаб қолгандек эди. Фақат нафас олишимизгина эшитилиб турарди. Мен бўлсам, тромбни қўйиб юбормай, тортиш билан овора эдим...

Тромбнинг ҳаммасини суғуриб олганимдан кейин миянинг қон билан таъминланиши шу заҳотиёқ асли ҳолига келди...

Операциядан кейин бемор кўп ўтмай уйгонди. У бутунлай ўзига келгандан кейин дастлаб эътиборимизни тортган нарса шу бўлдики, унинг бош оғриши такка-так тўхтаганиди. Сўзлаши анча яхшиланди. Тормозланган ҳаракатлари анча актив бўлиб қолди. Эс-ҳуш тиниклашди. Кўз олдини доим босиб турадиган туман ва парда йўқолди. Кўзи нарсаларни равон кўрадиган бўлди.

Юрий тез тузала бошлади. Орадан ўн кун ўтгач, биз унга юришга руҳсат бердик, яна уч ҳафта ўтгандан кейин унга уйига жавоб бердик. У уйида бир неча ҳафта

дам олгач, Галя билан санаторийга жўнаб кетди. Юрий институтга куч-кувват тўплаб эсон-омон, соғлом бўлиб кайтди.

2

Юрий Рилев тузалиб клиникадан чикиб кетганидан кейин мен қандайдир бахтсиз ходисага, қандайдир ёвуз микроблар келтириб чиқарган касалликка, туғма нуқсонларга алоқадор бўлмаган ҳолда фалокат ёқасига келиб қолган беморлар ҳақида узоқ ўйладим. Йўқ. Уларнинг касаллиги профессор Гафилининг инфаркт бўлишига сал қолгандаги каби огир аҳволига ўхшаш, ўзларини дўст, яқин ошна деб ҳисоблаган бошқа одамлар хатти-ҳаракати натижасидир.

Балки улар номига дўст бўлишгандир? Балки улар ўзларининг қандайдир ниятларини амалга ошириш учун дўстлик муносабатига бўлишгандир? Шу нарса шубҳасизки, чин дўстлик бегараз бўлади. Балки, илгари ўзларини дўст кўрсатган одам ҳаётда бошга тушган бирорта ташвишда синовдан ўтганда шунчаки, жуда борганда оғайни бўлиб чиққандир. Улар сизга хиёнат ҳам, ёмонлик ҳам қилмаган, лекин уларга керак бўлиб қолганингиздагина сизни эслашади. Шунда ҳам, ўзларича ёмон одам бўлмасликлари ҳам мумкин, лекин дўстликни чама-си бутунлай бошқача тушунишади.

Менинг яхши бир танишим бор, ўзи инженер бўлиб ишлайди, у билан ахён-ахёнда кўришиб қоламиз, лекин ўчрашганимизда мирикиб суҳбатлашамиз. У ўз ишининг зўр устаси, ақл-заковатли одам, ширинсухан. Лекин у бир неча ойлаб қўнғирок қилиб йўқламаслиги мумкин. Мабодо, қўнғирок қилиб қолса, биламанки, унга бирор нарса керак. Гоҳ унда «кичкина пневмония топишган» бўлади, маслаҳатлашиш ва даволаниш керак, гоҳ буйрагида қандайдир ишқал бор, бир текширтирмоқчи, ё бўлмаса, кизини кўрсатиб, маслаҳатлашмоқчи бўлади.

Учрашамиз, даво қиламиз, текшираамиз, ўртоғим яна бир неча ойларгача дом-дараксиз бўлиб кетади.

Шу яқинда узоқ саёҳатдан шаҳарга қайтиб келиб, менга қўнғирок қилиб қолди. Соғ-саломатлигимни, ёзни қандай ўтказганимни сўради, ўзининг каерларда бўлганини, ёзда нималар билан шуғулланганини айтди. Гап анча узоққа чўзилди, даволаниш, текширтиришни ҳатто тилига ҳам олмади, «уни қарая, мени эслаб, қўнғирок

қилибди-я», деб ўйладим. Соғинганга ўхшайди, бир гаплашай дебди-да. Шундай деб ўйлаб турган эдим-ки, хол кўйеа бўладими: «Эсингизда бордир, белим огриганда қанақа дори ёзиб бергандингиз? Қачон бир кўриб кўясиз?» Шунақаям таъбим тирриқ бўлдики, асти кўяверинг. Уни қаранг-а, бир марта бўлса-да холис кўнғироқ қилмади-я! Мен, албатта, дилим огриганини сездирмадим. Иккаламиз учун қулай бўлган вақтни белгиладим.

Дўстим Иван Владимирович менга бундан ҳам қизиқроқ воқеани гапириб берди. У Донбасда «Известия» газетасининг махсус мухбири бўлиб ишларди. Ўша ердаги ёзувчи билан танишиб қолибди. Бу ёзувчи шаҳардаги бообрў одамлардан экан. Кунлардан бирида шу ёзувчи Иван Владимировичга кўнғироқ қилади ва тахминан шу тарзда гаплашади.

— Ишлар қалай? Соғлиқ жойидами? Нима устида ишляяпсан? Рафиқангнинг соғлиғи яхшими? Қизалок-чи? ва шунга ўхшаш гаплар. Охирида эса, гап шунга такалди:— Шахта бошлиғига икки оғиз айтиб кўя олмайсанми, менга озгина кўмир берсин.

— Ўзинг-чи?

— Менга йўқ дейиши мумкин, сенинг гапингни қайтара олмайди. Ахир ҳаммаси қонуний-ку.

— Майли, гаплашиб кўраман.

Орадан бир қанча вақт ўтади. Яна ҳалиги оғайни кўнғироқ қилиб, ўша гапларни қайтаради: «Ишлар қалай? Соғлиқ жойидами? Нима устида ишляяпсан? Охири: фалончи билан гаплашиб бера олмайсанми? Уларда том боп ёғоч бор. Уларга кераги йўқ, мен эсам боғ ҳовлимга ишлатардим-да.

— Бўпти, гаплашаман.

Орадан яна бир қанча вақт ўтади. Яна ҳалиги оғайни кўнғироқ қилади:

«Ишлар қалай? Нима устида ишляяпсан?»

«Ишларим яхши, хотинимниям соғлиғи яхши, кнзимам. Сенга бирор нарса керак бўлиб қолганга ўхшайди?»

«Ҳа, атганча, биласапми, гишт етмай қолди-да».

Албатта, бундай муносабатларнинг дўстликка мутлақо алоқаси йўқ. Менинг дўстларим бутунлай бошқача — кўнғироқ жиринглайди: «Мен Николай Ивановичман... ёки Юрий Георгиевич... ё бўлмаса, Иван Владимирович, ёхуд яна кимдир.

— Федор Григорьевич, соғлиғингиз яхшими? Ишлар жойидами? Балки бирор хизмат бордир. Кўпдан бери кўришмадик.

Рахмат, ҳаммаси жойида, ҳеч нарса керак эмас, лекин бир кўришсак ёмон бўлмасди.

Мен бирор жойга кетсам, уйдагиларга кўнгиروق қилиб, ҳол-аҳвол сўрашади, Федор Григорьевич қачон келади, дейишади. Бирорта ишим тушиб қолгудек бўлса, улардан мана кўп йиллардирки, «вақтим йўқ», «иложи йўқ» деган гапни эшитмаганман. Баъзан дўстимнинг шошилиб турганини биламан. Оёғи қуйган товукдек типирчилаб туради.

— Шошлаётганга ўхшайсиз? Вақтингиз зиқ шекилли, — десам:

— Ҳа, йўғ-е, — деб жавоб беради, — гапираверинг, ҳеч қасққа шошлаётганим йўқ.

Кирилл Яковлевич Кондратьевнинг ўз ўртоқларига муносабатини кўриб жуда ҳавасим келади... Унинг доимо иши кўплигини, бандлигини биламан, шундай бўлса ҳам Кирилл Яковлевич кўнгиروق қилиб ишларимни, бирор ёрдам керак-керакмаслигини сўраганидан унга офарин айтаман. Шу яқинда йиқилиб тушиб, умуртка поғонамининг кўндаланг ўсимтаси синди, қимирламай ётиб қолдим, бунинг устига ўнг қўлим билан ёза олмай қолдим. Мажбуран бехаракат ётиш жуда азоб эди.

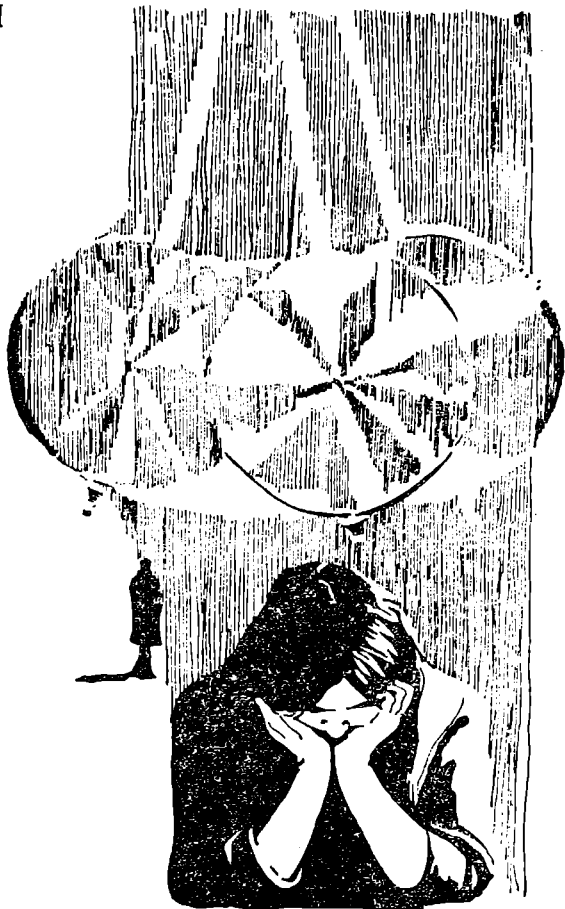
Шикастланганимдан кейин орадан бир неча соат ўтмай Кирилл Яковлевич кўнгиروق қилиб, соғлиғимни сўради, бирор ёрдам керак бўлса айтинг, деди.

— Ўзимам сизни кўргани бориб қоларман.

У бог ҳовлимизга мени кўргани келди. Тахминан қирқ минут, бир соатлар чамаси ўтирди. Кўчадан машинанинг сигнали эшитилди. Унга қараб қўйдим. У бамайлихотир ўтирарди:

— Таксида келувдим. Унга айтувдима, у бўлса, мени шарманда қилди.

Қанийди энди, ҳамма одамлар ҳам ана шундай одамгарчилик қилишни ўргансалар. Одамларимиз бебаҳо, ажойиб, бироқ уларда инсон учун энг зарур бўлган фазилат — бир-бирларига ғамхўр ва меҳр-окибатли бўлиш ҳали кўпчилик одамларда етишмайди.

1

Ешларимиз кўз олдимдан бирма-бир ўтишади. Еш йигит-кизлар, уларнинг ҳаёти, тақдири нақадар хилма-хил, холбуки, кўпчилигининг қалби ўша битта эзгу орзу — она-Ватанга муҳаббат ўти билан ёнган, эзгу ниятларга тўлиб-тошган, яхшиликларга интилган.

Бироқ уларнинг ҳаммаси ҳам ана шу муқаддас орзунини амалга ошира олмаган. Кўпчилиги орзу йўлида қолган, энг яхши вақтини беҳуда ўтказган, бошқа бирларининг тақдири аччиқ бўлган: учинчилари курашга бардош бера олмай, ўз ихтиёрлари билан таслим бўлишган,

тўртинчилари турли сабабларга кўра ўз орзу-ниятларига, жиддий натижаларга ета олмаганлар, ўз бахтларини топа олмаганлар — бутун дунёдан норози бўлиб, бошқаларни кўргани кўзлари йўқ, ҳасадгўй, гийбатчи бўлиб қолганлар.

Бунинг ҳар хил сабаблари бор. Баъзи ҳолларда ўйла-масдан енгилтаклик билан қилинган иш, бепарволик ва гўё иззат талаб бўлиб кеккайиш шундай ёмон оқибатларга олиб борганки, кейин уни қайтаришнинг иложи бўлмаган. Бошқалар ёмон ўртоқларининг таъсирига берилган; учинчилар эса — ҳаётда танлаган йўлларининг яхшиликка олиб бормаслигини, ҳаётни фойдасиз ва бемаъни қилишини ўйлаб кўрмаганлар, бунга ақллари етмаган.

Мен бу одамларни ўлим чангалидан қутқариб қолиш билан овора бўлган вақтларимда яқиндан билиб олганман, шунда одамнинг ўзини босиб олиши, ожизликка берилмаслигининг нақадар муҳимлигига, фожиянинг олдини олиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилганман.

Асосан кўпчилик ёшларимизнинг истеъдодли эканлигига шубҳам йўқ. Улар Ватанимиз бошига огир қунлар тушганда қандай қаҳрамониклар кўрсатганлиklarини яхши биламиз, ёшларимизнинг тинчлик қунларида ҳам жасорат кўрсатиб меҳнат қилиб, афсонани ҳақиқатга айлантираётганликлари шохидимиз. Баъзи ёшларнинг энг гўзал чоғларини баъзан енгилтаклик билан беҳуда совураётганлиklarини кўриб, юрагим эзилади. Ана шундай ҳолларда мамлакат балки ажойиб истеъдод эгасидан, моҳир устадан ва деярли ҳамма ҳолларда садоқатли эрдан, меҳрибон отадан, жамиятга фойда келтирадиган гражданиндан айрилади. Шахснинг уйғун ривожланишига, ўз қобилиятларини Ватанга тўла бахш этишга, ниҳоят, шахсий бахт ва ўз оиласининг бахтли ҳаёт кечириши учун ғов бўлиб турган сабаблар ичида алкоғолли ичимликларга ружу қилишни кўрсатиб ўтиш керак.

... Приозерскдан Кузнечная станциясига бўлган темир йўлдан бир ёш йигит, деярли ёш бола гандираклаб, қоқилиб-суқилиб юриб боради. Бу Геннадий Л., техника институтининг ўн етти ёшли студенти эди. Унинг жингалак чиройли сарғиш сочлари тўзғиган, яхшигина костюми ғижим бўлиб кетган. У ўзича нималарнидир минғирлаб парвойи палак борарди. Оёғини ёғоч шпалларга бирма-бир қўйишга урниарди. Лекин баъзи шпаллар ораси кенг, баъзилари қисқа қилиб қўйилган эди. У қоқилиб

тушиб йиқилар, лекин шу заҳоти ўрнидан туриб, яна юриб кетарди.

У меҳмондорчиликдан келарди, у ерда роса ичишган эди. У Приозерска ўртоғининг туғилган кунига борган эди, у ерга группаларидаги ўғил болалар ва кизлар йиғилишганди. Вино билан арок жуда сероб, дастурхон ҳам иоз-неъматларга тўла эди. Геннадий ўзини ҳақиқий эркак қилиб кўрсатмоқчи бўлиб, роса ичди.

Унинг отаси инженер, онаси эса ўқитувчи эди, улар яқкаю ягона ўғиллари — фарзандларини жуда ҳам эрка қилиб ўстиришган, ундан ҳеч нарсани аяшмасди. Улар ўғилларининг «шўхликларини» кўриб, хурсанд бўлишар, қойишмас, ўзлари бўлса, кези келганда ичкилик ичишдан бош тортишмасди, тўғри, улар ёр-дўстлари билан меъёрида ичишарди. Бола ҳам ота-онасининг ичишаётганини кўриб, хусусан, уйга меҳмонлар келганда бир қадаҳ ичарди. У сал боши айланганда ўзини кучли, мард деб ўйлаб, жуда роҳат қиларди, қанақадир, ҳеч ким қилмаган ишларни қилмоқчи бўларди.

Кунлардан бирида — ўша вақтда ўн беш ёшда эди — Геннадий уйга маст бўлиб келди. Лекин ота-онаси уни унча қойишмади.

Хуллас Геннадий меҳмондорчиликда ўртоғиникида ўз тажрибасини айтиб мақтанди ҳам. Қизлар унга худди кўп нарсани кўрган одамга қарагандек хайрон бўлиб қараб туришарди.

Кейин улар Ася К.ни кузатиб қўйгани станцияга боришди. Кеч қолишибди: Ася югуриб бориб, энг охири вагонга бир амаллаб илинди, Геннадий кайфи тарақ бўлганидан гандираклаб, оёқлари чалишиб поездга ета олмади. Поездга ета олмаганидан жуда жаҳли чиқди, у Кузнечная станциясигача пиёда бораман деб аҳд қилди. «Бунақа жипнилик қилма» деб уни қанчалик қайтаришса ҳам, у гапида туриб олди.

Геннадий яхшигина спортчи эди. Нормал шаронгта узоқ-узоқ жойларга чарчок нималигини билмай, ўйнаб-кулиб пиёда бориб-келарди. Лекин ҳозир оёқлари чалкашар ва худди тош осиб қўйгандек оғир эди.

Шу билан бирга аҳмоқлик қилдим деган фикр асло миёсидан кетмас, буни такрор-такрор ичиди қайтарарди. Володянинг башараси кўз ўнгига келди. У Геннадийни ушлаб олганди, қўлидан юлқиб чиқиб кетиб, кўз қирини ташлаганида Володя бошини сарак-сарак қилиб турганини кўрди, у одам маст бўлгандан кейин нима ҳам қилардинг дегандек ачиниб кулиб дурарди. Володя барча ўти-

ришларда бўлади, шўхликда бошқалардан қолишмайди, лекин ичкиликни оғзига олмайди. Илгари уни ичишга қисташарди, зўрлашарди, лекин у: «Ичмайман дедим, ичмайман», деб туриб оларди. Шундан кейин ўртоқлари ортиқча қистамай қўйишди.

— Йўқ. Мен бу аҳмоқликни ташлашим керак,— дерди ўзига-ўзи Геннадий, Владимирнинг гапларини ва қилигини эслаб.

Боши ғувиллар, фикрлари чалқашарди — у орқасидан келаётган электричкани сезмай қолди.

У орқасига ниманингдир қаттиқ урилганини сезди-да, хушидан кетиб йиқилди.

Геннадийни бизнинг клиникамизга шикастланганидан кейин орадан бир соат ўтгач оғир аҳволда олиб келишди, томири мутлақо урмас, иккала сонига қон тўхтатувчи жгут қўйилганди. Унинг иккала оёғи шу қадар мажакланиб кетган эдики, оёқларини саклаб қолиш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Жуда эҳтиётлик билан унинг иккала оёғини кесиб ташладик: бир оёғини тизза бўғимининг юқорироғидан, иккинчи оёғини пастроғидан кесдик. Унинг ҳаёти учун курашиб, қаттиқ меҳнат қилдик.

Геннадий миқ этмай, оғриқ азобига мардларча чидади. У бир марта ҳам инграмади, унинг мардлигига ҳам-мамиз қойил қолдик.

Операциядан сўнг йигитнинг ҳечам руҳи тушмади, ўзини мардларча дадил тутди. Ғамдан адои-тамом бўлган ота-онасини юпатар, фалокат бўлиб оёғимдан ажралдим, лекин ақлим анча кўпайди, деб ҳазиллашарди.

Кейин у ўртоқларидан китоблар олиб келиб беришларини илтимос қилди, зўр бериб дарс тайёрлашга киришди.

Геннадий касалхонадан чиққанидан кейин яна ҳам кунт билан ўқий бошлади. У беш йил ичида фақат аъло баҳолар олиб ўқиди. Шу-шу бўлди-ю, оғзига бир қултум ҳам ичкилик олмади.

Мана, кўп йиллардирки, Геннадийнинг ҳаётини кузатиб бораман: ҳозир у йирик олим, фан доктори бўлди, уйланди, фарзандлари бор. У бошидан ўтган мудҳиш воқеа ҳақида оғиз очмаса-да, мен кўпинча: нима учун оддий ҳақиқатни тушуниш учун Геннадийга шунчалик аччиқ сабоқ зарур бўлди-я, деб ўйлашни қоламан.

Бизнинг клиникамизда шу бир йилнинг ўзида мастлик ҳолатида шикастланган юзларча одамлар бўлишди. Улар

давлатга қанчалик кимматга тушишларини билишарми-кан! Пиянисталарнинг касофатидан инвалид ва майиб-мажруҳ бўлиб қолган одамлар ҳисобга олинадиган бўл-са, яна шунинг ўзиёқ халқ учун катта офат ҳисобланади. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотларига кўра, алкоголь автомобиль фалокатлари вақтида 50 процент ҳодисада ўлимга асосий сабаб бўлади. Агар автомо-биль фалокатлари туфайли ўлимнинг барча ўлимлар сабаблари ичида иккинчи ўринда туришини эътиборга ола-диган бўлсак (биринчи ўринда юрак-томир касалликлари туради), ана шу рақамнинг ўзиёқ ҳар бир одамни эҳ-тиёт ва огоҳ бўлишга даъват этади.

Бироқ Геннадий фожиаси ҳали энг даҳшатлиси эмас. Пиянисталик оқибатида шундай фожиалар бўладикки, ун-дан кўра ўлиб кетган минг марта яхши.

...Вася Боев умри бино бўлиб отасининг дийдорини кўрмаган. У 1941 йил августида туғилган, бу вақтда унинг отаси — Совет Армиясининг офицери, Ватанни хи-мой қилиб, фашистлар билан жанг қилаётган эди.

Ота энг сўпгги хатини Киевдан жўнатди...

Кейин ундан ҳеч қанақа хат-хабар бўлмади. Вася фа-кат тушида отасининг оёқларига миндириб олиб, иннана қилаётганини кўрарди, у бўлса, севинчи ичига сиғмасдан, митти қўлчалари билан отасининг бақувват қўлларидан маҳкам ушлаб оларди.

Онаси ўқитувчи эди, эртадан то кечгача мактабда бў-ларди, болага олдин кўни-қўшнилар караб турди, кейин у ўз холича бошвоқсиз қолиб кетди.

У мактабга бормасдан анча олдин чекишга ўрганди. Онаси уни бу ярамас одатдан ҳар қанча қайтаришга уриниб, отасининг чекмаслигини айтиб, насихат қилиб қойиса ҳам чекишни ташламади, она боласининг чекиши-ни кўриб, жуда сиқиларди.

Вася ёмон ўқирди. Чекишга барвақт ўрганган бола-лар чекмайдиганларга қараганда ўқишда зехни даст бў-лади, бу аллақачон аниқланган. Кечкурунлари болага дарс тайёрлатиш она учун жуда ҳам азоб бўларди.

Вася синфдан синфга зўр-базўр ўтарди. Ун саккиз ёшга кирганида бир аммалаб саккизинчи синфни тугат-ди ва электрикка шогирд бўлиб ишга кирди. Ёшлигида-ноқ вино ичишга одатланди. Онаси унга ичмагин деб ялиниб қилган насихатлари беҳуда кетар ва кунлардан бирида у уйга қаттиқ маст бўлиб келди, эрталаб онаси: бунақа юришингга ортиқ чидай олмайман, агар менинг гапимга кирмайдиган бўлсанг, қаерга борсанг боравер, сендака болам йўқ, деди.

Онасининг панд-насихатини қулоғига олиб, узр сўраш ўрнига, унинг кўнгли бўшлигидан фойдаланиб: «Бўпти! Кетаман, бошқа қорамни ҳам кўрмайсан»,— деб эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди.

Онаи зор-да, кўнгли бўшлиқ қилиб, орқасидан югурди:

— Вася! Вася! Уйга қайт, кетма, болам!..

Югуриб ўғлига етиб олдида, қўлидан ушлади. Шундан кейин Вася жуда бошвоқсиз бўлиб кетди, тез-тез уйга маст бўлиб келадиган бўлиб қолди, онасига кўпинча дағдаға қилиб, хафа қиларди. Бир жойда узоғи билан икки ойдан ортиқ ишламас эди.

Кейин уни армияга чақиришди. У армияда яхши хизмат қилди, уйга яхши, соғинчли хатлар ёзди. Онасининг севинчи ичига сиғмас эди. Яна унинг дилида Васяга олий маълумот бериш нияти пайдо бўлди.

Вася армиядан қомати келишган, хушчакчак, хушмуомала йигит бўлиб қайтди. Онаси суюнганидан хурсандчилик учун бир шиша ароқ олиб келди, танишларини чақирди-да, ўғлини ва меҳмонларни роса сийлади.

Вася биринчи қадахни кўтарар экан, яхши гаплар айтди, у шу икки йил ичида биринчи марта ичишим, деди. Бахтга қарши, бу қадах охиргиси бўлмади, илгариги ичкиликбозликлар шу қадахдан кейин яна бошланиб кетди. Она бечоранинг кўзидан яна ёш аримайдиган бўлиб қолди. Эркаклар қанча ароқ ичган бўлса, оналари ва хотинлари шунча кўз ёши тўкадилар, деб бекорга айтишмайди. Қўнлардан бирида у бир қизни бошлаб келди.

— Бу менинг хотиним, Катя,— деди.

Қиз техникумда ўқирди. Онанинг елкасига энди икки киши ўтирди, чунки Вася ҳозир ҳам илгаригидек уйга пул олиб келмас эди. Бир ойча тинч-тотув яшади, кейин у яна эски хунарини кўрсата бошлади. Хотини йиғлар, у бўлса, ичиб олиб, унга бақирар, дағдаға қиларди, бир неча марта ҳатто калтаклади ҳам. Катя уйдан кетиб қолди ва ажрашгани ариза берди.

Шу пайтга келиб Вася бир амаллаб кечки мактабни битирди. Техникумга кирди. Бироқ тинмай ичавериш ўқишига йўл қўймасди, шунинг учун ҳам техникумни битира олмади.

Қўнлардан бирида Василий Иванович, у энди анча катта бўлиб қолганди, ўзининг 28 ёшидан анча катта кўринарди, уйга бир қизни бошлаб келди-да, бу менинг хотиним — Вера,— деди.

Вера яхши, босиқ, одоб-ахлокли қиз эди, у Василийнинг онасига ҳақиқий қиз бўлиб қолди. Орадан кўн ўт-

май, улар пияниста фарзанд ва эрдан куйиб, биргалашиб кўз ёш қиладиган бўлишди.

Шу вақтда Вера фарзанд кўриши керак эди. Уни анча олдин касалхонага ётқизишди, чунки унда хомиладорлик анча оғир кечаётган эди.

Бола нимжон бўлиб туғилди, деярли кичкирмади, бир неча соат яшаганидан кейин ўлиб қолди. Врачлар унда микроцефалия борлигини аниқладилар. Микроцефалия туғма мажруҳлик, бунда боланинг мияси непропорционал, кичик бўлади. «Микро» грекча сўз бўлиб, кичкина, «цефал» — мия деган маънони англатади. Бу агар бола тирик қолганда ҳам, у бир умрга кип-кизил тентак бўларди, демакдир.

Орадан бир ярим йил ўтгач Вера иккинчи ўғлини туғди. Бу сафар бола каттагина бўлиб туғилди: ота олдинги боласининг ўлиmidан қаттиқ қайгуриб, ичишни бутунлай ташлади. Лекин тойчоқдек, соғлом ўғлини кўриб, хурсанд бўлиб зиёфат берди. У ўзининг барча яқин дўстларини меҳмонга чақирди, улар ярим кечагача ичишиб, кайфу сафо қилишди. Онаси билан хотини ўртокларига камроқ ичишларини, бақириб-чақирмасликларини айтганларида онаси билан хотинига роса бақирди. Ўртокларининг кетишаётганини кўриб қолди-да, уларга етиб олмакчи бўлди. Иккала аёл уни қидириб орқасидан чиқишди, лекин топа олишмади. Эрталаб Василийни бизнинг клиникамизга хушёрхонадан беҳуш ҳолатда олиб келишди. Унда мия асоси синган эди. Унинг каерда ва қачон шикастланганини ҳеч ким билмасди. Биз зўр кийинчилик билан уни ўлимдан олиб қолдик. Лекин бизнинг барча уринишларимиз беҳуда кетди. Бизнинг ёрдимиз унга керак ҳам бўлмай қолди. Унда бош миясида асли ҳолига қайтмайдиган шикастланишлар содир бўлди ва у бир умрга тентак бўлиб қолди...

Пиянисталик натижасида етган шикастлар оқибати қапчалик оғир бўлмасин, бу шикастлар давлат зиммасига қапчалик оғир тушмасин, у баъзи одамлар тақдирини аянчли қилмасин, бари бир алкоголизм оқибатида шикастланиш унчалик даҳшатли эмас.

Алкоголь одам психикасини жуда ўзгартириб юборадди, уни барча инсоний фазилатлардан маҳрум қилиб, ҳайвондан фарқ қилмайдиган қилиб қўяди.

Бизнинг ҳаётимиз шу қадар қизиқарли, шу қадар гўзал ва қисқаки, акли бор одам ўткир кўзларини ароқ билан хира қилмайдиган ва бу ширин ҳаётга хира бўлиб

қолган кўзлари билан қарашни ўзига раво кўрмайди. Қўлиши арокка илк бор чўзган ҳар бир ёш йигит шунини билиб қўйиши керак: уларнинг бирортаси ҳам арок қуйилган биринчи қадахни ичганида пияниста, бунинг устига алкоғолик бўлишни асло ният қилмаган.

Хўш, нима гап ўзи? Алкоғоль — ҳаётни барбод қилувчи жуда кучли наркотик, унга одам ўрганиб қоладики, унинг бу хусусияти бир балойи азимдир. Дастлабки вино қадах қанчалик барвақт ичилса, унинг оқибати шунчалик оғир, аянчли бўлади. 14-16 яшар ўғил ёки қиз болага бир қадах кучсиз вино катта одамнинг бир шиша арок ичгани каби ёмон таъсир қилади. Ёш ота-оналар, ўқитувчиларнинг буни тушунмасликларини кўриб, баъзан ҳайрон коласан, киши, Леинграддаги музика мактабларидан-бирининг директори қилмишига қандай баҳо бериш мумкин? У мактабда ўтказиладиган кечага ҳар бир ўсмир учун бир шиша ҳисобида вино олишни «режалаб» қўяди.

Одам ичишни қанчалик эрта бошласа, аини куч-қувватга тўлган қирчиллама йигит пайтида алкоғолик бўлиб қолиши учун шунчалик кўп асос бўлади. Ҳар бир одам албатта, ўз-ўзича: мен бугун ичаман, лекин эртага ичмайман, мен бошқаларга ўхшаган ичкиликка муккасидан кетадиган аҳмоқ эмасман, бу офатга ўрганиб қоладиган тентак йўқ, деб ўйлайди. Шунга қарамай, ичадиган одамнинг иродаси анча барвақт сусая боради, энди ўз нафсини тия олмай қолади, унда ичкилик ичиш истаги борган сари зўрая боради. Шундай қилиб, одам тез вақт ичида тубан кетиб боради, бошига оғир кунлар тушгандан кейингина афсус-надоматлар қилади, лекин кеч бўлади.

Ичкиликка ўрганиб қолишга йўл қўймасликнинг бирдан-бир йўли — ёшлик чоғиданоқ винони бутунлай оғзига олмасликдир. Гапимга ишонинг. Умрида ичкиликни бирор марта ҳам оғзига олмаган, бутун умри давомида ичкиликдан ўзини тийиб юрган одам ҳеч қачон бунинг учун афсусланмаган. Ичкилик ичадиган миллионларча одамлар эса қилмишларидан афсусланадилар, ичкиликбоз бўлиб қолганларидан, умрлари ҳазон бўлганидан қаттиқ эзиладилар, лекин энди афсуснинг ҳеч қандай фойдаси бўлмайди. Ичкиликбозликка қарши кураш — ахир келажак авлодлар саломатлиги учун курашдир. Саша Маюров ва унинг рафиқаси Валянинг ҳаётини ҳавас қилса, улардан ўрнак олса арзийди. С. Шевердин «Ёш коммунист» повестида бу ҳақда жуда яхши ёзган.

«Саша Маюров комсомол ходим, студент, лектор Ал-батта доворак. Ана шу йигит уйланганида тўйини мутла-ко ичкиликсиз ўтказди, тагин ресторанда денг, бунинг ус-тига тўйга келганлар орасида ичмайдиганлар кам эди. Шунга қарамай, ҳамма хурсанд бўлди, ўйнаб кулди, тўй жуда яхши, файзли ўтди. Ҳа, чиндан ҳам ҳамма хурсанд бўлди, чунки кайф қилиб олган улфатлар учун «хурсанд-лик» сўзи менинг фикримча, унча тўғри келмайди. Саша ҳақиқатан ҳам бахтли бўлди, чунки ўша каллиги, ҳозир рафиқаси бўлмиш Валянинг ҳам ичкиликка тоқати йўқ эди. Иккаласига ҳам қойил. Ахир ҳамма биладики, тўй-ни ичкиликсиз ўтказиш учун одамларнинг гап-сўзидан қўрқмаслик керак, улар ўзларининг ҳақ эканликларини исбот қилишлари учун анча қийналишди, чунки маломат қилганлар бўлди».

Пушкиннинг ёшлик чоғида ёзган шеърини эслаб кў-райлик. Ўша даврда шундай деб ёзган эди у: «Нечун шўхликларингиз тўхтаб қолди?.. Ваккаль куйларни ай-тингиз, стаканларни тўлдилингиз...» Бунинг ўқиган одам Пушкин пиянисталикни тарғиб қилаётган, деб ўйлаши мумкин. Лекин диққат билан бу ёғини ўқинг: Пушкин сўзларини қандай тугатади, қаранг: «Яшасин Акл-ди-рок!» Бу одамлар кайф қилгани йиғилишмаган, балки дилларидаги гапларини гаплашиб олиш учун келишган, қадаҳларни эса кўнгилларни ёзиб, бир-бирлари билан чакчақлашиб ўтириш анъана бўлгани учунгина кўтариш-ган, деганидир.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, Пушкин яшаган ўша даврда олимлар спиртли ичимликларнинг барча ҳалокатли таъсирини ҳали билмас эдилар. Бу ёмон одатнинг қандай фожиаларга олиб боришини бил-ганимиз учун ҳам кўз олдимизда аянчли воқеалар гавдаланади.

Алкоголизм миллионлаб одамлар саломатлигига путур етказди, бир қатор касалликларда ўлимни кўпайтиради, кўпроқ жамиятнинг порлоқ келажагига, маънавий асоси-га болта уради. Лекин ҳали пиянисталикнинг энг мудҳиш оқибатлари бу билан тугамайди. Ҳар бир халқ ва инсо-ният учун энг катта офат умуман олганда эси паст бола-ларнинг кўп туғилишидир.

Ичкилик ичиш оқибатларининг шунчалик фожиали бўлишига қарамай, камдан-кам одамларгина унинг қан-дай офат эканини яхши биладилар, холос. Қўпчиликнинг ичкиликбозликка бепарволик билан қарашини кўриб, одам ҳайрон бўлади.

Бунинг бояси шундаки, ичкилик анча кеч қасос олади, аввал эса одам гўё хурсанд, кайфияти яхши бўлади. Кўпчилик одамлар кўнгилни ёзиш, дилни хуш қилиш, кундалик ҳаёт ташвишларини унутиш учун вино ёки ароқ ичадилар, ичкиликсиз дам олишни ҳам, хурсандчилик қилишни ҳам тасаввур қила олмайдилар.

Чиндан ҳам, улфатчиликда озроқ вино ёки ароқ ичилганда (гап бунда эмас, муҳими ичиладиган ичкиликнинг миқдори ва унинг даражасида) «гап гапга ковушади», тил бийрон бўлиб кетади, одамлар ёзилиб, шод-хуррам бўлиб, очилиб-сочилиб ўтиришади. Алкоголь энг аввало руҳий ҳаётнинг олий марказларига, жумладан диққат ва ўз-ўзини идора қилиш марказига таъсир қилади. Одам маст бўлганда ақл билан иш қилмайди, нима иш қилаётганини ўйламайди, шунинг учун ҳам жуда сергап, енгил-так бўлиб қолади, ўзига бино кўяди.

Бундай пайтда одамнинг чин дилдан хурсандчилик қилиши мумкин эмас, ундан кейин эслаб юрадиган ширин таассуротлар қолмайди. Одамларнинг бу ҳаракати наркоз таъсирида содир бўлади, шундан сўнг наркоздан кейинги давр бошланади. Ҳушёр одам хурсандчилик қилганда ва чин дилдан кулганида нерв системаси хурсандчилик кайфиятига ўтади. Бунда ёш йигитлар, шунингдек нерв системаси мустаҳкам ва иродаси кучли одамлар ҳеч қандай ичкилик ичмаса ҳам кайфияти тез яхшиланади ва хурсандчиликка ўтади. Ичкилик ичганда эса одам яхши дам ололмайди ва хурсанд бўлиб ўтиролмайди.

Ичкилик ичмасдан ўйнаб-кулиб, роҳат қилиб ўтириш, ичкилик ичиш йўли билан эришилган «хурсандчилик»даннинг марта афзал. Ичкиликсиз ширин суҳбат қуриб ўтириш нерв системасига яхши таъсир қилади ва умрнинг узайишига олиб боради.

Ичкилик ичганда эса нерв системаси азоб билан кайта кўзгалади, бу ўз-ўзидан зарарли бўлиб, муқаррар равишда иккинчи босқичга олиб боради, наркоздан кейинги давр бошланади, яъни нерв системаси сусайиб кетади.

Герцен бу ҳақда шундай ёзган эди:

«Вино одамни гангитади, унутишга имкон яратади, сохта хурсандчилик беради, асабий қилади: ана шу гангиш ва асабийлашиш одам қанчалик ривожланмаган, тор доирада ва беҳуда ҳаёт кечираётган бўлса, унга шунчалик ёқади...»

Баъзи одамлар ичкиликни маст бўлиб қолгунча ичмаса, бунинг зарарин йўқ, ишга ҳам таъсир қилмайди, деб

ўйлашади. Бу янглиш фикр. Академик И.П. Павловнинг тажрибалари ҳатто кичик доза алкоголь ичирилган итларда рефлексларнинг жуда сусайишини ва фақат ичкилик ичилгандан кейин олтинчи кун ичмаган келишини кўрсатади. Бу, ҳеч бўлмаса ҳафтада бир марта ичкилик ичадиган одам доимо наркотикнинг зарарли таъсирида бўлади, демакдир. Агар аниқ асбоблар ёрдамида унинг реакциялари текширилса, улар сусайган бўлади ва одам кайфи борида хушёрлик давридагига қараганда ўтказган хатолари проценти кўп бўлади.

Аслини олганда, кимки тез-тез ичиб турадиган бўлса, амалда ҳеч қачон ҳаётга хушёр кўз билан қарамайди.

Алкоголь қатор ҳолларда фойдали, у озик модда ҳисобланади, уни даво мақсадида ичиш мумкин, деган фикрни бутунлай рад қилиш керак.

1912 йилдаёқ И.П. Павлов алкогольни истеъмолдан чиқариб ташлаш керак, деган ва унинг кичик дозаларининг фойдалилиги ҳақида айтилган «илмий» фикрларни кулгилди деб ҳисобланган.

1915 йилда ўтказилган врачларнинг Пирогов съезди резолюция қабул қилди, унда алкогольнинг зарари медицина нуқтаи назаридан илмий жиҳатдан асослаб берилди. Бу резолюцияда шундай дейилади:

1) одам гавдасида алкогольнинг емирувчи таъсирига учрамайдиган бирорта ҳам орган йўқ; 2) алкоголь ҳеч қачон одам организмга яхши, фойдали, хавфсиз ва ишончли бўлган дори воситаси каби таъсирга эга эмас; 3) алкогольни дори воситалари рўйхатидан чиқариб ташлаш зарур.

Алкоголнинг тўйимлилиги масаласига келганда унда ҳақиқатан ҳам анчагина миқдорда калория бўлади, бироқ бу калория яратиш учун сарф бўлмайди, балки энергияни беҳуда сарфлаш ҳисобига ёнишга кетади.

Ичкилик ичганда унинг таъсири фақат одамнинг дилини яйратиш билан чегараланмайди, ичган одамга дунё жуда гўзал бўлиб кўринади, дунёни сув босса тўппиғига чиқмайди, лекин бу сохта туйғу. Ичкиликнинг бошқа ёмон томони бор, у бевосита одамнинг тўқималарига ва органларига таъсир қилади. Мунтазам равишда ичкилик ичиб юрилганда у барча орган ва системаларни емиради, биринчи галда миёга ёмон таъсир қилади; чунки бу оғу бошқа органларга қараганда миёга кўпроқ ёнигади, охири одамнинг ақлий қобилиятини албатта йўққа чиқаради. Алкоголнинг миёдаги концентрациясини мастлик пайтида ўлган одамларни ёриб кўриш маълумотларидан билса бўлади. Агар алкогольнинг қондаги концентрацияси

микдори 1 деб олинадиган бўлса, у ҳолда жигарда 1,48; орка мия суюқлигида — 1,59; бош мияда — 1,75 бўлади.

Қўлларнинг қалтираши (биз аксари ичкиликбозларнинг қўллари қалтирашини кўрамиз) бутун марказий нерв системасида оғир ўзгаришлар рўй бергани аломати ҳисобланади. Одамнинг олий нерв фаолиятида, унинг психикасида оғир ўзгаришлар рўй беради. Одамнинг ҳулқи ўзгаради, унинг ниятлари бузилади. Зарарли агентларга жуда сезгир ва уларнинг таъсирига унча чидамсиз бўлган ассоциатив марказлар барвақт барбод бўлади. Қуйи марказлар қолади. Мана шунинг учун ҳам пиянисталар одатда кўпол, ёмонликлар қилишга мойил бўладилар, улар бефаҳм, бефаросатликлари билан ақлни ҳайрон қолдирадилар. Пиянисталар орасида меҳнат интизомини бузадиган, дангаса, прогулчи одамлар кўп учрайди. Уларнинг иродаси сусайиб кетади. Улар ичкиликка пул топиш мақсадида дуч келган одамдан пул сўрашлари, ўғрилиқ қилишлари мумкин, ҳар қандай қабихликдан, оғир жиноятдан ҳам тап тортмайдилар. Улар аста-секин тубанлашиб кетадилар, жамият чиқиндисига айланадилар. Бундай одамларнинг кўпчилиги психиатрия касалхоналарида умрларини адо қиладилар.

Маълумки, алкоголь келтириб чиқарадиган руҳий касалликлар ичида қуйидагилар ҳаммасидан ҳам типик ҳисобланади: 1) оқ алаҳлаш, бу галлюцинация (йўқ нарсаларнинг кўзга кўриниши, товушлар эшитилиши), гавда ҳароратининг ошиши, қон босимининг кўтарилиши, қўлоёқлар, бутун гавданинг титраши; 2) Корсаков психози, бу хотиранинг бузилиши, ориентировканинг йўқолиши, интеллектнинг пасайиши, меҳнат қобилиятининг йўқолиши; 3) бир неча кунлаб тинмай ичкилик ичиш билан намён бўлади.

Одам ҳатто эллик грамм ароқ ичганда ҳам унинг идрок этиши, тафаккур қилиши қийинлашади, диққат-этибори сусаяди, ҳаракатлари унча аниқ бўлмай қолади ичиб олган одам ўзини гўё жуда ишчан, кучига куч қўшилаётгандек сезса ҳам меҳнат қобилияти жуда пасайиб кетади. Текширишларнинг кўрсатишича, агар одам ичмаган пайтида, силомерда бир юз ўттиз килограммни тортса, юз грамм ароқ ичганидан икки соат ўтгач бир юз саккиз килограмм торта олади, холос.

Алкоголни ҳатто оз-оздан мунтазам равишда ичиб юрганда ҳам одамнинг меҳнат қобилияти жуда пасайиб кетади. Шундай тажриба ўтказилди. Икки гуруҳ соғлом ёш йигитлар ишбай асосида ишлаётган эдилар. Биринчи

гуруҳдаги йигитларга пиво, бошқаларига эса алкогольсиз ичимлик ичишга рухсат этишди. Пиво ичган одамларнинг маоши жуда камайиб кетди, улар пиво бермасликларини илтимос қилишди. Шунда бошқа гуруҳдаги йигитларга пиво берилди, шунда уларнинг меҳнат қобилияти пасайиш натижасида иш ҳақлари жуда камайиб кетди.

30-50 грамм ароқ ичилганда одамнинг интеллектуал қобилиятларининг бир неча соатдан, то бир-икки кунгача пасайиши исбот қилинган. Ҳатто ҳисоблаш каби оддий вазифалар оғзаки ёки ёзма равишда бажарилганда ичилган 20-25 грамм ичкилик иш суръатининг пасайишига ва хатолар сонининг кўпайишига олиб боради. Ҳарф терувчиларда ҳарф териш тезлиги 15 процентга кама-яди, машинисткаларда эса хатолар сони 20 процентга ортади.

Алкоголь мускул кучини сусайтириб, айни пайтда ҳаракатлар уйғунлигини бузади. Ичкиликни ҳатто озгина ичиш ҳам кўпинча ишда брак бўлишига, оғир аварияларга олиб боради.

Операция пайтида салгина йўл қўйилган хатонинг операция столида ётган беморни фожнага ва ўлимга олиб боришини яхши билганимдан мен умрим бино бўлиб куйидаги қондани асло бузмаганман: фақат операция куни эмас, балки ундан олдинги куни ҳам бир културм бўлса-да, ичкилик ичмаганман, эрталаб тетик ва енгил бўлиб туриш учун доимо бир вақтда ухлагани ётаман. Умуман меҳмондорчиликларда ёнимда ўтирган одамларнинг гап-сўзига қолмаслик ва меҳмонлар ичида қаққайиб ўтирмаслик учун қадахга оғзининг теккизиб қўяман, холос. Операция пайтида, хусусан, юрак ёки ўпка операциясида қатнашган кишилар хирургнинг қайчини иккита йирик томир ичига киритишини яхши билишади. Улар ойтишиб кетган, уларни чандикдан ажратишнинг деярли иложи йўқ, аммо янглишиб бир миллиметр кесиб юборилса, томирга шикаст етказиб қўйиш мумкин, бу эса фалокатга олиб бориши ҳеч гап эмас. Агар врачнинг қўллари қалтираса, хотираси паришон бўлса, қўл мускуллари толикса нима бўларди, бундай ҳолларда операция фожна билан тугаган бўлур эди.

Хўш, бошқа касблар-чи? Кўпинча шофер машинасини уриб олибди, бир кун олдин ичган экан, деган гапларни эшитиб қоламиз. Демак, унинг нерв системаси ҳали нормага келмаган ва реакцияси сусайган, ҳаракатлари анча суст ва унча равон бўлмаган.

Озгина ичкилик ичилса, нима бўпти, бу одамга ҳечам зарар қилмайди, деб ўйлашади баъзилар. Лекин бу нотўғри фикр.

Сутга озгина алкоголь кўшилди-да, итларга ичириб, тажриба ўтказилди, бундай сут узок муддат давомида бериб турилди. Шунда уларнинг ички органларида огир касалликлар ривожланади. Масалан, тажрибадаги бир ит бир неча ой давомида ҳаммаси бўлиб икки литр спирт ичди. Хайвон ўлгандан кейин уни ёриб кўрилганда жигарида, буйрақларида, меъдасида ва хусусан юрағида огир ўзгаришлар борлиги аниқланди. Кучук болалар овқатига ароқ кўшиб берилганда, уларнинг жисмоний ва ақлий жиҳатдан ривожланишлари жуда секинлашиб кетади ва ўз тенгдошларидан ўсишда орқада қоладилар.

Мен врач сифатида ичкилик ичиш оқибатида, хусусан ўсмирлик даврида рўй берган фожиаларни ўз кўзим билан кўрганман.

Бизнинг клиникамизда Сергей Н. деган йигит ётқизилди. У жуда борган бўлса, йигирмаларга кирган эди, унда жигар циррози бўлиб, меъдасидан кўп қон оқар эди. У жуда ёшлигидан спиртли ичимлик ича бошлаган. Чамаси, айни ёшларда жигар огир заҳарланишга тез чалинади ва бунинг оқибатида гепатит пайдо бўлади, яъни жигар яллиғланади-да, циррозга айланади, бунда жигар хужайралари қандикланади.

Сережада ҳам аҳвол шундай бўлди. Унинг ота-онаси ўзига тўқ одамлар эди. Ёшлигида у ҳеч нарсга зорикмади, айтгани айтган, дегани деган бўлди. Пулни хоҳлага, нича сарфлар эди. Отаси унга баъзан қойиб насиҳат қилса, онаси, хусусан бувиси унга аччиғланиб дакки беришса, Саша боре, деб уйдаги можаролардан қочиб кетарди. Сергей ўн тўрт ёшиданоқ коньяк ича бошлади. Ўн олти ёшида ресторанга борадиган бўлди. У ёмон ўқирди, институтга ҳам осонликча кирмади.

Сергей йигирма икки ёшга кирганда ота-онаси унинг тугилган кунини нишонлашди. Сережа дўстларини чақирди, улар кечаси билан ичишди.

У эрталаб тинмай қуса бошлади. Олдин овқат тушди, кейин кип-қизил қон қусди. Уни тезлик билан касалхонага олиб боришди, у ерда кўрилган барча чораларга қарамай, қон оқиши тўхтамади. Врачлар бир неча кунгача унинг ҳаётини сақлаб қолиш учун курашдилар, кўпинча беморни сақлаб қолишдан умидларини ҳам узиб қўйишарди. Ниҳоят қон оқишини бир амаллаб тўхтатишди.

Сергей аста-секин тузала бошлади. Врачлар унга иччи асло мумкин эмаслигини айтиб, жиддий огоҳлантиришди. У касалхонадан чиққанидан кейин икки ойгача ичкиликдан узини тийиб юрди. Кейин кундан-кунга аҳволи яхши бўлиб бораётганини кўриб, яна илгаригидек ича бошладди. Орадан бир йил ўтгач, қон оқиши яна такрорланди. Лекин олдингисига қараганда бу сафар қон оқиши кучли бўлди. Сергейнинг ҳаётини саклаб қолиш учун жуда кўп қон, вақт ва меҳнат сарфланди. Нпҳоят, қон оқиши тўхтади. Бемор аста-секин тузала бошлади. У қон оқибди тўхтаганидан кейин орадан икки ой ўтгач, касалхонадан чиқарилди.

Бу сафар энди фақат отаси эмас, балки онаси ва бу-виси ҳам ичкиликни оғзига олмаслигини ялиниб илтимос қилишди. Лекин у ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмасликка, ўз билганидан қайтмасликка ўрганган кайсар эди. Шунинг учун ота-онасининг гапини яна ерда қолдирди.

Орадан бир йил ўтгач, яна қон оқиши бошланади, илгаригига қараганда қон кўп оқарди. Уни бу сафар бизнинг клиникамизга олиб келишди.

Унга икки литрдан кўпроқ қон қуйишимизга қарамасдан, унда оғир қоллапс рўй берди, яъни юрак фаолияти бирдан жуда сусайиб кетди, томир уриши ва қон босимини аниқлаб бўлмайдиган бўлиб қолди. Гемоглобин 27 процентгача тушиб кетди. Биз бир йўла иккала венасига қон қуя бошладик. Пульс ва босим аста-секин асли ҳолига кела бошлади. Лекин қон қусиш ва ичакдан қон оқиши яна саккиз кунгача давом этди. Ҳатто қон оқиши тўхтаганидан кейин ҳам бари бир жуда тинка-мадори қуриган, юришга ҳоли келмас эди. Унда асцит пайдо бўлди, яъни қоринга суюқлик йиғилди, бу жигар фаолиятининг оғир этишмаслигидаги асосий аломат эди.

Сергейни бу оғир аҳволдан олиб чиқиш учун биз беш ҳафта давомида барча чора-тадбирларни кўрдик. У аста-секин тузала бошлади. Фақат уч ойдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин у сал қувватга кириб қолди, энди уни касалхонадан чиқарса бўларди. Аммо ота-онаси уни олиб кетишга кўркишарди. Ҳар дақиқада қон оқиши такрорланиши мумкинлигини ота-онаси яхши билишарди, яна шундай ҳодиса рўй бергудек бўлса, энди уни ҳечам қутқариб бўлмасди. Уларнинг илтимосига қулоқ солмасдан иложимиз бўлмади: маълумки, жигар циррози бор беморларнинг саксон проценти касалхонадан чиққанидан кейин бир йил ичида бир марта қон оқибданиданок ўлади.

Сергейнинг ота-онаси бу хилдаги беморларда ўтказган операцияларимиздан хабардор эдилар, шунинг учун ҳам улар операция қилишимизни жуда-жуда илтимос қилишди.

Олдимизда оғир вазифа турарди. Бу ёш ичкиликбознинг жигары жуда каттиқ зарарланган эди. Операциядан кейин унинг ишини уддалаб кетиши кийин бўлади, операция эса ўз-ўзича унинг учун ниҳоятда хавфли эди. Умуман айтганда, бизнинг ишимизда бунақа ходиса кўп учраб туради; йўқ деб ҳам бўлмайди, операциянинг яхши чиқишидан унча умид ҳам қилиб бўлмайди. Мен буни унинг ота-онасига очиқ айтдим. Отаси бошини қуйи эгиб олди, юзини четга бурди, кўриниб турибди, боланинг тақдирини онаси ҳал қиладиган. Онаси бўлса, ўйлаб-нетиб ўтирмай, илтижо қила бошлади: «Федор Григорьевич, сизга ишонамиз, ҳа, сизга ишонамиз». Унинг гапларига тушунмай, ҳайрон бўлиб турганимни кўрди-да, сўзида давом этди: «Операция қилинг, худо хайриңгизни берсин, йўқ деманг, бирдан-бир умидимиз сиздан». Кейин хўнграб йиғлаб юборди.

Нима ҳам қилардим! Рози бўлдим.

Бу касалликда жигар бужмайиб қолади ва нормал шаронгларда жигардан ўтадиган ва тозаланадиган қон меъдада ва ичакда тўхталиб қолади ҳамда ниҳоятда секинлик ва зўр қийинчилик билан жигар филтритдан ўтади. Натижада қорин бўшлиғи томирларида қон босими беш-олти марта ортади. Томирлар эса бундай босимга мўлжалланмаган, шу сабабли, салгина жароҳатланса, баъзан эса жароҳатланмасдан ҳам қон оқа бошлайди... Такрор қон оқишининг олдини олиш учун қорин бўшлиғи томирларидаги қон босимини пасайтириш керак (чунки қон бу барча томирлардан битта катта венага йиғилади, у дарвоза вена деб аталади — жигарга кириш учун гўё дарвоза ҳисобланади). Лекин буни қандай йўл билан қилиш керак? Бунинг бирдан-бир иложи дарвоза вена билан қорин бўшлиғидаги қуйи қавак вена ўртасига соустья (қўшимча оғиз) қўйишдир.

Диаметри бир яримдан, то икки ярим сантиметргача келадиган девори юпқа ана шу иккита томирни бўшатиш хирургнинг нерв системаси учун жуда катта синовдир. Шу иккита венага келиб қўшиладиган барча майда томирлар девори юпқалашган ва таранглашган. Уларга сал тегилгудек бўлса, йиртилади ва у ердан қон оқа бошлайди, уни тўхтатиш эса ҳар сафар жуда қийин. Ҳатто бу томирларга яқинлашишнинг ўзиёқ ниҳоятда қалтис

иш. Қорин бўшлиғида жойлашган томирларга қўл уриш учун кўкрак кафасини очишимиз, жигарни юқорига кўтариб, томирларга орқадан ва ёнбошдан қўл уришимизни айтишимизнинг ўзи киёя қилса керак.

Томирга чок қўйишнинг ўзи жуда оғир вазифа. Вена лар томири пиёз пўстидек юпка, гоҳо эҳтиётсизлик билан битта укол қилгандаёқ йиртилади, бу ерда бўлса, ўн-ўн бешта чок қўйиш ва томирларни бир-бирига яқинлаштириш учун тортиш, лекин асло қаттиқ тортиб юбормаслик керак. Бу ерда хирургни ҳар лаҳзада хавф-хатар кутади. Шундай ҳам бўлиши мумкинки, тўғри қилинган операциядан кейин бемор ўлиб қолади. Нима учун ўлади у? Чунки бундай одамларда узок вақтлар давомида алко-голдан заҳарланиб бориш натижасида буйрак етишмовчилиги юзага келган бўлади. Мана, хирург жуда кўп куч-қувват сарф қилди, бутун билимини ишга солди, бутун операцион бригадани ҳолдан тойдирди, лекин бемор ўлиб қолди. Гарчи у сенинг айбинг билан ўлмаган бўлса-да, бари бир хирург беморнинг ота-онаси, қариндошлари юзига қандай қарайди?

Китобхон муаллиф операциянинг қийинлигини жуда ошириб юборди, деб ўйламаслиги учун айтиб қўяй, бизнинг мамлакатимизда жуда кўп ажойиб хирурглар ва истеъдодли олимлар бор, уларнинг ҳам худди биз каби беморга «йўқ» дейишга тили бормайди. Бироқ бир неча йиллар давомида бизнинг клиникамиз шундай операциялар қилинадиган бирдан-бир клиника бўлиб турди.

Сережада операция эсон-омон ўтди. Икки ойдан кейин касалхонадан ахволи яхши бўлиб чиқди. Орадан уч йил ўтгач ўзини кўрсатгани олдимга келди. Шу йиллар мобайнида ичидан бир марта ҳам қон оқмабди. Ичишни ташлабди. Институтни тугатибди. Уйланибди. Бола-чакалик бўлибди.

Алкоголь туфайли пайдо бўладиган жигар циррози муаммоси жаҳон медицина жамоатчилигини ҳануз ташвишлантириб келяпти. 1975 йилда Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти алкоголизмнинг кўпайиб бориши хавфи хусусида ҳисобот эълон қилди. Бу ҳисоботда жигар циррозига катта аҳамият берилди. Йигирма бешта мамлакат бўйича маълумотлар келтирилади, булардан маълум бўлишича, ичкилик ичиш жон бошига жуда юқори бўлган мамлакатларда (Францияда — 24,66 литр) жигар циррозидан ўлиш кўрсаткичи ичкилик жуда кам ичиладиган мамлакатдагига қараганда (Финляндия — 4,16 литр) ўн марта кўп.

Бунда кучли ичкилик ичиладимн, кучсиз ичиладими, ҳеч қандай аҳамияти йўқ.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг алкоголь туфайли жигар циррози пайдо бўлишига бунчалик катта аҳамият бераётган тасодиқий ҳол эмас. Бундай ҳар бир бемор давлатга шу қадар қимматга тушадики, умуман олганда бу бюджетга жуда катта зарар етказди. Масалан, ўша ташкилотнинг маълумотига кўра, касалхонага ётқизилган беморларнинг 10-15 проценти ичкилик туфайли пайдо бўлган касалликлардан даволанади. Соғлиқни сақлаш эҳтиёжи учун ажратилган умумий маблағнинг 40 процентдан кўпи шу беморларни даволашга сарф бўлади. Кўрдингизми, шу қадар кўп пул сарфланадиган, халқ фаровонлигини оз бўлса-да, ўйлайдиган одам бу ҳақда бош қотирса ёмон бўлмас эди!

Аслини олганда, одам организмда алкогольнинг ҳалокатли таъсири қор қилмайдиган бирорта ҳам орган йўқ. Масалан, ичкилик ичадиган одамлар зотилжам (пневмония) билан ичмайдиганларга қараганда 3-4 марта кўп касал бўлади. Ўпка сили хусусида ҳам худди шундай, хусусан, кўп ичадиган ёши каттароқ одамларда бу касаллик анча кўп учрайди.

Ичкиликнинг меъда-ичак йўлига қанчалик ёмон таъсир қилишини ҳамма билади. Ароқни кўп ичадиган одамларда меъда раки ичкилик ичмайдиганларга ва қувватсиз ичкилик ичадиган одамларга қараганда анча кўп учрайди. Америкада анча қувватсиз спиртли ичимликлар ичиш учун катта кампания ўтказилди. Америкаликлар вискини содални жуда кўп сувга аралаштириб ичадиган бўлдилар. Натижада уларда меъда раки билан оғирган беморлар сони жуда камайиб кетди.

Ҳозирги пайтда ичкиликнинг гипертония касаллиги пайдо бўлишига олиб бориши исботланган. Бу касалликнинг кўп тарқалганлиги, оғир кечиши ва ёмон оқибатларга олиб бориши ҳисобга олинмайдиган бўлса, ичкилик бу ҳодисада ҳам ниҳоятда зарарли ва хавфли агент ҳисобланади.

Ичкиликнинг юракка ёмон таъсир қилишини ҳам ҳамма билади. Қувватсиз спиртли ичимликлар ичадиган, лекин ичганда ҳам жуда кўп ичадиган одамларда «ҳўкиз юрак» пайдо бўлади.

Юрак, меъда, жигар, томирлар — барчаси алкогольдан бир хилда, баб-баробар зарарланади. Лекин, боя айтиб ўтганимиздек, ичкилик оқибат натижада миёга жуда ёмон таъсир қилади.

Бир швед олими шундай ёзади: бош мия структураси нинг ўзгариши факат ўта ичкиликбозлардагина пайдо бўлавермайди. Бундай ўзгаришлар муттасил равишда ичиб юргандан кейин бир неча йиллар ўтгач пайдо бўлиши мумкин. Стокгольмдаги Каролина касалхонасида алкоғолдан даволанаётган 20 та беморни кузатганда уларнинг барчасида мия ҳажмининг кичрайгани, ёки бошқача айтганда, «миянинг бужмайиб қолгани» маълум бўлди. Улар орасидаги энг ёш бемор тўрт йил давомида, қолганлар ўрта ҳисобда 12 йил мобайнида кўп ичкилик ичган.

Уларнинг ҳаммасида рўйирост мия атрофияси аломатлари топилди.

Бош мия пўстлоғи ўзгаришларга учраган, маълумки бош мияда фикрлаш фаолияти содир бўлади, хотира функцияси амалга оширилади ва хоказо. Бироқ турли пациентларда бу ўзгаришлар бош мия пўстлоғининг ҳар хил жойларида ҳам учраган. Йигирмата беморнинг ҳаммасида психологик тест ўтказилди. Улардан бештасида фикрлаш фаолиятининг очикдан-очик пасайгани аниқланди. 19 та пациентда ўзгаришлар пешона бўлимида, 17 тасида эса энса бўлимида пайдо бўлди («Дагенс нюхетер», Стокгольм).

Табииyki, ўз-ўзидан қуйидаги савол туғилади: ичкиликини ташлаган одамнинг мия фаолияти яхшиланишига умид қилса бўладими?

Бу саволга, баъзи мутахассислар айтганидек, ижобий жавоб бериш керак.

Мия ва бѳрча нерв системаси ичкиликни мунтазам ичиб юрганда жуда каттик дард тортади, одамнинг психик ҳаётидаги ўзгаришлар барвакт пайдо бўлади ва тез зўраяди.

Дастлаб диққат сусаяди. Ичадиган одам фикрини зўрға тўплайди ва вазифани бажарар экан, кўп хато қилади.

Кейин хотиранинг сусайгани билинади. Бизнинг клиникамизда бир илмий ходим ётган эди, у жуда кўп ичарди. Илми яхши бўлишига қарамай, ҳеч нарсани эслаб қолмасди, у ҳали қирқ-эллик ёшларда, яъни ақлий фаолияти энг ривож топган даврда эди. Унга қандай вазифани буюришмасин, дафтарчасини олиб, ҳаммасини ёзиб оларди. Мабодо, ёзиб олмаса, айтилган гапларни эсидан чиқариб қўярди.

Ичадиган одамнинг ақлий донраси торайиб қолади кўп нарсаларга кизикмай қўяди. Пияниста ҳатто жудажуда хоҳласа ҳам винодан ўзини тия олмайди ва ҳазил

килиб бўлса ҳам, шишани доимо эслатиб туради: чунки унинг бутун фикри-ёди ичкиликда бўлади. Ичадиган одамнинг гаплари тутуриксиз бўлади, энг муҳим нарсани илиб ололмайди. У ҳадеб бир хил гаплар гапиради, ҳар хил имо-ишоралар қилади, уларни ҳамиша ҳам ўрнида ишлатавермайди. Унинг бутун тафаккури юзаки бўлади, таҳсил қилиш қобилияти йўқолади.

Ичкиликбоз ўзига танқидий кўз билан қараш деган нарсадан деярли маҳрум бўлади. У шароитни тўғри тушуна олмайди, ўз хулқига ва аҳволига тўғри баҳо бера олмайди. Ўз-ўзини танқид қила олмаслик эйфория билан изоҳланади, алкоголик кўпинча, ҳатто хушёрлигида ҳам эйфория ҳолатида бўлади.

Ичкиликбознинг иродаси сусайиб кетади. Ичкиликбоз ёмон одамлар таъсирига тез берилади, йўл қўйиб бўлмайдиган ишлар қилади, ҳолбуки, кайфи йўғида бундай ишлар қилишга уялган бўлур эди. У ёлгончиликка, фирибгарликка мойил бўлади. Ичкиликбозликнинг жуда ўтиб кетган босқичларида хавfli нарсаларни ўйлаб топади, бу эса психиканинг бузилиш чегарасигача бориб етган бўлади.

Ичкиликбоз камдан-кам ҳолларда ўйлаган ишини охирига етказилади. У бирор нарсага ишқибоз бўлиши, бирор ишга киришиши мумкин, лекин дастлабки қийинчиликдаёқ орқага қайтади. Унда бу қийинчиликни енгиш учун на куч-қувват, на истак бўлади.

Ўтиб кетган ҳолларда ичкиликбознинг феъл-атвори ўзгаради. У сал нарсадан тутаниб кетадиган, дарғазаб, кайсар ва бешафқат бўлади, баъзан эса, ҳатто қутуришгача бориб етади. Инсон шахси ана шу ҳилда инқирозга учрай боради.

Агар одам шундай аҳволга етганда ичкиликни ташласа ҳам, бари бир бутунлай соғайиб кетмайди.

Кўп ичкилик ичган одамларда ва ҳатто бу ярамас одатни ташлаган кишиларда кексаликка хос эсипастлик анча барвақт пайдо бўлади. Чамаси, алкогольнинг бош миёда кўп йиғилиши натижасида хужайралар анча тез роқ емирилади, шунинг учун ҳам аклий қобилият анча барвақт инқирозга учрайди.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг маълумотларига кўра, ичкиликни меъёрида ичмайдиган одамларда турли сабаблардан ўлиш сони бутун аҳоли ҳисобида олганда шундай кўрсаткичдан уч-тўрт марта ортиқ бўлади. Совет кишиларининг ўртача умри етмиш икки ёш, ичкилик ичадиганларники эса эллик беш ёш.

Кадах кўтариб «роҳат» қилишнинг нақадар қимматга тушибди шу юқорида айтилганлардан яққол кўришиб турибди.

Шундай қилиб, вино — инсон учун катта офат, қанийди энди шу офат фақат ўша ичадиган одамнинг ўзига тегса!.. Афсуски, ароқ шундай бир қасофатки, у силага даҳшатли офат, ичадиган одамнинг болаларига бахтсизлик келтиради, у ишлайдиган коллективга, у яшаб турган жамиятга, давлатга, ўзи мансуб бўлган халққа катта зарар етказди. Пиянисталик — одамзод бошига битган бало. Ер юзидаги барча буюк одамлар ҳалокатга олиб келадиган бу одатга қарши жуда қаттиқ, ёмон фикрларини айтганлар.

«Маст бўлиш ўз ихтиёри билан ақлдан озишдир».

Аристотель

«Ичкилик пиянистадан ўч олади.».

Леонардо да Винчи

«Барча ёмон одатлар ичида пиянисталик руҳ поклигига асло мос келмайди».

Вальтер Скотт

«Одамлар душманга оғзиларидан йўл берадилар, у эса мияларини ўғирлаб кетади».

Вильям Шекспир

«Спиртли ичимликлар одамни ҳайвонга айлантиради ва ваҳший қилиб қўяди».

Ф.М. Достоевский

Бу хилдаги фикрларни сон-саноксиз келтириш мумкин.

Француз врач Деммэ ўнта ичкиликбоз оиласининг зурриётини узок вақтгача текширди. Йигирма саккиз йил ичида бу оилаларда эллик еттита бола туғилди, улардан йигирма бештаси ёшига етмай ўлди, тирик қолган ўттиз иккитасидан бештасида эпилепсия бор, олтитаси миянинг оғир истискосидан азоб чекади, ўн иккита бола нажотсиз тентак бўлиб ўсди, фақат тўққизта бола соғлом ва нормал эди.

Ичкилик ичадиган ҳар қандай одам ҳам алкоголик бўлавермайди, лекин спиртли ичимликларни меъёрида ичиш ҳам одам зурриётига асар қилмай қолмайди

Бундай ота-онадан туғилган бола кўзгалувчан бўлади, ёмон ухлайди, кўпинча уйқусида чўчийди, ҳамма нарсадан кўрқади. Бундай болалар мактабгача ёшда инжиқ, ўзини тутта олмайдиган, баъзан бошвоқсиз, тошбағир бўлади, хотиранинг ёмонлигидан қийналади, дарсларни бошқаларга қараганда ёмон ўзлаштиради. Катта бўлганларида улар кўпинча жуда ёмон невропат бўлишади. Шунинг учун ҳам бундан юз йил аввалоқ кўп ичадиган одамлар психопатларни, меъёрида ичадиганлар эса невропатлар зурриётини дунёга келтирадилар, деган фикр айтилган эди, кейинчалик бу фикр тўла тасдиқланган.

Бундан ташқари, ичкилик ичадиган ота-онадан кўпинча ҳар хил майиб-мажруҳ болалар туғилади ва улар ота оналарининг гуноҳлари эвазига умрбод азоб чекадилар «Пиянисталик болаларнинг нимжон ва касалмандлигига сабаб бўлади»,— деб ёзган эди ўз даврида Гиппократ.

Алкоголдан ўткир заҳарланиш ҳам, сурункали заҳарланиш ҳам пушт плазмасига ниҳоят даражада ҳалокатли таъсир қилади. Алкоголь таъсирида пушт хужайрасининг ички элементлари чуқур ўзгаришларга учрайди, бу эса ирсий нуқсонларга ёки дегенерацияларга асос солади.

Албатта, спиртли ичимлик таъсирига қарши туриш ёки ичиш истагини енгиш объектив ирсий тарзда ўтиши мумкин, лекин у алкоголик бўлиб қолишнинг сабаби эмас. Такрорлайман, у фақат пушт хужайрасининг алкоголь билан зарарланишига боғлиқ.

Агар одам ўз отасининг ичкиликбозлиги туфайли эси паст ёки тутқалоқ бўлиб қолган бўлса, гарчи ўзи ичкиликни озгига мутлақо олмаса ҳам, эсипастлик ёки эпилепсия зурриётларига ўтади.

Буюк рус олимлари Д. И. Менделеев, С. П. Боткин, И. М. Сеченов, И. П. Павлов, В. М. Бехтеров алкогольнинг тирик организм таъсирини ўрганиш юзасидан текширишлар ўтказишди ва ичкиликнинг барча тирик жонзодга жуда ҳам ёмон зарар қилишига ишонч ҳосил қилишди. Бўғоз бўлган денгиз чўчкаларига бир қанча вақт давомида оз-оздан ичкилик бериб турилди. Улар туққан 88 болачадан 54 таси туғилгандан кейиноқ дарров ўлиб қолди. Итларнинг овқатига туғишидан олдин уч ҳафта мобайнида ароқ қўшиб турилди. Ит олтига кучук туғди, лекин улардан учтаси ўлик, қолганлари нимжон ва касалманд эди.

Жаҳондаги барча врачлар ичкилик ичадиган ота-оналар болаларининг жисмоний ва ақлий жиҳатдан тўла-тўқис бўлмай ривожланишини, нормал туғилганларнинг эса

ривожланишдан орқада қолишини, касалликларга кўп чалинишини, дардни оғир кўтаришини сездилар. Бундай болаларнинг кўпчилиги жуда ёшлигида ўлиб кетади.

Ана шу ҳолат Дарвин, Конт ва бошқа йирик олимларни: ичкилик ичиш инсониятга уруш, очлик ва ўлатнинг биргаликда келтирган зараридан ҳам кўпроқ зўр келтиради, деб қатъий айтишга мажбур қилди.

Олимлар алкогольнинг зурриётга таъсирини қуйидагича изоҳлайдилар:

1. Алкоголь таъсири икки хил йўналишда боради: биринчиси — эркакларда алкоголизм жинсий сферада чуқур ўзгаришлар рўй бериши, жумладан импотенция билан, сперма ишлаб чиқаришнинг камайиши ва ҳатто уруғдонларнинг атрофияга учраши билан кечади.

Нью-Йорклик бир гуруҳ олимлар ўзлари ўтказган текширишлар натижаларини матбуотда эълон қилдилар, бу ҳодисани қисман бўлса-да изоҳлаб беришни тақлиф этдилар. Масалан, алкоголь жигарга шундай таъсир қиладики, у эркаклар жинсий гормони — тестостерон ишланиб чиқишининг камайишига олиб боради.

Текширилувчилар дастлабки беш кунда (улар текшириш пайтида клиникада эдилар), ичкиликни мутлақо ичмадилар; уларда жигарнинг ва бошқа органларнинг бош функциясини аниқлашга қаратилган бир қатор диагностика тестлар ўтказилди, шу тестлардан бири жигарни биопсия қилишдан иборат бўлди. Бунда ичи қавак нинани корин бўшлиги орқали киритиб, у орқали жигардан озгина кесиб олинди. Тўқима намунасини ўрганиб, врачлар тестостеронни емирадиган специфик жигар ферментининг активлигини ўлчашга муваффақ бўлдилар.

Кейинги тўрт ҳафта давомида ҳар бир синалаётган одам ўз вазнига мос келадиган индивидуал парҳезда бўлди. Бу парҳезнинг таркибий қисмларидан бири сифатида мева шарбатига жуда оз миқдорда спирт қўшиб, вино қувватигача келтирилган ичкилик ичиб турди.

«Пиянисталик» ойлиги тугаганидан кейин орадан 18 соат ўтгач, текширувчилар кўшимча равишда жигарни биопсия қилиб кўрдилар. Шунда тестостеронни емирадиган фермент миқдорининг 2 дан 5 мартагача кўпайгани аниқланди. Айланиб юрадиган тестостерон миқдорининг камайгани кон анализ қилинганда маълум бўлди, бу текширилувчиларда гормоннинг ўрни тўлмаслигини кўрсатади. Алкоголизмда жигарнинг алкоголь билан зарарланиши турғун бўлиши мумкин, бироқ экспериментда қатнашганларда аниқланган эффект ичкилик ичишни ташлагандан сўнг асли ҳолига келадиган бўлди.

2 Алкоголнинг зурриётга таъсир қиладиган иккинчи йўли — унинг пушт ҳужайрасига тўғридан-тўғри таъсир қилишидир. Одам ичиб маст бўлганида унинг организми дағи барча ҳужайралар, жумладан пушт ҳужайралари бу заҳарга тўйинган бўлади, шулардан эркак ва аёл ҳужайралари кўшилганда бола бунёд бўлади. Агар пушт ҳужайра алкоголь билан заҳарланмаган бўлиб, айна вақтда тана ташувчидан ажралса, у зарарланган бўлади ва дегенерациянинг бошланишига сабаб бўлади. Худди ана шу даврда у бошқа, ҳатто заҳарланмаган пушт ҳужайра билан кўшилса, мабодо бундан ҳам баттари — алкоголь сингган ҳужайра билан кўшилса, ҳужайраларнинг дегенератив хусусияти йиғила бошлайди, бу эса, бўлажак организмда ёмон хусусиятларнинг пайдо бўлишига олиб боради.

Пушт ҳужайрасига зарар етказиши мумкин бўлган заҳарланиш (у дегенератив сифатларни бошлаб бериш учун асос бўлади) цитоплазмага ва тирнқ ҳужайралар ядросига емирувчан таъсир кўрсатадиган кўпгина заҳарлар таъсиридан пайдо бўлади, бироқ инсон ҳаётида бу хилдаги заҳарланиш аксари ҳолларда ичкилик ичиб, маст бўлганда юзага келади.

Олимлар 1900 йилда Швейцарияда бутун халқни рўй хатга олишда олинган материални статистик ишловдан ўтказдилар, шунда мамлакатда тўққиз мингта тентак борлиги аниқланди: маълум бўлншича, уларнинг деярли барчаси узум ҳосилини йиғиш ва масленицада (байрамда) она корнида бунёд бўлган, албатта бундай пайтда ичкилик жуда кўп ичилади. Ёз ойларининг бошида ҳамма деярли ҳушёр бўладиган, яъни жуда кам ичкилик ичиладиган вақтда бўйида бўлган оналардан кўпинча нормал бола тугилади.

Рус халқи, умуман айтганда, бошқа кўпгина халқлар асрлар бўйи тўйда бир анъанага амал қилиб келганлар келин-куёв тўй куни бир томчи ҳам ичкиликни оғзига олмаган.

Минг афсуски, кейинги пайтларда бизда ана шу анъана нутила бошляпти.

Болалари тентак бўлиб туғилаётган ота-оналарнинг кўз ёшларини, ғамларини кўриб, қаттиқ изтироб чекаман, маст-аласт келин-куёвларни кўрганимда ичим ачийди.

Бизнинг клиникамизга олти яшар бир касал болани ётқизишди. Уни ёшгина Надежда Шчеглова деган зиёли аёл олиб келди. У кўзида ёш билан биздан болани даволашимизни илтижо қилди. Бу унинг яккаю ягона ўғли экан. Туғруқ унда яхши бўлмаган, у асорат билан узоқ ётган, врачлар унга энди бошқа бола кўрмайсан, дейишган. Аёл болаларни жуда севади, уларсиз хаётни маъносиз деб ўйлайди. Лекин минг афсуски, биттагина ўғли бор, у ҳам бўлса, оғир касал. «Ердам беринг, ўтинаман,— ёлворди у.— Агар болам тузалмаса, бу кунимдан ўлганим яхши».

Шунда у ўзининг хаёти тарихини, қандай қилиб эрга текканини гапириб берди.

Надя Шчеглова ҳарбий хизматчи оиласида туғилди. Отаси кадр офицери урушнинг охиригача фронтда бўлди. Ярадор бўлди, контузия бўлди, лекин сафда қолди ва урушдан кейин ҳам подполковник даражасида ҳарбий қисмларда хизмат қилди. У турар жойини тез-тез ўзгартириб турарди, шу сабабли унинг рафиқаси гарчи олий педагогик билимга эга бўлса-да, ишламасди, у ўзининг бутун илмини, бор меҳрини болаларига, Надяга ва тўнғич ўғлига берди. Надя яхши оилавий шароитда ўсиб-ўлғайди, яхши ўсди. У ўн етти ёшида институтга ўқишга кирди. У ўқиб юрганда ўзи билан бирга ўқийдиган Виталий билан танишди ва уни севиб қолди. Виталий ундан ўн ёш катта эди, у институтга киришидан олдин армияда хизмат қилган, ишлаб чиқаришда бир неча йил ишлаган эди. У ҳам яхши ўқирди, бунинг устига ишларди ҳам. Институтни битиргандан кейин турмуш қуришга қарор қилишди.

Ишга жўнаб кетиш олдидан тўй қилишди. Виталий тўйда кўп ичди, у Надяни ҳам ичишга роса зўрлади.

Отаси билан онаси деярли ичишмади, улар ўзини тута олмаётган, оғзига келган гапларни қайтармаётган одобсиз куёвлари Виталийга маъюс қараб туришарди.

Эртаси куни эрталаб Виталий уйқудан кўзини очар-очмас бош оғрик қилишга ароқ сўради. Надя хавотирланиб эридан: «Нима бало, ичасанми?»—деди. «Ҳа,— деди Виталий,— ичиб тураман».

Кейин улар жанубга жўнаб кетишди. Уларнинг пули етарли эди. Надя Виталийнинг кечкурунлари сайрдан сўнг албатта, кафега кириб, бир шиша вино ичишини сездди. Надяга унинг бу қилиғи ёкмади, лекин унинг бо-

сиклик ва ширин сўз билан киноя қилишга эри парво ҳам қилмади.

Кузда улар Уралга жўнаб кетишди, у ерда ишга киришди.

Виталий уйга кўпинча ичиб кайф билан келарди.

Кунлардан бирида Надя эри билан жиддий гаплашмоқчи бўлди. У ичмаса иши битмаслигини, хоҳлаган пайтида ичишни ташлай олишини ва оғзига ичкиликни олмаслиги мумкинлигини айтиб, уни тинчлантирди. Надя бу гапларни эшитиб, кўнгли анча хотиржам бўлди, лекин кейинчалик пиянисталик — Виталийнинг сурункали нуксони эканига тушунди.

Надя онасига хат ёзиб, «нима қилай, сизларнинг олдингизга бориб, бир-икки ой эримсиз турсаммикан», деб ундан маслаҳат сўради.

Унинг декретга чиқадиган пайти бўлиб қолган эди.

Виталий Надянинг кетаётганига унча қуйинмади ҳам Хайрлашаётиб: Сўз бераман, сенсиз ҳечам ичмайман, деди.

Лекин шу кўниёқ яна ичди.

Одамнинг ўз сўзига бундай субутсиз бўлиши ёмон аломат. Бу бир томондан одамнинг иродасизлигини, унга ишониб бўлмасликни кўрсатади, иккинчидан, бу ярамас одатга шу қадар ўрганиб қолган эдики, энди ичмаса тура олмас, у ичкиликнинг қули бўлиб қолган эди. Орадан кўп ўтмай, Надя Виталий билан яшаб бўлмаслигини тушунди ва ота-онасининг олдида қолди. У туғишда анча қийналди.

Бола кўкиш бўлиб тугилди, анчагача она кўкрагини оғзига олмади, яхши эммади, доимо биғиллагани-биғиллаган эди. Надя ўзига келиб караса, боласи қанақадир кўкимтир ва кўз қарашлари ғалати эди. У касалхонадан чиқаётганда боласида туғма юрак пороги ва бош мия истисқоси борлигини айтишди. Шу пайтдан бошлаб унинг бутун фикри-ёди, бутун ҳаёти битта нарсада: болани қандай қилиб даволашда бўлди.

У сал қувватга кирганидан кейин болани битта докторга олиб борди, кейин бошқасига кўрсатди, область марказига, кейин Москвага олиб борди. Ҳамма ерда унга шу диагнозни айтишар, лекин ёрдам бериша олмас эди.

Бола жисмоний жиҳатдан ва, ҳусусан, психик ривожланишдан анча орқада қолиб ўсди. У икки ёшга кирганида Надяга болада рўйи-рост дебиллик ва айни вақтда юрак пороги борлигини айтишди. Надя психик жиҳатдан яхши ривожланмаслик юрак порогининг оқибати бўлса

керак, деб ўйлаб, унинг юрагини операция қилишларини илтимос қилди. Лекин ўша вақтда бундай операцияни камдан-кам врачлар қилишарди.

Надя тиниб-тинчимайди, ҳамма ёкка хат ёзди, ўзи борди, ялиниб-ёлворди, болани операция қилишларини ёлвориб сўради.

Виталий бу вақтда пияниста бўлиб қолган эди. Уни бир неча марта ишдан бўшатишди. У бир ишдан бўшаб, бошқасига кирар, у ерда ҳам ичиб илгаригидек хунари кўрсатар эди. Надя билан иши ҳам йўқ. Боланинг дарди оғирлигини билганидан кейин у дастлаб ташвишга тушиб қолди, ҳатто врачлар билан гаплашиш учун Надя билан қаерларгадир борди. Аммо орадан бир оз вақт ўтгач, ҳафсаласи пир бўлиб, яна илгаригидан ҳам кўп ичадиган бўлди. Энди у одамларга: «Алаимдан ичаман», дерди.

Шу алпозда олти йил ғам-ташвиш билан ўтди. Онаизор ҳали ҳам боласининг тузалишидан умидвор бўлиб яшар, бошқа бола кўрмаслигини билиб эзиларди. Йўқ, унинг турмуши бўлмади, энди бўлмайди ҳам. Болага қарайман деб ўзини, ҳатто мутахассислигини унутди.

Шу аҳволда у бизга мурожаат қилди.

Текшириб кўрганимиздан кейин болада икки томонлама мураккаб порок борлиги, қоринчалараро ва юрак бўлмачалариаро тўсиқнинг битмай қолгани аниқланди. Ҳали яхши ишланиб чиқилмаган катта операция қилиш керак эди, бундай операция пайтида кўп болалар ўлиб қоларди.

Бироқ муҳими — болада рўйирост тугма идиотизм (тентаклик) бор эди. Бу нуқсонни ҳеч қандай операция йўқота олмасди.

Буларнинг барчасини биз Надяга иложи борица ётиги билан, лекин айти вақтда етарлича катъий тушунтирдик. Унга болани яхшиси шу хилдаги нуқсонни бор болалар уйига беришни, Виталийдан ажралишини, яхшилаб даволаниб, бошқа турмуш қуришини айтдик — балки бахти очилиб, яна бола кўрар.

У миқ этмай ўтирарди. Унинг дилида оналик меҳри тугён урар, лекин ҳеч қандай умид йўқлигини яхши биларди, унинг болани топширишга қўли бормаслиги, ўзининг ҳам даволанмаслиги кўриниб турарди. Лекин биз унга тушунтиришда давом этдик.

— Айтинг-чи, тўсатдан сўради у, — эримнинг пиянисталиги болага таъсир қилиши мумкинми?

— Ҳа, шубҳасиз, — дедим мен. Бошқа нарсанинг ҳам

таъсири бўлган: никоҳ кун, фақат унинг эмас, балки сизнинг ҳам кайфингиз бўлган.

У индамай бош силкиди.

— Ҳа, ҳа. Ўзимам шунақа бўлса керак, деб ўйловдим. Мен аллақачоноқ менинг айбимдан шунақа бўлди, деб ўйлаганман... мени айбим кўпроқ. Мен ичмоқчи эмасдим, лекин Виталий... зўрлаб қўймади-да. Ўтган ишга салавот. Пешонам шўр экан. Бола бечора уволимизга қолди.

Мен унинг дардини сал енгиллаштирмоқчи бўлдим.

— Тўғри, боланинг шу ахволга тушишида сизнинг ичганингиз ҳам роль ўйнаган бўлиши мумкин, аммо муҳими, бунга эрингизнинг ичкиликка муккасидан кетиб муттасил ичиши сабаб бўлган. Шунинг учун мабодо, яна турмуш кургудек бўлсангиз, олдингики хатойингизни қайтарманг. Ичкиликбозга эрга тегманг.

— Қаердан билиб бўлади? Ахир улар доимо одамни алдайди-да!

Биз у билан хайрлашдик. Шу-шу Надяни қайта кўрмадим, у ҳам менга хат ёзмади. Лекин бу аёлнинг бошига тушган мусибат ҳечам эсимдан чиқмайди. Ҳозир орадан кўп йиллар ўтган бўлса ҳам, умидсизликдан сўлғин бўлиб қолган чехрәи, ғам-аламга тўлган маъжус кўзлари кўз олдимдан кетмайди.

Никоҳ кун ичилган бир қадах винонинг фожиали оқибати мана шундай. Хомиладор ва эмизикли онанинг ичкилик ичиши ҳам болага шундай ёмон таъсир қилиши мумкин. Эмизикли онанинг фақат бола эмизган кун эмас, ҳатто бир кун олдин («сут келишини кўпайтириш мақсадида?») вино ичгани туфайли чакалоқларнинг заҳарланиб қолгани, ҳатто талвасали тутқаноқлар тутишигача борган ҳодисалар маълум.

Шундай қилиб, ичкиликбозларнинг болаларни туғилишдан олдин ва дунёга келган заҳоти ўзида ичкилик таъсирини сезади, баъзан бу таъсир шу даражада бўладики, улар бир умрга бахтсиз, майиб-мажруҳ бўлиб қоладилар. Агар бундай болалар чакалоқликларида ўлиб кетишмаса ва бутунлай тентак бўлиб қолишмаса ҳам, уларга бари бир бахтли болалик насиб этмайди. Ичкиликбозлар оиласидаги болаларнинг пешонаси шўрлигини айтиб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Бу ҳақда бадний адабиётларда жуда яхши ёзилган. Бирок, бадний адабиётлар пияниста оиласида рўй берадиган фожиали воқеаларни қанчалик қайғули тасвирламасин, бари бир пияниста ота қўлида ўсадиган шўр пешона боланинг

нурсиз, бахтсиз ҳаётинитўла-тўкис тасвирлаб беришга қодир эмас. Ота-она ичадиган оиладаги болаларнинг ҳа ёти етим болаларникидан ҳам ёмон бўлади

Ҳатто ота «меъёри»да ичадиган оилада ўсадиган болалар жуда ёшлигидан ана шу машъум одатнинг азоби-ни тартадилар

Гап фақат оилага моддий зарар етишида эмас, асли ни олганда, бола туғилгандан кейин ота ичиб турса, оила моддий жиҳатдан албатта, анча қийналиб қолади. Ичадиган ота ўз фарзандига ўйинчоқ ёки бадий адабиёт сотиб олиб бергандан кўра ярим литр ароқ олишни афзал кўради. Бироқ, энг муҳими, отанинг меҳрпа, гамхўрлигига, химоясига муҳтож бўлган болалар унинг қулиб эркалаши, маст бўлиб олиб, тентакнамо қулишини ёки мактанишини, ё бўлмаса, маъносиз маст кўзларини ва валдирашини, баъзан эса оилада тўс-тўполон қилишини, жанжаллашишини кўрадилар. Дам олиш кунлари болалари билан кино ёки музейларга бориш ўрнига ота ресторанга кетади, ё бўлмаса, ўртоқларини уйига олиб келади, улар бир неча соат давомида билимга интиладиган, ҳамма нарсага қизиқадиган бола миясига ҳар қанақа бўлмағур вайсаки гапларни, беҳаё аскйяларни қуядилар; ҳатто, бундан баттари билан улар бошини бир неча соат қотирадилар. Болалар ўқиши, дарс тайёрлаши керак, бунинг ўрнига маст отанинг гўлдираб, одам тушунмайдиган «насихатлар»ни ёки маст жўраларнинг ашуласини эшитадилар, ҳатто уриш-жанжалларни ва тўс-тўполонни кўрадилар Шуниси ёмонки, ана шу пияниста оғайнилар болалар дарс тайёрлайдиган ва ухлайдиган хонада кайф-сафо қиладилар Бунақа жойда дарс тайёрлаб бўладими? Ана шундай шаронтда болалар қандай қилиб тўйиб, мириқиб ухласин? Бир гуруҳ ўқитувчилар ота-оналар пиянисталигининг болалар ўзлаштиришига қандай таъсир қилишини ўрганиб, 36 процент ҳодисада ўқувчиларнинг дарсларни ўзлаштира олмаслигига ота-оналар ичкилик-бозлиги, 50 процент ҳодисада уйда ичиб туриш (катталарнинг фикрича, иштаҳа очиш учун) ва меҳмондорчиликлар сабаб бўлишини аниқладилар.

Болалар катталарга, хусусан, ота-оналарига тақлид қилишни яхши кўришади. Болалар авзало ўз оталарига ёки оналарига ўхшашни орзу қиладилар. Лекин улар нимани кўради, деи! Болалар, чиройли, олижаноб одам ўрнига (улар ўз оталарини худди шундай тасаввур қиладилар) кўпинча кўз ўнгиларида худбин, товламачи, қўпол ва ниҳоят пасткаш, тубан кетган одам туради.

Модомики, болалар яхши нарсаларни кўрмас эканлар, ёмон нарсаларга тақлид қила бошлайдилар. Мана шундай қилиб, оилада отага ўхшаш пияниста бола ўсиб камол топади. 64 та боланинг нерв-психик ривожланиши клиник ўрганилди. Бу болалар пияниста ота-оналардан дунёга келган. Ана шу барча болаларнинг ҳатто жисмоний ривожланиши яхши бўлгани ҳолда аклий занфлиги аниқланди. Отанинг «ичкиликбозлик стажы» қанчалик кўп бўлса, бундай отадан туғилган боланинг акли шунчалик занф бўлиши маълум бўлади.

В.М. Бехтерев кашшоклик ва жиноят, нерв ва психик касалликлар, зурриёт ҳалокати — мана шулар алкоголизм мевасидир,— деган эди.

Пиянистанинг хотини шўрпешона, аҳволи ночор бўлади, унга ҳар қандай одамнинг ҳам раҳми келади. Бола туғилади, у бечора жигаргўшасини авайлаб парварош қилиб ўстириш учун эрининг қўполлигига, ҳақоратларига, баъзан эса ноҳақдан-ноҳақ азоб беришларига чидайди. У болаларнинг ўқишига қарайди, уларнинг озода, сихат-саломат бўлиши, яхши тарбия олиши учун куйиб-пишади, жон куйдиради. У болаларини ва пияниста эрини боқиши керак. У эрининг туркини кўришга токати йўқ, аммо болалари дилида отасига озрок бўлса-да меҳр бўлсин ва уни ҳурмат қилишсин, деб эрини яхшилаб гапиришга мажбур бўлади.

Кўпинча жувонлар турмушлари яхши бўлмаганидан дилларида алам билан: «Ҳар куни ароқ ичиб, маст-аласт, башараси хунук бўлиб келса, оғзидан сассиқ ҳид келиб турса, оғзига келганини валдираса, бир оғиз ширин гап гапирмаса, қанақа қилиб уни севиш, ҳурмат қилиш керак»,— дейдилар.

Қиз бола турмушга чиққунига қадар шўх, хушчақчақ ўртоқлари ва дугоналари даврасида бўлади, кўп ўқийди, театрға ва киноға боради. У чиройли, келишган, баҳодир, олижаноб йигитға умр йўлдоши бўлишни орзу қилади, у билан ота-онасиникига, дўстлариникига, театрға, киноға биргалашиб боришни, эрининг ақлли, одобли бўлишини, ҳаммага ёқишини орзу қилади.

Мана у турмушға чиқади, пияниста эри билан бирор жойға бориш у ёқда турсин, умидининг рўёбға чиқмаганини, эрининг бунақа эканидан афсус қилаётганини айтишға уялади.

Ҳаётда орттирилган тажрибалар, беморлар билан ўтказилган суҳбатлар шунга ишонч ҳосил қиладики, агар эр-хотин бир-бирини жон-дилидан севса ҳам, лекин икка-

ласи, хусусан, эр оила бахти ва фарзандлар келажаги ҳақида ўйламаса, бундай муҳаббат онланинг мустаҳкам бўлиши учун етарли бўлмайди.

Севги ва никоҳ эр-хотин, хусусан, биринчи галда эр ақлли-хушли, одоб-ахлокли, ғамхўр ва меҳр-окибатли бўлса, оила аъзоларининг ҳаммасига бахт, қувонч келтиради; агар улар турмуш қурган қунараиданоқ фақат ўзларини ўйламай, бир-бирларига чин дил ларидан меҳрибон бўлсалар, ўзларини бир-бирларидан баланд қўймасалар, энг яқин одамларининг бахти учун қўлларидан келганини аямасалар, улар тинч-тотув, бахтли яшайдилар.

Эр-хотиннинг бир-биридан кўнгли совishi, фақат ўзини ўйлаши, худбинлиги кўпинча ҳатто буюк ва чин муҳаббат асосида бунёд бўлган оиланинг бузилишига олиб келади. Бунда энди эр-хотиннинг бир-бирига бўлган ширин муомаласидан асар ҳам қолмайди. Бунинг устига пиянисталик натижасида касалликлар пайдо бўлади, нерв системаси ишдан чиқади.

3

Қунардан бирида мактаб директорининг илтимоси билан ўрта мактабни битирадиган ўқувчилар олдида бордим. Мен уларга юрак касалликлари ва юракда ўтказиладиган операциялар ҳақида, хирург-врачнинг меҳнати тўғрисида доклад ўқидим, ўқувчиларнинг саволларига жавоб бердим. Сухбат тугагандан кейин кўзлари маъюс озғингина бир қиз олдимга келди-да, уялинкираб: ойналарни кўриб қўя олмайсизми, деди.

— Ойингизга нима бўлган?

— Уларни юраклари оғрийди.

— Юраклари нега оғрийди?— деб сўрадим, ичимда эса, онасида юрак пороги бўлса керак, деб ўйлаб турардим, агар шундай бўлса, операция қилиш керак, балки бошқа терапевтик касаллиги бордир. Назаримда, мен сал нотўғри савол бердим шекилли, қиз хўнграб йиғлаб юборди.

— Биласизми, у дадам туфайли оғриси керак, деб ўйлайман. У ҳар кун ичиб келиб, ойимни хафа қилади. Тўғриси айтсам, бу қиз менга аниқ диагноз қўйиб берди.

— Майли,— дедим,— ойинг менинг олдимга клиникага борсин, агар бирор жойда даволанган бўлса, анализ-

лари билан касаллиги ҳақидаги қоғозларини ҳам ола келсин.

Унга қаерга ва қачон боришини айтдим.

Белгиланган вақтда ёшгина бир жувон ҳузуримга кириб келди. У 35-36 ёшларда эди. У юрагининг оғришидан, оғриқнинг қўлга ва куракка берилишидан шикоят қилди — бу қўқрак сиқиши (стенокардия) га хос шикоят эди. Аммо бундан ташқари, у бундан ярим йил олдин юраги қаттиқ оғриб қолганини, ўшанда ҳушидан кетганини, кейин оёқ-қўллари ишламай, яхши гапиролмай қолганини айтди. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси тез ўтиб кетган, лекин у касалхонада икки ярим ойдан кўпроқ ётган. Бу мен ўйлаганимдан анча жиддий эди. Бу ерда гап тромбоземболия ёки миёга қон қуйилиши ҳақида бўлиши мумкин. Бу хилдаги ҳуруж ё юрак томирлари касаллиги натижасида пайдо бўлиши ёки мустақил касаллик бўлиши мумкин.

Мен бу жувондан белигача ечинишни илтимос қилдим. Унинг бутун бадани пушти ва оқ доғлар билан қопланган эди. Бу нерв системасининг қаттиқ бузилгани аломати эди. Қатор рефлекслари текшириб кўрдим — бундай рефлекслар йўқ эди. Ҳа, буларнинг ҳаммаси нерв системасининг истерия типидagi қаттиқ ҳолдан тойгандан далолат берарди.

Мен юрак тонларини эшитиб кўрдим. Юрак тонлари тиник, аниқ эди, тахикардия ҳам, юрак ўйноғи ҳам йўқ эди. Юракдаги оғриқларни органик омиллар эмас, балки невроген омиллар пайдо қилгани маълум бўлди. Шунинг учун ҳам фалажлик сабаблари бошқача туюлган. Маълумки, истерия пайдо қилган касалликлар жуда оғир органик касалликларга ўхшаши мумкин. Анализлари, аёлни фалажликдан даволаган врачлар ҳулосаларини ўқиб кўриб, уларни беморнинг ҳозирги аҳволига солиштириб кўргач, юрак касаллиги ва фалажлик — унинг бутун аҳволи-руҳияти нерв системасининг оғир бузилишларига боғлиқ эканига ишонч ҳосил қилдим.

Мен аёлдан ҳаётининг икир-чикирларигача сўрай бошладим, унинг фақат бор ҳақиқатни гапириб беришни, шундагина унга тўғри даво буюриш мумкинлигини айтдим.

— Ишхонада ишим жуда яхши, — гап бошлади у. — Инженер бўлиб ишлайман, бўлим бошлиғиман. Ишхонадагилар билан муносабатим жуда яхши, бошликлар менга ишонишади, яхши ишлаганым учун мени тақдирлаб туришади, ишга баланд руҳ билан, хурсанд бўлиб, жон-жон деб бораман.

Буларни билиш жуда зарур эди, чунки ишхонадаги одамлар билан муносабат кўпинча одамнинг бутун нерв системасига таъсир қилади. Кўп одамлардан унинг бошлиги шунақа кўрс одамки, ишга, юрагини ҳовучлаб, оёғи тортмай зўрға боради, деган гапларни эшитганман. Бу аёлнинг эса, иши яхши, ҳаммаси жойида.

— Оилавий ҳаётингиз қандай?— сўрашда давом этдим.

— Эрим, ҳалиги сиз кўрган қизим бор. Уйимиз ёмон эмас, барча қулайликлар бор. Ҳеч нарсаса зорикмай яшаймиз.

— Эрингиз нима иш қилади?

— Эрим ҳам инженер, заводда ишлайди.

— Эрингиз билан муносабатингиз қандай?

— Шунчаки. У юввош, жанжал қилмайди.

Унинг тасалли берадиган сўзларига қарамасдан ниманидир яшираётгани сезилиб турарди.

— Эрингиз билан келишмовчиликлар, можаролар бўлиб турмайдими?

— Нимага бўлмасакан? Ҳар қанакаси ҳам бўлади, бусиз ҳаёт бўлармиди? Лекин фикримча, бошқалардан кўп уришмаймиз.

У индамай қолди, кўзларида ёш томчилари ялтиради. Кейин ичидан келган қандайдир ўкинчни босиб олди-да, шундай деди:

— Йўк, бизнинг турмушимиз ҳечам яхшимас. Биз бир-биримизни севиб турмуш қургаимиз, бир неча йил жуда инок, бахтли яшадик. Эрим ювош, босиқ одам эди, мени у жуда яхши кўрар, атрофимда парвона эди, деярли ичкилик ичмасди. Мени севарди, қизимизни бўлса, ҳозир ҳам жонидан яхши кўради. Лекин, мана бир неча йилдирки, ичмаган куни йўк. Илгарилари ичмагин деб уришсам, ишим шунақа, ичмасам бўлмайди, деб алдарди. Мен аёллигимга бориб, лакма бўлмасам, гапига ишониб ўтирибман, ўша вақтда узил-кесил гаплашиб олсам, масалани кўндаланг кўйсам бўларкан, энди вақт ўтди. Энди гапирган билан одам бўлмаса керак, а?

— Нима, кўп ичадими, тўполон, жанжал қиладими?

— Йўк, бунақа қилиғи йўк. У ичганда аклини йўқотмайди, учиб қолмайди ҳам. Лекин ҳар куни ичади, ҳар куни пиянистанинг турқини кўравериш жонга тегарканда. Тагин сиз, маст бўлиб, оёғида туролмасдан, ерда чўзилиб ётаркан, деб ўйламанг, йўк, лекин оғзидан ароқнинг сассиқ хиди кетмайди-да. Бундок ҳушёр бўлиб, эрхотиндек гаплашиб ўтирганимизни билмайман.

— Сизга муносабати қандай?

— Яхши, ширин гапирадн, жанжал қилмайди. Биз кўп йиллардан бери худди аҳил кўшнилардек яшаймиз...— деди сўзини тугатиб ва чуқур хўрсиниб кўйди.

— Эр-хотинлик муносабатларингиз қанақа?

— Ҳеч қанақа. Айтдим у сизга, аҳил кўшнилардекмиз, деб.

— Бунинг сабаби нимада?

— Ахир, ўзингиз ўйлаб кўринг, бадмаст, тиржайиб турган башарани кўрганда одамда ҳис уйғонармиди? У йиғлаб юборди.

Мен нима қилишимни билмай қолдим. Унинг ана шу оғир дарди оилавий можаролар, эр-хотин ўртасида яқинлик йўқлиги, қаноатланмаслик натижаси эди. Унинг касаллиги жиддий эди. Бир марта бутунлай фалаж бўлиб қолишига сал қолган. Бу дарди уни фалажликка ҳам, оғир юрак етишмовчилигига ҳам, гипертонияга ҳам, бошқа дардларга ҳам олиб келиши мумкин.

Оилавий муносабатни яхшиламай туриб, дори-дармонлар билан даволаш деярли наф бермайди. Бу аниқ. Лекин ахвол шу даражага бориб етган экан, қанақа маслаҳат бериш мумкин? Унга дори-дармонлар билан даволанишни буюрганимдан кейин бор гапни очикчасига айтиб қўя қолдим:

— Эр-хотинлик муносабатларингизни яхшиламасаларингиз, даволашнинг бари бир фойдаси бўлмайди. Бу қанчалик қийин бўлмасин, бари бир сиз унинг ичкиликни ташлашига, даволанишига ҳаракат қилинг, соғлом эр-хотинлик алоқасини йўлга қўйишга уриниб кўринг. Даволанишингизда бу жуда катта аҳамиятга эга.

— Ҳаракат қилиб кўраман. Ҳа, ҳаммасига тушунаман. Лекин билмадим, кўлимдан келармикан.

У кетди.

Мен бу бебахт оила тақдирини узоқ вақтгача ўйлаб ўтирдим. Мана сизга одамнинг ишхонада ақли-хушли хизматчи деб ҳисоблашларининг ёрқин мисоли. Ҳа, айтганча, оила ҳам бошқаларнинг кўзида туппа-тузук, аҳил бўлиб кўринади. Ҳар қандай одам ҳам: ахир у алкоғолик эмас-ку, деб ўйлайди, меъёрида ичади-ку, дейди. Лекин ана шу «меъёрида» ичишнинг қанчалик оилавий фожияга олиб келганини кўрдингизми? Бундай ўйлаб қарасангиз, оила бузилиб бўлган. Гапига қараганда, кизалоқ отасини севиш ўрнига, пиянисталиги учун кўргани кўзи йўк, ундан нафратланади, онасининг касал бўлиб қолганига отаси сабаб бўлганини у дилидан сезади. Хотин эрга нафрат билан қарайди. Шуюм оила бўлди энди?

Агар у эри пиянисталик қила бошлаган пайтларда орани очик қилиб, ажралишиб кетганида анча ақлли иш қилган бўларди, албатта. У балки яхши яшармиди! Бунақа эр билан кейинчалик ҳаёт қанақа бўлади? Ғамташвиш ва касалликдан боши чиқмайди. Кўпчилик аёлларимизнинг бунақа пияниста эр билан яшагандан кўра, ёлғиз туришни маъқул кўришлари ажабланарли эмас.

Ҳақиқий ичкиликбознинг хотини пешанаси шўр, бахтиқаро аёлдир, унинг боши ғамдан чиқмайди. Ҳаётида ҳеч қачон қувонч, тотувлик, ширинлик бўлмайди. Аёл кишининг ҳаётини, бахт-саодатини аҳмоқ ва иродасиз эр пиянисталик билан топтайди.

Ичкиликбоз ўзи жинсий жиҳатдан ожиз бўлиб қолганидан хотинига ишонмай қолади, чунки у хотинини «четдан» ўйнаш қидиряпти, деб шубҳаланиб эзилади.

Ички тормозларнинг сусайиши, олий ҳис-туйғуларнинг ўлиши ва одамнинг ўзига, ўз хатти-ҳаракатларига мутлақо талқидий кўз билан қарай олмаслиги ваҳшийлик билан рашк қилиш учун барча тўсиқларни йўққа чиқаради, у энди бутун аламининг хотинидан олади, хонадон она ва болалар учун дўзахга айланади. Тўс-тўполон ва жанжал оилада кундалик одатга айланади, чунки васвасага тушган пияниста эрга хотини гўё ҳар қадамида хиёнат қилаётгандек туюлади, агар хотини унга ширин муомала қилса — демак, у ҳеч нарсани билиб қолмасин деб силаб-сийпалаётгандек бўлади. Агар хотин бепарво бўлиб, совуқ муносабат қилса, у бошқани севган ва эрига бефарқ бўлади. Агар у бирор жойга, масалан, озиқ-овқат олиб келгани магазинга кетса, бу фақат ўйнаши олдинги бориш учун баҳона бўлади. Эрнинг назарида у магазинга эмас, балки ўйнаши билан учрашгани боради. Агар хотини ҳеч қаерга бормай, уйда ўтирса, у ўйнаши билан учрашмоқчию, фақат эрининг кетишини пойлаб ўтирган бўлади...

Ичкиликбоз эрнинг ҳулқ-атвори шундай бўлиб тургач, тез кунда хотиннинг кўнгли совийди, ҳис-туйғуси бутунлай сўнади. Қўпинча эрдаги алкоголизмнинг илк босқичларида хотин ундан жирканади ва эркалашларидан нафратланади.

Пияниста эр уйга доим жирканадиган даражада ҳароб бўлиб келади, унинг бундай туркини кўравериб, хотинда секин-аста нафрат пайдо бўлади. У энди эридан жирканади, эрига яхши карашга ўзини ҳечам мажбур қила олмайди. Агар эри шу аҳволда хотинига шилқимлик қилиб, яқинлик қилишга қистаса, унинг нафрати шу

даражага бориб етадики, бутун хис-туйғулари ўлиб кетиб, ҳатто эри хушёр пайтида ҳам, унп кўргани кўзи йўқ, ундан нафратланидиган, безиллайдиган бўлиб қолади.

4

Кунлардан бирида клиника бўйича навбатчи менга: Челябинскдан бир аёл келибди, айтишларича, унинг юраги огрир экан, сизни бир кўрсалар, деб илтимос қияпти, деди. Мен уни текширишлари ҳақида буйрук бердим. Кейин электрокардиограммани кўрдим. Ҳеч канака ўзгариш йўқ эди. Врач унга юрагининг соғломлигини, профессорнинг вақтини олишга ҳожат йўқлигини айтибди, лекин у сўзида туриб олибди. «Мени профессорнинг ўзи кўрмагунича, уйимга кетмайман», дебди.

— Бу аёл шунақа узоқ жойдан келибди,— дедим бўлим бошлиғига,— демак, бунинг сабаби бор. Беморни таклиф қилинг.

Кабинетга ёшгина жувон кирди, кўринишидан ҳали қирқ ёшларга ҳам бормаган. Мен ундан касаллик тарихини гапириб беришини илтимос қилдим.

— Сизнинг олдингизга шунча йўл босиб келганимнинг боиси шундаки, юрагим доим огриб, азоб беради. Нима ҳам қилайки, бирор нарсадан сал сиқилсам, ншим ишимда қолиб, юрагимни чангаллаб ўтириб қоламан

— Ўша жойдаги врачларга учрашдингизми?

— У ердаги врачларга ҳам, райондагиларга ҳам кўрсатганман, ҳатто областгача бордим. Электрокардиограмма қилишади-да, худди ёрдамчиларингизга ўхшаб, юрагингиз соппа-соғ, дейишади. Даволашгиси келмайди.

Мен беморни эшитиб кўрдим. Катта ўзгаришлар йўқ эди. Юрак тонлари бир оз бўғиқ, юраги ҳам сал тез урарди.

Мен ёрдамчиларимдан баллистокардиограмма қилишларини сўрадим, баллистокардиограммада юрак мускуллари ҳолати очик-ойдин билинади.

Орадан ярим соат ўтгач врач билан бемор қайтиб келишди. Врачнинг кўлида ўроғлиқ қоғоз бор эди. Юрак мускулини текширишда ёзиб олинган эгри чизиклар нормадан анча четланиш борлигини кўрсатарди. Мутахассис беморда учинчи-тўртинчи босқичдаги ўзгаришлар бор, деган хулоса берибди.

— Ўз ҳақингизда батафсил гапириб берсангиз,— дедим беморга мурожаат қилиб

— Менинг соғлиғим шунақаям яхшийдики, асти кўя-веринг. Студенткалигимда спорт билан шугулланганман, разряд олганман, бир неча марта совриндор ҳам бўлганман. Турмушга чиқдим, ўғил кўрдим, лекин бари бир спортни ташламадим, соғлиғимдан ҳам шикоят қиладиган жойим йўқ эди.

Шу денг, эрим ича бошлаганидан кейин ғам-ташвишдан бошим чиқмайдиган бўлиб қолди. Қушлардан бирида шамоллаб қолдим. Врачлар касалхонага ётишим кераклигини айтишди, лекин қани энди иложи бўлса. Эрим маст-аласт бўлиб келади, ўғлим хали ёш, уни маст отаси билан қолдиришдан жуда кўрдим, шунақа қилиб, доволана олмадим. Лекин буларнинг ҳаммаси ўтиб кетди. Бақувват эдим-да. Тузалиб кетдим. Лекин бу ёғи ёмон бўлди. Ўғлим кап-катта бўлиб қолди, унга кптоб, кийим-кечак олиб бериш керак, эрим бўлса, ичкилик ичишдан бошқа нарсани билмайди.

Бир куни ўғлим, ўшанда ўн олти ёшига кирганди, отаси маст бўлиб келганда у билан уришиб қолди, ота уни кўчага ҳайдаб чиқарди. Кўча совук, мени чиқишимга қўймади, денг. Ниҳоят, бир амаллаб қочиб чиқдим, болам шўрлик совукдан ўлар ҳолатда ётибди. У каттиқ шамоллаб қолди, касаллик қулоғига асорат берди. Қулоғидан йиринг оқа бошлади. Поликлиникага боради, у ерда қанақадир томчи дори беришади, гўё тузалгандек бўлади-ю, лекин яхши бўлмайди. Асли шаҳарга олиб борсам бўлардию, лекин пулим йўқ эди, бунинг устига эримни ёлғиз қолдириб кетгани кўрқаман, ҳамма нарсани сотиб, ичади. Ўтган йили ўғлимнинг қулоғидаги дард зўрайиб кетди. Врачга борди. Врач қанақадир дори ёзиб берибди, лекин дорини дорихонадан олмабди. «Дорини олдингми?»— деб сўрасам, у мингиллаб: «Дори қиммат тураркан, ҳозир пулим йўқ, ишлаб пул топсам, оламан» деди. «Йўқ, пул топишингни кутмайсан. Ҳозироқ бориб ол. Менинг отангдан беркитиб қўйган озроқ пулим бор».

— Лекин,— сўзида давом этди жувон,— эрим пулга шунақа ўчки, қаерда турганини искаб топади. Қаерга беркитмай, бари бир тепиб олиб, ичиб кўяди. Ўшандаям худди шунақа бўлди, қўйган жойимдан пулни топа олмадим. Биз дори сотиб ололмадик, орадан анча вақт ўтгандан кейин оғриқ анча босилди, лекин бутунлай ўтиб кетмади. Ёзда ўғлим ўртоқлари билан қурилишга кетди. Яхши, кўнглимни кўтарадиган хатлар ёзиб турди. Қутилмаганда отряд бошлиғидан — ўғлингиз бирдан ўлиб қолди, деган телеграмма келди. Ёриб кўришганда — ўрта қулоғида йиринг бор экан, миясига ўтиб кетибди...

Жувон кўллари билан кўзларни беркитиб, узоқ сукутга чўкди. Биз ҳам миқ этмай ўтирардик.

— Ўшандан бери,— давом этди аёл,— юрагим аҳён-аҳёнда безовта қиладиган бўлиб қолди. Кейинги вақтларда ҳечам кўйиб юбормаяпти.

Биз беморни клиникага ётқизиб, узоқ даволадик. Орадан бир ярим ой ўтгач, уйга кетаётиб, олдимга кирди, мен бошқа врачлар билан беморларни қабул қилаётган эдим.

— Анча яхши бўлиб қолдим. Раҳмат сизга. Лекин ҳозирам озгина оғриқ бор. Ўғлимни, уйга борганимдан кейинги ташвишларни эсласам, юрагим яна зирқирайди.

У жим бўлиб қолди. Кейин ўтмишини эслаб, яна гап бошлади:

— Эрим тўйимиз бўлгунича ҳам ичарди, лекин озгина ичар, гапимга кулоқ соларди. Мен унга: «Бас, етар!» десам, қадахни кўлига ҳам олмасди. Мени қаттиқ севарди. Ўшанда қаттиқ турсам, кўнгли бўшлиқ қилмасам бўларкан, ўшанда ичишни ташлармиди, қайдам. Лекин мен бўш келдим, кечираверардим.

Бир купи, унда ўғлим туғилмаган эди, уйга қаттиқ маст бўлиб келди. Ўшанда уйдан кетиб қолсам, яна шунақа ичиб келадиган бўлсанг, сен билан турмайман, демайманми, мен аҳмоқ бўлмасам, этигини ечиб, эркалаб ўтирибман-а. У билганини қилади, мен бўлсам, ялиниб-ёлвораман. Кейин жуда сурбет бўлиб кетди. Мени назарписанд қилмаса ҳам бўлаверишига ишонч ҳосил қилди. Мана, кўриб турибсиз оқибатини,— деди кўнгли бузилиб, кўз ёшини артар экан. У хайрлашиб хонадан чиқди.

Биз бу аёлнинг аччиқ тақдиридан эзилиб ўтирардик.

— Ачинарли воқеа,— дедим врачларга.— Биз учун эса, ўрнатқ бўлиши керак. Мана, у юрагим оғрийди, деб шикоят қилибди. У ердаги врачлар аёл юрагида ўзгаришлар топишмабди, соппа-соғсиз дейишибди. Сизларнинг баъзиларингиз ҳам унга ишонмадингиз. Соппа-соғ одамнинг минг километрча жойдан бу ерга касалхонага нима учун келганини ўйлаб кўрмадингиз. Агар у соғ бўлганда Петергофга борарди, Эрмитажни, рус музейини бориб кўрарди, у бечора бўлса, врач қабулини кутиб, соатлаб касалхонада ўтиради. Ахир, бу аёлнинг касаллигига ишончли далил эмасми, ахир юраги шунчалик оғриб, безовта қиладики, пияниста эрини уйга ташлаб келишга мажбур бўлипти-я. У эрининг ҳамма нарсани сотиб ичишини, ҳатто уйга ўт кўйиб юборишини билади. Лекин бари бир келибди. Ахир, шунинг ўзи унинг касал эканини исбот қилмайдими?

— Лекин Федор Григорьевич, унинг юраги балки шунчалик касалмасдир, шунчаки «асабий»дир, ўзи бўлса, истерикдир, — деб гап қотди яқинда муваффақият билан диссертация ёклаган ёш бир кандидат.

Мен эътироз билдирдим:

— Ахир, асабий юрак касал эмасми? У одамни безовта қияпти, унинг яшашига ва ишлашига йўл қўймапти. Ахир, бу касаллик эмасми? «Асабий» юракка диагноз қўя олмаслигимиз, даволай олмаслигимиз бошқа гап. Бу ерда беморда нима айб бор? Ўзимизнинг подонлигимизни унга ағдариб нима қиламиз?

— Тўғри, биз ҳамма нарсани билмаймиз, қўлимиздан ҳамма нарса келмайди, лекин ҳар ҳолда беморга иложи борица диққат-эътибор қилишимиз мумкин, шундай қилишимиз шарт ҳам. Бу ерда, мана ўзингиз кўриб турибсиз, бемор врачларга қараганда анча ҳақ бўлиб чиқди. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун қўшимча текширишлар ўтказилса кифоя эди. Нима учун биз унча-мунча мураккаб диагноз қўйиш учун ҳали медицинада етарлича билимга эга эмасмиз, деб очикдан-очик айтиб қўя олмаймиз. Лекин беморни: «Сиз соппа-соғсиз», ёки «Биз буни қилмаймиз», «Биз буни даволамаймиз», «Бундай касалликларни даволаш учун бизда шарсит йўқ» ва шунга ўхшаш гаплар билан қайтариб юборишга шошиламиз. Беморга шундай гапларни айтиб хотиржам бўлишади, бу билан ўзларини вазифамни бажариб қўйдим, деб ҳисоблашади. Энди бемор билганини қилсин, қаерга борса бораверсин, биз ишимизни қойил қилиб қўйдик, деб ўйлаймиз. Бу гап фақат медицинагагина тааллуқли эмас. Ахир, ҳар хил муассасаларда шунга ўхшаш гаплар қилишмайди, дейсизми?» «Йўқ» деган гапни жуда кўп эшитамиз, бу гап учун эса, ҳеч ким жавоб бермайди.

«Ҳа» дегудек бўлсангиз, демак, нимадир қилишингиз, қандайдир буйруқ беришингиз, ниманидир ёзишингиз, кимгадир кўнғирок қилишингиз керак бўлади. Бунинг устига бошлиқ энсаси қотиб: ҳамма нарсага бурнингизни сукаверманг, бусиз ҳам ишимиз бошимиздан ошиб ётибди, дейди. «Йўқ дедим қутулдим, хўп дедим тутилдим», деган мақол бу ўринда жуда мос келади. Лекин мен бу мақолни бошқача қилардим. Йўқ деганга суд йўқ. Афсус. Агар ҳар бир йўқ дейилган сўзга жавобгар бўлишса, одамлар мана шунақа сарсон-саргардон бўлиб, минглаб километр жойдан келиб юрмасди.

Ҳар қандай ичкиликбоз кайфи борида ўзини «яхши» тутса, яъни жанжал-тўполон қилмаса ҳам, бари бир ои-

лага юк бўлади ва шармандалик келтиради. Ичадиган одам одатда, корхонада яхши ишламайди Унинг меҳнат дафтарчасига бир қаранг-а. Битта жойда ишлаб қоладигани камдан-кам топилади. Кўпинча бир нечта ишга кириб-чиққан бўлади. Одам қанчалик кўп ичса, иш жойини шунчалик кўп ўзгартиради. Кўпинча пияниста билан судлашмаслик, жанжаллашмаслик учун меҳнат дафтарчасига «Ўз ихтиёри билан бўшади» деб ёзиб қўйишади Аслини олганда эса, пиянисталиги учун бўшаётган бўлади Одамнинг қилмишига яраша жазо бермай, раҳбарлар жуда ёмон иш қилишади. Аслини олганда, улар давлатни алдашади.

Улар адолатли иш қилишса, пияниста шунақа аҳволга тушиб қолардики, ё ичишни ташларди, ёки уни ҳеч қаерга ишга олишмаган бўларди. Ичиб олган одамнинг ҳолига иш вақтида бир қарасангиз бўлди, унинг ёнида туришга ор қиласиз. Пиянистанинг қўлидан ҳамма нарсга тушиб кетаверади, тоза нарсани ифлос нарсга аралаштираверади, унинг ишга келиши фақат бефойда бўлмай, балки ҳар жиҳатдан жуда зарарли ҳам. Пиянистанинг айби билан қанчадан-қанча брак бўлади, қанчадан-қанча бахтсиз ҳодисалар рўй беради, ишлаб чиқаришда одамлар ўлади. Шуниси қизиқки, бунда ҳамиша ҳам пияниста жабрланмайди, балки кўпинча оғзига ичкилик олмаган, мутлақо айбсиз одам жабрланади

Пиянистадан жамият азият тортади Энг оғир жиноятларнинг жуда кўпи мастликда содир бўлади Л. Н. Толстой шундай деб ёзган эди: «Одамга иснод келтирадиган барча жиноятларнинг ўнтадан тўққизтаси вино таъсирида содир бўлади»

Ичкиликбозлик муаммоси жаҳон муаммоси Мана, баъзи мамлакатлар бўйича маълумотлар 1962 йили Америкада спиртли ичимлик ичадиганлар 90 миллион киши эди. Улардан 5 миллион 732 мингтаси сурункали ичкиликбоз. 1973 йилда бу рақам 9,6 миллионга етди Америкаликлар таъбири билан айтганда, Американинг 13 миллион граждани қаттиқ ичадиганлар гуруҳига киради

Айтганча, Америкада бошқа мамлакатлардаги каби «менежер алкоголизми» — қорчалонлар орасида вино ичиш жуда азж олиб кетди. Югославиялик олим бу ҳақда шундай ёзади: «Қорчалон одамлар ичкиликбозлиги муаммоси капиталистик жамиятда ҳукмрон бўлган специфик муносабатларга кўра ўзига ҳосдир Амалиёт шуни кўрсатадики, иш юзасидан бўладиган деярли барча учра

шувларда алкоғолли ичимликлар ичилади. Қорчалон одамларнинг кун мобайнида бир неча марта учрашиши ҳисобга олинадиган бўлса, одам бир кунда гарчи бир рюмкадан бўлса-да, бир неча марта ичиши керак бўлади».

Иккинчи гуруҳдаги одамлар балки анча кўпдир — булар уй-жойсиз, иши юришмаган, ишсиз, бошпанасиз, ҳаётдан ўз ўрнини топа олмаган одамлар. Америкалик кримнолог Т. Плаут бу ҳодисани шундай тасвирлайди «Жамиятнинг бу чиқиндилари ичиб олиб, ўз харобаларидан маданийлашган шаҳарнинг ёруғ кўчаларига ўрмалаб чиқадилар ва шу заҳоти пиянисталиклари учун турмага тушадилар, кейин яна жамият уларни ўша харобаларга тикади. Бошпанасиз алкоғоликлар Америка шаҳарларида фожиона кўпайиб боряпти».

Франциядаги «Деноэль» нашриётида Франсуа де Клозенинг «Франция ёлғони» деган китоби босилиб чиқди

«Францияда қанча ичкиликбоз бор?» деб савол беради муаллиф ва турли расмий манбалардан мисол келтиради. Статистика ва экономик текшириш миллий институти маълумотларига кўра, Францияда алкоғоликлар сони 6 миллиондан ортади, бу катта ёшли аҳолининг 18 процентини ташкил қилади. Бу ҳар тўрт эркакнинг бири ва ҳар ўн иккита аёлнинг биттасидир.

Муаллифнинг шохидлик беришича, Францияда бахтсиз ҳодисаларнинг чораги, йўлдаги бахтсизликларнинг ва одам ўлдиришларнинг қирқ проценти ичкиликбозлик туфайли содир бўлади.

Ичкиликбозлик оқибатида келиб чиқадиган беҳисоб касалликлар пиянисталарни касалхонага олиб келади. Битта ичкиликбоз беморни касалхонага ётқизиш ичкиликбозлик балосига йўликмаган беморни ётқизишга қараганда 2,5 марта қимматга тушади. Умуман олганда ичкиликбозлик Париж районидаги давлат касалхоналари бюджетининг 42 процентини кўкка совуради, шунинг ҳам айтиб қўйиш керакки, бу жуда кўп «ичадиганлар»ни ўичига олмайди.

Муаллиф бу ярамас одатнинг тарқалиш сабабларини орасида спиртли ичимликни ҳамиша бемалол топиш мумкинлигини кўрсатиб ўтади. Францияда бу офатга қарши кураш олиб бориш ўрнига, аксинча унга барча шаронглар яратилади, дейди у. Ниҳоятда сон-саноксиз бистро тармоқлари, бунинг устига беҳисоб ресторанлар, ҳамма жойда буфетлар бор. Жаҳонда ҳеч тенги йўқ бу умуммиллий система туфайли доимо бир стакан вино топили

ши шубҳасиз. Ичкиликнинг ҳамма ерда ва ҳар қандай вақтда бемалол сотилишини ҳамда алкоғолли ичимликларнинг бошқа нарсаларга қараганда арзонлигини гапирмаса ҳам бўлади. Одатдаги қизил вино содали сув, кока-кола, мева шарбати, минерал сувга қараганда уч хисса арзон туради. Ҳукумат бу оғуни камбағаллар бемалол сотиб оладиган қилиб қўйгани ҳолда сувга винога қараганда анча қатта солиқ солган.

Менинг олдимга Чита томондан ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган ёшгина жувон келди.

У менинг «Хирург қалби» китобимни ўқиб, қабул қилишимни илтимос қилиб хат ёзган экан. Хатига жавоб боравермагач — мен отпусқада эдим — Ленинградга келибди. Уни ёрдамчиларимдан бири қабул қилиб, Нейрохирургия институтига консультацияга юборибди, чунки эпилепсия хуружлари тутишидан шикоят қилган экан. Институтда уни текшириб кўриб, эпилепсия сабаби номаълум дейишибди ва талвасага қарши бир қанча дори-лар ёзиб беришибди.

Аёл ана шу маълумотлар билан зора бир кўриб қўйсалар, деган умидда яна клиникага келибди. Мен уйда эдим, секретарь қўнғироқ қилиб, мени бир аёл кутиб ўтирганини, мен кўрмагунимча ҳеч қаерга кетмасликка аҳд қилганини айтди.

Мен уни телефонга таклиф этдим-да, эртага кечга яқин уйимга келишини айтдим.

У билан учрашганимизда бошидан ўтган бутун тарихини гапириб берди.

Унинг отаси сибирлик деҳқон бўлиб, жуда бақувват, баҳодир, саломатлиги ҳам жуда яхши бўлган экан. У колхозда икtidорли одам бўлган, бригадир бўлиб ишлаган. Колхозчилар, улар каторида отаси ҳам деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланишган, ов қилишган, Грунянинг (аёлнинг исми ана шундай) бўлажак отаси ёшлигидан овга жуда ишқибоз бўлган.

У босиқ, тадбиркор, ичмайдиган бебаҳо йиғит бўлган, йиғирма ёшга кирганида ўша колхозда яшайдиган бир қизга уйланган.

1941 йилда (ўттиз ёшида) фронтга жўнайдн, бу пайтда унинг бешта фарзанди бор эди. У фронтда довжорак солдат сифатида танилган, бир неча жангларда ўзини кўрсатган, медаллар, орденлар билан мукофотланган. Икки марта ярадор, бир марта контузия бўлган, лекин ҳар сафар тузалиб, яна фронтга қайтган.

Урушдан сўнг ўз колхозига қайтиб келиб, ичкилик ича бошлаган. Ҳамқишлоқлар бир вақтлар келишган, паҳлавон бўлган, қишлоқда энг яхши меҳнаткашлардан ҳисобланган бу одамнинг бўшашиб, шу кўйга тушиб қолганини кўриб, ачинишар, ҳайрон бўлишарди.

Фарзандлари олдин қишлоқда ўқишади, кейин область марказида ўқишга киришади. У хотини билан қолади, хотини тубан кетган эрининг ҳолини кўриб, жуда куйнади.

Мутлақо кутилмаганда, ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмайдиган ёшда олтинчи фарзанди дунёга келади. Бу ана шу бизнинг Груня эди, у энди ичкиликбоз бўлиб қолган отадан туғилади. Унинг барча бешта ака-опалари соппасоғ бўлган, у эса нимжон ва касалманд бўлиб ўсади.

Ота тинмай ичаверади. Унда тез-тез галлюцинациялар пайдо бўлиб турарди, кунлардан бирида навбатдаги ичкиликбозликдан сўнг 57 ёшида саройда ўзини осиб кўяди.

Груня ўша вақтда 15 ёшда эди. У отасининг ўлимидан ниҳоятда қайгуради, уни жуда-жуда яхши кўрарди, отасини кўмишадиган куни уни қаттиқ тутқаноқ тутиб, узок вақтгача ҳушидан кетиб ётади. Груня ўзига келгач, нима воқеа бўлганини эслай олмайди, тутқаноқ тутганини унга айтишмайди. У отасининг ўлими туфайли бошига тушган оғир мусибатдан аста-секин ўзига кела бошлайди. Ўшандан бери тахминан ҳар йили бир марта тутқаноқ тутадиган бўлиб қолган.

Груня 17 ёшида турмушга чиқади, бизнинг олдимизга келганда иккита боласи бор эди. Лекин эрга текканидан кейин ҳам, гарчи ўша ердаги врачлар умид қилган бўлсалар-да, эпилепсия хуружлари тўхтамайди, кейин тез-тез тутади, сўнгги пайтда ҳар ойда тутар экан. Муҳими, бу хуружлар тобора кучли талваса билан кечадиган, Груня узок вақт ҳушсиз ётадиган бўлиб қолган.

Беморнинг гапларини эшитиб, куйидаги хулосага келдим: бу ёш жувоннинг дарди — отасининг ичкиликбозлиги оқибатидир.

Груняни обдан текшириб кўриб, унга тўла даво курси буюрдик, ҳар йили бир марта шу йўсинда даволаниб туриши шарт.

Орадан икки-уч йил ўтгач, яна бизга кўриниши лозимлигини айтдик.

Кўнглини кўтариб, яхши ниятлар қилганимиз унга далда берди. У энди келажакка илгаригидек маъюс кўз билан қарамас эди, ўзини ўзи ўлдириш тўғрисида

оғиз очмай қўйди, балки бизнинг барча буюрганларимизни қанда қилмай бажаришини айтди. Шундай қилиб, биз у билан хайрлашдик.

Мен ичкилик ичадиган ота-оналардан оғир дардларни орттирган одамларнинг аччиқ тақдири ҳақида ҳали кўп воқеаларни гапириб беришим мумкин. Мен умримда бундай беморларни кўп учратганман, шунинг учун бўлса керак, ичкиликни кўргани тоқатим йўқ. Мен ичкиликбозликнинг зарари ҳақида кўп марталаб газеталарга, жумладан, марказий газеталарга ҳам мақолалар ёзганман, радио, телевизор орқали бу офат ҳақида одамларга гапириб берганман. Нима, бир менми? Инсониятнинг барча буюк намояндалари ичкиликбозликка ҳаминша қарши чиқишган. Қатор мамлакатларда ҳукмдор давлат арбоблари ичкиликбозликнинг давлатга ва халққа қанчалик зарар келтиришини жуда яхши билиб, унга қарши қатъий кураш олиб боришган.

Маълумки, В. И. Ленин алкогольга жуда ҳам қарши эди. У пиянисталикка йўл қўймасликни ишчилар синфи ва бутун халқ саломатлигини муҳофаза қилиш бўйича ўтказиладиган энг муҳим тадбирлардан бири, деб ҳисоблаган эди. Владимир Ильич пиянисталикнинг ҳар қандай қўрнинишига қарши аёвсиз курашди, уни революцияга, прогрессга ва ишчилар синфи ва мамлакатимиз барча меҳнаткашлари олдида турган улкан вазифаларга зид, деб ҳисоблаган эди.

Кўпгина олимлар ичкиликбозликнинг тарқалишига икки нарсани: капитализмда меҳнаткашлар ҳаётининг оғир шароитлари ва спиртли ичимликларни бемалол топишни асосий сабаб қилиб кўрсатадилар. Бизнинг шароитимизда иккинчи омил мавжуд ва давлат уни йўқотишга қодир. Афсуски, кўпчилик одамлар ҳозир ҳам «ароқ сотишни тақиқлашдан фойда борми, бари бир самогон ичишади», деб ўйлашади. Менимча, бу нотўғри фикр.

Биринчидан, одамларнинг самогон пиширишига қарши курашга жамоатчилик жалб этилса, бу иш ҳеч қандай қийинчилик туғдирмайди. Иккинчидан, ким самогон пиширадиган одамларни қидириб овора бўлади? Фақат ичкиликка муқкасидан кетган, одамлар. Ёшлар ва инсоний кадр-қимматини сақлайдиган ҳар қандай одам уйма-уй самогон қидириб юрмайди.

Одамларнинг айни ишлаб қарчамайдиган, қуч-қувватга тўлган пайтида бевақт кетиши, ароқ қасофати туфайли актив ҳаётдан ажралиб қолган алкогольлар, мастларда содир қилинган оғир жиноятлар, барбод бўлган оилалар,

ота-онасиз қолган бегуноҳ норасида болалар — мана алкогольнинг қасофати!

Давлат ичкиликбозлардан катта зарар кўради: прогуллар, мастликда шикастланишлар, маст одамлар айби билан машиналар ва станокларнинг синиб, ишдан чиқиши, саноат ва қишлоқ хўжалигида ишланмай қолган яппи маҳсулотнинг камайиши, ичкиликбозлик туфайли касал ва инвалид бўлиб қолганларга пенсия тўлаш ва ҳоказолардан катта иқтисодий зарар кўради.

Жиноятларнинг кўпчилиги мастлик ҳолатида содир қилинади.

Мамлакат бўйича умумий статистика шуни кўрсатадики, кўпчилик безориликлар, оғир шикаст етказишлар, одам ўлдирishлар мастликда рўй беради.

Қадимдан бери гўё рус одамларига ичкиликбозлик отабоболаридан мерос бўлиб ўтади, деган фикр бор. Бунга Киев князи Владимирнинг гўё 986 йилда: «Русда хурсандчилик қилиб ичиш бор—бусиз яшай олмаймиз», деган сўзларини эслатиб ўтадилар. Лекин бу афсонада яна бошқа мазмун бор: бу ибора мусулмонларнинг Русни ўз динлари а киритиш учун уринишларига қарши айтилган, ҳолос.

Уша вақтларда Русда фақат кучсиз ичимликлар ичилган. Бошқа Европа мамлакатларига қараганда Россияга анча кеч кириб келган ароқ қовоқхоналар ва майхоналарда зўравонлик билан тарқатила бошлади.

XVI аср ўрталаридан бошлаб Москвада Иван Грозный даврида дастлабки майхона пайдо бўлгандан кейин подшо ҳукумати ароқ сотиш учун монополия ўрнатди, бу билан ҳазинага катта бойлик орттира бошлади. Уч ярим аср давомида ароқ билан савдо қилишнинг ҳар хил йўллари ишлатиб кўрилди. Ишни ҳалоллик билан олиб бориш учун бутни ўпиб ваъда бериладиган қасамхоналар, подшодан ароқ билан савдо қилиш ҳукукини сотиб олиб, халқни маст қилиш йўли билан виждонсизларча фойда орттирадиган ижарачилар ва шеркатлар бор эди. У ёки бу район ёхуд областга ароқ учун тўланадиган маълум солиқлар белгиланди, қасамхоналар эса, солиқ тўплаш ва ўзларига бойлик орттириш учун жон-жаҳдлари билан ишлар эдилар. Шу сабабли, улар қандай йўл билан бўлмасин, ароқни аҳоли ўртасида тарқатишга уринар эдилар.

Бундан ташқари, ҳазина тўлмаганда ҳеч қанақа баҳона — халқнинг ичгиси келмаётганини, ичишга қурби етмаслигини рўқач қилиш қабул қилинмас эди.

Халқ фақат иқтисодий йўл билан эмас, балки деҳқонлар ва қосибларнинг иқтисодий қарамлигидан фойдаланиб улар ичишга бевосита тазйиқ остида мажбур қилинар эди.

Русларнинг кўп ичишига бу миллат гўё азалдан ичмаса тура олмайди, дейдиган ҳақоратомуз ва ёвуз гапларни чиппакка чиқарувчи мисолларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Аксинча, тарих шундан далолат берадики, бу жирканч ва бахтсизлик келтирувчи одатга халқ оммасини ниҳоятда зўрлаб ўргатиб келишган.

«Мен, шохим, — деб мактанчоқлик билан хабар берган эди, қасамхоналардан бирининг бошлиғи,— ҳеч кимни тинч қўймадим, сенинг хазинангни бешафқатлик билан бойитдим, одамларни ўлгунча қийнадим».

Россия халқига зўрлаб арок ичириш шунчалик очик-ойдин ва тўхтатиб бўлмас даражада авж олиб борардики, бу ҳақда машҳур тарихшунос Н. М. Карамзин шундай деб ёзади: «... бургут вивескаси остида ҳамда ерда пулинг-дап, ақлингдан, саломатлигингдан ажратадиган воситани таклиф этишади».

Рус халқи вино ичмаса тура олмайди, у табиатан арок хўрликка мойил, деган фикр ҳеч қандай манбага асосланмаган бўлишидан ташқари, рус халқига, унинг тарихига душманларнинг била туриб қилган тўхмати ва енгил табиат одамларнинг уйдирма гапларидир.

Халққа сунъий равишда, баъзан эса зўрлаб ичкилик ичириш, шу билан бирга бутунлай ҳуқуқсизлик ва жуда қашшоқ яшаш дехконларни, кейинроқ эса ишчиларни ҳам ичкиликбозликка ундади. Бизнинг буюк ёзувчиларимиз бунни тушунишарди.

Некрасов ўзининг «Россияда ким яхши яшайди» поэма-сида бу ҳақда жуда яхши ёзади.

Арок олиб бир челак
Ўйларни айланайлик
Бир уйда мукка тушар
Иккинчида ҳам ичар,
Лекин учинчи уйда
Бир ҳам яқин келмас
Бир хонадон ичади,
Иккинчиси — катра ҳам!
Улар ҳам биз сингари
Машаққатда ва хорғин.
Ичса нима қилибди

Бошқа жойда эса:

Бир маст кумалаб қолса
Сизга хайё таралла!
Дехконлар қандай қилиб
Ботқоқда ҳўл пичағини
Ўриб, судраб чиқишар
Ушани кўринг эди

От йўл топиши кийин,
Юксиз, салт одамга ҳам
Ўтиш хатарли, ботқоқ, —
Дехқонлар кўшини-кўшини,
Тўзгнган лашкар каби,
Белпгача сув кечиб,
Ҳам дўнгларга қокилиб,
Тирмашар, ўрмалашар,
Ичаги узилгудай!¹

Қадим вақтларда бутун-бутун губерняларнинг спиртли ичимлик ичишдан бош тортгани ҳақида далиллар бор. Масалан, 1857 йилда Россия ва Брлтик бўйининг бутун ўрта минтақасида дехқонлар ва мастеровойлар ичкилик ичмаслиги учун жуда кўп одам кураш олиб борди. Н. А. Добролюбов бу ҳаракатга катта баҳо бериб, шундай ёзган эди: «Юз мингларча одамлар қандайдир беш-олти ой ичида олдиндан ҳеч қандай тайёрланмай ва прокламациясиз бепоён давлатнинг турли чеккаларида арокдан бош тортдилар...»

Афсуски молия министри шаҳар ва қишлоқ жамиятларининг ичкилик ичмаслик ҳақидаги ҳукмларни йўқотини ва келгусида бундай қарор чиқармаслик тўғрисида буйруқ берган. 1858 йилда 11 минг дехқон «ичкилик ичиш ишлари бўйича» қаматилган.

Ўша вақтда подшо даврида, ҳукумат ичкиликка қарши курашмас эди. Ҳозир бизда пиянисталикка қарши курашиш давлат асосида йўлга қўйилган, ҳукумат ичкилик-бозликни чегаралаш бўйича қарорлар қабул қилляпти, партия ва комсомол халқ ўртасида катта тарбиявий иш олиб борапти.

Агар руслар бундан 120 йил муқаддам спиртли ичимлик балосининг қанчалик хавфли эканига тўла-тўқис тушуниб етишган экан, наҳотки, ҳозир илм-маърифат нури, техника ва фан билан қурулланган, буюк тарихий ўзгаришларни босиб ўтган биздек авлодлар бу иллатни бутунлай енга олмаса?

Бундан бир неча йил муқаддам медицинанинг 28 та академиги, йирик мутахассис врачлар «очик хат»га имзо чекдилар, бу хатда улар бизнинг мамлакатимизда ичкилик ичиш каби ҳалокатли одат тарқалишининг жуда хавфли эканидан огоҳлантирдилар ва аҳолидан хушёр бўлиш, яъни ичкилик ичмаслик учун курашишда қатъий чоралар кўришни талаб этдилар.

¹ Миртемир таржимаси.

Мен ичкиликбозликка карши катъий курашниш пайти келди, деб ҳисоблайман.

Менинг фикримча, бу борада куйидаги чора-тадбирларни кўриш керак.

Аввало спиртли ичимликлар ишлаб чакиришни ва сотишни планли равишда камайтира бошлаш, айни вақтда алкогольли ичимликларни хусусий йўл билан ишлаб чиқаришга карши курашиш ва шундай йўл оркали беш йил узоғи билан ўн йил ичида спиртли ичимликлар ишлаб чиқаришни ва сотишни бутунлай тугатиш керак.

Арок, вино, пиво сотишни камайтириш учун кўп кафе, кондитер магазинлари, чойхоналар, буфетлар, закусочныйлар, морожний сотиладиган кафелар ва бошқа тармоқларни очиш зарурки, бунда ҳар бир одам ҳар қандай жойда худди ҳозир бир шиша вино, арокни бемалол сотиб олгани каби бемалол бир пиёла чой ичсин.

Матбуот, радио, телевидение, театр ва кино оркали фақат жамоат тартибини бузадиган ичкиликбозларга карши курашиш билан чегараланмай, балки маданиятсизлик аломати бўлган, жамият ва умуман халқ учун ҳавф туғдирадиган ичкиликни ичишга карши аёвсиз кураш олиб бориш зарур.

Мен спиртли ичимликлар нархини ўл-йигирма марта ошириш, кўпчилик аҳоли сотиб ололмайдиган ёки кам сотиб оладиган қилиш керак, деб ўйлайман.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти экспертлари комитети бу масалани 1974 йилда кўриб чиқиб куйидаги тавсияни чиқарди:

Ичкиликбозликка алоқадор муаммоларнинг кўлами ва кескинлигини ҳисобга олиб, алкогольли ичимликларнинг нархига таъсирни кучайтириш зарур.

1975 йил май ойида Жаҳон соғлиқни сақлаш XXVIII ассамблеяси яна бу масалага қайтди ва резолюция қабул қилди, унда алкогольли ичимликлар ичиш даражаси ўзгаришининг ҳар қандай жамиятдаги одамлар соғлиғига таъсир қилаётгани ва шу муносабат билан жамиятда алкогольли ичимликлар ичилиши устидан назорат ўрнатишнинг соғлиқни сақлашга бевосита алоқаси борлиги таъкидлаб ўтилди.

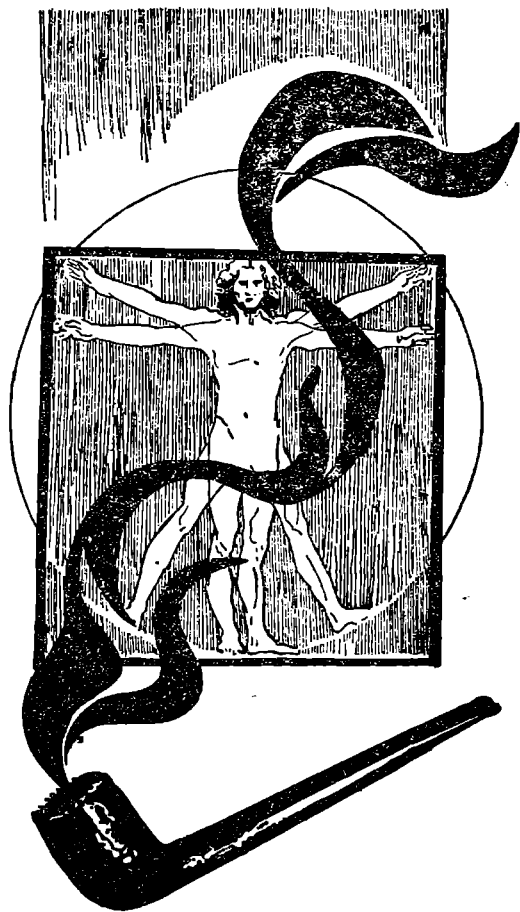
Унда кўрсатилдики, қонуний чора-тадбирларсиз олиб борилган санитария маорифи иши алкогольликларни аниқлаш ва даволашда самара бермади ва спиртли ичимликларни сотиш ва сотиб олишни чегаралаш бўйича фақат қонун, ҳатто «қуруқ қонун» қабул қилиш аҳолини соғломлаштиришга жиддий таъсир кўрсатади;

Ичкиликбозликнинг тарқалишига алкоғолли ичимликларнинг нархи ва топиш даражасига алоқадор ҳукумат регламентациялари ҳал қилувчи таъсир кўрсатади, чунончи:

1. Алкоғолли ичимликларни олишга имкон бўлиши, нархи ва алкоғолизмнинг тарқалиши ўртасида бевосита боғлиқлик бор ва:

2. Алкоғолни саломатликни емирадиган наркотик деб ҳисобламоқ керак.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти алкоғоль ичишни зарарли одат дебгина қолмай, балки оғир оқибатларга олиб борадиган наркомания деб ҳисоблади.

1

Биз рафикам билан Пушкин театрига борган эдик «Қуёш ботмасдан олдин» спектаклини кўрдик.

Танаффус пайтида коридорда айланиб юрар эканмиз, Николай Иванович Потаповнинг рафикаси Екатерина Тимофеевна билан юрганини кўриб қолдик. Улар менин дўстларим, Николай Иванович қарийб қирк йилдан бери Пушкин театрида ишлайди. Театрга жуда ишқибоз бўлганидан илгари томошабин сифатида ўз театрига тез-тез келиб турган. У рафикаси билан фойеда шу театр актери билан гаплашиб турарди.

Поталов уни менга таништирди:

—Бу, Иван Петрович — бизнинг актеримиз, сиз уни сахнада кўп марта кўргансиз. Театримизга шуҳрат келтираётганлардан бири.

—Кўйсангизчи... жуда ошириб юбордингиз-да,—деди ҳижолатомуз халиги киши биз билан сўрашар экан.— Оддий актерман, ҳеч кимдан ортиқ жойим йўқ.

—Бунчалик камтарлик қилманг,—эътироз билдирди Николай Иванович.—Григорий Ивановичнинг ўзлари уйингизни бир неча марта кўрганлар, сизни жуда мактаб гапирганлар.

Орадан бир неча дақиқа ўтгач, у узр айтиб, кетишга рухсат сўради.

—Чекким келяпти, танаффус тугамасдан бир чекиб олай

У кетгач, Николай Иванович афсусланиб:

—Яхши одам, истеъдодли актёр, лекин папирос оғзидан тушмайди. Биз кўп гапирдик, лекин фойдаси бўлмаяпти. Ранги захил тортиб кетяпти, тинмай йўталади, лекин чекишни ташламайди. Балки сизнинг насиҳатингизни қулогига олар,—деди менга қараб.

—Бу ишда ожизман. Одамга ақл ва ирода қўшиш қўлимдан келмайди. Одоб ҳам ўргатолмайман. Ҳозиргина янги одамлар билан танишдию, икки оғиз гап гаплашмай чеккани югурди. Лекин нима ҳам қилардик. Афсуски, чекадиганларнинг ҳаммаси шунақа. Лекин чекишни дард гири бонидан олгандан кейин ташлайди. Емон томони шундаки, у вақтда кеч бўлади, ёрдамдан фойда бўлмайди.

Минг афсуски, менинг гапим кўп ўтмай рост бўлиб чикди. Николай Иванович менга клиникага телефон қилиб, ўша актерни бир кўриб, маслаҳат берсангиз, деб илтимос қилди

—Иссиғиям бор, йўталаптиям. Уйида даволанаяпти. Қасалхонага ётишга унаямаяпти. Анови куни қараса, балғамида ипир-ипир қон бормиш. Кўрқиб кетиб, мендан сизга қўнғироқ қилишимни сўради.

—У билан бирга клиникага келинг

Эртаси куни Николай Иванович беморни клиникага олиб келди

Ўша учрашганимиздан бери орадан бир ярим-икки ой ўтган эди, анча ранги кетиб қолибди. Юзи захил тортиб кетган Бемордан сўраб-суриштириб, анализлар ва рентген суратларини кўриб, энди унинг оғир дардга учраганига шубҳам қолмаган эди.

Иван Петрович нима деркин, деб менга қараб турарди.

— Мен текшириш учун клиникага ётишингизни тавсия қиламан.

— Қасалим ниямакан?

— Ҳозирча нималигини аниқ айта олмайман. Лекин бир нарса шубҳасиз: дардингиз жиддий Кўпдан бери чекасизми?

— Ўттиз беш йилдан бери.

— Кўп чекасизми?

— Ҳа, мен ашаддий кашандаман. Кунига камдан-кам бир кути сигарета чекаман. Аксари икки кути чекаман. Нима, буни менинг касаллигимга қандай бўлмасин алоқаси борми?

— Ўйлашимча, сиздаги касаллик чекишнинг оқибатидан пайдо бўлган. Лекин ҳали буни текшириб кўриб аниқлаймиз. Айтиб қўяй: операция қилиш ҳам керак бўлиб қолар.

Иван Петрович, хусусан, Николай Иванович ўйланиб қолишди. Актер чиқиб кетгандан кейин Потапов мени машинагача кузатиб қўяр экан, сўради:

— Қандай касалликка шубҳа қилиясиз, Федор Григорьевич?

— Мен унда рак борлигига деярли шубҳа қилмайман. Шунда ҳам анча ўтиб кетган.

— Тузалиб кетишига ҳеч умид борми?

— Қатта операция қилиш керак. Ўпканинг бир қисмини, ҳатто, ҳаммасини олиб ташлаш керак бўлади. Буниси ҳали холва.

— Бошқа хавф ҳам борми?

— Операцияни техник жиҳатдан бажаришнинг иложи бўлмай қолиши, мабодо, рак поцесси қўшни органларга ўтиб кетган бўлса, операция қилишдан фойда ҳам бўлмаслиги мумкин.

— Федор Григорьевич! Нима, ҳозир раkning чекишдан пайдо бўлиши исбот қилинганми?

— Фақат чекишдан эмас. Ашаддий кашандалар чекмайдиганларга қараганда ўпка раки билан йигирма марта кўп оғрийдилар. Шу сабабли, ўпка раки асосан чекишдан келиб чиқади, деб дангал айтишимиз мумкин.

Николай Иванович ўртоғи учун куйинарди.

— Минг марта айтдима, чекишни ташла деб. У бўлса, нукул ҳазил қилади, денг. Мана, оқибати нима бўлди? Сўзимни ўтказа олмадим-да, аттанг.

— Йўк, Николай Иванович, гап сизда эмас. Иродали, ақлли одамга насихат қилишнинг ҳожати йўк. Ахир ҳозир-

ги кунда фан чекишнинг зарарли эканини аниқлаган-ку. Жуда кўп медиклар, хусусан, олимлар бу зарарли одатни ташлашди. Ўлгарилари бундан йигирма-йигирма беш йил муқаддам конгрессларда барча делегатлар танаффус пайтида лабларига папирос кистириб юришарди, ҳозир эса уларнинг озгинаси чекади. Тамакидан жуда оғир асоратлар пайдо бўлишини билишади. Бу масалани муҳокама қилган онкологлар ва фтизиатрларнинг халқаро конгрессларидан ташқари, 1974 йили Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотида чекиш проблемасига онд кўплаб докладлар қилинди, бу докладларда жаҳондаги барча олимларнинг кўп йиллик иши якунланди. Шу нарса аниқландики, кўпчилик одамларга дастлаб шунчаки эрмак бўлган бу одат пайт ўтиши билан вақтида эс-ҳушини йиғиб олмаган одамлар соғлиғи учун душманга айланади.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига кўра, чекадиган одамлар чекмайдиганларга караганда зотилжамдан ўн марта, меъда ярасидан олти марта кўп ўлади.

Кунлардан бирида Бостондаги (АҚШ) дўстим профессор Ричард Оверхольтдан хат олдим, у ўпка хирургияси соҳасида энг йирик мутахассислардан бири, у билан 1950 йилда Римда бўлиб ўтган ўпка касалликлари бўйича халқаро конгрессда биринчи марта танишганман. Мана, у нималар ёзади:

«Қимматли дўстим!

Сизга ушбу мактубни ёзаётганимнинг боиси шундаки, сигареталар сабабидан узлуксиз равишда чалиниб турадиган мотам қўнғироғи овозини тўхтатиш ва чекмайдиган одамларнинг хавфли тамаки тутуни билан ифлосланмаган ҳаводан нафас олиш ҳуқуқини химоя қилиш учун нимадир қилиш зарурлигини сезиб турибман.

Сигарета тутунининг қанчалик ҳалокатли эканини ҳамма ҳам тушупавермайди. Фақат шу йилнинг ўзида у 300 мингдан ортиқ одамимизни ўлдиради, бу Вьетнамдаги барча уруш йилларида ўлган одамлар сонидан олти марта кўп.

300 минг — бу кўп, лекин сиз худди мен каби одамларнинг дунёдан бевақт кўз юмган ўз яқинлари учун ох-фарёд чекиб тўккан кўз ёшларини кўзингиз билан кўрмагунингизча, ич-ичингиздан эзилмагунингизча, бунчалик кўп кишиларнинг нега ўлиб кетганини тушуниб етмайсиз. Ўйлаб кўринг-а, мен врач сифатида нафас ололмай бўғилиб ётган бошида турсаму, бироқ унга ёрдам бера олмасам, чунки унинг ўпкаси чириб кетиб, ишдан чиқиб қолган бўлса, нима қилишим керак?

Ҳа, минглаб одамлар ўлади Уларнинг ҳар бирини кимдир севади, ким учундир азиз Улар медицина хизмати учун бир амаллаб ҳақ тўлаб, ўз умрларини адо қилади лар, кислород палаткаларида зўр-базўр нафас оладилар Ҳолбуки, бировлар ўлим тўшагида ётганда тамаки фермерлари ва сигарета фабрикачилари одатдаги бойлик орттириш билан машғул бўладилар.

Ҳа, аҳвол мудҳиш, лекин ноумид бўлмаслик керак. Ма на шунинг учун ҳам менинг «Чекишга қарши кураш ва саломатлик учун» ташкилотини тузишимни қўллаб-қув ватлашингизни истайман, бу ташкилот тамаки ишқибозли гига қарши курашади, барча самолётларда ва автобус ларда, поездларда ва жамоат йиғиладиган бошқа жойлар да чекмайдиганлар учун жой ажратиш учун очиқ ҳара кат чораларини кўради, шунингдек, ёшларнинг диққат эътиборини тортадиган чиройли қимматбаҳо рекламалар га қарши астойдил иш олиб боради.

Балки сиз чекмайдиган одамлар учун жой ажратиш шунчалик жон куйдиришга арзирмикан, деб. ўйларсиз.

Бу гапингизга «ҳа» деб жавоб берамиз. Врач сифатида Сизга сигарета тутунида нафас олиш зарарли деб айти- шимга рухсат этинг. Агар биз яшашни истар эканмиз, нафас олиш учун тоза ҳавога эга бўлишимиз керак. Кўпгина илмий ва медицина тадқиқотлари, жумладан, АҚШ бош хирургининг доклади биров чекаётган сигарета тутунида нафас олиш сизнинг соғлигингизга зарар қили шини намоёиш қилди. Бизнинг ташкилотимиз қуйдаги максадларга эришиш устида ишлайди.

1. Ресторанларда, отелларда, спорт майдонларида ва бошқа жамоат жойларида чекмайдиганлар учун террито рия ташкил этиш ва чекмайдиган ишчиларни уларнинг иш жойида ҳимоя қилишни таъминлаш.

2. Сигаретани реклама қилиб, алдашни ва унинг зўр бериб ривожланишини тақиқлаш. Биз баҳайбат реклама лар, болалар ўқийдиган китоб муқовалари ва телевиде ниенинг реклама программалари орқали сигаретани тарғи бот қилиш туфайли таҳдид солувчи раk ва эмфизема ҳужу минни тўхтатишимиз керак.

3. Сигарета компаниялари ўн мингларча ва миллион ларча одамлар ўлимига, ҳар йили йўқотиладиган меҳнат қобилиятларига ва оила вайронагарчиликларига сабаб бўлаётгани учун юридик жиҳатдан жавобгар қилинсин

самимият билан сизнинг
Ричард Оверхольтингиз»

Ричард Оверхолът жаҳондаги кўпчилик хирурглар каби чекишнинг ашаддий душмани. Кунлардан бирида учрашганимизда суҳбат пайтида мендан сўради:

— Нима деб ўйлайсиз, папирос қанча туради?

— Мен ҳеч қачон папирос сотиб олмаганман, лекин ўйлашимча, бизда бир-икки тийин турса керак.

— Мен чекиб бўлинган папиросни назарда тутяпман.

— Чекиб ташланган папирос сариқ чақа ҳам турмайди.

— Адашасиз! Чекиб ташланган битта папироснинг қиммати чекадиган одамнинг ўн беш минутлик умрига тенг туради.

— Наҳотки, шунчалик қиммат? Бунақа маълумотни қаердан олгансиз?

— Мен яқинда Англиядан қайтдим. Врачларнинг қирол жамияти бу масалани махсус ўрганиб чиқди. Улар юз минг чекадиган ва шунча чекмайдиган одамни олишибди. Иккала гурппадаги одамларнинг ёши ҳам, турар жойи ҳам, қиладиган иши ҳам бир хил бўлган. Маълум бўлишича, чекадиган одамларнинг ўртача умри чекмайдиганларга қараганда бир неча йил кам бўлиб чиқди. Тафовут қилинган ёш ўттиз-ўттиз беш йилга бўлиб чиқилди, ҳар битта чекилган папирос одам ҳаётининг ўн беш минутига тушгани аниқланди.

— Бу маълумотлар матбуотда эълон қилинганми?— деб сўрадим кизикиб.

— Ҳа, илмий журналлардан бирида.

— Шуниси кизикки, шу кунга қадар ҳам баъзи врачлар бизнинг мамлакатимизда матбуотда босилиб чиққан қандайдир илмий ишларни рўқач қилиб, чекишнинг зарари ҳақидаги маълумотларни назар-писанд қилмайдилар.

— Бизнинг мамлакатимизда тамаки компанияларида ишлайдиган жуда кўп врачлар бор. Афсуски, уларнинг баъзилари ўз вақтлари ва билимларини сотиб қолмай, балки ўзларининг врачлик виждонларини ҳам сотадилар...

Бизнинг клиникамизда чекиш тақиқланган, лекин ҳали врачлар ва пациентлар чекадиган қанчадан-қанча клиникалар ва касалхоналар бор. Хўш, чекмайдиган беморлар у ерларда ўзларини қандай сезадилар? Хусусан, ўпка касалликлари даволанадиган касалхоналардаги беморлар бусиз ҳам йўталадилар, бунинг устига тамаки тутуни ичида нафас олишни айтмайсизми? Бронхиал астмаси бор беморларда тамаки тутуни туфайли шундай хуруж тутадики, уларни палаталардан реанимация бўлимларига олиб ўтншга тўғри келади.

Мен кўп марта мақолаларим билан чиққанман, радио орқали ҳам одамларга мурожаат қилганман. Бу ерда сўз ожизлик қилади, гап сотгандан унча фойда чиқмайди. Чекишга қарши курашда бутун халқнинг мадади керак.

2

Иван Петрович клиникамизга икки кундан кейин ётди. Яна бир ҳафтадан кейин уни операция столига олдик. Афсуски, дилим сезган энг ёмон гумонларим тўғри чиқди. Ўпка раки ўтиб кетган, жуда илдиз отган эди, ўпканинг хатто ҳаммасини олиб ташланган тақдирда ҳам, техник жиҳатдан беморни омон олиб қолишнинг иложи йўқ эди.

Медицина фанида чекишнинг зарарли эканини исботлайдиган жуда кўп ишлар бор. Олимлар ёши, машгулоти, турмуш шароити бир хил бўлган 200—300 минг одамни танлаб олдилар. Фарқи фақат уларнинг чекиш-чекмаслигида эди. Маълум бўлишича, чекмайдиган одамлар ўрта сида ўпка раки юз минг одамда 12 марта учради. Хар куни бир кути сигарета чекадиган одамларда — 112, икки кути сигарета чекадиган кишиларда — 284 та учради.

Шунингдек, ҳайвонлар ўпкасига ёки терисига экспериментал йўл билан киритилган тамаки катрони барча ҳолларда рак пайдо қилиши исботланган.

Мен ўзимнинг клиникадаги шахсий кузатишларимдан биламан, кўп ва узок вақт чеккан одамлар аксари ўпка ракига мубтало бўлади.

Кўпгина соғлом ва айни куч-қувватга тўлган 45—50 яшар эркак кишилар 30—35 йил чекканлари туфайли ўпка раки билан оғриганлар ва ўлиб кетганлар

Ракнинг ҳали аломатлари билинмаган босқичда, яъни уни тасодифан ёки профилактик текширувларда аниқлаб, операция қилганда биз энг яхши натижалар олдик. Мана шунинг учун ҳам чекадиган одамлар, хусусан, 40 ёшдан ошганлар хар йили камида бир марта профилактик рентген текширувларидан ўтиб туришлари керак.

Қўринишдан бир эрмак бўлиб туюлган чекиш каби ярамас одатнинг шунчалик кенг тарқалишига сабаб нима? Ахир, бу эрмакнинг айниқса энди чека бошлаганда одамга ҳеч қанақа ёқадиган жойи йўқ-ку! Одам оғзини тутунга тўлатади, кейин уни ичига тортади. Оғиз тахир бўлади, хиди эса, анча нарида турган одамларни ҳам беҳузур қилади

Чекадиган одам эрталаб оғзи тахир бўлиб туради. У тишини қанчалик тозаламасин, оғзини қанчалик чайма-

син, оғзининг тахирини ва ҳидини кеткиза олмайди. Ўн-ўн беш йилдан кейин бу ярамас одат чекадиган одамнинг жонига тегади, бироқ бу даврга келиб папироснинг захри наркотик каби шунчалик қон-қонига сингиб кетадики, ҳатто эс-хушли одам унинг қанчалик оғир оқибатларга олиб боришини ўйлагиси ҳам келмайди. Ҳолбуки, ўтиб кетган ҳолда одамнинг ақлий қобилиятлари инкирозга учраши мумкин, бунда одам ҳамманинг ақли етадиган, аммо чекадиган одам тушунмайдиган оддий ҳақиқатни тушуна олмайди.

Узоқ вақтларга қадар чекиш беозор одат ҳисобланган, чунки организмда чекиш туфайли пайдо бўладиган ўзгаришлар ва касалликлар бирдан пайдо бўлмайди, балки ўн беш йигирма йил чеккандан кейин юзага келади. Бу масала бўйича илмий ишлар олиб борилмади, тамаки туфайли пайдо бўлган касалликларни бошқа нарсалардан, анча қийин таъсир қилган омиллардан кўришди. Лекин ҳозир кўпчилик одамлар, ҳатто врачлар ўртасида ҳам шундайлар борки, улар ўзларини тамакининг инсон саломатлигига зарарини тушунмасликка оладилар. Одатда тамакининг бундай ҳимоячилари қўлларида жиддий илмий маълумотлар бўлмагани ҳолда ҳаммалари яқдиллик билан гўё «оғизларидан трубка тушмай, етмиш йил яшаган боболари»ни рўқач қиладилар. Ана шу бечора «бобо» мусохабага ўрин қолдирмаган илмий далилларга қарши қўйилади. Лекин бобо ана шу ярамас одатга ўрганмаганда бундан ҳам кўп яшаши мумкинлигини ҳеч ким билмайди. Папирослар уни ва атрофидаги одамларни, уларнинг кайфиятини ва саломатлигини қанчалик заҳарлаганини билмайдилар.

Ҳозирги пайтда чекишнинг юракни, томирларни, миани ва бошқа ҳаётий муҳим органларни барвақт ишдан чиқариши аниқланган.

Масалан, тамакининг юракка таъсир қилиши қуйидаги экспериментдан далолат беради: қуённинг ажратиб олинган юраги юракни озиклантирувчи томир орқали махсус физиологик эритма юборилиши туфайли ритмик равишда ишлаб туради (бу эритма баъзи белгиларига кўра қонга яқин туради). Лекин папиросни олиб, ундаги бор тамаки қоқиб ташланса ва папирос қоғозига шу эритмадан томизиб, шу томчини қоғоздан юракни физиологик эритма билан таъминлайдиган системага юборилса, юрак тўхтаб қолади.

Тамакининг одам юрагига кескин таъсири қандайдир даражада компенсатор механизмлар билан юмшайди,

улар организм томонидан зарарли агентга қарши курашиш учун сафарбар қилинади. Шунга қарамадан, унинг таъсири қолади ва одамнинг аста-секин барвақт мункиллаб қолишига, инвалидликка олиб келади ҳамда эрта қаритиб қўяди.

Врачлар кўпинча беморга чекишни ташланг, деб маслаҳат беришади. Кимки врачнинг ана шу маслаҳатига қулоқ солмаса, кўпинча «ажалидан беш кун бурун» ўлиб кетади. Лекин баъзи одамлар узок умр кўришади ва мана, кўриб қўйинг, врач менга чекишни ташлашни маслаҳат берган эди; мен бўсам, ташламадим, кўриб турибсизки, тирикман, деб мақтанчоқлик қилишади.

Уруш пайтида ярадорлар ўртасида ана шунақа воқеалар бўлган. Унга оёғининг кесиб ташлаш керак, десалар, у рози бўлмай, ўлган. Бироқ, баъзан оёғини кесишмоқчи бўлишганида рози бўлмаган ярадорлар оёқларини кестирмай, тирик қолишган. Бунинг бойси шундаки, баъзан оёқни кесиш йўли билан ярадор ҳаётини қутқариб қолиш мумкин бўлган вақтни аниқлаш қийин бўлади, баъзан эса, вақт ўтиб кетган бўлади. Шундай қилиб, вақтни бой бермаслик учун врачлар баъзан оёқни кесишни маслаҳат беришади, аммо бу вақтда оёқнинг ҳали ҳаётий қобилияти сақланиб турган бўлади, врачлар эса, кеч қолишдан қўрқадилар. Бундай ҳолларда шундай бўлиши мумкинки, ярадор оёғини кестиришга унамайди ва тирик қолади. Кейин у то умрининг охиригача врачнинг хато қилганини гапириб юради. Лекин консилиумнинг қарорига қулоқ солмаган ва оёғини кестиришга унамаган 100 та одамдан 99 таси ўлган — улар энди ўзларининг хатолари ва врачнинг «ғалаба»си ҳақида гапирмайдилар. Улардан саддо чиқмайди ва врач маслаҳатига қулоқ солиш кераклигини уларнинг тавсияларига ақл билан ёндошиш зарурлигини ҳеч кимга айта олмайдилар.

Тамаки чекишда ҳам худди шунақа. Бироқ, бизнинг маслаҳатимизга қулоқ солмай, чекишда давом этган одамларнинг кўпчилиги кўпдан бери жим, оламдан ўтган. Мана бу тирик юрганлари эса, врачлар устидан куладилар.

Тамакида ниҳоятда заҳарли модда никотин бор. Одам бир кути сигарета чекар экан, унинг ўлдирадиган дозасини ютади. Бироқ, одам шу бир кути сигаретани бирдан чекмайди, шунинг учун одамда заҳарга нисбатан маълум даражада чидамлилиқ пайдо бўлади.

Никотоннинг марказий нерв системасига зарарли таъсирини дастлабки бир марта чекилган палиросдан

билиб олса бўлади, бунда одамнинг кўнгли айнайди, қусади, совуқ тер чиқади, баъзан ҳушидан кетади мана шу аломатлар мия ҳужайраларининг заҳарланганидан далолат беради.

Битта сигарета чекканда томир минутига йигирма марта ортиқ уради, босим бир неча ўн миллиметрга кўтарилади, тери температураси пасаяди. Бу ўзгаришлар тахминан ўттиз минут туради.

Шундай қилиб, юрак кун давомида доимо кўшимча нагрузка олиб туради, вақт ўтиши билан у юракни касалланишга олиб келади.

Тамаки тутунини нафасга олганда томирлар тораяди ва қон оқими секинлашади, баъзи ҳолларда эса ҳатто маълум бир вақтга тўхтаб қолади. Юрак томирларида қон оқимининг секинлашиши тож томир етишмовчилиги, яъни юрак соҳасининг вақти-вақти билан оғиришида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам чекиш одатда тож томир етишмовчилигини зўрайтиради ва хуружини пайдо қилади. Кўпчилик беморларда бу хуружлар чекишни ташлагандан кейин дарров ўтиб кетади.

Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти тамакининг роли ҳақидаги масалани ўрганиб, чекадиган одамларнинг тож томир тикилиб қолишидан чекмайдиганларга қараганда тўрт йил олдин ўлишини аниқлади.

Томир касалликлари бор одамларда чекиш томирларни каттиқ торайтиради, натижада агар бемор чекаверадиған бўлса, ҳар қандай даво ҳам фойда бермайди.

Бундай беморлар учун ҳатто атрофидаги тамаки тутуни ҳам ҳалокатли бўлиши мумкин. Бундай беморлар билан ўтказилган тажрибалар шуни кўрсатдики, ҳатто тутатилмаган сигаретани тортиш ҳам бармоқда қон оқимининг сезиларли даражада камайишга олиб келади. Баъзан бундай беморлар чекаётганида тирноғи остида қон оқими бутунлай тўхтагани, қўл-оёқ бармоқлари ҳарорати эса олти даражага камайгани кузатилди.

Шуниси қизиққи, сигаретада ҳар қандай филтър ишлатилганда ҳам у қон оқими камайиши ва гавда температураси пасайишининг олдини олмади.

Томир торайтирувчи воситалар одатда ёрдам бермайди.

Алкоголь томирларни вақтинча кенгайтиради, чекиш билан алкоголь бир-бирини нейтраллайди, деб ўйлаш мумкин. Лекин аслида шундай эмас, одам ичиб маст бўлиши мумкин, бироқ бу никотин туфайли пайдо бўлган томирлар спазмининг олдини олмайди.

Статистика куйидагиларни кўрсатади: кўп чекадиган одамлар ўртасида юрак-томпр касалликларидан ўлиш чекмайдиган одамларга қараганда икки ҳисса ортик.

Тамаки меъда-ичак йўлига ҳам ёмон таъсир қилади.

Чекадиган одамлар баъзан чекканда овкат яна ҳам мазалироқ туюлади, дейишади. Тўғри, олдиндан оғзингизга бирор аччиқ нарсани олсангиз, ҳар қандай овкат ҳам мазали бўлиб туюлади. Аслини олганда эса, чекиш иштахани бўғади. Чекишни ташлаган одамнинг семира бошлаши аллақачон маълум бўлган. Никотин интоксикацияси тўхтаганидан кейин организмдаги барча моддалар алмашинуви процесси яхшиланади, ейилган овкат яхши сингади.

Тамаки айниқса аёллар организмга ҳалокатли таъсир қилади, унинг бола туғишга, болаларга таъсир қилганини яққол кўриш мумкин. Германия Федератив Республикасида 4 мингдан ортиқ аёл текширилганда шу нарса аниқландики, эрга совуқлик ва бефарқлик, фарзанд кўрмаслик ҳайз циклининг, ўз-ўзидан бола тушиши ва ҳоказолар чекадиган аёллар ўртасида чекмайдиган аёлларга қараганда уч марта кўп учрайди. Чекадиган аёлларнинг уч ёшгача бўлган болалари ўртасидаги ўлим коэффициенти чекмайдиган аёлларга қараганда анча кўп. Калифорнияда 7499 та аёл текширилганда чекадиган аёллар ўртасида ой-куни етмай чала туғиш ҳодисалари чекмайдиган аёлларга қараганда деярли икки баробар кўп учраши аниқланди. Бунда шу нарса маълум бўлдики, вақтидан илгари туғиб қўйишнинг кўп учраши аёлларнинг қанчалик кўп чекишига бевосита боғлиқ. Масалан, кунига 35 донадан сигарета чекадиган аёллар ўртасида вақтидан илгари туғиш кунига 15 донга сигарета чекадиган аёллардагига қараганда деярли уч марта кўп учрайди. Шу нарса аниқландики, никотин организмга сўрилиб, аёлнинг туғруқ мускулатурасини қискартиради, бачадон силлиқ мускуларини спазмга учратади.

Ҳомиладор аёл битта сигарета чекканда хомиланинг юрак уриши минутига бешта зарбга ошади. Куёнлар устида текшириш ўтказилди, ўргочи куёнларга бир кунда чекиладиган 20 донга сигаретага тенг тамаки тутуни хидлатилди. Бунда тамаки тутунини хидлаган ўргочи куёнларда ўлик куёнчалар туғилиши одатдаги хавода нафас олганларга қараганда 10 марта кўп учраши маълум бўлди. Бундан ташқари, тирик туғилган куёнчаларнинг вазни нормадагига қараганда 17 процент кам бўлди. Тамаки тутуни ичида бўлган ўргочи сичқонлар бир йил

ичида кўпаймади, айни вақтда эса контроль гурпуадаги сичконлар нормал туғаверди.

Экспериментдаги хайвонлар ўртасида кўпайишнинг тўхташига кўпайиш органларидаги атрофик ўзгаришлар сабаб бўлган.

Тамаки тутуни ичида турган кўпгина ургочи каламушлар вақтинчалик бола кўрмади ва боласи тушадиган бўлиб қолди, туққан болаларининг кўпи ўлик эди.

Тамаки чекиш эркаклар жинсий функциясига ҳам ёмон таъсир қилади. 30—40 ёшдаги эркакларда жинсий активликнинг сусайишига кўпинча тамакини жуда кўп чекиш сабаб бўлади. Тахмин қилишларица, бунинг сабабларидан бири қондаги токсик ўзгаришлардир, ана шу ўзгаришлар жинсий гормонларнинг ҳосил бўлишига зарарли таъсир кўрсатади.

Англияда ўта кашанда бўлган, бироқ чекишни ташлаган 500 та эркак текширилди. Бунда шу нарса маълум бўлдики, уларнинг тамаки чекиш одати қанчалик узоқ давом этган бўлса, эркаклик активлиги ҳам шунчалик суст бўлган.

Модомики, тамаки чекиш катта ёшли одам организмга шунчалик зиён қилар экан, ўсмир организмга ҳалокатли таъсир кўрсатиши ўз-ўзидан тушунарли бўлади.

Бу одатнинг ўсмирлар учун чиндан ҳам хавфлигини аниқлаш мақсадида Америка мактабларида ҳар икки жинсдаги 21 980 та ўсмир синчиклаб текширилди, шулардан 11 070 таси ўғил болалар ва 10 910 таси қизлар эди. Чекадиган ўсмирларнинг бўйи чекмайдиганларникидан паст, кўкрак ҳажми ва кўкрак қафаси экскурсияси уларда кам эди, улар ақлий жиҳатдан ҳам орқада қолган эдилар. Бейсбол ўйини пайтида қоптоқ ташлайдиган одам иккита сигарета чеккандан кейин контроль гурпуадагиларга қараганда қоптоқни 25 процент кўп йўқотади.

Чекадиган болалар проценти ота-онаси чекадиган оилаларда юқори. Кўпинча чекишга ўрганган ўғил боланинг отаси, қизнинг эса онаси чекадиган бўлади.

Бундай зарарли одатга қандай қилиб йўл қўймаслик масаласи жуда мураккаб. Чекишни тақиқлаб қўйишга бемалол йўл қўйиш қаби болаларни чекиш одатидан қайтармайди. Ота-оналар, ўқитувчилар, тарбиячиларнинг шахсан ўрнак кўрсатиши ҳаммадан яхши таъсир қилади. Агар ота чекадиган бўлса, бу ерда бошқача иш тутиш керак. Менинг отам слёсарь эдилар, у киши бизларга шундай дердилар: «Чекиш жуда зарарли. Шу одатим бор да, лекин жуда афсусланаман, чунки ташлай олмайман»

(Ҳа, айтиб қўяй, кейин чекишни бутунлай ташладилар). «Сизларга чекишни маслаҳат бермайман. Лекин, мабодо, чекиш истаги пайдо бўлса, олдимда чекинг, бунинг учун сизларни уришмайман. Мабодо, мендан яширинча чекадиган бўлсангиз, сизларни қаттиқ хафа қиламан». Отамиз олдида чекишга уялардик. Отадан яшириб чекишга ҳам кўрқардик, ҳам уялардик. Шундай қилиб биз ҳаммамиз, учала ўғил ва учта киз чекмадик.

Ҳар ҳолда ана шу зарарли одатнинг шунчалик кўп тарқалишига сабаб нима?

Бунинг сабаблари кўп. Энг аввало ўзлари чекадиган ва бу билан ҳар қандай тушунтириш ишларини йўққа чиқарадиган врачлар ва педагоглар айбдор. Одамлар, энг аввало, ёшлар врачларга ва ўқитувчиларга ишониб, буни унчалик ёмон одат эмас экан-ку, деб ўйлашади.

Баъзи адабиётчилар, театр, кино намояндалари, халққа «холис» хизмат кўрсатадилар: кино ёки пьеса қаҳрамонни ҳаётидаги оғир дақиқаларда жуда ўйга толиб, папирос тортади. Тамаки ишлаб чиқариш ва сотиш ортиб бораётган, саломатлик учун шунчалик зарарли бўлган махсулот реклама қилинади: чамаси, бирорта ҳам товар сigaretалар каби чиройли упаковка қилинмайди,

Ёшлар ўртасида чекиш — мардлик аломати деган фикр тарқалган. Аслини олганда эса, чекиш ёш йигитнинг маданияти анча пастлигидан, унинг қатъий принципга эга эмаслигидан, ҳаётда нима яхши-ю, нима ёмонлигини билмаслигидан далолат беради.

Тамакига ўрганиб қолган одам чекишни ташлай оладими? Шубҳасиз, ташласа бўлади, у фақат чекишни ташлашни жуда-жуда хоҳлаши керак.

Чекишга қарши пропаганда олиб борадиган врачлар ва педагоглар сони йилдан-йилга кўпайиб бормокда. Бундай пропагандани доимо, сабот билан оқилона олиб бориш зарур.

Лекин пропаганда — ишнинг ярми. Бошқа қатъий чоралар ҳам кўриш керак. Мен чекиш оқибатида жуда кўп ғам-ташвишлар тортган одамларни кўрган хирург сифатида ана шу ёмон одат ҳақида ўзимнинг баъзи мулоҳазаларимни айтиб ўтишни истардим.

Чекадиган баъзи одамлар. «Бу менинг шахсий ишим заҳарлансам заҳарлана қолай, лекин роҳат қиламан-ку», деб ўйлашлари мумкин. Бироқ никотин наркотик, уни ҳудди морфей, героинга ўхшаш препарат каби бутунлай тақиклаш керак. Бу одамларнинг ҳечам шахсий иши эмас да. Жамият ўз аъзоларини соғлом ва завқ-шавқ билан

меҳнат қиладиган бўлишини истайди. Биз фақат ўзимизни ўйламаслигимиз, энг аввало халқни, давлатимизни, унинг келажagini ўйлашимиз керак. Катталар чекаркан ва тамаки ҳамма жойда истаганча сотиларкан, болалар ва ўсмирларнинг чекишига қарши курашни қийин.

Аксари, жуда ёш йигитлар чека бошлайдилар. Бола ўзини анча катта қилиб кўрсатиш, кўпроқ олифтагарчилик учун чекади. Кейин одам аста-секин тамакига ўрганиб, гиёҳванд бўлиб қолади. У энди бир умрга қопқонга илинади. Чекишни ташлаш қийин эмас, дейишади. Бу гап тўғри, фақат бунинг учун одам иродали бўлши ва чекишни ташлашга қатъий аҳд қилиши лозим. Бирок, иродасиз одамлар юрак фаолиятида жиддий бузилишлар пайдо бўлганда ва врачлар бу ярамас одатни ташлашни қатъий талаб этганларида ҳам ундан қайтмайдилар.

Демак, бу офатга қарши давлат миқёсида кураш олиб боришдаги асосий вазифа ёш йигитга папирос бермаслик, янгидан-янги одамларнинг чекувчилар қаторига тобора кўппаб кўшилишига, чекишнинг юкумли касаллик каби тарқалишига йўл қўймаслик, уни тўхтатишдан иборат! Чекувчини чекиш имкониятидан маҳрум этиш, хусусан чека бошлаган ёшларни сигарета ололмайдиган қилиш керак.

Чекишга ўрганиб қолган одам тамаки тополмай қолса, дарахт баргларини ва шунга ўхшаш нарсаларни чека бошлайди, дейишади. Лекин, биринчидан бу узокка бормайди, чунки одам бундай нарсаларни чекканда ундан наркотик модда олмайди, холбуки, у яна шу наркотикка ўрганиб қолганидан сигаретани ташлай олмайди. Иккинчидан, бу энг муҳими, бундай нарсаларни ўта кашандалар чекадилар, бу одамлар наркотикка бўлган жуда кучли истакни нима билан бўлса-да қондиришга ҳаракат қилдилар, ёшлар эса, уларни оғизларига олмайдилар.

Чамаси, тамаки ишлаб чиқаришни чегаралашда дуч келинадиган энг катта қийинчилик — бу психологик момент бўлса керак. Ҳозирги кунда жуда кўп одам чекади. Лекин газета, радио, кино, телевидение каби қудратли воситалар бор экан, бу масалани ҳам ҳал қилиш мумкин.

Менинг наздимда, агар бир дона сигарета бир тийин эмас, балки ўн тийин турса, албатта, мактаб ўқувчилари уни сотиб ололмайдилар. Айтганча, папироснинг нархи ўн марта ошгудек бўлса, катта ёшли одамлар ҳам уни сотиб олишни ўйлаб қоладилар. Бу хилда ишни тамаки маҳсулотларни нархини кейинчалик кўтариш йўли билан ҳам кучайтириш мумкин.

Шундай қилиш керакки, яқин келажакда бизнинг фарзандларимиз ва невараларимиз ҳар жиҳатдан ажойиб бўлган ота-боболарининг ўз ўпқалари орқали захарли тутунни ўтказганларини китоблардан ўқиб, хайрон-хайрон қолсинлар. Менинг фикримча, шундай қилиш керак:

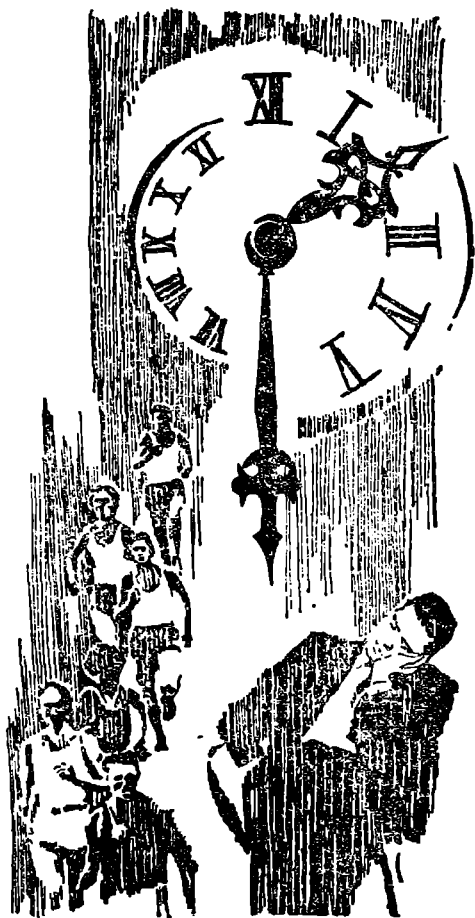
Барча тамаки маҳсулотлари ёрлиғида қуйидагиларни;

а) никотин микдорини;

б) тамаки тутунидаги рақни келтириб чиқарадиган моддаларнинг хавфлилигини кўрсатиш шарт.

Тамаки маҳсулотларини оғзаки, ёзма ва график кўрнишида ҳам бевосита, ҳам билвосита пропаганда қилишни расмий равишда тақиқлаш лозим.

Тамаки дўконлари ва магазинларини одамлар қийналиб борадиган жойларга қуриш лозим. Йўлкалар бўйидаги, одамлар кўп бўладиган жойлардаги тамаки дўконларини олиб ташлаш, мактаблар ва болалар муассасалари яқинига қурмаслик керак.

1

Одам машинага қанчалик яхши қарамаса, машина шунчалик тез ишдан чиқади. Одам-чи? Одамни жуда ҳам асраб-авайлаш лозим.

Одамдаги муҳим органларнинг узлуксиз равишда узоқ ишлаши учун режим зарур, яъни вақтида меҳнат қилиб, вақтида дам олиш лозим. Одам дам олмаганда қаттиқ чарчаб қолади, кейин касалликка чалинади.

Касалликка хос ўзгаришлар бирданига пайдо бўлмайди. Компенсатор механизмлар туфайли организм барча ўзгаришларни тўғрилайди, лекин орадан ойлар, баъзан

йиллар ўтиши билан аслига қайтмас ўзгаришлар пайдо бўлади.

Режим хусусан ақлий меҳнат билан шуғулланадиган одамлар учун катта аҳамиятга эга, бунда қаттиқ чарчаб қолиш нерв системасининг ҳолдан тойишига олиб келади. Унинг олдини олиш учун таассуротларни ўзгартириш ва асабни бўшаштириш керак. Масалан, стол ёнида ўтириб ишлагандан кейин кинога ёки театрга бориш, кўчада тез-тез юриш, жисмоний меҳнат қилиш, уйдаги бирорта юмуш-ни бажариш, бола билан сайр қилиш ёки шунчаки китоб ўқиш керак. Бекор ўтиргандан кўра шундай қилган маъқул, чунки ақлий меҳнат билан шуғулланган одам ҳеч нарсага чалғимай дам олса, ўз ишини ўйлайверади. Бошқа бирор ишга чалғиганда мия анча тўла дам олади. Табиат оғушида бўлиб, мусаффо ҳавода тўйиб-тўйиб нафас олиш асабни жуда бўшаштиради ва мияга яхши дам беради. Қимки дам олиш кун кунини домино ўйнаб ўтказса ва кун бўйи дим хонада телевизор кўрса, бундай одам ўз миясига ва юрагига ёмон хизмат кўрсатган бўлади. Гап шундаки, оддий шароитларда биз, одатда, кислород анча кам ҳавода нафас оламиз. Одам бунга сезмаслиги мумкин, юрак эса, масалан, ёки мия бунга сезади ва ўзича таъсирланади. Биринчидан тахикардия, иккинчидан бош оғриғи пайдо бўлади.

Узоқ вақт давомида кислородга ёлчимаслик юрак мускулларида аста-секин органик ўзгаришларни келтириб чиқаради, шунинг учун кислород танқислиги даври кислород билан тўла-тўқис таъминланиш даври билан алмашиб туриши лозим. Одам кун бўйи очик ҳавода, хусусан кислород жуда кўп ўрмонда бўлганда ўзини бир оз мастдек сезади. Зеро, бу вақтда унинг мия хужайралари гўё ювилади.

Сихат-саломат бўлиш ва узоқ йиллар актив ҳаёт кечиринишда уйқунинг аҳамияти жуда катта, чунки уйқу энг қимматли ва зарурий ҳордикдир.

Одамда уйқунинг давомлилиги меҳнат табиатига ва унинг оғир-енгиллигига, ёшга, шунингдек, ҳар бир кишининг ўзига хос хусусиятларига қараб ҳар хил бўлади. Одам ўзини қандайдир даражада оз ёки кўп ухлашга ўргатиши мумкин, бироқ катта ёшли одам ўрта ҳисобда 6—8 соат ухлаши шарт. Бунда зўриқиб ақлий иш қиладиган одамлар жисмоний меҳнат билан шуғулланадиган кишиларга қараганда кўпроқ ухлашлари керак. Жуда оз ухлайдиган одамлар бор, масалан, америкалик врач, про-

фессор Де Бэки бутун умри мобайнида 4—5 соатдан кўп ухламаган, лекин иши жуда кўп ва машаққатли бўлишига қарамай, меҳнат қобилияти тўла сақланган. Лекин бу чамаси, туғма қобилият бўлса керак, чунки Де Бэки отасининг ҳам кам ухлаганини менга айтган эди.

Актив ҳаёт кечириш учун уйқунинг давомлилиги эмас, балки унинг вақти ҳам катта аҳамиятга эга. Тунги уйқу айниқса фойдали бўлади. Лекин одам касбига кўра кечаси ишлашга мажбур бўлса, кундуз кунни тўйиб ухлаш ҳам одамни яхшигина тетиклаштиради. Одам бир кеча-кундузда узлуксиз 7—8 соат ухлаши керак ёки икки, баъзан уч бўлиб ухласа ҳам бўлади. Яъни одам 4—5 соат ухлаб, ўрнидан туради, бирорта юмушини қилади, кейин яна эрталаб ёки тушликдан кейин ухлайди. Қайси бири яхшилигини айтиш қийин. Кўп одамлар кундузи ухлашади ва кечаси зўр бериб ишлашади. Мен бўлсам, кечаси 7—8 соат ухлашга одатланганман. Кундузи ҳечам ухламайман, ҳатто ётмайман ҳам. Шу ётти саккиз соат ухлаш менга то кечасигача ҳар қанча меҳнат қилишимга етиб ортади.

Ухлаш режимига риоя қилиш катта аҳамиятга эга, уйқу бузилганда эса уни асли ҳолига келтиришга чора кўриш зарур.

Бу масалада ухлатадиган дориларни пала-партиш ичиш фойда бермайди. Уйқуни яхшилаш учун ухлатадиган дорини қуйидагича ичган маъқул: ухлашдан 10—15 минут олдин ухлатадиган дорини илиқ сув билан ичиб, ўринга ётиш лозим. Бунда, одатда, одам ухлаб қолади. Кейинги 5—7 кун ичида, худди шу вақтда яна дори ичиш керак. Орадан 5—7 кун ўтгач, албатта, худди ўша вақтда ўринга ётинг, лекин дори ичманг, фақат илиқ сувнинг ўзини ичинг. Агар рефлекс ҳосил бўлган бўлса, одам одатда ҳатто сув ичгандан кейин ҳам дарров ухлаб қолади. Рефлекс ҳосил бўлмаган бўлса, яна 3—4 кунгача дори ичиб туриш лозим.

Уйқусизликка барҳам беришда уйқуга ётадиган вақтни тартибга солиш жуда муҳим. Илик ванна жуда яхши фойда беради. Бунда сув ҳарорати Цельсий бўйича роппароса 36 даража бўлиши ва уни нақ ухлашдан 15—20 минут олдин қабул қилиш жуда яхши фойда беради. Бирок илиқ ванна яхши таъсир кўрсатиши учун уни мунтазам равишда узоқ вақт қабул қилиб туриш зарур.

Яхши дам олиш учун барча турдаги жисмоний машқлар билан шуғулланиш, хусусан сайр қилиш катта аҳамиятга эга. Бунда унинг мақсадга мувофиқ бўлиши

фойдалидир. Масалан, ишга, магазинга, станцияга пиёда бориб, пиёда келиш ва ҳоказо.

Мен ёшлар эътиборини жуда ёшликдан бошлаб режимга риоя қилишнинг муҳимлигига қаратишни истардим. Ёш йигит-қизлар режимнинг ҳар қандай бузилиши ҳеч қанақа оқибатларга олиб бормайди, деб ўйлайдилар. Аслини олганда, режимнинг тез-тез ва узоқ вақт давомида бузилиб туриши, хусусан одам зарарли одатларга ўрганган бўлса ва баъзи нарсаларни меъёридан ошириб юборса, компенсатор механизмлари ҳолдан тойдиради ва бундай одам ёши улғайганда энди организми жуда ишдан чиқиб қолган бўлади.

Режим одам ҳаётида қандайдир оғир юк ҳамда эркин, хушчақчақ яшашга тўсқинлик қиладиган нарса эмас. Режим — бу аввало меҳнат ва дам олишни оқилона навбатлаб туришдир, одамни тетик, бардам ва сиҳат-саломат қилиб турадиган ва ҳаётини қизиқарли ва қувончли қиладиган нарсадир.

Ёмон таъсирос (агар у ўрта яшар одамлар мунтазам равишда режимни бузиши натижасида пайдо бўлса) кўпчилик ҳолларда барча томирларни спазмга йўлиқтиради ёки танлаб — юракда, миёда, буйракларда спазм пайдо қилади.

Бу ерда аҳволни вақтида аниқлаб олиш ва тўғри диагноз қўйиш лозим. Хато қўйилган диагноз икки ёқлама асорат пайдо қилиши мумкин. Ё томирлардаги ўзгаришлар диагнози аниқланмай қолади ёки даво қилинмайди, бу эса аслига қайтмас ўзгаришларга олиб боради. Ё бўлмаса, бу ўзгаришларга нотўғри баҳо берилади, анча ваҳимали диагноз қўйилади, балки кераксиз операция ҳам қилинади. Бу эса одамни бир умрга инвалид қилиб қўяди, ҳатто ўлим билан тугаши ҳам мумкин.

Менга таниш бир профессор билан худди шунақа воқеа бўлишига сал қолди. У тинмай ишлайвериб, жуда чарчаб қолган, лекин қисқа вақт бўлса-да дам олишни ўзига раво кўрмаган. Юрагида оғрик пайдо бўлган. Юриб туриб даволанган, ўзи бўлса шаронг ёмон бўлишига қарамай, кўп ишлайверган.

Кейинги пайтларда юрагидаги оғрикка буйрак соҳасининг оғриғи ҳам қўшилган. Буйрак оғриғи тез орада шу қадар зўрайганки, юрагининг оғриғи ҳам, унинг олдида билинмай қолган, оғрикка чидай олмаган. У ташвишлианиб менга қўнғироқ қилди ва кўриб қўйишимни илтимос қилди.

Мен беморни ва унинг рентген суратларини кўрдим. Буйракларидан бирида чуқур ўзгаришлар бўлиб, ўсмага

жуда шубха тугдирар эди. Бундай манзарада касаллик сабабини аниқламасдан, беморни кейинчалик текширмай ва даволамай, ўз ҳолига қўйиб қўйиш уни ўлимга маҳкум қилиш билан баробар эди. Мен ўртоғимга, хирург— урологга, ажойиб клиницистга — профессор Борис Васильевич Ключаревга қўнғирок қилдим. У беморни дарров қабул қилди. Рентген суратларини кўриб, ташвишга тушиб колди ва янги текширувларни буюрди, бунинг учун беморни махсус институтга ётқизди.

Окибат-натижада буйракдаги ўзгаришларнинг юракдаги ўзгаришларга ўхшашлиги — томирлардаги ўзгаришлар туфайли пайдо бўлгани аниқланди. Тегишлича даволаниш, дам олиш, кундалик зўриқишдан бўшаш керак эди. Биз уни амбулаторияда яхшилаб даволадик, шундан кейин ёзда ижодий командировкага кетди, бошқа ишлар билан бўлиб асосий ишидан дам олди, кейин отпусказини олиб, онасининг олдига, кишлокка жўнаб кетди. Шундан кейин у Ленинградга соппа-сог, куч-қувватга тўлиб қайтди.

Ўрта яшар одамларнинг гам-ташвишли кунлари ва ёмон таъсиротлар кўп бўлганда хусусан юрак дард тортади. Китобнинг бошида айтиб ўтилган катор мисолларни ўқиб, ўз вақтида профилактика тадбирлари кўрмасликнинг инфаркт билан тугашига ишонч ҳосил қилган бўлсангиз керак.

Инфаркт, юкорида айтиб ўтилганидек, юрак бирор соҳасининг жонсизланишидир, у юрак томирларининг ёрилиши, тикилиб қолиши, баъзан эса, шунчаки узок вақт спазмага учраб туриши натижасида бўлиши мумкин. Қон қуйилишига ёки спазмда томирнинг тикилиб қолишига йўл қўймаслик учун биз уни новоканн блокадаси ёрдамида йўқотишимиз ёки унинг ўтказувчанлигини бутунлай тиклашимиз мумкин. Бирок бу ишни инфаркт юз бергунга қадар қилиш керак. Шу сабабли, мен беморларга: «Врачга бир марта кеч келгандан кўра, яхшими ўн марта бекорга борган маъқул», деб айтаман. Бемор ўз вақтида поликлиникага борса оғриқдан ҳам, инфаркт хавфидан ҳам бутунлай қутулади. Юрак соҳаси оғриганда вақтида врачга борган кўпгина беморларда фақат оғриқ йўқотилмай, балки инфарктнинг ҳам олди олинади.

Еш йигитлар бу маслаҳатларимни ўқиб, балки: «У бизга нега бунақа деяпти? Бундан бизнинг қўрқадиган жойимиз йўқ?!» — дейишлари мумкин. Лекин айтиб қўйай, адашасиз.

Биринчидан, бизнинг давримизда инфарктнинг ёш йигитларда ҳатто ўлим билан тугаши унча-мунча учраб турадиган ҳодиса. Иккинчидан, саломатликни ёшликдан асраш керак. Учинчидан, ёшлик кўз очиб юмгунча ўтиб кетади, қарабсизки, кўп ўтмай кап-катта бўлиб қоласиз, бошингизга ғам-ташвишлар, қийинчиликлар тушади, ҳатто кўпинча касалликка ҳам чалинасиз. Сизга маслаҳатим шуки, ёшингиз бир жойга борганда ана шу дардларга чалинмаслик ёки уларнинг жуда оғир бўлиб ўтмаслиги учун ўз организмнгиз ҳақида вақтида қайғуринг.

Ҳатто металл ҳам ишдан чиқади. Металлурглarning таъбири билан айтганда, «чарчайди». Одам организми ҳақида гапирмасангиз ҳам бўлади.

Шампань винолари заводи директори менга қизик бир нарсани гапириб берди: винони маълум бир вақтда бошқа шаҳардан олиб келинар экан. Вино келиб тушгандан кейин унга уч ҳафта «дам берилмаса», у шампанск бўлмас экан.

Уни қарангки, ҳатто вино ҳам узоқ вақт дам олишга муҳтож бўлар экан. Ахир, одамлар учун дам олиш керак эмасми? Айтайлик, киши командировкадан ҳозиргина қайтиб келди. У ерда зўр бериб жон куйдириб ишлади, ҳаяжонланди, югуриб-елди, балки тўйиб ухламагандир ҳам. У асабларини жойига келтириш учун уйда албатта, бир неча кун дам олиши керак. Лекин дам олиш қаёқда? У поезддан тушар-тушмас, баъзан уйига ҳам бормай, ишхонасига югуради ва янги ҳис-туйғуларга, ташвишларга шўнғиб кетади. Ахир, бу ҳолдан тойгунча ишлаш эмасми? Ахир, бу одамнинг ўз соғлиғига ваҳшийларча қараши эмасми? Бунда саломатлик ҳақида ғамхўрлик қилиш, жон куйдириш ҳар кимнинг ўз иши, деб ўйлаш ярамайди. Бизлар ҳаммамиз ўз Ватанимизнинг ўғил-қизларимиз, унинг фарзандларимиз. Биз эндигина ҳаёт тажрибасини орттирганимизда ва уни бошқаларга фақат қисман бера бошлаганимизда — 40 ёшимизда ўлиб кетишимиз Ватанимиз учун бефарқ эмас. Ёки ўз билимимиз, тажрибамизнинг ҳаммасини келгуси авлодга тўла бера оламиз. Аслини олганда, организмнинг барвақт ишдан чиқиши — халқ учун бойлик яратиш мақсадида куч-ғайратга тўлиб, ғайрат-шижоат билан самарали меҳнат қиладиган баракали умримизни беҳуда совутиш, бой беришдир.

Бир нарса жуда ажабланарли. Қандайдир бебаҳо нарса яратадиган одамлар саломатликлари ҳақида ўйламай-нетмай, ҳолдан тойиб қолгунларича жон куйдириб

ишлайдилар. Ана шунда одамлар айни куч-куватга тўлганларида, ижодлари гуллаб яшнаган пайтда ишдан чиқиб қоладилар. Мен ана шундай одамларга қайта-қайта; ўзингизни аянг! — дегим келади. Профилактика билан шуғулланинг! Ўзингизга бепарво бўлманг! Такдир зарбаларига хотиржамлик билан бардош беришга ўрганинг. Кураш — кураш-да.

Хаёт — хаёт-да.

Меҳнат ва дам олиш режимидан ташқари, одамнинг меҳнат қобилиятини сақлашда овқатланиш режими ҳам катта аҳамиятга эга. Кўпчилик одамлар «тўлишдим» деган сўзни «семирдим» деб тушунадилар. Курортдан қайтиб келган одамнинг ўзини яхши дам олганини кўрсатиш учун «беш кило семирибман» деган гапини кўп эшитамиз.

Аслини олганда эса, семириш саломатлик аломати эмас. Аксинча, у организмнинг чидамини сусайтиради ва семиз одам бирорта дардга тез чалинади ҳамда нормал, ёки ҳатто анча озгин одамга қараганда касалликни анча оғир ўтказди.

Бу маълумотлар аниқланган ва кейинчалик фақат медицина ходимларигина эмас, балки Фарбдаги страхование муассасалари томонидан ҳам неча марталаб текширилган, улар қуйидаги қонуниятни аниқладилар: одам 40 ёшга кирганидан кейин нормадаги вазнидан ортикча семирса, бошқа ҳар қандай шароитларда вазни нормал ёки ҳатто анча озгин одамларга қараганда кам умр кўради.

Нормал вазн деб нимани ҳисоблаш керак? У турли халқларда бир-биридан бирмунча фарқ қилади. Бизнинг мамлакатимиз учун нормал вазни одамнинг бўйига тенг килограмм миқдоридан 100 ни олган ҳолда ҳисоблаш мумкин. Масалан, одамнинг бўйи 160 ёки 170 сантиметр бўлса, демак, унинг вазни биринчи одам учун 60, иккинчиси учун 70 килограмм бўлади.

Бўйи анча новча одамлар учун вазни ҳисоблашда бўй ҳисобидан 105 ни ёки ҳатто 110 ни олиб ҳисобланади. Масалан, бўйи 180 сантиметр бўлган одам учун нормал вазн 75 килограмм, 195 бўлган одам учун эса 85 килограмм бўлади. Худди шунингдек, одамнинг ёши ҳам нормал кўрсаткичлар учун вазни бир оз камайтиришни талаб қилади. Масалан, бўйи 175 см бўлган одам 60 ёшдан ошгандан кейин вазни яхшиси 80 га қараганда 70 килограмм бўлгани яхши, яъни фақат ёшга қўшмасдан, балки,

аксинча, ёшга нисбатан қўшимча вазнини олиб ташлаш керак бўлади.

Бунга ҳар бир одамнинг риюя қилиши жуда муҳим, чунки вазнининг ортиқча бўлиши одамга ҳеч қандай яхшилик келтирмайди, аксинча айни вақтда юракка қўшимча юк бўлади, холос.

Семизлик барча органлар функциясини, биринчи галда юрак томир-системаси функциясини сусайтиради. Тери остида ёғ кўпайиши билан бир вақтда у кўкрак ва қорин бўшлиғида ҳам йиғила боради: юрак ва унинг пардасига ёғ қатлами ўсиб қиради, бу бизнинг «моторимиз» ишини қийинлаштиради. Қорин бўшлиғида ёғ йиғилиши диафрагмани, шу билан бирга юрак чўққисини кўтаради, бу томирларнинг қайрилиб қолишига ва юрак ишининг қўшимча равишда қийинлашишига олиб боради.

Семиз одамларда қон таркиби ўзгаради, холестерин ва протромбин меъёридан ошиб кетади, бу атеросклеротик бляшкалар пайдо бўлишига ва қон ивишининг ортишига олиб боради. Бу эса, маълумки, юракни инфарктга мойил қилиб қўяди. Бундай одамларда моддалар алмашинуви бузилади ва ўт пуфагида тошлар пайдо бўлади. Кўпинча нормадан 20—30 килограмм ортиқча юки бўлган ана шу семиз одамларни операция қилиш керак бўлади. Энди бу ерда масаланинг техник томони ҳақида гапирмаса ҳам бўлади, чунки семиз одамларни операция қилиш хирург учун жуда азоб. Одатдагидан кўра кўпроқ жойни кесиш керак бўлади, бўлмаса худди тор воронкада операция қилаётгандек бўласан киши. Барча тўқималар, барча томирларни ёғ босиб кетган бўлади. Керакли жойга етиб боргунча жонинг қийналиб кетади. Қани энди томирнинг ҳамма жойини қават-қават ёғ босган умумий ўт йўлидан ажратиб кўр-чи. Хирургнинг андек бўлсада хатога йўл қўйиши эса, беморни нақ ўлимга олиб бориши мумкин.

Мен бир операцияни ўз кўзим билан кўрганман. Профессор Гунг вьетнамлик бир беморнинг жигарини ва ўт пуфагини операция қилган эди. У бундай операцияларни кўп қиларди, чунки у ерда жигарнинг паразитик касалликлари кўп тарқалган бўлиб, у операция қилишни талаб қилади, мен барча томирлар ва оқимларнинг яққол кўриниб турганини кўриб ҳайратда қолдим. Уларда бир грамм ҳам ёғ йўқ эди. Ишлаш шу қадар осон ва енгил эдики, асти қўяверасиз. Айтганча, беморларнинг ўзлари ҳам бундай операцияларни семиз одамларга қараганда жуда енгил кўтарадилар.

Бирок, хирургнинг семиз одамларни операция қилаётганда жуда қийналиши ана шу беморларнинг операция

пайтида ва операциядан кейин тортган азоб-укубатлари олдида ҳеч гап эмас.

Операция ўпкада асоратлар қолдирмасдан ўтиши учун бемор кўп ўтириши, ўрнидан туриши, юриши керак. Озгич одамнинг ўзи бемалол ўтириб-тураверади, ўзи ўтира олмаса, ҳамшира ўтиргизиб қўяди. Агар 30—40 килограмм ортиқча вазни бўлган одам операция қилдирса, қимирламай ётади. У ўтириш ёки ўрнидан туриш у ёқда турсин, ҳатто ёнбошига ҳам ағдарила олмайди. Уни ўтиргизиб кўрчи. Уни так турғизиб қўйиш ҳақида-ку сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Қарабсизки, бундай бемор қимирлай олмай, инкиллаб чалпак бўлиб ётаверади. Ҳаракат бўлмаган жойда эса, операциядан кейинги пневмония ривожланади, бу эса бемор аҳволини жуда оғирлаштириб қўяди, касалликни узокка чўзиб юборади ва кўпинча, операция тўғри қилинган бўлсада, фожиона оқибатларга олиб боради.

Худди ана шу семиз одамларда кўпинча ўт йўллари-ни операция қилиш керак бўлади, чунки уларда моддалар алмашинуви кескин бузилади ва кон таркиби ўзгариб кетади.

Хирург семиз беморни кўрганда операция пайтида ва операциядан кейин ўзини ҳамда ходимларини қандай азоблар кутаётганини ўйлаб, юраги орқасига тортиб кетади. У семиз одам учун операция катта хавф туғришини яхши билади, операция қилмасдан даволашни ялиниб илтимос қиладиган беморларнинг гапига жон-жон деб киради. Лекин операция қилмасдан даволаш фойда бермайди. Бемор кун сайин ўзини ёмон сезади, перитонит хавфи туғилади. Шунда хирург беморни яна ҳам оғир аҳволда операция қилишга мажбур бўлади.

Ана шундай қилиб ҳар хил асоратлар пайдо бўлади.

Бирок, семиз одамларнинг қийинчилиги фақат уларнинг ўт пуфаги яллиғланиши, пневмония ва бошқалар билан касалланишидан иборат бўлмайди. Муҳими — семиз одамларда организмнинг ҳимоя кучлари жуда сусаяди, уларда ҳар қандай шикастланиш ва касаллик оғир ўтади ҳамда кўпинча асоратлар беради.

Бу айниқса операция пайтида шикаст етишида яққол билинади. Вазни нормадан анчагина, яъни 15—20 килограмм ортиқ бўлган беморларда ҳатто чувалчангсимон ўсимтани олиб ташлаш ёки чуррани солиш каби арзимаган операция ҳам ҳаёт учун очикдан-очик хавф туғдирадиган операция ҳисобланади. Анча катта операциялар ҳақида-ку гапириб ўтиришнинг ҳождати ҳам йўқ.

Касалхонамизга Андрей Белов деган 30 яшар бир йилги

ёткизилди. Бу воқеа 40-йилларнинг охирида бўлиб ўтган эди. Биз ўша вақтда ўпкада ва кизилўнгачнинг кўкрак бўлимида ўнларча операция қилган эдик. Шунинг учун кўкрак қафасини очиш бизда ўзлаштирилган операция эди. Бемор кўкрак қафасида қандайдир ноаниқ ўсма билан келган эди. Бу ўпка ракимиди, билмадим, бу касаллик гарчи онда-сонда бўлса-да, шу ёшда учраб туради. Балки бу ўпканинг хавфсиз ўсмасимиди, билмадим. Лекин беморнинг гапига қараганда ўсма унда ўсиб борар экан, бу ҳолат такрор олинган рентген суратларида ҳам кўринди, у худди шу аҳволда клиникамизга ётқизилган эди.

Бу ёш йигит жуда семиз эди. Унинг вазни нормадагига қараганда 25 килограммдан ҳам ортиқ эди. Ешгина йигитнинг шунчалик семириб кетганини кўриб ҳайрон бўларди. У камал вақтида ва ундан кейин жуда оч юганини айтди. Унинг онаси эвакуациядан қайтиб келгач, ошхонага ошпаз бўлиб ишга кирган. У ҳар куни уйга идишда суюқ ва қуюқ овқат олиб келарди. Бундан ташқари, паёқни ҳам яхши бера бошлашди. Кейин эса карточкани бутунлай бекор қилишди. Лекин онаси доимо овқат олиб келиб турди. У ошхонадан доим қорни тўйиб келганидан ҳамма овқатни боласи ер эди. Ташлаб юборай дейишса, увол бўлади. Шунинг учун егани еган эди. Онаси бўлса: «Еявер, ўғлим, семирасан. Яна очарчилик бўлиб қолсая», деб овқат ейишга ундарди.

...Ўсма ўсар ва озишни кутиб туриш хавфли эди

Кўкрак қафасини очдик — юрак иши бирдан ёмонлаша бошлади. Босим тушиб кетди, томир уриши тезлашди. Ўсманинг гадир-будирлигини ва ўпканинг ҳаммасини олиб ташлаш кераклигини зўрға аниқладик. Босим жуда тушиб кетганидан операцияни тўхтатишга мажбур бўлдик ва беморга тинмай қон қуйиб туриб ва юрак воситалари юбориб, кутиб турдик. Бироқ, пульс яхшиланмади, босим кўтарилмади. Ҳар қанча ўринмайлик, юрак ишини яхшилашнинг иложи бўлмади. Бемор операция столи устида биргина кўкрак қафасини очишимиздан ўлиб қолди.

Бу бизга катта сабоқ бўлди. Шу-шу бўлди-ю, биз беморларни агар вазни нормадан ўн килограммдан ортиқ бўладиган бўлса, операцияга олмайдиган бўлдик.

Лекин кунлардан бирида биз аҳдимизни бузишга мажбур бўлдик ва бутун клиника ходимлари билан жуда-жуда қийналдик.

Ўшанда 50-йилларнинг охири эди. Бизнинг клиникамизга менинг яқин танишим, рентгенолог, профессор, илмий-тадқиқот институтларидан бирининг директори,

йирик ва семиз одам ётқизилди. Унинг вазни нормадан 20 килограмм ортиқ эди. У ўнг ўпкасида қандайдир номаълум қора соя борлиги жиҳатидан маслаҳатлашгани келган эди. Унда ўпки раки борлиги шак-шубҳасиз эди. Албатта операция қилиш керак эди. Вазни 20 килограмм ортиқ бўлган бу одамни қандай операция қилиш керак? Шу йиллар ичида ўша 30 ёшида фақат биргина кўкрак қафасини очншдан ўлиб қолган Белов кўз олдимиздан кетмас эди.

Лекин бу сафар ҳам беморнинг озишини кутиб ўтиришнинг иложи йўқ эди. Юрагимизни ҳовучлаб операцияни бошладик.

Бемор операцияни унча огир кўтармади. Лекин операциядан кейинги даврда жонимиз ҳалқумимизга келди.

Қоидага кўра, шу кун кечкуруноқ беморни каравотдан кўтариб турғизиб қўйишимиз керак эди, лекин уни турғизишнинг ҳечам иложи бўлмади. У туриш у ёқда турсин, ҳатто ўтира олмасди, тургазиб қўйсак, шилк этиб тушарди. Ҳар қанча жон қуйдирмайлик, ҳар қанча ҳаракат қилмайлик, иложи бўлмади, бекорга кўрқмаган эканмиз. Қолган ўпкада зотилжам бошланди. Ана шунда биз минг азоб билан беморни у ёқ-бу ёққа ағдардик, банка, горчичник қўйдик, нафас гимнастикаси қилдик — клиникадаги қўлидан иш келадиган ҳамма одамларнинг тинкамадори қуриб кетди, бемор эса дод-вой қиларди.

Ахийри у тузалиб, уйига жўнаб кетди. Лекин орадан 20 йил ўтган бўлса ҳам, у ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди — ахир ўша операция деб озмунча азоб чекканмидик!

Менга яна ёш йигитлар бунинг бизга нима алоқаси бор, чунки ҳозирги йигит-қизларимиз кўпчилиги жуда хипча бўлади, ҳатто озгина семиришни орзу қилишади, деб эътироз билдиришлари мумкин. Бу ўринда уларга қуйдагича жавоб бериш маъқул бўларди: ёшлик ҳа демай ўтиб кетади, семириш масаласида эса, турли омиллар, чунончи, гормонал омиллар катта роль ўйнайди. Қиз бола турмушга чиқиб, битта бола туққанидан кейин семириш масаласи унинг олдида кўндаланг туради. Бола эмизаётган пайтида она боланинг нормал ривожланишини таъминлаш учун овқатни яхши ейиши керак. Ҳомиладорлик даврида ҳам яна шу масалани назарда тутиш зарур.

Бола жуда катта бўлиб, семириб кетмаслиги учун онанинг овқати жуда кўп бўлмагани ҳолда етарли бўлиши, бироқ турли-туман, барча таркибий қисмларга эга бўлиши керак, чунки боланинг бутун органлари ва тўқималари ана шу зарурий таркибий қисмлардан ташкил топади. Ҳу-

сусан овкатда миянинг тузилиши учун барчи зарурий нарсалар бўлади. Агар овкатда бирор модда етин-маса, бола уни онадан олади. Табиат зурриёт ҳақида гамхўрлик қилиб қўйган. Шу муносабат билан ҳомиладорлик пайтида ва бола эмизадиган даврда аёл киши зўр бериб ақлий иш қилмаслиги керак, чунки бу унинг перв ва мия хужайраларининг ҳолдан тойишига олиб келиши мумкин! Агар ёш жувон оғир оққлик пайтида жуда кўп овкат емаслиги керак бўлса (етарлича, лекин озроқ), эмизлик даврда эса, белага сўт етарли бўлиши учун одатда, овкатни кўпроқ ейиш лозим. Ана шу даврда она одатда, семириб кетади. Унинг қадди-комати ўзгаради ва айрим жойларида ёғ йиғилади. Аёл болани кўкракдан ажратганидан кейин ўзининг 10—15 килограмм, ҳатто бундан ҳам кўпга семириб қолганини сезиб қолади. Агар бунга дарҳол аҳамият бермаса ва бир — икки йил ичида тошини ташламаса, семизлигича қолади-да, кўз олдидинида ёшгина, қадди-комати келинган жувон ўрнига семириб кетган, анча бесўнақай аёл пайдо бўлади.

Нима сабабдан одам семириб кетади?

Кўпчилик олимлар буни моддалар алмашинуви бузилиши билан изоҳлайдилар. Бирок, кўпчилик ҳолларда ҳеч қанақа моддалар алмашинуви бузилган бўлмайди, балки ейиладиган овкат миқдори билан энергия сарфи ўртасида шунчаки номувофиқлик бўлади. Содда қилиб айтганда, семириб кетишга овкатни ҳаддан ортиқ ейиш сабаб бўлади.

Бундай тушунчага одатда ишончсизлик билан қарашади. Ахир у кўп овкат емайди, унинг таниш-билишлари ёки қариндошлари унда кўп овкат ейишгани билан бари бир семиришмайди-ку, деган гапларни гапирариши ва ҳоказо. Балки шундайдир, лекин кўп овкат емаса одам семирмайди. Ҳатто моддалар алмашинуви бузилганида ҳам фақат кўп овкат ейиш одамни семиртириб юборади. Шунда ҳам у ҳар хил одамларда турлича бўлади. Баъзилар кўп овкат еса, бошқалар салгина ортиқча овкат еса ҳам семириб кетаверади.

Лекин қанча овкат ейишни қандай билса бўлади?

Одам одатда, қанча энергия сарф қилганини ва қанча овкат ейиш кераклигини ўйлаб кўрмайди. Мияда жойлашган махсус марказлар овкат истеъмол қилиш билан энергия сарфланиши ўртасидаги ўзаро алоқани онгли равишда бошқариб туради. Овкат маркази иштахани бошқариб, ана шу ўзаро муносабатни нормаллаштиради ва зини стабил ҳолатда тутиб туради.

Бирок, бу оқилона бошқариш ортиқча овкат ейиш натижасида бузилиши мумкин. Компенсатор механизмлар

қандайдир бир вақтгача организмни семиришдан саклаб туради, яъни одам гўё овқат ейди-ку, лекин семирмайди. Бироқ, одам узоқ вақтгача овқатни кўп еяверса, компенсатор механизмлар ҳолдан тойиши мумкин. Бунда бошқариш бузилади-да, одам семира бошлайди.

Одам энергияни кам сарфлаши натижасида ҳам семириши мумкин. Масалан, одам узоқ вақт давомида жисмоний меҳнат ёки спорт билан шуғулланган ёки кўп пиёда юрган ва бунга анча-мунча куч-қувват ҳамда энергия сарф қилган. Гарчи унинг иштаҳаси яхши ва кўп овқат еб юрган бўлса-да, ўша вазнида тураверган.

Мана, у жисмоний меҳнат ёки спорт билан шуғулланмай кўйди, пиёда ҳам юрмайди, машинада юрадиган бўлиб қолди. Иштаҳаси аввалгидек яхши. Бунинг устига овқатнинг калориялилиги ҳам ошди дейлик, ана сизга семиришингиз учун замин. Семириб кетмаслик учун пархезга риоя қилиш керак.

Бунда одамнинг ёши катта аҳамиятга эга. Биринчидан, одам 40 ёшдан ошгандан кейин доимий одатлари ўзгариб, бошқа одатлар ўрганади. Баъзи одамларда кўпроқ ором олиш, дам олишга мойиллик пайдо бўлади. Бунинг устига шу вақтда алмашинув процесслари бир оз сусаяди, иштаҳа эса илгаригидек яхшилигича қолаверади. Мана сизга семиришнинг йўли.

Овқат ейиш билан қувват сарф қилиш ўртасидаги бошқарув процессининг бузилиши овқатланиш режими-нинг бузилишида катта роль ўйнайди. Масалан, тўрт марта ёки кам билан уч мата овқатланиш ўрнига одам фақат икки марта: эрталаб ва кечқурун овқатланади. У жуда очикиб қолиб, ўзи сезмагани ҳолда керагидан ортик овқат еб кўяди, ухлашдан олдин ейилган овқат эса, ёғ сифатида осонгина йиғила бошлайди. Шу сабабли, одам ўшанча овқат еганда, бироқ овқатланиш режими ногўғри бўлганда семириб кетиши мумкин.

Одам овқатни кўп ейдиган бўлса, гарчи у гоҳо кам овқат еса, ҳатто оч юрса ҳам, бари бир организмнинг физиологик функцияси бузилишига таъсир кўрсатмай қолмайди, барча алмашинув процессларини идора этиб турувчи компенсатор механизмларнинг ҳолдан тойишига ёки сусайишига олиб келади.

Биз баъзи одамларнинг бир марта кўп овқат ейиш натижасида оғир касалликка учраганини кўп кўрганмиз.

Яқинда бизнинг клиникамизда холецистит касаллиги зўрайган бир бемор ётди. Бу семиз аёл бўлиб, мазали таомларни тўйиб ейишни яхши кўрарди. Биз уни давола-

дик, катъий парҳез буюрдик, у ўзини жуда яхши сезди. Уни шу кунларда уйига жўнатмоқчи эдик.

Уйга кетишидан бир кун олдин парҳез буюрилганига қарамай, нафсини тия олмай, меҳрибон жигаргўшалари яширинча олиб келган тузланган балиқ, чўчка гўшти, ёғли курук колбаса ва бошқа махсулотларни дастурхонга қўйиб олиб, емоқчи бўлиб турган экан.

Палатадаги ўзи билан бирга ётган беморлар унга бундай қилишнинг зарарли эканини айтиб, қайтаришмоқчи бўлишибди.

— Вой, қизик экансизлару, менинг дунёдаги бирдан-бир орзум ширин овқатни маза қилиб тўйиб ейиш. Нега энди шундай роҳатдан кечишим керак!?— Кейин у тўйиб овқатланди.

Кечаси унда йирингли-некротик панкреатитнинг оғир ҳуружи бошланди. Уни шошилишч равишда операция қилиб, қўлдан келган чораларни кўришимизга қарамай, ўлимдан олиб қолишнинг иложи бўлмади.

Меҳмонларни дастурхон тўла мазали нозу-неъматлар, турли хил овқатлар билан меҳмон қилиш кўпгина халқларнинг одати, дастурхонлиги, сахийлиги рамзи.

Кунлардан бирида мени Грузияда тоғли кишлокқа меҳмонга таклиф этишди. Уни қарангки, шу кишлокдаги одамларнинг учтами-тўрттасини мен операция қилган эканман. Улар мени хотиним билан меҳмон бўлиб келишга кўндиришди.

Илгари менинг қўлимда ётиб кетган ўша одамлардан бириникига бориб, эшигидан қадам кўяр эканман, битта хўкиз билан қўйни бизнинг оёғимиз остига сўяётганларини кўрдим.

Хўкиз билан қўй гўшtidан турли-туман мазали таомлар тайёрланди. Мен ўша вақтда парҳезде эдим, уй эгасидан черника кисели сўрадим. Киселни менга топиб беришди, лекин мени роса меҳмон қилишди, миллий овқатларни дастурхонга тўлдириб ташлашди, уларнинг сўзини қайтара олмадим. Шу меҳмондорчиликдан кейин мен касал бўлиб қолишдан кўркиб, бир неча кунгача деярли ҳеч нарса емадим.

Биз русларда ҳам меҳмонларни бурнидан чиккунча роса меҳмон қилиш анъанаси бор, меҳмонлар қанча кўп овқат еса, мезбон шунчалик хурсанд бўлади.

Уй бекаси меҳмонлар учун ширин, тотли турли овқатларни иложи борица кўп тайёрлашга уринади. Натижада меҳмон келгач, бир неча соат ичида жуда кўп овқат ейилади, айни вақтда ичкилик ҳам овқат орасида анча-мунча ичилади. Дастурхон атрофида ўтирганлар орасида

ичкилик ичшини яхши кўрадиган одамлар бўлса, улар бир печта қадаҳ ичганларидан кейинроқ зерикарли ҳамсухбат бўлиб қолишдан ташқари, ўтиргакларнинг жонига тегадилар. Одам кун овқат еб қўйганидан кейин лоҳас бўлади, гастрит, холецистит, панкреатит зўрайди.

Бунақа меҳмондорчилик кўпчилик одамларга малол келади, албатта, бундай ўтиришларда одам кўнгли ёзилиб, суҳбатлашиб ўтира олмайди. Баъзан кадрдон огайнинг-ипкига ҳол сўрагани киргинг келади, лекин уй бекасини безовта қилишининг ўйлаб қоласан, бундан ташқари, ўзинг ҳам ҳадеб меҳмон чақиравермайсан, чунки хотинингнинг бир неча кун тайёргарчилик кўриб қийналишини, ҳатто меҳмонлар келганда ҳам улар билан ҳамма қатори ўтирмай, ошхонадан чиқолмаслигини ўйлаб қоласан.

Мен чет элда бўлганимда хорижийлар дастурхонида жуда оз нарса бўлиши, яъни кофе ва озгина бутерброд билан меҳмон қилишларини кўрдим. Агар ичимлик қўйишадиган бўлса, алкоғолли ёки алкоғолсиз бўлади, майлида, қуруқ япроқ-япроқ картошка ёки ёнғоқ қўйишади. Агар тушликка ёки кечки овқатга таклиф қилишса, овқат жуда оз бўлади.

Мен жуда маданиятли бир оилани биламан, улар меҳмонга сир билан қолбаса, батон нон билан пичоқ қўядилар — қим хоҳласа, шулардан кесиб олиб, ноннинг орасига қўйиб ейди, хоҳламаган одамни зўрлашмайди. Лекин шуниси аниқки, бу одамларнинг қўллари жуда очик, бу хилда меҳмон қилиш асло ҳасасликдан эмас.

Балки жуда ошириб ҳам, камайтириб ҳам юбормаслик керакдир. Лекин айни вақтда меҳнинг пазаримда меҳмондорчиликларда қим ошдига дастурхон ёзиш, кўп овқат ейишдан воз кечиш вақти келди. Шундай қилиш керакки, меҳмондорчилик меҳмонларга малол келмасин ва меҳмон чақирган уй бекаси ортиқча қийналмасин. Меҳмондорчиликда асло ичкилик қўймаслик керак, ўтиришни ичкиликсиз файзли қилиш, ширин суҳбатлар қуриш лозим.

Семизликка қарши қурашишни иккита йўналишда олиб бориш зарур: энергия сарфини кўпайтириш ва истеъмолни камайтирмоқ лозим. Биринчисига физкультура, пиёда юриш, чангида юриш, чўмилиш, ўрмонга бориш, турли хилдаги жисмоний ишлар билан эришилади.

Бироқ, энг муҳими, истеъмолни камайтиринг: унинг миқдорини камайтириш ва сифатини ўзгартириш — ёғлар ва углеводлар ҳисобига камайтириш, сабзавотлар миқдорини кўпайтириш зарур.

Бир кунда тўрт маҳал оз-оздан овқат ейиш керак. Кеч-қурун жуда озгина овқат ейиш лозим, шунда ҳам соат сак-

киздан кейин сманг. Шарк донишмандлари: «Нонуштани ўзинг е, тушликни биров билан баҳам кўр, кечки овқатни душманингга бер», деб бежиз айтишмаган.

Вазнин маълум даражада тутиб туриш ва семирмаслик учун овқатни кўп емаслик ва «қорининг очмасдан овқат егин, қорининг тўймасдан кўlining артгин», деган халқ мақолини унутмаслик керак. Тажриба шуни кўрсатадики, орадан беш минут ўтгандан кейин очлик ҳисси роҳат ҳисси билан алмашинади, одам меҳнатга жуда қобилиятли бўлади. Аксинча, одам дастурхондан қорни жуда тўйиб турса, оғирлашиб кетгандек бўлади, ётиб дам олгиси келади ва ишлагиси келмай қолади. Одам семирishга мойил бўлса, ўзини доимо ҳафтада бир марта торттириб туриши ва овқатни меъёрига солиб, вазнин нормага тушириши керак. Бу ҳамма гаплар фақат катта одамларга эмас, балки ўсмирларга ва ҳатто болаларга ҳам тегишли.

Горловкада бўлган пайтимизда бир одамникига меҳмонга бордик, у ерда ҳўпнасемиз, худди қап-катта кишига ўхшаб қолган 13 яшар бир бола ўтирарди. Биз стол атрофига ўтирганимизда, у ҳар биримиздан кўра кўпроқ овқат еди. Шуниси ҳам борки, ҳеч ким унга индамади. Бир вақтлар бола семираётган пайтда отаси унга овқатни камроқ ейиш ҳақида гапирган эди. Лекин бу виси билан онаси уни қойиб беришди. «Нега унга бунақа деясан? Еяверсин, егани ош бўлсин. Кўп еса ебдида. Тезроқ ўсади». У бўйиндан кўра кўпроқ энига ўса бошлади. Уйдаги аёллар боланинг семириб кетаётганидан ташвишга тушиб қолишди ва уни овқатдан тийишга уннаб кўришди, лекин бу иш осон бўлмади. Бола уйда ҳеч ким йўғида овқатларини еб кўярди. Уни овқатдан тийишга каттиқ туришмади, кўлларида ҳеч нарса келмаган, ҳафсалаларини пир бўлиб, индамай кўя қолишди. Бизнинг олдимизда у хоҳлаганича овқат еди, унинг еган овқатини кўриб, ҳавотирланиб қолдим.

Ҳозир бола даволанмаса, энди нормага келмайди. Ҳарна бўлганда ҳам уни қатъий режим ва тартибга солиш керак, оилада эса чамаси бунинг ҳечам илдожи йўқ.

Озиш учун овқат миқдорини камайтириб, оксилларнинг бир қида камида 80—100 грамм бўлишига эришиш керак (100 грамм гўшт ёки баликда тахминан 20 грамм оксил бўлади). Бунда овқат жуда турли-туман ва витаминларга бой бўлиши лозим.

Одам ўрнини ҳеч нарса боса олмайдиган аминокислоталарини (оксилнинг таркибий қисмларини) олиш имкониятига эга бўлиши учун турли-туман овқат ейиши лозим.

бундай аминокислотлар одам учун жуда зарур, улар турли-туман маҳсулотлар таркибида бўлади. Оксилли ҳар хил овқатлардан творог жуда қимматли ва фойдали ҳисобланади.

Ҳозирги пайтда семириб кетганлик одам аҳволи-руҳия тининг ёмонлигидан далолат беради. Семизлик бадан тарбияси йўқлигини кўрсатади. Семириб кетиш ҳали қасалликка айланиб кетмаган экан, овқатланиш режими ўзгартириш, овқатдан ўзни тийиш ва жисмоний нагрукани ошириш йўли билан одам ўз вазнини нормага келтириши мумкин.

Агар одатдаги йўл билан озишнинг иложи бўлмаса, ҳар хил парҳезлар тутиш мумкин.

Бунда очлик билан даволаниш мақсадга мувофиқ эмас, ҳатто зарарли ҳам. Ган шундаки, одам организмда оксиллар ҳар куни емирилиб туради, уларнинг ўрнини албатта тўлдириб туриш зарур, акс ҳолда улар одамнинг ўз тўқималари ва органларидан, жумладан миясидан олиниб, сарфланади.

Шундай ҳодиса содир бўлмаслиги учун ҳар қандай парҳезда камида 250—300 грамм оксилли овқат ейиш керак. Шу сабабли, бу ерда «шарқ парҳези» тутиш керак, у куйидагилардан иборат бўлади.

Соат 8 да — бир пиёла чой ёки кофе + бир чакмоқ қанд.

Соат 11 да — каттик пиширилган битта тухум + 8 та кора олхўри.

Соат 14 да — 200 грамм қайнатилган ёғсиз гўшт ёки сарделька + 100 грамм гарнир (сабзи ёки карам) + 1 та апельсин ёхуд олма. Соат 17 да — 300 грамм сир + 1 та апельсин ёки олма. Соат 20 да — бир стакан қатик ёки кефир.

Суюқликни истаганча ичиш мумкин. 10 кунгача шу ҳилда овқатланиб турилади. Агар парҳезга қатъий риоя қилинса, одам тўрт килограмм озади.

3—4 ойдаи кейин парҳезни яна такрорлаш мумкин.

Ҳар бир одам қадди-қомати келишган, сихат-саломат, ишчан бўлиши мумкин ва бўлиши керак. Бунинг ҳеч қийинлиги йўқ, фақат одам ўз гавдаси тўғрисида гам-хўрлик қилиши лозим, бу ҳар бир маданиятли одамнинг зарур талаби бўлиши шарт.

Яна бир нарсa жуда муҳим; одам ёшлигидан бошлаб кам овқат ейишга ўрганиши керак. Зеро одам ёшлигидан турли одатларга ўрганади, ҳар хил нарсаларга қизиқа бошлайди, кексайганидан кейин улар кетмас одат бўлиб қолиб, кишининг феъл-атвори, шахсининг таркибий қисми бўлиб қолади.

Балоғатга етиш даврида йигит ва киз организми беихтиёр равишда ўз жуфтини топишга уринади, ўз хис-туйғуларига ҳамдард ёр ахтаради. Шунда аксари жисмоний интилиш психологик майлдан кучли бўлади, шунда ёш йигит ёки киз таплаган ёрининг ўз орзу-умидларига қанчалик муносиб эканини ўйлаб кўрмайди. Ана шу даврда иккаласи ҳам ақл билан ўйлаб иш тутмаса, катта хато-ларга йўл қўйиши мумкин, шахвоний йўللарга берилиб кетиш ҳеч гап эмас. Одам қанчалик ақл-идроксиз, бефаросат бўлса, жисмоний майлга шунчалик кўп берилади

ёш йигит маънавий жиҳатдан шунчалик беқарор бўлади. Агар йигитда инсоний фазилят, ор-номус, виждон ҳисси етарли даражада ривожланмаган бўлса, у ишнинг оқибатини ўйламай-нетмай, зиммасига мажбурият тушишини ҳаёлига ҳам келтирмай, хирсини кондиришга ҳаракат қилади. У ўз муҳаббати, қудратини қандай бўлмасин бирорта фойдали меҳнатга, ақлий ишга ёки жисмоний меҳнатга сарф қилиш ўрнига, никоҳдан ташқари шахвоний маишат қилишга уринади. У маънавий жиҳатдан қанчалик қашшоқ бўлса, ўз маъшуқасини шунчалик кўндиришга ҳаракат қилади, баъзан бир умрга севишини ва садоқатли бўлишини айтиб, уни алдаб-аврайди.

Лекин баъзан шундай ҳам бўладики, йигит қизни чиндан ҳам севишига ишонтирмоқчи бўлар экан, бу вақтда алдамайди. Лекин бора-бора севгилисидан кўнгли совиши мумкин. У қизни ташлаб кетар экан, ўзича: агар у мен билан яқинлик қилишга шунчалик тез кўнган экан, демак, бошқаларга ҳам кўнади-да, бевафолик қилади, деб ўйлайди.

Қизда эса илк муҳаббат ўчмас из қолдиради ва ёрининг кўнгли қолиши унинг учун фожиа бўлади.

Халқимизнинг анъанаси йигит ва қиздан то никоҳга қадар боқира, одоб ва ахлоқли бўлишни, узоқ вақт ҳар томонлама яхши ўйлаб кўргандан кейингина турмуш қуриш кераклигини талаб қилади. Маълумки, халқимизда тўйдан анча олдин унаштириб қўйиш одати бор. Ана шу давр ичида икки ёш бир-бирини яна ҳам яхшироқ билиб олади.

Никоҳдан ўтмай, яъни турмуш қурмай туриб, яқинлик қилишганларни одамлар ҳамиша қоралаб қилишган.

Ешлар никҳ ва оила масалаларига масъулиятсизлик билан қараш урф-одатларга ҳилоф бўлишидан ташқари, кўпгина шахсий фожияларга сабаб бўлиши мумкинлигини, бу мусибатлар фақат йигит билан қиз бошига тушмай, балки никоҳсиз туғилган боланинг ҳам бахти қаро бўлишини ўйлаб кўришлари шарт. Бунинг устига бола ҳали ўзлари ўсмирлик ёшидан ўтмаган ва уни тарбиялаш қўлидан келмайдиган ота-онадан бунёд бўлиб туғилса, яна ҳам ёмон. Буларнинг барчаси боланинг кейинги тақдирига таъсир қилмай қолмайди, жувонни эса баъзан жисмоний саломатлиги путурдан кетишига олиб келади.

Қизлар гулдан-гулга ўтиб кўнадиган капалакка ўхшаш енгил табиат, қалби қашшоқ ёш йигитларнинг чуқур

ҳиссиётларни тушуна олмасликлари билишлари лозим, фақат икки ёш бир-бирини чин дилдан севганда, бошига кўтариб дўст сифатида хурмат қилганда, ниятлар тоғи шабнам каби пок бўлганда инсон қалбида чуқур ҳис-туйғулар пайдо бўлади. Фақат худбин инсонлар ёлғон-яшиқ билан ҳаёт кечирадилар, уларнинг ўзлари буюк инсоний бахтга ноқобил бўладилар ва одатда ўзгаларга бахтсизлик келтирадилар.

Одамнинг бахти ўз қўлида. Қизлар баъзан енгилтак одамлар қурбони бўлиб қолишлари мумкинлигини эсларида тутишлари лозим. Улар ўз тақдирларини бировнинг қўлига топширишдан олдин унинг кимлигини, унинг ҳуқуқ-атворини, дунёқарашини ва, ҳусусан, ақл-идроклими, фахм-фаросатлими, билиб олишлари лозим. Зеро, ақл-заковат ва пасткашлик бир-бирига зид бўлади. Агар у фахм-фаросатсиз одам бўлса, демак:

Ғалаба садоси янграр,

Ўғзаллик сўнар,

Бироқ тентак ҳеч қачон ва ҳеч ерда ўлмас.

Буюк, бебаҳо ҳиссиёт фақат жон-дилдан севгандагина илдири отади. Бундай муҳаббат олижаноб, қалби биллурдек пок, инсоний фазилатларга эга бўлган одамларгагина хос.

Қўпчилик ёш келин-куёвлар турмушининг бузилишига сабаб шуки, баъзи эркаларда жисмоний майл, яъни шахвоний ҳирс олий туйғулар ва ички тормозлардан устун бўлади, севгилисига қанчалик жон фидо қилмаса, ички дунёси қашшоқ бўлса, бу ҳис-туйғулар унда шунчалик суст бўлади.

Ёр васлига етишиш истагининг психологик компоненти кучи одам психикасининг ривожланиш даражасига боғлиқ бўлади. Психикаси яхши ривожланган, яъни ақл-идрокли одамларда эмоционал компонент бошқаларидан устун бўлади. Шунини айтиб ўтиш керакки, аёлларда ҳис-туйғу кучи бу масалада эркалариикига қараганда анча кучли ривожланган бўлади, шунинг учун эрка кишининг қўполлиги ва бешармлиги аёл кишига қаттиқ ҳақорат бўлиб тегади ва дилига қаттиқ озор етказди. Эрка кишининг андишасизлиги оқибатида келиб чиқадиган ҳар қандай можаролар аёл психикасида ўчмас из қолдиради, ҳатто саломатлигига, ҳатто нерв системасига ёмон таъсир қилади. Неврозлар, ҳатто психиканинг бузилишларигача бориб етадиган неврастения эркаларга қара-

ганда аёлларда кўпроқ учрайди, у айни севимли эркекнинг кўпол хатти-харакати туфайли дилга озор етиши натижаси пайдо бўлади.

Агар эркек киши бирорта аёлни жон-дилидан севсаю, у билан айни пайтда қонуний равишда расман турмуш қуролмай, бир ёстикка бош қўйиб яшай олмаса, бу эркек ниҳоятда ширин сўз, шарм-хаёли бўлиши керак. Эркек киши шуни унутмаслиги керакки, аёл бундай вақтда унга қараганда инон-ихтиёрини ёрининг кўлига бериб қўяди, бундай фидои муҳаббатнинг бутун оғирлиги унга қараганда шу аёл зиммасига тушади. Бундан ташқари, бундай муҳаббатнинг ахлоқий томонини ҳам ўйламоқ даркор, зеро, азалий анъаналарга, урф-одатларга кўра аёл кишига кўпроқ ташлаб қўйилади ва бирор қор-хол бўлганда қавми-қариндошлар, эл-юрт бутун айбни унга қўяди, асосан аёл киши шармандаю шармисор бўлади.

Мана шунинг учун эркек киши севгилсининг ҳолига тушуниши ва унга шафқатли, меҳр-муҳаббатли, муруватли, ғамгузор бўлиши лозим.

Агар йигит билан қиз бир томондан бир-бирига ишониб ва севиб турмуш қурса, иккинчи томондан турмуш алдаш ва факат ҳайвоний хирсени қондириш асосида қурилган бўлса, бу энди ўтакетган разилик, пасткашлик ва мунофиқлик бўлади. Ҳар қандай ҳолда ҳам бировни алдаш пасткашлик ва қабиҳликдир.

Аёл кишига яхши муносабат қилмаслик эркек кишида инсоийлик йўқлигини кўрсатади. Зеро одам ҳеч қачон бир масалада аблах, бошқасида олижаноб бўла олмайди. Агар унда инсоний кадр-қиммат бўлса, уйда ҳам, ишхонасида ҳам, одамлар билан муносабат қилганда ҳам, севган одами олдида ҳам қадрини туширмайди.

Мамлакатимизда аёллар тўла озошликка чиқиши муносабати билан улар эркек кишига иқтисодий жиҳатдан қарам бўлмай қолдилар. Ҳозир эр хотинини боласи билан ташлаб кетса, бу аёл илгари бўлганидек муҳтожу ночор яшамайди. Бирок, ҳали қонуний никоҳдан ўтмай туриб, тугилган ўз фарзандини болаликка олиб, хотинини бахтиёр қилди деб неш қиладиган одамлар ҳам бор. Аёл қонуний никоҳдан ўтмай туриб, эркек кишига ишонади, менга ёмонлик қилмайди, ташлаб кетмайди, деб ўйлайди. Мана, бунинг бутунлай акси бўлган ва икки ёшнинг бошига қанчалар ташвиш солган бир воқеа.

Георгий Стуканин заводда бешинчи разрядли токарь бўлиб ишларди. Армияга кетмасдан олдин техника билан

юртини тугатган, армияда танк қисмида хизмат қилиб, механик бўлиб ишлаган. Унинг қўллари олтин эди, нимага қўл урмасин, ҳаммаси унарди. Армиядан қайтиб келгач, заводга ишга кирди. У келишган йигит бўлиб, пулни яхши топарди. Қизлар уни ҳоли-жонига қўйишмасди. Лекин у бирорта қизга ҳам астойдил шайдолик қилмасди. У кўнглига ёқадиган қизни топа олмасди.

Кунлардан бирида ўзи ишлайдиган цехда Зина деган чиройли бир қизни кўриб қолди, у ўзини камтарин тутар, кадр-қимматини билар, одоб-ахлоқли эди. У ҳамма билан чиқишадиган, босиқ қиз эди, кеккаймасди, олиф-тагарчилик ҳам қилмасди. Ишхонага келган заҳотиёқ ишга киришиб кетарди. Бу қиз Георгийнинг юрагидан уриб қолди. У атайлаб Зинанинг ёнидан ўтар, кўзига кўринмоқчи бўларди. Зина эса, ҳеч кимга қиё бокмасди, унга ҳам бир қараб қўймасди. Улар бпр куни ишдан кейин заводдан бирга чиқишди. У Зинага «Юринг, кинога борамиз»,— деди. «Борардим, лекин билет топиб бўлмайди-да», деди қиз. «Менда билет бор» «Ундай бўлса, майли бораман. Кинони яхши кўраман», деди. Ўшандан бери улар ҳамма жойда бирга юрадиган бўлишди. Кинодан ёки театрдан кейин уйига кузатиб қўярди. Кунлардан бирида Зина уни уйига таклиф қилди «Бизникига кириб, сизни ойимлар билан таништираман»

Уйдаги нарсалар оддий, бироқ шинам эди. Она йигитни хушмуомалалик ва ҳурмат билан кутиб олди. Дастурхон ёзилди, уни меҳмон қилишди, чой ичишди, ширин суҳбатлашиб узоқ ўтириб қолди.

Шундан кейин у Зиналарникига тез-тез кириб турадиган бўлди. Кунлардан бирида кечқурун онаси йўғида кирди, у Зинани севишини айтди, шунда илк бор ўпишишди.

Орадан бир оз вақт ўтгач Зинанинг онаси касал бўлиб қолди-да, касалхонага ётди. Георгий Зинадан уникида ётиб қолишни илтимос қилди. Зина унга қўрқиб қараб турарди. Унда икки ҳис тугён урарди. Биринчидан, у Георгийни севар ва унинг ҳам севишини биларди. Бошқа томондан олганда, у бу ишнинг ҳақиқий, Никоҳ саройига боргандан, тўйдан кейин бўлишини истарди.

Зина миқ этмасди.

— Аҳир, мен сени шунчаки эмас, балки ўз хотинимдек севаманку, сени худди хотинимдек бошимга кўтараман, асраб-авайлайман. Тўй, ЗАГС — булар ахир расмийликдан бошқа гап эмас.

Зина рози бўлди, шундан кейин бирга коми дил ҳосил қилиб, неча ойгача айш-ишратда бўлишди, бир-бирлари-

нинг висолларига тўйишди. Улар севгиларидан маст-аласт, бир-бирларини қўйгани жой топа олмас эдилар.

Қунлардан бирида улар уйда бир-бирларининг оғушида ўтирар эканлар, Зина Георгийни бағрига босиб, ўпдида, қулоғига: «Гоша, биласанми, бўйимда бўлиб қолибди»,— деди. Бу сўзларда бахт ва ғурур жаранглар эди.

Лекин Гоша учун бу гап томдан тараша тушгандек бўлди, чамаси бундай бўлиши унинг режасида йўқ эди. У бирданига негадир ўзини йўқотиб қўйди: «Бу қанақаси бўлди?»

Зина эса, бамайлихотир, жилмайиб ўтирарди.

Унинг чехрасида зарра ҳам ташвиш аломати йўқ эди. Георгий бирдан тутакиб кетди:

— Хўш, сен билан ЗАГС дан ўтмасам-чи? Унда қанақа қилиб яшайсан?

Аёлнинг қалбини хўрлик ва алам ўртаб юборди. Бутун ширин орзулари ва бахт ҳақидаги лиммо-лим эзгу ўйлари тутундек тарқалиб кетди. Унинг қалбидаги қувонч ва муҳаббат ўрнини алам ва ғараз эгаллаб олди. Хатто қандайдир жирканч ҳис пайдо бўлди. У ўрнидан турди-да, йигитга нафрат билан қараб, шундай деди:

— Ҳали сен шунақамисан?! Сендан буни кутмагандим! Қани, жўнаб қол-чи! Менга сен ҳам, регистрациянг ҳам керакмас!

Шундагина Георгий Зинани қанчалик хафа қилиб қўйганини тушунди. Уни овута бошлади: қутилмаган гапдан қизишиб кетдим-да... Зина ўзини эшитмаганга солди. Георгийнинг гаплари қулоғини тешиб юборай дер, эшитгани тоқати йўқ эди.

У Зинанинг олдидан кетди, шу кун кечаси роса эзилди. Уйда бу воқеани ота-онасига гапириб берди. Улар унга танбех бериш ўрнига умриларида кўрмаган Зинани койиша кетди:

— Вой савилей, хафа бўлганмиш,— деди онаси.— Шундай йигит ЗАГС дан ўтказиб оламан деса, оёғини ўпиши керак эди, тагин димоғини қаранг-а уни. Кўнгиллари сўриганмиш. Тўй бўлмасдан олдин ўйнашиб юрганида билгандир нима қилаётганини. Энди ўзидан кўрсин.

— Гоша, балки ўйланаман деб ваъда бергандир,— иккиланиб сўз қотди Георгийнинг отаси.

— Йигит деган оғзига келганини гапираверади-да, ўзини ақли йўқмиди,— яна бидирлади онаси.

Лекин шу ерга келганда асли питерлик ишчи бўлган отасининг жаҳли чиқиб кетди:

— Йўқ, онаси, бу гапинг нотўғри, ҳозир давр бошқа. Ҳозир, оғайни, тенг ҳуқуқлик ва озодлик замони. Ҳозир

ишчининг сўзи ҳужжатдан кўра ишончли бўлиши лозим. Кимга бу сўзни айтмасин: ўртоғидами, дугонасидами, ўлсаи ҳам сўзингнинг устидан чиқ. Тили суяксиз деб ўйлама. Сўзнинг кадрга етиш керак. Йигит кизга уйланишга сўз бердими — унинг ана шу сўзи қонун бўлиши лозим. Бу ерда Гоша ноҳақ. Қизни бекорга хафа қилибсан.

Бир неча кунгача Гоша нима қилишини билмай, иккиланиб юрди. Шу кунларда у Зинаки кўрмади. Лекин уни севишини, отасининг ҳақлигини, Зинани бекорга хафа қилиб қўйганини яхши биларди.

Айни вақтда қандайдир аҳмоқона ғурур доимо ичини таталар ва тўғри, мардларча, йигитчасига иш тутишга йўл қўймасди. Бориб, чин дилдан уэр сўраб, ҳаммасини қонунлаштириб, ҳаётни йўлга қўйса, қандай яхши бўлардия.

Лекин аҳмоқона ғурур бунга йўл бермасди; «Ахир ЗАГСдан ўтишни хохламасам, мени ҳеч ким ҳеч нарса қилолмасдия. Нега энди у менинг битта сўзимга ёпишиб олди? Ахир, мен тўғрисини айтдим-ку, рост-да, менинг ўрнимда виждонсиз йигит бўлганда, нима қиларди, қандай йўл топарди? Нега у бунинг кадрга етмади, шунча уэр сўрасам ҳам совуқ ва бефарқ қаради?»

Бироқ виждон амри бошқача эди: «Ахир, узрни шунақа сўрайдими? Ўйлаб ўтирмасдан, бор айбни бўйнингга олиб, бутун қалбдан уэр сўраш керак. Ахир ростданам у жуда қаттиқ хафа бўлди. Хафа бўлмасинми? Ўзим доимо севгидан лоф урардим, иш чаток бўлганда билганингни қил, дедим-а!»

У бир неча кунгача ич-эттини еб, қаттиқ эзилиб, нима қиларини билмай юрди. Ниҳоят виждон азоби ва отасининг насиҳати устун келди, у тўппа-тўғри Зинанинг олдига борди-да, уни ЗАГС га боришга бир амаллаб кўндирди.

Лекин Зина худди бирор ёмон иш қилаётгандек ёки қандайдир ёмон ишни яшираётгандек шоша-пиша, худди ўғринча ЗАГСдан ўтишганини ўйлаб, жуда сиқилар, ўзини қўйгани жой топа олмасди.

Зина мутлақо айбп йўклигини биларди. У ана шу йигитни бутун вужуди билан севар ва ундан фарзанд кўришни истарди.

Тўғри, болани аҳил оилада тарбиялашса қандай яхши бўлардия. Лекин жуда бўлмаса, болани бир ўзи ҳам бока олади. Зинаниям яхши хунари бор, иннайкейин онасиам қараб турмайдн.

Зина ана шуларни ўйлар экан, енгил тортди ва ўзини мустақил сизди. У ўзининг рўёбга чикмай, барбод бўлган орзуларига, хор бўлган муҳаббатига ачинарди, лекин ёлғиз қолишдан кўрқмасди. Энг муҳими — унга ҳеч кимнинг кераги йўқ. Муҳаббатини топташ ниятида эмас, асло. Ёки илгари қандай бўлса, шундай соф, беғубор, садоқатли, бебаҳо муҳаббат бўлсин ёки ҳеч нарсанинг кераги йўқ.

У дунёга келадиган фарзанди учун ЗАГСдан ўтиш шартлигини биларди. Лекин Зина рўйхатдан ўтишганида жуда суюниб кетмади. Унинг ЗАГСда деярли бепарво туришини ва ғамгин чехрасини кўрган Гошанинг яна жаҳли чиқа бошлади. У «иккаласининг айбини» бир ўзи бўйнига олганидан Зина ўзини бахтли ҳисоблаши керак, деб ўйларди. Зинанинг нохуш кўриниши, меҳри йўқлиги ва парво қилмаслигини кўриб, Георгий хуноб бўларди. Бу йигит аёл психологиясини яхши тушунмаслиги натижасида юзага келган ички зиддият кучайиб борарди. Аёл кишининг психологияси жуда мураккаб, нозик, салга озор топади ва эркакларникига қараганда аслига келиши кийин бўлади.

Меҳр қўйиш ва севгининг қанчалик нозик тўйғу эканини ҳамма билади, кўпинча турли хилдаги англашил-мовчиликлар ва можаролар туфайли эр-хотин ўртасидан муҳаббат кўтарилиб, ўртага совуқчилик тушади, кўнгил қолади, ҳатто улар бир-бирига душман бўлиб қолади. Вақт ўтиши билан эр-хотин бир-бирига ёт бўлиб қолиши мумкин, бироқ улар болаларни ёки бўлмаса, қандайдир бир мақсадни ўйлаб бирга тураверадилар. Эрнинг хотинига ширин муносабатда бўлмаслиги, хотинига нисбатан ахлоқсизлик қилиши, унинг психикасини тушунини истамаслиги натижасида ўртага совуқчилик тушган ва ҳатто бир-бирини кўргани тоқати-тоқ бўлиб қолган оилаларни биламиз.

Эркак кишида хотинининг бағрида бўлиш истаги пайдо бўлганда, гарчи улар ади-бадига бориб, ҳали жуда ярашиб кетишмаган бўлса-да, арази тез ўтиб кетади. Аёлни кўнгли эса жуда нозик, бошқача бўлади. Агар аёл хафагарчиликни ҳали дилидан чиқармаган ёки аразлаб юрган бўлса, у эрига яхши гапиргиси келмайди. Аёлни «ховурдан тушиши», ҳақоратни ёки ноҳақдан-ноҳақ дилида ётган аламни унутиши учун анча-мунча вақт ўтиши керак. Эр хотинининг яна илгаригидек меҳрибон бўлишини, уни кечиришини, эркалашини истаса, майда гап бўлмаслиги, балки аччиқ устида оғзидан чиққан битта гапга ёпишиб олмаслиги керак.

Эр ҳар қанча ядиниб-ёлворса, бари бир хотини жаҳлдан тушмай, ёп бермаса, аччиғланмаслиги, яна жанжал чиқишига йўл қўймаслиги керак. Аёл психологияси шундай мураккаб. Эр яна жанжал бошлаш билан эмас, балки хотинини севиб эркалаши, ширинсўзлик ва мулоқимлик билан унинг дилида яна меҳр ўйготиши, кўнглини топиши мумкин.

Георгий шунчалик жон-дилидан қаттиқ севган одами-дан бу қадар кўпчилики қолдирадиган сўз эшитиши Зинанинг қанчалик дилига ботганини ҳаёлига ҳам келтирмаган эди. Ҳақоратланган севги туфайли аёл юрагини қамраб олган аламнинг узоқ вақт кетмаслигини Георгий билмасди. Агар у ҳақиқий эркак бўлса, ёрини чиндан севса, пасткаш ва худбин бўлмаса, ўзининг ширин муносабати, меҳрибонлиги, ғамхўрлиги ва мухаббати билан ўртага тушган совуқчиликни йўқотиши, эски муносабатни тиклаши керак.

Георгий ўтакетган худбинлик қилди. У Зинани ЗАГСга боришга кўндириб, у барча қилмишларимни дарров кечиради ва илгаригидек мени севади, меҳрибончилик қилади, деб ўйлади.

...ЗАГСдан ўтишгандан кейин ҳам улар ўртасидаги совуқчилик кўтарилмади, Зинанинг кўнгли илимади. Бўлиб ўтган тўй ҳам уларни илгаригидек яқин қилмади. Зина қовоғини солиб, индамай ғамгин ўтирарди. Гоша бўлса, тагин нимадан норози бўляпти, деб зардаси қайнардди. Унинг назарида гўё ҳамма ишни қойил қилиб бўлган: ЗАГСдан ҳам ўтди, тўй ҳам ўтказиб олди. Зинанинг эса димоғи осмонда, Шундан жуда жнғибийрон бўларди, ўртоқларининг, хусусан, кизларнинг олдида юзи шувит эди, у ана шу кизларга ёқарди, кизларнинг ҳар бири, агар истаса, жон-жон деб тегарди унга. Зина бўлса, хурсанд бўлиш ўрнига димоғ-фироқ қилади. У кўринишдан гўё раҳми келганидан, ўлганининг кунидан унга текканга ўхшарди.

Кўп ҳолларда худди шунга ўхшаб, бир-бирини чин қалбидан севган, ажойиб ва садоқатли одамлар ўртасига совуқчилик тушиб, ажрашиб кетишади. Бунинг сабаби шундаки, улар дилларидаги бор ғапларини очикчасига бир-бирларига айтмайдилар, дардларини тўкиб солмай дилар. Нега деганда икковларининг гурури бунга йўл бермайди, ҳеч бири биринчи бўлиб гап бошлашга ботинмай, мабодо гап бошланган такдирда ҳам, дилдаги бор гап айтилмайди.

Бундай ҳолларда эркак киши мардлик қилиши керак: биринчи бўлиб гап бошлаши, нимадандир ноҳақлигини

бўйнига олиши, айнан нима гуноҳи борлигини билиб олиши керак ва ҳоказо. Улар ярашиб, севги ва тотувлик қарор топгандан кейин хотинининг ўзи ҳам албатта эри олдида тўғри иш қилмаганини айтади ва эрини бехос хафа қилиб қўйганини меҳрибончилик, ширин сўзлар, эркалашлар билан кўнглидан чиқариб юборишга ҳаракат қилади. Георгий тўйда ичиб олиб, Зинанинг индамай гамгин ўтирганини нотўғри тушуниб, кўполлик қилди ва ҳатто ҳақорат қилди. Зина яна ҳам одамови бўлиб қолди. Стуканинлар оиласига кўчиб ўтганидан кейин ҳам хўрлиги келиб юрди. Георгий ўзини камситилган сезар ва Зина билан гаплашмас эди. Онаси ҳам келинининг ҳамма ишидан норози бўлиб, жаврагани жавраган эди. Фақат Гошанинг отаси ўртадаги огир вазиятти юмшатишга ҳаракат қиларди. Худди ҳеч нарса бўлмагандек у билан гаплашар, заводдаги янгликлар ҳақида гапириб берар, ҳатто ҳеч ким эшитгиси келмаса ҳам ҳазил қилиб кўярди.

Эрининг уйида бир неча ҳафта яшагач, Зина кетиб қолди.

Унинг бу қилигидан Гоша яна ҳам тутакиб кетди. «Майли, кўрамиз,— деб ўйларди у ўзинча,— ҳали ҳолинг вой бўлиб, бошининг қаяққа уришининг билмай қолганингда ўзинг ялиниб келасан».

Лекин Зина эрининг олдига ялиниб бормади. У Гоша қилган ишидан пушаймон бўлиб, ўзи ялиниб келади, деб ўйлади. Қелмаса, демак, севмайди. Мабодо севмаса, унинг кераги ҳам йўқ, раҳм қилмаса ҳам бўлади.

У туғруқхонада ётганида Гошадан ҳар куни зорикиб хат кутди. Лекин фақат онаси хат ва овқат киргизади. Туғруқхонадан чиқадиган куни ҳам онасининг бир ўзи келди. Зина бекорга эрини кўз тикиб қидирарди. Георгий йўқ эди. Унинг пасткаш ғурури умуминсоний ахлоқ нормаларидан устун келган эди.

Ахир бола туғиш фақат битта аёл ҳаёти учун эмас, балки икки жон учун ҳам хавфли бўлади, бунга ҳар бир аёл жуда яхши билади. У эсон-омон кўзи ёриб олганидан кейин ақлли ва кучли дўстининг мадад бўлишини истайди, бундай одам севган ёрининг тўлғоқ азобларига бардош бериб, унинг учун ҳам дард тортгани, эсон-омон фарзанд туғиб бергани учун миннатдор бўлади, бошини силаб, руҳини кўтаради. Фақат одамгарчилиги йўқ, ёр қадрини билмайдиган кишиларгина бундай вақтда гиналарини унутмайдилар. Ички дунёси бой эркак бутун гина-қудуратларни унутади, ёрининг қошида парвона бўлади. У меҳри дарёдек ошиб-тошиб, дили севинчга тўлиб, ҳатто

у бирор гуноҳ қилиб қўйган бўлса ҳам, кечириб рафикасининг қошига боради. У аёл кишига ёруғ дунёга фарзанд келтириб, жасорат кўрсатгани, янги меҳмонга муаззам уыр бергани учун ташаккур айтади. Аёл бошида ана шундай улуғ бир масъулиятли давр турганда эр айтишга арзимайдиган гиналарни чўзиб юриши учун у нақадар паст илсон бўлиши керак! Зина Стуканинлар уйига қалби аччиқ аламга, кўзи ҳасрат ёшига тўлиб келди: бу ерга уни онаси ва қайнатаси билан қайнопаси ёшларни яраштириб қўйиш ниятида олиб келишди. Тўғри, агар Зина эрини яхши кўрмаганида, турмушининг яна изга тушиб кетишини ўйламаганида Георгийнинг уйига қадам босмасди. Лекин Георгий бунга бошқача баҳо берди ва Зинанинг «тавбасига таяниб, ялиниб ёлворишни» кутди. У бирор марта ҳам одам сифатида, дўст, мард эр сифатида унинг ёнига яқинлашмади. У энди эрининг уйида худди бегоналардек яшарди. Орадан кунлар, ойлар ўтди, лекин улар бир-бирларига тан маҳрам бўлмадилар.

Зина ортиқ чидай олмади, у боласини олиб, яна уйига кетиб қолди. Георгий унинг ҳақида, бола ҳақида ташвишланиш ўрнига, яна унинг «таъзирини бермоқчи» бўлди, «муҳтож» бўлиб, қачон «ялиниб» келаркин деб, кутди, болани тарбиялашда Зинага ёрдам ҳам бермади.

Орадан йиллар ўтди. Кунлардан бирида Георгий Зина ўз онаси билан яшайдиган уй олдидаи ўтиб бораркан, хотинининг қандайдир эркак билан кетаётганини кўриб қолди, ҳалиги киши унинг ўғлини қўлидан ушлаб, етаклаб борарди. Георгий бу воқеани кўриб, данг қотиб қолди, уларни бутунлай йўқотганини ҳис қилиб, сиқилиб кетди. Уларнинг олдига югуриб боришига сал қолди... Лекин ўзини тутиб олиб, ўйланиб қолди: ҳўш, уларга нима дейди?..

Георгийнинг кун-тунлари азоб билан ўтди. У юрагида рашк васвасаси пайдо бўлганини биларди, унинг бутун вужуди рашк ўтида ёнди, ҳатто жинни бўлай деб қолди. У меча марта Зинанинг олдига бормоқчи бўлди, лекин ўзини қайтарди. У нима қилишини билмас, ўйлаб ўйига етмас, ичига чирок ёкса ёримасди. У кечалари билан илондек тўлганиб чиқар, ҳеч нарса егиси келмас, онаси берган овқатларни чайнамай ямлаб ютарди.

Кунлардан бирида Георгийнинг қорпи каттик оғриб қолди. Инкиллаб-синкиллаб зўрга ишхонасига етиб борди, у ерда кун бўйи ишлади, овқат ея олмади. Қўнгли айнар, оғриқ қўйиб юбормас эди. Бир амаллаб уйга етиб келди-да, ўринга ўзини таппа ташлади. Онаси хавотирланиб «тез

ёрдам» чакирмоқчи бўлган эди, ўғли унамади: «Хозир касалхонага ётолмайман. Жуда зарур ва масъулиятли ишим бор. Эртагаям уйда ётаман-да, кейин заводга бораман. Устага телефон қилиб, эртага ишга чиқа олмайди, тоби қочиб қолди, деб айтиб қўйинг».

Эртасига оғрик зўрайиб кетди. Лекин бу сафар ҳам Георгий «тез ёрдам»ни чакиришга унамади. Учинчи купи иситмаси баланд бўлиб, алахлай бошлади. Участка врачини чакиртиришди (у яқинда институтни туратган ёшгина врач эди), тиф бўлса керак, деб ўйлади. Инфекционистни чакиришлари кераклигини айтди. У беморни кўрди-да, тезда хирург чакиринглар, деди. Факат касалликнинг тўртинчи куни Георгий бизнинг касалхонага олиб келинди, унда инфилтратли ўткир аппендицит борлиги ва у қорин бўшлиғига ёрилгани аниқланди. Аппендикуляр табиатдаги ўткир перитонит манзараси намоён эди.

Георгий дарҳол операция столига олинди. Гангреноз перфоратив ўсимта кесиб ташланди, йирингдан тозаланди ва қорин бўшлиғида тампон қолдириб, операция тугалланди.

Биринчи кунлари бемор ҳаёти аниқ хавф остида бўлди. Бемор алахлаб ўзини ҳар ёнга урарди. Унинг олдидан бир лаҳза ҳам пари кетишмади.

Операция тугаши биланоқ меннинг олдимга ёшгина жувон келди-да, унинг хотини эканини айтиб, бемор олдида ўтиришга рухсат сўради. У уч кунгача эрининг бошидан деярли жилмади. Хавф-хатар ўтиб кетгач, ҳалиги жувон энди навбатчиликка келмади, лекин ҳар кун клиникага келиб, врачлардан ва ҳамширалардан Георгийнинг ҳолини сўраб турди.

Георгий анча тузалиб қолганда мен гап орасида хотинининг уч кунгача бошидан кетмай ўтирганини айтдим. Стуканин ҳайрон қолди.

—Менинг хотиним йўқ,—деди у шартта.—Балки у оймладир.

— Ҳе, оғайни, опангни хотинингдан ажратишга ақлим етса керак. Сен бўлсанг, хотиним йўқ дейсан, у эса, хотиниман деди, сенга шунақаям қарадики, қанийди энди, она ўғлига шундай қараса.

Бемор ўйланиб қолди, лом-ним демади.

У бутунлай тузалганида вестибюлдан ўтиб кетатуриб, Зипани кўриб қолдим. У билан саломлашдим. Зина Гошанинг ахволини сўраб бўлгач, илтимос қилди:

— Сиздан ўтиниб сўрайман, олдида ўтириб чиққанимни унга айтманг, кераги йўқ!

— Бу гапни вақтлирок айтмайсизми. Мен айтиб қўйдим.

— Жуда ёмон бўпти-да,— деди қандайдир хўрсиниш билан ва ғамгин чиқиб кетди.

Эртаси куни беморни кабинетимга чакириб, шундай дедим:

— Агар сир бўлмаса айтинг-чи, хотинингиз билан ўртангизда нима гап ўтган?

— Бунақа гапларни мен ҳеч кимга айтмайман,— деди ўйланиб ва ҳатто қовоғини солиб.— Лекин, биламан, сиз менинг ҳаётимни сақлаб қолдингиз, сиз нимани сўрасангиз, жавоб беришга мажбурман.

Ана ўшанда мен улар севгисининг ғам-ғуссали тарихини билиб олдим.

У гапини тугатганидан кейин узоқ вақтгача жим ўтирдик. Ҳақ гапни айтиш керак, Георгий Зинага айб қўйиб, ўзини ҳам аямаган. Бироқ, у Зинадан кўра кўпроқ ўзини ўйлаган.

Мен аёл кишининг психологиясини, кечинмаларини, унда номингагина хотин бўлмай, балки яхши оила қуриб яшаш истаги бўлиши ҳақида иложи борица каттик тегмайдиган қилиб, ётиғи билан гапириб бердим.

— Сиз бўлсангиз, яхши қўришингизни амалда кўрсатиш ўрнига характерингизни кўрсатмоқчи бўлгансиз, ҳатто хотинингиз билан болангиз ўлим хавфида бўлганда ҳам бўш келмагансиз. Ахир, туғаётганда ҳар хил хатарлар бўлади, она ҳам, бола ҳам баъзан ўлиб қолиши мумкин.

— Бу ҳақда ўйламаган эканман-да,— деди Георгий хўрсиниб.

— Мана, Зина бўлса, бошингизга ташвиш тушганда сизга ёрдамга келиб, уч кунгача ёнингиздан жилмай ўтирди. Тирик қолганингиз учун маълум даражада ундан қарздорсиз. Ўша калтис дақиқада, ҳаётингиз қил устида турганда салгина бепарволик фалокатга олиб бориши мумкин эди. У эса тунлари мижжа қокмай, ҳар бир ҳаракатингиздан кўз-қулоқ бўлиб турди, ҳар бир истагингизни лабингиздан ва қўлингиз ҳаракатидан сезиб, бажо қилди. Сиз бўлсангиз, унинг бошига оғир қушлар тушганда «характерингизни» кўрсатдингиз, арзимаган нарсалардан гина қилиб юрдингиз. Агар сизнинг шунчалик характерингиз бор экан, уни ўзингиздан зўрларга, душманингизга, сизга ва яқинларингизга ёмонлик қилган одамларга кўрсатинг. Севган ёри олдида фақат қучсиз, иродаси бўш, қучлилар ва бошлиқлар олдида писиб турадиган ва аёлларга ҳамда қўлида ишлайдиган одамларга қўполлик

қиладиган одамлар шунақа хунар кўрсатади, холос. «Одамлар орасида энг кучлиси ким? Ўз эҳтиросларидан кучли одам», деб бежиз айтмайдилар.

У миқ этмай, ҳукмимга кулоқ солиб турди, кейин овози қалтираб, деди:

— Гапингиз тўғри, Федор Григорьевич, раҳмат, очик гапирганингиз учун.

Зина Георгийни олиб кетгани машинада келди Уни уйига, ота-онасиникига олиб борди, ўрин-кўрпа ёзиб ётқизди, каравот олдига стул қўйиб, устига бир стакан сув қўйди-да, кетишга отланди. Георгий уни тўхтатиб, ёнига ўтказди:

— Агар иложи бўлса, бағритошлик ва пасткашлик қилганим учун кечир.

Улар бир-бирларига очик-ойдин араз қилганлари учун шунчалик ғам-ташвиш тортишди.

2

Баъзан уйланиш ёки эрга тегиш масаласини ота-она ва катталар билан бемаслаҳат ҳал қилиш ҳодисаси учраб туради.

Биз, албатта, ёшларимиз ҳаётидаги муҳим масалани улар учун ота-оналари ҳал қилиши тарафдор эмасмиз. Бундай қилишнинг бемаънилиги ўз-ўзидан маълум. Бу нинг устига ёшлар бир-бирини севиб қолган бўлса. Хўш, агар қиз ёки йигит бир-бирига майл қўйган бўлсаю, ҳақиқий муҳаббат эканига ишонч ҳосил қилмаса-чи? Ёки бошқа бирорта шубҳа бўлса-чи? Ана шунда, агар улар ота-оналарига ишонсалар ва уларни ҳурмат қилсалар, ота ёки она жуда оқил маслаҳат бериши мумкин.

Ота-оналарнинг ҳаёт тажрибаси умр йўлдошини тўғри таълашга ёрдам беради, хатолардан асрайди, хатолар эса, баъзан жуда қимматга тушади.

...Люба Авдеева ўзининг синфини тугатгандан кейин қайси олий ўқув юртига киришни ўйлаб ўтирмай, Ленинграддаги медицина институтларидан бирини имтиҳон топширди. У қабул қилинган гурӯҳда ундагиларни йигит бўлиб, қолганлари қизлар эди. Деканат вакили уларга староста қилиб Олег Морев тайинланишини айтди. Бу шапка кийган, сочи ғишт ранг порғул йигит эди. Кенг бакенбарди уни қандайдир савлатли қилиб кўрсатарди.

У ўрнидан туриб, гурӯҳ билан худди катта одам ёшлар билан гаплашаётгандек гаплашди. Ёш, содда студентлар унинг кибр-ҳаволи гапларига ва имо-ишораларига маҳлиё

бўлиб, жим ўтиришарди, бундан ортиқ старостанинг бизга кераги йўқ, деб ўйлашарди.

Ўқишнинг дастлабки кунлариданоқ Олег ўзини дадил, мустақил тутар ва ҳатто вкор билан юрарди. Заҳатларда саволларга ҳаммаша жавоб бермас, лекин кийин шаронгдан бир амаллаб чиқиб кетар ва анча яхши баҳолар олар эди.

— Салобати бор-да,— дейишарди. ҳазиллашиб студентлар.

Олег яхши кийинарди. Чўнтагида доимо пул бўларди, бу болалар кўзида унинг обрўсини оширар ва қизларни қандайдир ром қиларди.

Лекин Морев группادا ҳеч кимга қарамас эди. Бу Любага ёқарди. У умуман енгилтак йигитларни ёқтирмасди. Олег биринчи учрашувдан кейиноқ Любадан эртага яна келишини сўради, ўзи жуда яхши кийиниб, белгиланган вақтда кўлида бир даста гул билан келди. Люба уни табассум билан қарши олди, ўқиниши тугатган мактабни, институт ҳақида сўради. У ўзини оддий, эркин ва бемалол тутарди. Олег унинг бу ҳилда эркин тутишини бошқача ўйлаб, кўлидан ушлади-да, ўзига тортмоқчи бўлди. Люба унга шунақаям қарадики, Олег дарров кўлини олди. Улар учрашиб туришди, лекин Люба дўстона муносабатдан четга чиқишга йўл қўймасди. Кунлардан бирида у куч ишлатмоқчи бўлди. Люба жуда ижирғаниб, хотиржам, совук деди:

— Қўйворинг!

Шундан кейин Люба икки ҳафтагача учрашувга чиқмади, хатларига ҳам жавоб бермади. Жуда шилқимлик қилиб, холи-жонига қўймаганидан кейин айтган жойига келди-да: «Кўлингги югуртиришингга ҳечам йўл қўймайман — шилқимлик қилаверсанг, бутунлай учрашмайман»,— деди.

Олег нима қилишини билмай қолди. У ёш бўлишига қарамай, жуда тажрибали ошиқ эди, қанчадан-қанча қизларни алдаганди, энди манови қизининг олифтагарчилигини қаранг-а.

Лекин ич-ичидан жонни чикса ҳам Олег ўзини ҳеч нарса бўлмагандек тутарди, машҳур профессорнинг кизини кўлдан чиқармоқчи эмасди. Тўқ, фаровон яшайдиган, обрўли профессорга куёв бўлиш, унинг яккаю ягона кизига уйланиш — бундан ортиқ бахт борми? Профессорнинг бутун мулки: кутубхонаси, ноёб китоблар, Авдеевларнинг уйида бўлганда уларнинг ҳаммасини кўриб чиққанди,— шуларнинг ҳаммаси уники бўлади. Йўқ, бунинг учун курашса

арзийди. У бошқа йўл тутишга қарор қилди. Гўё ўзини Любага жуда ҳам ошики беқарор қилиб кўрсатди. Унинг олдида ўйга чўмиб ўтирар, усиз яшай олмаслигини, усиз хавода нафас ололмаслигини тинмай айтарди.

Фақат бир нарсадан — Любанинг ўртоқларидан кўркарди. Улар анча-мунча эди. Ҳамма йиғитлар билан ўзини бирдек тутарди — ким билади, профессорнинг қизи кимни танларкин?

Олег киши билмас устомонлик билан болаларни Любага ёмон кўрсата бошлади, биттасини бўрни картошкадек деса, бошқасини қўллари намунча узун, қаёққа қўйишини билмайди, деди. Люба аста-секин унинг ширин сўзларига учиб, Олегга ўрганиб қолди. Олег Любага керак, зарур эди. Ишқ-муҳаббатдан лоф ураётган Олегнинг сўзларида қандайдир сохталик борлигини дили сезарди, баъзан унинг гапларини эшитгиси ҳам келмай қоларди, шундай пайтларда Олег билан алоқани узмоқчи бўларди-ю, лекин бунга иродаси ожизлик қиларди.

Люба Олегнинг бошқа «шайдоликлари»дан мутлақо беҳабар эди. У севги борасида тажрибали бўлганидан ишқий ишларини ҳеч кимга айтмас, гуруҳида, ётоқхонада бўлмаган пайтларида қаёқларда юрганини сўрашса, «кутубхонада кўп ишлашини» баҳона қиларди. Любанинг ҳам ортикча ғийбатларини эшитишга вақти йўқ эди. У тиниб-тинчимас, иши бошидан ошиб ётарди. Гуруҳида ҳам ўзини шунақа фаол кўрсатди, шунинг учун у ерда жуда иш кўп эди.

Олег Любага ошики шайдо бўлиб юрганидан кейин анча вақт ўтгач унга турмушга чиқишни сўраб, холижонига қўймади. Олдин Люба рози бўлмади, лекин ахийри гапига кўнди, ота-онаси билан маслаҳатлашиб, жавобини айтаман, деди.

Олег қизни ЗАГСга бориб, рўйхатга ёзириб қўйишга кўндирди. «У ерда ўйлаб олиш учун узок муҳлат беришадди — хоҳлаган вақтимизда аризамизни қайтариб олишимиз мумкин», — деди.

Олег ЗАГСда фақат у ердаги ходимлар билан эмас, балки Люба билан ҳам ўзини жуда енгил, ҳатто сурбетларча тутди.

Олег билан хайрлашгач, Люба ҳамма гапини отасига айтмоқчи эди, лекин отаси уйда йўқ экан. Онасининг олдида кирди. У бошини боғлаб олиб ўтирарди, йиғлаганидан кўзлари қизариб кетганди. Люба қандайдир бахтсизлик рўй берганини сезиб, юраги орқасига тортиб кетди

— Дадам қанчилар?

— Қасалхонага олиб кетишди?

— Нима бўпти?

— Даданг Олег билан ўрталарингдаги ҳамма гаядан хабардор бўпти.

— Хўш, нима бўпти? Нима, дадам Олегни ташйдиларми?

— Ҳа, Люба, даданг Олегни кўпдан тапийди, сен танлаган йигитнинг яхши одам эканлигига ишопмайди ҳам. Ипнайкейин, бир оғиз айтиб қўйсанг бўлмасмиди бугун...

— Ахир мен олдиндан ёзилб келдим Дарров никоҳдан ўтказиб қўя қолишмайди-ку.

— Дадангга сизларни ЗАГСга кетишди дейишпти, юраги ёмон бўлиб қолди. Ота-опани бунақа беҳурмат қилиш ярамайди. Ахир биз сенга ишонганимиздан кейин сен ҳам дилингдагини биздан яширмагин-да.

Люба касалхонага борди. Бу бизнинг клиникамиз эди. Биз одатда хирургик касалликлари бор беморларни қабул қилсак-да, лекин баъзан операцияга муҳтож бўлмаган юраги касал одамларни ҳам олиб келишарди.

Мен клиникада эдим, менга «тез ёрдам»да юраги огриб қолган беморни олиб келишганини айтишди. Тезда керакли анализлар ва электрокардиограмма қилишга буйруқ бердим-да, уйга кетмасимдан беморни ўзим кўришга қарор қилдим.

Шундай қилиб, бу ажойиб инсон, буюк олим, пстыдодли адабиётшунос ҳамда танқидчи билан тапишдим ва кейин дўст бўлиб қолдим.

Менинг кўз ўнгимда унга укол қилишди, шундан сўнг юрагидаги огрик босилди. Унинг гапларини эшитиб ва олиб келинган кардиограммани кўриб, беморда ҳеч қандай хавфли дард йўқлигига ишонч ҳосил қилдим. Фақат тож томирлар қисқа муддатга спазмга учраган. Профессорнинг кўнглини хотиржам қилиб, унинг қаравоти олдида бир нас гаплашиб ўтирдим. Шу пайтда Люба келиб қолди. У отасининг олдига югуриб борди, менга саволнамо назар ташлади. Мен уни тинчлаттирдим, Люба отасининг ёнига ўтириб, дилини огритиб қўйгани учун кечирим сўради.

— Бу гапни қўйиб турайдик. Бу ерда гапирадиган гап эмас бу, — гапини узди ота. — Мен сени қоралайман. Фақат олдиндан ЗАГСга бориб, ёзилиб келганларингни эшитиб, кўнглим анча тинчиди. Мен албатта, олдимга келишингни, мендан маслаҳат сўрашингни билардим.

Бир неча кундан кейин бемор касалхонадан чиқиб

кетди. У мен билан худди эски кадрдонлардек хайрлашди, албатта, уларникига боришига мендан сўз олди.

Орадан кўп вақт ўтмай унинг хотини билан танишдим. Олегни яқиндан билиб олдим, у ЗАГСга бориб келишганидан бери уларникига ҳар куни келарди.

Люба отасига Олег билан ўрталаридаги муносабатларини гапириб берди.

— Сен уни севасанми? — сўради ота.

— Мен бу саволни ўзимга кўп марта бердим, лекин унга аниқроқ жавоб топа олмадим. Билмайман, севги нималигини, Олег менга ёқади, у билан бўлганимда хурсанд бўламан. Бироқ Олегни бир неча кун кўрмасам ҳам унчалик эсимга келмайди.

— Бу масалада маслаҳат бериш қийин. Ўзинг ўйлаб кўр, мен сенга ёқадиган, ё ёқмайдиган маслаҳат берсам — сен унга амал қилсан-да, бахтсиз бўласан.

— Йўқ, дада, бундан сира кўркманг. Бошимга нима тушса ҳам ҳечам сизнинг юзингизга солмайман, сиздан кўрмайман. Фақат сиз менга очиғини айтинг. Мен сизнинг меҳрибон, ақлли, кўпни кўрган, одамлар дилини тушунадиган инсон эканлигингизга ишонаман.

— Ҳар нима бўлганда ҳам, — сўз бошлади ота, — сен қалбинг амрига қулоқ сол. Агар унга турмушга чиқишни аҳд қилган бўлсанг, шундай аҳд қилгинки, кейин ажралиш ҳаёлинг кўчасига ҳам келмасин. Лев Николаевич Толстой, севгисиз никоҳ — мени кечирасан-ку, қизим — фоҳишалик, деган.

— Лекин менинг назаримда Олегни севаман.

— Мабодо севсанг, назаримда, деган сўзни гапирмаслигинг керак. Севган одам ёрисиз ҳаётнинг қизиги йўқлигини, усиз дунёда яшай олмаслигини аниқ билади. Бунинг ҳечам ўйлаб ўтирадиган жойи йўқ.

— Ахир у мени жони-дилидан самимий севади, сиз бўлсангиз, менга буюк хис-туйгуларга фақат яхши, ҳалол одамлар кодир бўлади, дейсиз. Айтганча, ойимланинг гапларига қараганда, Сиз Олегни, унинг оиласини кўпдан билар экансиз. У ҳақда бирорта ёмон гап айта оласизми?

— Аниқ бирор нарса дейишим қийин. Мен унинг оиласини, уларга яқин одамлар дунёсидаги ҳукмрон руҳни биламан — манфаатпараст, ёлғончи ва мансабпараст одамлар. Ҳаммасини икир-чикиригача гапириб эзмалик қилмай қўя қолай, мен Олегни яхши биламан, у билан турмуш қуриш сен учун бахтсизлик келтиради, қизим.

Люба бари бир Олегга турмушга чикди. Шундан кейин уларни анча вақтгача кўрмадим. Дастлабки вақтларда қандай яшашганини билмайман. Лекин орадан икки йил ўтгач профессор, Любанинг отаси тўсатдан ўлиб қолганини эшитиб, жуда хафа бўлдим. Уни «тез ёрдам» машинасида бизнинг клиникага олиб келишаётган экан, йўлда миокард инфарктдан ўлиб қолибди. Ўша кунгидея профессорнинг уйига телефон қилдим. Менга ёш йигит тетик овоз билан жавоб қилди. Ўртамизда шундай гап-сўз бўлиб ўтди:

— Қим қўнғирок қияпти?.. Академик Углов? Сизга нима керак, ўртоқ академик?

— Мен уй бекаси — Мария Фоминична билан гаплашмоқчи эдим.

— Бу ерда мен хўжайинман. Мария Фоминична бўлса, уйда йўқ.

— Бўлмаса, Любани чакириб беринг.

— Люба йиғлаб ётибди. Бошимизга қандай мусибат тушганини биласизку, ахир. Хайр.

Трубкада қисқа гудоклар эшитилди. Тўғриси айтсам, мен довдираб қолдим. Мен Мария Фоминичнанинг гипертония касаллиги борлигини билардим, бундай одамлар, хусусан, бошга мусибат тушганда уни жуда оғир кўтаришди, бундай вақтда уларда гипертоник криз, ҳатто фалажлик пайдо бўлади. Мен профессорнинг хотинига ёрдам бермоқчи эдим, лекин буни қандай қилиш керак?

Ўша вақтда жуда ишим кўп эди, кечиктириб бўлмасди, ниҳоятда муҳим ишлар эди улар. Фақат профессорни дафн қилишгандан кейин унинг уйига бориб, оиласидан кўнгли сўраб келишга вақт топдим, холос. Мария Фоминичнага ёрдам бериш кераклигига деярли ишончим комил эди. Адашмаган эканман. У эрининг кабинетида диванда ётар ва бош оғриғидан азоб тортарди. Клиникадан ҳамшира чакиришга тўғри келди, биз унга укол қилдик, керак чораларни кўрдик. У сал енгил тортиши билан кўлини менга чўзиб деди:

— Бориб қарасангиз, улар нима қилишяпти?

Бу илтимос менга шу ҳам асносида қизиқ, ўринсиз туюлди, эси айнаб қолмаганимкан, деб хавотирга тушдим, лекин унинг илтимосини бажаришга шошилдим. Мария Фоминичнанинг олдига ҳамширани қолдириб, ўзим хонани кўргани кетдим. Мехмонхонада китоблар тўла стеллаж-

лар олдида профессор ўтиришни яхши кўрадиган кресло суянигига Олегнинг чам камзули илиғлиқ эди, ўриндикда пойабзал чапчилигининг изи аниқ кўриниб турарди. Тезпадаги жавонларда тартиб бузилган, китоблар олинган, кейин яна дуч келган жойга пала-партиш тикиб қўйилган эди. Бу жуда катта китобларни профессор авайлаб олиб менга кўрсатган, кейин жойига охиста қўйиб қўйган эди. Унинг кутубхонасида жуда ноёб — 15 мингдан ортиқ том бор эди, уларнинг кўпчилиги топилайдиган китоблар эди, буюк ёзувчилар, танкидчилар, олимларнинг дастхатлари ёзилган эди.

Ёшларнинг хонасига кирдим — у ерда дераза олдида Люба худди ҳайкалдек қотиб ўтирарди. У мени кўрди, лекин қайрилиб қарамади, фақат деразага сурилиб, менинг бу ерга кирганим унга ёкмаганига ишора қилди. Мен ўзимни нокулай сездим.

— Ойингизнинг ахволи ёмон.

— Биламан.

— Биз унга ёрдам берамиз. Сизга бирор ёрдамим тегадими?

— Кераги йўқ.

— Олег касрда? — деб сўрадим ва ўринсиз савол берганимдан ҳижолат бўлдим. У жавоб бермади, мен хонадан чиқдим.

Коридорда бегона бир аёл менга гап қотди:

— Сиз доктормисиз? Яхши бўлди, келганингиз. Улар билан жуда қийналиб кетдим.

Ёнгимдан маҳкам тортиб, жиғибийрон бўлиб гапира кетди:

— Апави Мария Фоминична, эрининг архиви учун, китоблар учун кўрқяпти. Бечора эри машинада, унинг қўлида жон берди. «Архивни ишончли одамларга, китобларни Пушкин уйига, Фанлар академиясига бергин ... деганмиш. Анови ёш хўжайин бўлса, профессорни кўмиб келган кунимизок: «Васият менинг қўлимда. Кутубхона менга васият қилинган», деса бўладими. Қоғозини Мария Фоминичнага кўрсатди — унда профессорнинг ўз имзоси. У бечора шундай вақтда бу коғозга, имзога қарашга ҳоли бормиди, худди ўқ теккан қушдек диванга шилқ этиб тушди.

— Кечирасиз, мен ниманидир тушунмаяпман, қанақа имзо?

— Вой, галчамисиз, ўзи, нега тушунмайсиз, Профессорнинг имзоси Кутубхонани, демак, майли-да, бутун бойлигини қуёви Олегга васият қилибди.

— Бўлиши мумкин эмас! — ҳайратимни яшира олмадим.

— Бўлиши мумкин эмас, дейсиз-а, бўлиши мумкин экан-ку! Имзоси ўзиники, чиппа-чин. Нима, биз унинг имзосини билмаймизми?

Гапга чечан кўшни билан Мария Фоминичнанинг олди-га кирдик. У анча енгил тортган эди, кўзида ёш билан менга тикилиб турарди, лекин мен бу кўзларда ҳаётга, атрофида содир бўлаётган воқеаларга иштиёқ кўрдим.

— Худо осин кутубхонани,— зўрга қўл силтади у.— Мен архив учун кўрқяпман. Мени касалхонага олиб кетишса, у ҳаммасини ташиб кетади, чалкаштириб юборади. У ерда энг кейинги китобнинг қўлёзмаси бор, эрим шўрликнинг йигирма йиллик меҳнати, наشريётга бермоқчи бўлиб турувди.

Бирпас жим турди-да, куйиниб гапира бошлади:

— Федор Григорьевич, эримнинг ўлимини кўтара олмасман, деб кўрқаман, кўпга бормасман, дилим сезиб турибди. Қоғозларни йиғиб уйингизга олиб кетсангиз. Бўлмаса, Олег... ўша... ҳаммасини кўкка совуради.

— Ахир, Люба... Кизингиз.

— Нима, Люба! Эсини еб қўйди у, ундан гап чиқмайди. Уйда соядек юрибди. Ўқишиниям ташлади. Ҳаммаси тамом бўлди, Федор Григорьевич!

Профессорнинг уйидан жуда дилим гаш бўлиб чиқдим. Мени ҳаммадан васият ҳайратда қолдирган эди. «Айтганча, бу оила ҳаёти ҳақида мен нимани биламан? — ўйладим бузилган асабимни босиб олишга уришиб.

— Бировнинг дилидагини билиб бўлармиди?»

Кейин кундалик ишларимга берилиб кетдим.

* * *

Орадан бир ярим ой ўтди, менга ҳамкасбим — Ленин градаги томир касалликларини даволайдиган машҳур клиника директори телефон қилди. У менга Мария Фоминичнанинг ўша клиникада ётганини, уни кўриб маслаҳат беришимни илтимос қилди.

Шу кунгёқ мен Мария Фоминичнанинг олдига бордим. У ўзини анча яхши сезарди, бироқ унинг нигоҳидан бу дунёдан тўйганлигини, ҳаётдан умиди қолмаганини сездим.

— Мен ўламан, Федор Григорьевич, сиз билан ҳайрлашиб қолмоқчи эдим. Эрим сизни жуда яхши кўрарди, лекин сиз билан эртароқ танишиш унга насиб бўлмади.

— Бўлмаган гапларни қўйсангиз-чи, Мария Фоминична. Сизнинг организмнгиз ҳолатини мен яхши биламан, ҳукм чиқариш учун менга рухсат этгайсиз. Мен бутун анализларингизни кўриб чиқдим, врачлар билан гаплашдим, ахволингиз унча яхши эмас, лекин кўркадиган жойи йўқ. Биз ҳозир консилиум қилдик, даво курси буюрдик.

— Йўқ, Федор Григорьевич,— деди у катъият билан.— Дардимни мендан яхши билмайсиз, кечирасизу, лекин умид йўқ... Бу гам-ташвишлар мени адо қилди. Олег кутубхонадаги китобларни сотишга бошлади. Любанинг эси оғиб, ҳеч кимнинг гапини эшитгиси келмайди.

Мария Фоминична хотиржам гапирарди, унинг товушидан бу ғамлардан адоий тамом бўлгани, ноумидлиги билиниб турарди. Мен бу чиройли аёл оқ ораламаган сочларининг турмакланмаганини, паришон бўлиб ётганини биринчи марта кўрдим. Шахло кўзларининг нури кетиб қолган эди.

— Любашага ачинаман, ғамдан адо бўлди, ҳаётида маъно қолмади, кун бўйи уйда ўтиради. У ерда, институтда бу ифлос бошқасини топибди...

Мен унинг ҳаёлини ғамгин ўйлардан қалъитмоқчи бўлиб, гипертонияга қарши мавжуд бўлган медицина воситалари ҳақида гапира бошладим.

— Лекин сиз бизга ёрдам беришингиз керак,— дедим беморга.— Сиз ҳеч нарсани ўйламаслигингиз, таъсирот занжирини узишингиз, бирор ерга кетишингиз керак.

Мария Фоминична сўзини яна қайтарди. Мен уни қолдириб, яшаш учун курашиш иштиёқини йўқотган ҳали анча ёш бу аёлга қандай ёрдам бериш йўлини ўйладим.

Клиникадан чикиб, тўппа-тўғри илгари менда ётиб кетган машҳур юрист олдига бордим. Унга профессорнинг васияти тарихини бошдан-оёқ гапириб бердим.

— Бу ерда хиёнат борга ўхшайди,— дедим ўзимча хулоса қилиб.

Юрист Олегнинг адресини ёзиб олди.

— Яхши, текшириб кўрамиз.

— Тўғрисини айтсам, юристнинг олдига борганимдан бирор иш чиқмаса керак, деб ўйладим, лекин кўнглим хотиржам бўлиб, уйга кетдим. Назаримда, менга яқин бўлмаган, бироқ менга азиз оила учун кўлимдан келган ишни қилгандек эдим.

Эртаси куни жуда оғир операция бўлди, хориб-чарчаб кабинетимга кирдим-да, креслога чўқдим, шунда стол устида ётган энг ёмон шубҳаларимни тасдиқловчи хатга кўзим тушди.

«Профессорнинг васиятномасини криминалистлар текширишди. У калбаки бўлиб чиқди, имзо ясама».

Мен дарҳол Мария Фоминичнанинг олдига бормоқчи бўлдим, лекин психологик прием қилдим: унга шу хатни юбораман. Шундай қилдим. Кечқурун уйга келганимда Мария Фоминичнанинг кўнғирок қилганини айтишди. Яна кўнғирок қиламан, дебди.

3

Ёшлар ҳамма замонларда ҳам бекаму кўст, хушчак-чак, фаровон ҳаёт кечирингга ошиқиб келганлар. Бирок, йигит-қизлар севгидан баҳра олишга ошиқар эканлар. баъзан айниқса қизлар ана шу мухаббатлари учун бошларига қандай маломатлар, гам-ситамлар тушишни ўйлаб кўрмайдилар.

Тўғри-да, қайси одам ҳар бир кунининг беташвиш, шод-хуррам, роҳатда ўтишини истамайди, дейсиз. Лекин «роҳат» деган сўзни тўғри тушуниш ва бу сўз тагида қандай маъно ётишини одамнинг ўзи ўйлаб кўриши лозим. Ахир баъзи одамлар олатда роҳатни ўйламай-нетмай айш-ишрат деб тушунадилар. Агар ишратпараст, пияниста, бузук ва ғийбатчи одам роҳат қилиб яшайпман, деса адашди, зеро бу ҳилда роҳат қилиш ёмон йўлга кириб кетмаган йигитга афсус-надоматдан бошқа нарса келтирмайди.

Эй йигит, олдинда бир қиз турса ва сенинг дилингда унга нисбатан ёмон ният пайдо бўлса, аввало ўзингдан сўраб кўр: бошқа йигит сенинг синглингга қандай муомала қилишини истардинг? Агар сен кўнглинг хушига эрк берсанг, ўзингдан ўзинг уялмайсанми? Агар сен орномусингни ва одамийлигингни сақласанг ёлғон ва ҳийла йўлига кирмайсан, қора ниятингни тўғридан-тўғри алдаб-авраш йўли билан ҳам амалга оширмайсан, агар сен ўз виждонинг олдида уялмайдиган иш қилсанг, демак, тўғри иш қилган бўласан ва сен ўзгалар номусига тегиш ва шармандаю-шармисор қилиш эвазига роҳат қилмайсан.

Баъзи қизлар кўпинча йигитларнинг ширин сўзларига, олиб берадиган совғаларига, чиройли қилиқларига, олифтагарчиликларига дарров учиб, алданадилар, зеро, бузук, бошвоқсиз йигитлар ана шундай ўстомонлик қиладилар. айти вақтда шилқимлик қилмайдиган, босиқ, очикдан-очик меҳрибончилик ва гамхўрлик қилмайдиган йигитларнинг қадрига етмайдилар. Ҳолбуки, ана шундай йигитлар кўпинча ҳақиқий инсон бўлиб чиқади.

Яқин танишимнинг ўғли Мишанинг илк муҳаббати ҳамон эсимдан чиқмайди. Ана шу биринчи муҳаббат ўрнак бўлса арзийдиган, шунинг учун ҳам бу ҳақда батафсил ҳикоя қилмоқчиман. Мишанинг ота-онаси актер. Онаси драматик актриса ва ажойиб пианиночи, отаси кино артисти.

Бу оила бегудурат, кўнгли очик, ҳатто бир оз эскича эди, чамаси авлодининг туб сибирлик бўлгани бунга таъсир қилган, опасининг ота-онаси сибирлик, отасиники эса петербурглик эди. Бу хонадонга бирпасга кирсанг, ўтириб қоласан, кетгинг келмайди, бу хонадон файзли, саранжом-саришта.

Отасининг уйдалиги билинмайди ҳам, овози ҳам деярли баланд чиқмайди, нуқул меҳмонлардан эшитсак дейди.

Онаси меҳрибончилик билан олдингизга чой, мураббо кўйиб меҳмон қилади, у ҳам жуда ювош, стулнинг четига оҳиста ўтириб, бошқаларнинг гапини эшитади.

Ўн саккиз яшар Миша кўлига скрипка олиб, камон тортганда юракни тўлқинлантирадиган қандайдир илҳом-бахш куйдан одам эриб кетади.

Кейин Миша роялга ўтириб, кенжа укаси Олег ашуласинга жўр бўлади. Уларнинг фарқи ўн ёш. Ранглар, озгин, мовий кўзли, малла ранг жингалак сочли бу бола ингичка овоз билан ашула айтади...

— Сизларга одамнинг хаваси келади, Алла Петровна,— дейман уларга,— шундай лочинларни тарбиялаяпсизлар-а.

— Қанчалик қийинлигини билсангиз эди, Федор Григорьевич! Мана, Миша яқинда махсус музика мактабини битиради, у ҳали жуда кўп шуғулланиши керак, ахир у бу йил консерваторияга кирмоқчи, ўзи бўлса, яқинда касалдан турди.

— Унга нима бўлганди?

— Икки оғиз гап билан айтиб бериш қийин.

Миша ҳижолат бўлиб, лекин хотиржам турарди, онасининг сўзини бўлмади.

— Икки йилча бўлди — Миша ўшанда ўн еттига қадам кўйган эди, унинг жуда маънос бўлиб қолганини сездим. Ундан нима бўлди, деб сўрасам, миқ этмайди. Озиб, кўзлари киртайиб, ранги кетиб қолди. Уни текширгирмоқчи бўлдим. Врачга олиб бордим. Рентген қилишди — ҳеч нима йўқ. Қонни анализ қилиб, унда озрок камқонлик бор, дейишди. Иштаҳаси йўқлигидан меъдасини текширишди. Яна ҳеч гап йўқ. Лекин бола шўрликнинг дарди борлигини, нимадандир эзилиб юрганини кўнг-

лим сезиб турибди. Невропатологга олиб бордим. У бўлса, болангиз жуда толикиб қолган, дейди. Кўп шугулланади, дам олиб, кўпроқ очик ҳавода бўлиши керак эди. Мана, кишки таътилнинг бошланишига ҳам оз қолди, майли, шаҳардан ташқаридаги турбазага бориб дам олсин, чапгиде юрсин, дедим. Иштаҳаси очилади, дам олади, қувватга киради. Унда гормонал ўсиш даврида толиққанлигидан келиб чиққан асения бор, дейишди.

Таътил олдидан миша жуда маънос бўлиб қолди. Уйга мактабдан кеч келарди — у иккинчи сменада ўқирди — ярим кечагача ухлай олмай ётарди. Кўзини бақрайтириб, кимирламай ётади, денг Менинг ҳам жоним ачиб, кўзимга уйку келмайди. Бировга билдирмасдан кўз ёши қиламан. Отаси бўлса: бундай ҳол ўтиб кетади, бу ёшда шунақа бўлади, ўзи, дейди. Балки мактабда бирор иш қилиб қўйгандир. Бориб, билиб келсанг бўлармиди, дейди.

Мактабга бориб, Мишани ўқитувчисидан сўрадим Светлана Александровна ҳамма иш жойида, деди. Яхши шугулланади, ҳар қачонгидек ҳаммадан яхши чалади, юрагидан чалади, — деди. Ўқитувчи Мишадан хурсанд экан. Лекин кейинги пайтда қанақадир индамас, гапгил бўлиб қолди, балки уйда бирор нарсадан ҳафадир, деб ўйладим. Ундан сўрамадим, керак бўлса, ўзи ёрилар дедим.

Кишки таътилар бошланди. Мишани қанча зўр ласам ҳам, шаҳардан ташқарига чапгиде саёҳатига бормадди. Мактабда ўзининг синфида скрипка чалиб, машқ қилди. Уйда менга ҳалакит беришяпти, укам дарс қилгани қўймайди, дейди. Умуман, у дарсдан кейин мактабда қоллиб, машқ қилишга ўрганиб қолди.

Эр-хотин жуда сиқилдик. Ахир Миша бирдан-бир дам олиш имкониятидан фойдаланмапти, очик ҳавода бўлмайди. Қаникул кунлари уйимиз беҳаловатлик билан ўтди. Миша уйга ҳориб-толиб келарди, у жуда озлиб кетганди. Мен унга гоҳ қуймоқ, гоҳ чучвара пишириб берардим, бу овқатларини у яхши кўрарди-да. Бари бир суйиб эмасди, истар-истамас ерди. Қаникул охирига бориб унга сал жон кирди, ҳатто қуладиган ҳам бўлиб қолди. Машгулотлар бошланишига икки кун қолганда тўсатдан ранги ўчиб қолди, кўзларининг таги кўқариб кетибди. Кўзлари аланглаб чакнайди, денг «Нима бўлди?» сўрадим юрагим орқамга тортиб

«Ўзи, шундок. Қаниқулни грипп эпидемияси туфайли суришди».

«Хўш, шунга шунчами? Нимага бунчалик хафасан?»

«Шунчаки ўзим. Сал-пал чарчадим»,— ҳар қачонгидек гапни бурди Миша.

Шунда бирдан кўнглимга шубҳа тушди. Бунга бирорта қиз айбормасмикан? Ундан секин сўрадим. У бирдан қизариб кетди. Ликопчага энгашиб, нимадир деб гудурлади ва бурдини тортиб қўйди.

Шунда сал кўнглим тинчиди.

Хайрият, бекорга ваҳима қилиб юрган эканман. Уни сиқиб сўраб-суриштирмадим, бошқа хонага кириб кетдим. Кўнглим анча таскин топди.

Орадан бир ой ўтди. Ҳозир болагинамга бошқача кўз билан қараганим учунми, билмадим, ҳар қалай назаримда Миша анча тетик ва хушчақчақроқ бўлиб қолди. Бир куни ишдан қайтиб, уйда овқат пишираётган эдим, Мишани кутиб турувдим. Эрим доимо кеч соат бирларда съемкадан келади. Тўсатдан телефон жиринглаб қолди. Трубкани қўшним олди— биз у вақтда коммунал квартирада турардик ва мени сўрашаётганини айтди. Қандайдир бир аёл дағдага қилиб, мени телефонга келишимни сўраётган экан. «Мишани ойиси керак», дебди. Трубкани олиб, қулоқ солдим.

«Сиз Мишанинг ойиси бўласизми?»— трубкадан аёл овози эшитилди.

«Ҳа, менман».

«Гап бундок. Сиз билан Иранинг онаси гаплашаяпти Сизнинг ўглингиз менинг қизимни севиб қолибди. Буни биласизми ёки йўқми?»

«Билмайман, хабарим йўқ».

«Мен сизга айтиб қўяй. Бу ишнинг оқибати яхши бўлмайди. Ўглингизга айтиб қўйинг, қизимни тинч қўйсин».

«Хўш, қизингиз бу ҳақда нима дейди?»— иложи бори ча ўзимни босиб гапирishга уриндим.

«Менинг қизим жуда одобли, умуман, менга ҳеч нарса дегани йўқ».

«Бўлмаса, бу гапни қасдан билдингиз?»

«Менга ўглингизнинг ўртоғи Аркадий айтиб берди. У бизникига келиб туради, у менга Миша доним Иранинг орқасидан яширинча юради, деди. У Ира мактабга кетмасидан уйимизни олдига келиб, Иранинг чиқишини кутиб турармиш, кейин унга билдирмасдан мактабга орқасидан борармиш, кейин уйгача шунақа кузатиб қўярмиш

Мактабда унга кўп қараркан, кизариб кетармиш. Қизим ҳеч нима дегани йўқ, чунки унинг ўзиям ҳеч нарса билмайди. Унинг бу иши бизга ёкмайди. Биламан, Миша енгил табиат артистлар оиласида ўсаяпти...»

Бошим айланиб, кўзим тиниб кетди, газабимдан кўз олдим қоронғилашди, икки чаккам лўқиллаб кетди, лекин ўзимни бир амаллаб босиб олдим-да, хотиржам жавоб килдим:

«Сиз бизнинг оиламизни мутлақо билмайсиз!»

«Ҳа, бўпти, сизни хафа қилмоқчи эмасдим. Мен фақат гапнинг пўсткалласини айтиб кўяқолдим-да. Биласизми, сизга нимани таклиф қилмоқчиман.— У хушмуомалалик билан гапиришга ўтди.— Сиз ўғлингизга ҳеч нима деманг. Майли, Аркадий уларнинг орқасидан пойласин, кейин нима ишлар бўлаётганини бизга айтиб бериб туради. Биз бўлса, вақти келганда дарров чора кўрамиз. Бу хатто жуда қизиқ бўлади-да».

«Накадар пасткашлик — дилимда ғазаб қайнади.— Ўз болаларимизни пойлаб, айғоқчилик қилсага. Уялмай-нетмай шу гапни менга гапиряписизми? Билиб қўйинг. Мишанинг қизингизни ҳечам безовта қилмаслиги учун кўлимдан келганини қиламан. Кўнглингиз хотиржам бўлсин».

Трубкини илиб қўйдим-да, ойнага қараб, кўркиб кетдим: рангим ўчиб ёноқларим, пешонам, бўйним кизариб кетганди. Ҳўнграб йиғлаб юбордим. Бир бурчакда Олег ўтирганини кўриб қолиб, дарров кўз ёшимни артдим, унинг ҳам ранги қув ўчган, кўрка-писа менга қараб турарди. У чамаси бирор гап бўлганини сезган ва йиғлаб юборай дерди. Мен уни бағримга босиб, тинчлантирдим ва ошхонага овқат қилгани кириб кетдим. Ҳалиги димоғдор бегона аёлнинг гапи қулогимдан кетмасди. Кўкрагимнинг каеридир санчиб, увишар, қўлларим дағ-дағ қалтирарди. Эшик қалит билан очилганда юрагим шиг этиб кетди. Миша хурсанд қилиб кириб келди-да, мен ва Олег билан саломлашди. Шунда менга шунақаям алам қилиб кетдики, яна йиғлаб юборишимга сал қолди.

«Миша, сен билан гаплашадиган гапим бор».

«Бирор гап бўлдики, ойи?»

Биз бошқа хонага кирдик. Мен ўзимни хотиржам кўрсатишга уриниб, телефонда бўлган гапни битта қўймай гапириб бердим. Миша кизариб, ковоғи солинди.

«Вой, Аркадией! Аблах экан-ку! Ҳамма гапни гапириб берибди-да. Мен унга шунақаям ишонган эдим-а».

«Миша, нахотки сенга фақат шу гап таъсир қилган бўлса. Нахотки мен билан отангин назар-писанд қилмай, ўртоғингга ишонган, уни биздан яқин кўрган бўлсанг, у эса сенинг устингдан кулиб, барча сирларингни гапириб юрибди, онангга бўлса, ишонмабсан, мени шунчалик ҳақорат қилишларига олиб келибсан. Нима гуноҳ қилувдим? Айбим сени ўйлайвериб жони-жаҳоним куйганими, юрак-бағрим эзилганими? Мен бўлсам, сени касал бўлиб қолди, деб юрибман. Кечалари билан йиғлаб чиқардим. Эҳ, Миша, Миша! Мени жуда хафа қилдинг, юрак-бағримни эздинг. Нима, менга дилингдагини айтсанг, бировга гапирармидим? Ҳатто отанггаям айтмасдим».

Миша нима киларини билмай ўтирарди, кейин бошини кўтарди, кўзлари жикка ёш эди.

«Ойижон, мени кечиринг. Мен сизга ҳаммасини, гапириб бераман. Менга Ира жуда-жуда ёқади, у билан жуда дўстлашгим келади. Лекин у менинг жигимга тегади, устимдан кулади, бўйим повчалигидан мени «узун» деб чақириб, қочиб кетади, ҳатто ёнида юргизгиси ҳам келмайди».

Мишанинг ҳис-туйғуси чуқур ва кучли эди. У менга дилини ёрар экан, Иранинг ўртоқлари орасида бўлишни, улар биргалашиб кинога, концертларга бориб туришларини гўё хикояга ўхшатиб гапириб берди. Лекин бари бир Мишанинг ҳамма гапни айтмаётганини, ниманидир яшираётганини дилим сезиб турарди.

Мишанинг концертдаги чиқишлари муваффақиятли ўтди, лекин зўр бўлмади. Ўқитувчи унга тўрт баҳо қўйди.

Бу мени ташвишлантирарди. Мен Мишанинг машқларига кўп вақтимни берардим. Соатлаб унинг чалишни эшитиб ўтирардим, хатоларини тўзатардим, камчилликларига, бўшлиғига, жозибасизлигига эътибор берардим, куйининг бирор қисми дилга тегадиган бўлмагунича қайгартардим.

Миша янги йил арафасида оқ шойи кўйлагини кийди, капалак нусха қора галстугини тақди, қора костюмин кийди, ботиноксини тозалади. Унинг ҳаяжонлангани кўриниб турарди. Ниҳоят, кийиниб бўлиб, скрипкасини олиб кетди.

Биз эрим билан Янги йилнинг донмо уйда, бир нечта дўстлар даврасида кутамиз. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Соат бирларда ўғлим қайтиб келди, ранги оқариб кетган, жаҳли чиққан эди. Мен ўзимни унинг аҳволини сезмаганга солдим, дастурхонга чақириб, биз билан овқат ейишга таклиф қилдим. У унамай, бошқа хонага кириб

кетди, ҳатто кийимлариниям ечмай, эрталабгача шу аҳволда ётди. Ҳамма кетгандан кейин менга тўсатдан шундай деди: «Ойи, Ира ярамас қиз экан. Мен билан дўстлашиб юрнб, айни вақтда бошқа одам билан ўпишди. Ўз кўзим билан кўрдим. Коронфу синфда кўриб қолдим — уяти йўғакан. Мен ахир унга севаман деб айтувдим-а, уям мени севишини айтувди. Нахотки, шундай бўлса?»

Мен уни тинчлантирмоқчи бўлдим:

«Ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади, Миша. Бошқа гўзал, дили пок қиз билан танишасан ҳали».

Унинг кайфияти аста-секин яхши бўлиб қолди. Ўзини тутиб олди, ёлғиз ўзи чала бошлади. Мен уни кузатиб турардим, эшитардим. Ҳатто сохта нотани эшитсам ҳам тузатмасдим. «Майли, чалиб, дили ёзилсин», деб ўйлардим.

Орадан бир ой ўтгач Светлана Александровна Мишага ўқувчиларнинг масъулиятли концертига тайёрангин, деб айтди, консерваториядан домлалар келишаркан, ўқувчиларнинг тақдири шуларнинг фикрига боғлиқ бўлади. Скрипкачилар программаси мураккаб — Бах асарн.

Концертга тайёранлиш каттик ҳаяжон билан ўтди. Миша ижро этишдан олдин оғзи куриб қолганини, яъни титраганини айтди. Лекин биринчи аккордлардан кейин оқ ўзини қўлга олди ва чалишга берилиб кетиб, ўтирганларни ҳам унутиб юборди.

Мишанинг ижроси шу ердаги барча одамларни қизиқтирди. Концертдан кейин Светлана Александровнанинг олдига боришиб, шогирдининг муваффақияти билан табриклади. Комиссия Мишани маъқуллади, залдагилар эса қойил қолиб қараб туришарди. «Яшавор! Раҳмат! — қулоғига шивирлади Светлана Александровна. — Эртага баъзи хатоларнинг ҳақида гаплашамиз.

Ҳозир гап севги тўғрисида боргандек туюлар, сизга. Ҳа, тўғри, севги ҳақида, лекин факат битта севги ҳақида эмас. Икки дилнинг бир-бирини чин қалбдан севиши одамни юксақликка кўтаради, унинг кучига куч қўшади, қалбига нур беради. Шу қушдан эътиборан нимаки қилмайин, сенинг пок пёминг билан атайман, дейилади бир машҳур қўшиқда. Лекин севги кучли бўлмаса, бунинг устига яна сохта бўлса, бундай севгидан яхшилик кутаман, деб ўйламанг. Бундай севги одамни ҳокисор қилади, бошга гам-алам, укубатлар солади.

Биласизми, муҳимн нимада: бу ҳилдаги воқеа, аксарият ҳолларда келажак ҳаётига ройдевор кўяётган ёш-

ларда пайдо бўлади. Ана шундай пайтда ақл пешлиги, куч-қувват керак бўлади, куч-қувват эса беҳуда нарсаларга зое кетади.

Биз врачларда «сезги кучи сублимацияси» деган термин бор, яъни, ёш йигитнинг жўшқин ҳаётий кучларини жамият учун фойдали меҳнатга, шахс шаклланишига йўналтириш демакдир.

Бу осон иш эмас, бунда бир қолипдаги маслаҳатларни бериб бўлмайди. Бироқ ҳам жамият, ҳам ота-оналар ёш йигитнинг куч-қувватидан оқилона фойдаланишига ёрдам беришлари лозим. Бу ҳақда аввало ёшларнинг ўзлари ўйлашлари лозим. Ўн олти-ўн саккиз ёшларда организм етилади ва фақат жисмоний ҳолат эмас, балки психик ҳолат ҳам анча қайта қурилади. Ана шу давр ўзгарувчан давр ҳисобланади, кўп жиҳатдан ёш йигитнинг келажакда қандай ривожланишини белгилаб беради. У шу ҳаёт йўлида илгари ҳаёлига ҳам келмаган кўп нарсаларга ҳавас қўяди, ишқибоз бўлади. Худди ана шу пайтда ўқитувчилар ва ота-оналар ёш йигитга ички тормозларни ўзида ривожлантириш, организми бутунлай баалоғатга етгунга қадар шахвоний ишлардан ўзини тийиб туриши учун ёрдам беришда иложи борица унга диққат-этиборли ва андишалли бўлишлари лозим. Акс ҳолда севиб қолиш туфайли изтироб чекишга сарфланган қувват мускуллардан, миядан ва унга боғланган олий нерв фаолиятдан олинади. Бош мия пўстлоғи, у билан бирга оқиллик билан бошқариладиган ички тормозлар қанчалик яхши шакланса, ёш йигитга ўз ҳис-туйғуларининг кейинчалик ривожланишини бошқариш ва оқилона йўлга солиб юбориш шунчалик осон бўлади.

Интеллект қанчалик ривожланган бўлса, унинг ички тормозлари шунчалик мустаҳкам бўлиши аниқланган.

Бунинг учун бутун тарбия системаси орқали севиги кетадиган қувватни бўшаштириш ва уни ижодий ишга сарфлаш имкониятини яратиш керак.

Миянинг онаси ўғлининг дилида пайдо бўлган ҳис туйғу бу йигитнинг бутун ижодий кучини, ақлининг бор қувватини севигига йўналтириб, фақат ўқишни эмас, балки унинг қобилиятини ҳам ҳавф остида қолдиради, деб чиндан ташвишланган.

Ривожланган интеллект, шу билан бирга ривожланган ички тормозлар ёш йигитга турли майлларда, истакларда, яширинган қувватини бошқа ҳаётий эҳтиёжларга, инсоний фазилат жиҳатидан янада муҳим бўлган нарсаларга сарфлашга имкон беради.

Одам фаолиятининг ҳар қандай соҳасидаги деярли ҳар бир катта ёки унча катта бўлмаган муваффақият ишқий ва шахвоний майл талабларини чегаралаш заруратини тақозо қилади, уни маънавий бойликларга ёки кўзланган мақсадга эришиш учун сарф қилиш лозим.

Масалан, юқори натижаларга эришишни истаган спортчилар баъзи истакларини ва шахвоний майлларини қондиришдан ўзларини тутиб турадилар.

Муҳим проблемалар устида ишлайдиган олимлар ҳам ўз қувватларини шу хилда сақлайдилар. Бу проблемалар ишчан одамларни ўзига шу қадар банд этадики, иш улар учун ҳаётдаги энг муҳим нарсаси бўлади, шу иш учун улар ўзларини кўп нарсалардан тиядилар, баъзан эса, маълум бир вақтда ўз эҳтиёжларини қондиришдан воз кечадилар.

Ўз оиласи бўлишини истайдиган ёш йигитлар қуч-қувватларини ҳозирча муваффақият билан ўқишга, ижодий ишга, спорт ўйинларига, жисмоний ишга сарфлашлари мумкин. Улар ўз хирсларини тийиб туришнинг безарар эканини ва кўпинча табиат йиғилиб қолган ортиқча қувватнинг йўл топиб чиқиб кетишини оқиллик билан ўйлаб қўйганини билишлари керак. Ишқ-муҳаббат оташи билан тўлиб тошган, лекин уни нимага сарф қилишини билмайдиган йигитлар туш кўрадилар, тушларида бирорта аёл билан лаззат қилиб, булганиб қоладилар. Ана шу тушлар муҳаббат ўрнини босиб, сўққабош ҳаётини енгиллаштиради. Бу одам учун безарар, шунинг учун йигит киши хижолат бўлмаслиги, бу ҳодиса шубҳалар ва виждон азоби учун манба бўлмаслиги керак, зеро у одамнинг ихтиёри билан содир бўлмайди ва уни табиат бошқаради.

Меҳнат қилиш, хусусан, севган иш билан шугулланиш чалғитувчи омил бўлиб хизмат қилади. Менинг кузатишларимга кўра, кимки ўзини меҳнатсевар қилиб тарбияласа ва меҳнатсевар, ишчан бўлса, у ҳаётдан шунчалик кўп баҳра олади ва бахтли бўлади. Меҳнат — бу ҳаёт ва прогресс асоси ҳамда манбаи, дил қуввати, бусиз одам келажакка интила олмайди.

Меҳнат худди жисмоний ҳолат учун мусоффо ҳаво зарур бўлганидек, одамнинг руҳий саломатлиги учун зарур.

Меҳнатсеварлик — энг катта бойлик, уни ота-боболардан мерос олиш мумкин, шу туфайли одам дангасанинг қўлидан келмайдиган барча нарсаларни бунёд қила олади, ҳамма нарсани ҳар қандай шароитда тез ва аниқ бажариш ана шу меҳнатнинг қондош синглиси, уларнинг иккаласини ҳам жуда ёшлиқдан ривожлантириш лозим.

Бизнинг оиламизда, масалан, дарс тайёрлаш учун махсус жой йўқ эди. Биз дуч келган жойда, кўпинча ака укаларимизнинг тўполонида, ғовур-ғувурда дарс қилардик. Шунинг учун ҳам мен ҳар қандай шароитда ижодий иш билан шуғулланишга ўрганганман.

Бизни яна ҳамма ишни тез қилишга ўргатишган эди. Бизнинг оиламизда «бориб кел», деган гап бўлмасди, балки «ғизилла» дейишарди. Оиламизда бирорта ишни бамайлихотир юриб бажаришнинг иложи йўқ эди. Ҳамма нарсани тез ва аниқ бажариш одати кейинчалик менга ҳаётимда жуда асқотди.

Ишчанлик — бу аввало вақтни тежашидир.

Ешлигимизда ҳали қанчадан-қанча вақтимиз бўлади, ишлашга ҳам, ялло қилишга ҳам вақтимиз етиб ортади, деб ўйлардик.

Бу жуда катта янглишишдир, бундай одамлар кўп ўтмай қилган ишларидан афсус қиладилар, лекин фойдаси бўлмайди. Лекин зое кетган вақтни қайтариб бўлмайди. Шу сабабли, кимки вақтида шу бойликнинг қадрига етса, умри бўйи уни авайлаб сарфласа, ўша одам фарогатда бўлади. Аксари бундай одам ўз умрида бирор фойдали иш қилишга улгуради, унинг бу ишидан замондошлари ва ҳатто келажак авлод миннатдор бўлади. Англияда шундай мақол бор: «Пенсини асра, фунтларнинг ўзи эса ўзини ўйлаб қолади». Бу мақолни сал бошқачароқ қилиб: «Минутларни асра, соатлар эса ўзини ўйлаб қолади», дейиш керак.

Баъзи одамлар, жумладан, ёшлар ҳам овқатланиб бўлгандан кейин креслода эснаб, ялпайиб ўтирадилар, ҳозир бирорта жиддий иш қилишга вақтим йўқ, деб ўзларини ишонтирмоқчи бўладилар: кўпроқ вақтим бўлганда «яхшироқ қилиб қўяман», деб ўйлайдилар. Бу хилда фикр юритиш билим олиш ва ҳар қандай катта ишни бажариш йўлидаги ўтакетган ғовдир.

Худди шунга ўхшаб кўпчилик одамлар бирорта жиддий иш билан шуғулланмайдилар, чунки уларда «яхши шароит йўқ».

Кунлардан бирида хотини ва боласи билан барча қулайликларга эга икки хонали шинам уйда турадиган бир инженерникига бордик. Илмий иш билан шуғулланишсизми, деб берган саволимга у чиндан ҳам таажжубланиб: «Қизиксиз-а, қандай қилиб шуғулланаман? Ишлаш учун менда на жой, на шароит бор», деди. Мен бизнинг давримизда, айтганча, кейинчалик ҳам аспирантлар ва ёш мутахассисларнинг кўпинча битта хонада, кўп болалар ичида

муваффақият билан илмий иш қилганини ўйладим. Ҳа, ўзим ҳам, эсимда бор, аспирантлигимда учта бола билан ҳеч қандай қулайликлари йўқ нккита кичкина хонада яшардик. Бу менга диссертацияни деярли тиззамга қўйиб, вақтидан илгари ёзиб тугатишга ва ёқлашга халақит бермади.

Уддабуронлик — бу фақат ўз вақтингни эмас, балки бошқалар вақтини ҳам тежаш демакдир. Бу эса мажлисларга ва йиғилишларга вақтида боришни талаб қилади. Баъзи одамларнинг уддабурон ва батартиб бўлмаслиги туфайли чиндан ҳам ишчан ва батартиб одамлар кўп вақтларини ишёқмас кишиларни кутиб ўтказадилар.

Одам ёшлигидан ҳамма ишни, ҳатто арзимас ишларни ҳам тез, янаги қунга қолдирмай, иложи борича бугун дарров ва бекаму қўст бажаришга ўрганиши керак. Одам ўз мақсади сари қунт ва сабот билан бориши, ҳар қандай қийинчилик ёки ҳатто муваффақиятсизликлардан ноумидликка тушмай, балки яна ҳам ғайрат-шижоат билан ишга киришиши керак.

Менинг ўртоқларимдан бири шундай ҳикоя қилади: агар муваффақиятсизликка учрасам, шу заҳоти гужанак бўлиб оламан, шунда кучимга куч қўшилади, жонжаҳдим билан ишлай бошлайман.

Маълумки, одам астойдил жон-жаҳди билан ҳаракат қилса, бошқа одамларнинг қўлидан келмайдиган кўп нарсаларга эришади.

Ишчан одам ҳеч қачон кўп гапирмайди, хусусан беҳуда (ҳеч бўлмаса «чиройли» ва «дабадали») гапларни гапирмайди. Бундай одамнинг нутқи одатда қисқа, мазмунли, аниқ бўлади. Агар унинг гапирадиган гапи бўлмаса, у ишдамайди, фақат «бирор нарса дейиш керак бўлгани учун» сўзга чиқмайди.

Ишчанлик — бу демак кўп ўқиш, энг муҳим нарсани тез илиб олишни билиш демакдир. Энг муҳими маъносиз ва кераксиз китобларни ўқишга вақт кетказмаслик керак. Фақат оқил китобларни танлай билиш ва ўқиш даркор. Бу ерда фақат илмий асарлар эмас, балки донолик билан ёзилган фойдали бадий адабиётлар назарда тутиляпти.

А. С. Пушкин шундай деб ёзган: «Ўқиш — энг яхши билим олишдир. Буюк одамнинг фикрларига эргашиш энг қизиқ фандир».

Уни қарапга: «буюк одамнинг», оддий одамнинг эмас.

Агар ҳар бир ақлли одам беҳуда сўзларини айтиш ва эшитишдан фойда йўқлигини билар экан, демак, фойдасиз китобларни ўқимаслиги энди шубҳасиз.

«Агар беъмани одамлар устидан кулиш мумкин экан, демак беъмани китоблар устидан кулиш ҳам мумкин бўлса керак... Агар «беъмани галларни галириш ва эшитишнинг ҳожати йўқ», дейиладиган бўлса, демак «беъмани китобларни ёзмаслик ва ўқимаслик керак», деб айтса бўлади», — деб ўргатган Н. Г. Чернышевский.

С. Вавилов қўшимча қилади: «Одамзодни ҳар қандай йўл билан ёмон, кераксиз китоб ўқишдан халос қилиш керак».

«Аҳмоқона китоблар бизни худди аҳмоқ ўртоқлар каби бузиши мумкин» (Г. Филдинг).

«Аҳмоқона китоб нотўғри тушунича беради ва подоби яна ҳам нодон қилади» (В. Белинский).

Фойдали китобларни ўқиш ва беъмани китобларни ўқимаслик, одам ўз куч-қувватини максадга тезроқ олиб келишига қаратиш ҳам ҳаёт ресурсларини ва қувватни фойдали томонга йўналтиришдир, бу ҳам ишчанликдир.

Мен, албатта, доимо иш билан шугулланиш керак, демокчимасман. Одам ишлар экан, бошқа кўнглини очадиган ишлар билан шугулланиши керак, бу ишга халакит қилмайди, аксинча, унга ёрдам беради.

Кун бўйи ғайрат билан ишлаган киши кечкурун бекорчи одамга қараганда яхши дам олиб, дўстлар давра-сида роҳатланиб, яхши ҳордиқ чиқаради. Бунинг устига, кун бўйи илм билан ёки бошқа бирорта ўзига ёккан иш билан шугулланган одам кун бўйи бекор ўтирган одамга қараганда табиат гўзалликларини дарров сезади, ақлли сўзни ва яхши ўйинни дарров олиб олади.

Олифта одамнинг бутун психологияси бефарқлик ва танбаллик билан характерланади, ношуд одам кўнглида-гидек дам олиб, роҳат қилолмайди.

Ҳар бир эс-ҳушли, ақлли одам ўз олдига шунчаки овқат ейиш ва ичишга қараганда анча аниқ, яна ҳам муҳим вазифани қўяди.

Бу фикрларнинг барчаси Мишанинг тақдирини ўйлаб ўтирганимда миямга келди. Унинг ҳаёти келгусида қандай бўлади, буни айтиш қийин. Лекин шуниси қувонарлики, у ақллилиги, сарб-тоқатлилиги ва опасининг аидиоалилиги, ўзининг фаҳм-фаросати ва босиқ, вазминлиги туфайли илм туйғусида дуч келган алдамчилик, насткашлик ва хиёнат зарби остида инкирозга юз тутмади.

Интеллект ва ички тормозларининг ривожланишини унинг меҳнатсеварлик, ишчанлик каби бошқа инсоний фазилатларининг тез ривожланишига имкон берди, шунинг учун Миша келажакда яхши музикачи бўлади, деб умид қилса бўлади.

Алла Петровна Елисеева Иринанинг онаси билан бўлиб утган гапни айтиб берар экан, хафа бўлиб, одамлар кўпинча артистларни енгилтак булади, дейишади, деб куйинди.

Менинг назаримда,— деди у,— баъзи содда томо шабинларнинг бизнинг ҳаётимиз ҳақида нотўғри тушунчага эга бўлишига примитив натурализмга мойил режиссерлар кўп жihatдан айбдор, примитив натурализм билан тубанлик ораси эса бир қадам. Артистларнинг режиссерлар билан қанчалик кўп тортишишини билганингизда

эди. Актер қанчалик истеъдодли бўлса, у шунчалик бе ҳаёликка қарши курашади. Гўзал ва соф муҳаббат масаласига келганда эса, менинг фикримча, бизнинг актерлар муҳитида ҳам у бошқалар ҳаётидагига қараганда унча кам учрамайди. Ҳа, айтганча, истасангиз, бир воқеани гапириб бераман.

Театр институтининг ётоқхонасидаги бир хонада Россиянинг турли шаҳарларидан келган тўртта студент киз яшарди. Бу воқеа эллагинчи йилларнинг бошида бўлиб ўтганди. Қийинчилик, очарчилик эди ўшанда. Стипендия бўлса оз. Лекин уларнинг тўртталаси ҳам жон куйдириб ўқирди, хушчакчак, очиқ кизлар бир оила бўлиб, жуда аҳил яшашарди.

Студентлар бу хонага тез-тез кириб туришарди.

Меҳмонлар орасида айниқса Петя Ржанов кизларга ёкарди. У баъзи кунлари кечгача ўтирса ҳам, бирозга ҳалакит бермас, худди йўқдек ўтирарди. Бирорта киз билан бир бурчакка ўтириб оларди-да, унга дарс қилишда ёрдам берарди. Лекин Петя кизларнинг бирортасига ҳам киё бокмасди. Улар факат бир нарсани сезишди: Петя Поля Абросимованинг олдига ҳечам бормасди, бу кизнинг сочлари чиройли тим кора, йўғон қилиб ўрилган, узун эди. Поля Петяга бепарво эди, ўзи яхши ўқир ва ёрдамга муҳтож эмасди.

Қўп ўтмай, кизлар Полянинг эрга тегаётганини билиб қолишди. Ҳамма тўй бўлишидан хурсанд, тўйга тараддуд кўришда ёрдамлашишарди. Петя шу кунлари кизлар хонасига кам кирадиган бўлиб қолди, ҳаёли паришон бўлиб, негадир тумшайиб юрар, ранги кетиб қолганди, лекин унинг бу ҳолатини ҳеч ким сезмасди, бирорта одам аҳамият берган бўлса ҳам, унча парво қилмади. Тўйдан кейин Поля эриникига кўчиб кетди. Дугоналарининг олдига жуда кам келарди, кейин аҳён-аҳёнда келадиган бўлиб қолди.

Поля бир неча ойгача жуда бахтли яшади. Ёш эри уни севишини тинмай гапирар, Поля ҳам бор муҳаббатини унга тўкиб сочарди. Баҳорда улар турли гурпуада практикага кетишди. Полянинг назарида шу икки ойлик жудоликка чидай олмасди. Эри ҳам сени кўрмасам тура олмайман, дерди.

Шундай бўлдики, эри билан бир гурпуада сафарга энг яқин дугонаси Полина ҳам кетди. Поля эрига тасалли бериб, дугонаси билан бирга зерикмаслигини, Полина ҳам бегоналар билан кетаётганини, у ҳам зерикмаслигини айтди.

Кузда Поля эрипинг ўша дугонаси билан яқин бўлиб қолганини, унга хиёнат қилганини билиб қолди. Унга лом-лим демай, нарсаларини йиғиштирди-да, ётоқхонага кетиб қолди.

Полина эрининг ҳам, дугонасининг ҳам шундай виждонсизлик қилганидан қаттиқ эзилиб, энди менга ҳаётнинг қизиғи қолмади, деб ўйлар, бундан кейин ўзини театрға бағишлашга аҳд қилган эди.

Петя илгаригидек қизларнинг олдига келиб турар, уларга имтиҳонларга, зачетларга тайёrlанишга ёрдам берар, магнитофон ёзувларини эшитар эди. Ҳар қачонгидек ҳаммага баробар муомала қиларди, ҳеч кимни алоҳида ортиқча кўрмас, ҳеч кимга хушторлик қилмасди. Лекин қизлар Петянинг ранги кетиб, анча озиб қолганини сезишарди. Уни кўрган киши бу ё касалманд, ёки бўлмаса, тинка-мадори қуриб кетган одам деб ўйларди. Лекин бунинг ҳам ҳеч ажабланарли жойи йўқ эди. У вақтларда кун кечириш оғир, очарчилик эди. Ҳаммалари кўп ишлашарди. Ўз театрларига меҳр қўйган ўқитувчилар кўпинча ярим кечагача студентлар билан шуғулланишарди.

Бир куни Петя қизлар хонасига қанақадир қатъият билан шахдам қадам ташлаб кириб келди. Унинг кўзлари олдинга қадалган, гўё ҳеч нарсани кўрмаётгандек эди. Полянинг шу ётоқхонада кирхонадалигини билиб олди-да, ҳеч кимга бир оғиз ҳам гапирмай, тўппа-тўғри ўша ерга — Полянинг олдига дангал борди-да: «Поля, мен сени севаман—деди-ю, хушидан кетиб полга йиқилди. Қизлар уни кўтариб, хоналарига олиб киришди. Врач унинг асабий ва жисмоний жиҳатдан жуда ҳолдан тойганини, йигитни касалхонага ётқизиш зарурлигини айтди. Лекин қизлар «ўзимиз парвариш қиламиз» деб унамай, туриб олишди.

Улар қиш бўйи Петянинг олдига навбатма-навбат туришди. Поля ҳам унга қараб турди. Петя анча яхши бўлиб, дарсга кетди. Касал бўлиб ётганида у курсдан орқада қолмади, қизлар унга ёрдам бериб туришди.

Петя касал эканида Поля у билан деярли гаплашмади. Петя анча ўзига келганидан кейин у билан ҳоли қолганида дилидагини айтди: «Мен севган эримдан шунчалик ёмонлик кўрдимки, энди назаримда ҳеч кимни сева олмасам керак». Петя хотиржам жавоб қилди: «Ҳечқиси йўқ, мен кутиб тураман» Қизларнинг ҳаммалари эркатойлари учун қайгуришарди. Лекин сал қаттис гап билан дилида илдиз отган бу буюк туйғуга озор етказишдан кўрқиб, индашмасди. Охири курсда Поля Петяга турмушга чиқди. Улар ишга тайинланиб, Узоқ Шарққа жўнаб кетишди.

Орадан ўн беш йил ўтди. Поля билан яшаган кизларнинг бири Настя Смирнова Москва кўчаларидан бирнда Петяни учратиб қолди. У худди тугишган акасини кўргандек суюлиб кетди.

«Биламан, сени ишларинг зўр-а, кинога олишяпти, Поля қалай?»

«Полями?— Петянинг кўзлари меҳр билан чакнади. Ҳаёти яхши. Ўғил кўрдик, Қап-катта бўлиб қолди. Болани деб ҳозирча ишламаяпти. Лекин биз афсусланмаймиз. Жуда бой ҳам, камбағал ҳам эмасмиз. Ўрта миёна яшаймиз, ҳеч нарсага зориқадиган жойимиз йўқ, аҳилмиз, тинч-тотувмиз».

Настя Петяни маҳкам баҳрига босиб юзидан ўпди. «Раҳмат сенга меҳри-муҳаббатинг учун»

— Мана кўрдингизма, артистларнинг қанақа севиниши,— деди ҳикоясини тугатиб Алла Петровна.

Мен фақат шуни қўшимча қилишим мумкинки, Елисе-евларнинг ўзи ҳам эр-хотин бир-бирларини ниҳоятда севинишди, бир-бирларини кўкка кўтаришди, садоқатли. Алла Петровна ва Олег Николаевич студентлик пайтларида танишишган. Улар бир неча йилгача юришган, уларни камдап-кам ёлғиз кўрганлар Шу студентлик йилларида улар бир-бирларига қаттиқ меҳр қўйиб, энди артистлик йўлини бошлаган дўстлар даврасида узоқ тунлар келажак ҳаётлари ва ишлари ҳақида ўйлашган, ўша ёшлик даврлари пок дўстлик ва бегубор севгининг унутилмас хотиралари бўлиб қолган. Институтни тугатиш олдидан улар турмуш қуриб, узоқ шаҳарлардан бирига ишга кетишди. Кейин уларни Ленинградда ишга таклиф этишди. Олег Николаевич киностудияда, Алла Петровна эса театрда ишлай бошлади. Улар ўғил кўришди, болани ёшлигидан музыкага ўргатишди. Кейин иккинчи ўғиллари туғилди, она ўзини бутунлай эрига ва болаларига бағишлади. Улар қанча юрган ва бир-бирларини севган бўлсалар, ҳечам ишончсизлик ёки шубҳа билан бир-бирларини ҳафа қилинмаган, буниинг учун ҳеч қандай асос ҳам бўлмаган. Мен улар севгани ва дўстлигининг йигирма йиллик ҳаёти даврида бир баҳя ҳам қамаймаганлигини, аксинча улар бир-бирларига яна ҳам меҳрибон, ғамхўр бўлганларини биламан. Улар ўз турмушлари мобайнида бир-бирларига ҳеч қачон қўнғил қоладиган иш қилмаганлар, улар фақат ўзларининггина ўйламай, балки бир-бирларини қадрлаганлар, меннинг фикримча, шундай қилгандагина оила мустаҳкам, бахтли, эр-хотин инюк бўлади.

Вақти келиб йигит билан қнз бир-бирини севади ва оила қуради, оиланинг бахтли ва мустаҳкам бўлиши эса, уларнинг маънавий бойлигига, инсонийлигига қўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Агар уларнинг ҳар иккиси бокираллигини, яъни иффатини сақлаган бўлса, инсофсиз ва енгил-так бўлмаса, ўз шаънига доғ туширмаган бўлса, агар улар бир-бирларини чин дилдан қаттиқ севсалар, ҳалол бўлсалар, ҳеч нарсани бир-бирларидан яширмасалар, бахтли бўлиш, оиланинг уларга қувонч ва роҳат бағишлаши учун замин бўлиши турган гап. Ҳатто шундай бўлган тақдирда ҳам бахт учун фақат замин бўлади. Бахтли бўлиш эса эр билан хотиннинг ўзига боғлиқ. Муҳаббат ва оила эр-хотин зиммасига, хусусан эрга катта масъулият юклайди.

Севгига енгилтақлик билан қараб бўлмайди. Севги-бу буюк туйғу, севишган икки дил гўё бир-бирига пайванд бўлади, бироқ уларнинг бирортаси ҳам ўз эркини йўқотмайди. Ана шу туйғу қалба пайдо бўлганида майл ва дўстлик оқилона равишда бир-бирига қўшилади. Ана шу иккита ҳис-туйғу ҳавода кислород билан азот бир-бирига монанд бўлганидек, қанчалик оқиллик билан бир-бирига қўшилса, севги шунчалик кучли ва мустаҳкам бўлади ҳамда икки ёшга шунчалик қувонч бахш этади. Бироқ, ана шу таркибий қисмлар нотўғри қўшилса, қайси таркибий қисм устун бўлишидан қатъи назар, одам нафасига олиб, соғлом бўладиган ҳақиқий ҳаво бўлмайди. Севгида ҳам худди шундай. Агар бунда ҳирс устунлик қилса, бундай ҳис ҳайвоний ҳирсга яқин бўлади; дўстлик ва ҳурмат устун бўлган бироқ ёр васлига истак унча бўлмаган оилада эса эр-хотин бир-биридан салга совуши ва бир-бирига ўрганиб қолгани учунгина яшайвериши мумкин, лекин у ҳеч қачон севгининг ўрнини боса олмайди. Дўстликда ҳам худди шундай. Бу ҳис севгининг энг муҳим таркибий қисмидир. Бироқ, у севгининг ўрнини боса олмайди ва шунинг учун ҳақиқий бахт келтира олмайди.

Севги — бебаҳо ва нозик туйғу. Қимки ўзига бино қўйиб, «у мени севади, қаёққаям боради» деб ўйласа, қаттиқ адашади. Эр-хотин биттаси ёки иккаласи нотўғри муносабат қилганда ҳис осонгина сўниши мумкин, улар бир-бирларига бефарқ ва ҳатто душман бўлиб қоладилар. Уларнинг иккаласи фақат руҳан эзилмасдан, балки жисмоний азоб чекишлари ҳам мумкин.

Бизнинг клиникамизга Аня С. деган 26 яшар аёл ётқизилди, унинг бели қаттиқ оғриб, азоб берарди. Умурт-

қа поғонаси думгаза-бел бўлимининг рентген сурати унинг мутлоқ нормада эканини кўрсатди. Тананинг туришида ва умуртқа поғонаси ёйида оғриқ сабабини кўрсатадиган салгина бўлса-да ўзгариш йўқ эди. Невропатолог таклиф этилди. У беморни синчиклаб текшириб кўрди-да, барча соматик нерв системасининг жойида эканини айтди. Беморда рўйирост невроз бор эди, лекин белда оғриқ бўлиши учун ҳеч қандай сабаб топа олмади. Биз тажрибали гинекологни чақирдик. Биз биламизки, чаноқ органлари нотўғри жойлашганда, битишувларда, яллиғли процессларда думгаза-бел бўлимида қаттиқ оғриқ пайдо бўлиши мумкин.

Гинеколог беморни синчиклаб кўриб, «нормадан ҳеч қандай четланиш» топмади. Шунга қарамай, оғриқ бу ёш жувонга азоб берар, унинг жони жуда қийналарди. Аслини олганда, у ишга яроксиз бўлиб қолган эди. Тўғрироғи, у ҳамма ҳаракатни қила олар, эгилар ва ростмана тура оларди, лекин бунда бели қаттиқ оғрир, оғриқ жим турганда ҳам тинмасди.

Биз уни икки ҳафтадан бери ҳар томонлама текширишимизга, барча диагностика ва консультиватив имкониятларимиздан фойдаланишимизга қарамасдан, диагноз қўя олмас эдик. Таклиф этилган жуда тажрибали ортопед-травматолог балки бу ерда умуртқалараро диск чиққандир, деган тахминни айтди, мабодо шундай бўлса, операция қилиш керак бўларди. Биз бу фикрга рози бўлмадик. Биринчидан, анамнезда ҳеч қанақа шикастланиш ҳақида гап йўқ, иккинчидан, бундай операция ўз-ўзидан чандиқлар пайдо қилиши туфайли қўшимча оғриқ манбан бўлиши мумкин. Бизда мениск (бўғимлараро тола-тоғайли, ярим ой шакли пластинка. *Ред.*) чиққан деб ўйлаш учун ҳеч қандай асос йўқ эди, бу диагнозни ҳам биз инкор этдик. Шунга қарамай, жувонда оғриқ тўхтамас, биз бўлсак унинг нима сабабдан пайдо бўлганини тушунолмай, ҳуноб эдик. Бу ҳали ҳаммаси эмас. Биз турли хилдаги физиотерапия усулларини қўлладик, лекин ҳеч қанақа фойда бўлмади.

Ҳар қачонгидек беморнинг қийин аҳволи менга тинчлик бермасди. Қандай бўлмасин, мен касаллик сабаби тагига етишим керак.

Бир куни кечкурун беморни кабинетимга чақириб, ўз ҳаёти ҳақида иложи борица батафсил гапириб беришини сўрадим.

У менга бундан икки йил аввал бир йигитни жуда ҳам севиб қолиб, унга турмушга чиққанини сўзлаб берди. У

бу йигитни кўндан бери билар ва яхши, очик, жуда одобахлоқан одам сифатида ҳурмат қиларди.

— У менга уйланганида севинишга ишончим комил эди,— деди у,— ҳозир ҳам севади. Бироқ,— сўзида давом этди, мен шўрпешонаман, ўйлашимча, муҳаббатим бахтсиз бўлгани учун ҳам касалман. Бизнинг касбимиз бир хил, бир жойда ишлаймиз, иккимизнинг қизиклишаримиз ва маслагимиз бир хил. Биз бир-биримизга худди узукка кўз қўйгандаймиз. Тўғри, эрим бир оз тажанг одам, лекин мен унинг ўша камчилигини биламан, шунинг учун ҳам кўпинча паст келаман, одатда иш урушишгача бориб етмайди. Лекин бари бир.. Бари бир мен ўзимни бахтли деб ҳисоблай олмайман. Мен жуда-жуда бахтсизман.

У йиғлаб юборди.

Мен аёлининг тинчишини кутиб турдим, у уялиб, иложи борича пардали сўзларни топиб гапирга бошлади:

— Уни жуда севардим ва мени ҳам севинишни истардим. Уни кўрганимда, кўлимга ёки юзимга қўли текканда, бутун вужудим титраб кетарди. Мен унинг эркалашини ва меҳрибон бўлишини ич-ичимдан истардим. Бироқ, эрим менга ҳечам парво қилмасди. Дилимда нималар кечаётгани ва менинг ҳис-туйғуларим билан унинг иши йўқ эди. У менга бир оғиз ҳам ширни сўз гапирмасдан, ўпиб-эркаламасдан хирсини қондиради да, орқасини ўгириб олиб, ухлаб қолади. Мен эр хотинини эркалаш ва ширни муомала қилиши лозимлиги, у билан бахтли бўлиш учун нималар қилиш кераклиги хақида ёзилган оммабоп китобчаларни ўқисин деб сездирмай қўйиб қўяман. У бир-икки варагини ўқийди-да, китобчани четга суриб қўяди.

Бари бир ҳеч нарса ўзгармади. Мен кўпинча туиларни бедор ўтказиб, йиғлаб чиқардим, эримнинг бемехрлигидан жуда эзилардим, жуда жаҳлим чиқарди, борган сари уни кўргани кўзим бўлмай қолди. Кейин белимда огрик пайдо бўлди. Дастлаб унча огримади, кейин огрик тобора зўрайгандан-зўрайиб борди. Грелка ҳам қўяман, ҳар хил мазларни топиб суртаман дег, ёрдам бермайди. Қани энди огрик қолса.

Огрик билан бирга асабим ҳам ёмон бўлиб қолди. Эрим қизикқон, шаддот одам бўлаганидан мени ҳақорат қилишгача бориб етди. Қон босимим ошиб кетди. Эримга яна қаҳрим кўзгади, фақат аламинини йиғидан оламан.

— Ҳаётингиз шуичалик ёмон бўлса, нима учун ажраша қолмайсиз?

— Мен бу ҳақда кўп ўйладим. Лекин биласизми, қанчалик қизиқ туюлмасин, уни ҳозир ҳам севаман, агар у билан ажрашиб кетсам, ҳаётнинг менга қизиғи қолмайди, деб ўйлайман.

— Нима учун шунчалик қийналаётганингизни у билан очикчасига гаплашмайсиз?

— Мен унга ундай қилиб ҳам, бундай қилиб ҳам шунга ишора қилдим. Лекин у ҳеч нарсани тушунмайди. Очик айтиб қўя қолай десам, шарм-хаё йўл қўймайди.

— Рухсат этсангиз, у билан балки мен гаплашиб кўрарман.

У суюниб кетди.

— Сиздан жуда миннатдор бўлардим. Мен кўпдан бери врачга бориб гаплашмоқчи бўлиб юрардим. Лекин уялиб журъат қила олмасдим.

Бемор билан очик-ойдин гаплашганимдан кейин касаллик манзараси анча-мунча ойдинлашди. Нотўғри оилавий ҳаёт оқибатида жиддий дард — нерв системаси ва гипертония касаллиги пайдо бўлишини биз бир неча марта кузатганмиз. Лекин бу беморда гипертониядан ташқарн, белда каттик оғрик ҳам бор эди. Орқа миянинг бел бўлимида тегишли марказлар жойлашганини биз биламиз. Белнинг шу бўлимига қон оқиб келиши ундан оқиб кетишига қараганда кўп бўлгани балки димланиш ҳодисаларига олиб келгандир, бунинг натижаси сифатида оғрик пайдо бўлиб, оддий даволаш методлари ёрдам бермаган.

Шунигдек, бир қатор касалликларнинг эр-хотиннинг нотўғри ҳаёт кечириши натижасида пайдо бўлишини ҳам биламиз.

Эр-хотиннинг соғлом, бахтли турмуш кечириши кўпгина биологик, психологик, иқтисодий ва бошқа омилларга боғлиқ. Оиланинг мустаҳкамлиги ва тинч-тотувлиги кўп жиҳатдан уларнинг интим ҳаётига, яъни эр-хотинлик алоқаларига алоқадор бўлади. Эр-хотин бир-бирига қониб, ҳаёт кечира олмаганда (масалан, битта хонада катта болалар, ота-она билан яшаши) ёки танмахрамлик алоқаларининг йўлга қўйилишини билмаганда, уларнинг иккаласи касалликларга чалиниши ёки турмуши бузилиб кетиши мумкин.

Эр-хотинлик муносабатларини яхшилаш, дилдаги орзуларнинг бирлиги, бир-бирини севиш ва иззат-иқром қилиш оиланинг мустаҳкам ва бахтли бўлишида жуда муҳим. Эр-хотиннинг бахтлилиги икковларининг ҳистуйғуларига, иттифоқига кўп боғлиқ. Интим ҳаёт — муҳим, бироқ ягона омил эмас. У асосий омиллардан бири

сифатида муҳим, бироқ бундан ташқари, психологик омил ҳам бўлганда, эр-хотин муносабатлари уйғун бўлади.

Эр-хотиннинг шахсан одоб-ахлоқли, шарм-хаёли, маданиятли бўлиши, шунингдек, одам ўзида кучли ва ахлоқий тормозни ишлаб чиқара олиши ҳам муҳим, шунда бири иккинчисининг баъзи камчиликларига сабр қила олади. Эр-хотин ҳаётининг яхши бўлишида ўзаро ҳурмат, ишонч ва бир-бирини тушуниш, чин дилдан севиш ва садоқатли дўст бўлиш катта аҳамиятга эга.

Интим ҳаёт учун ҳис-туйғунинг катта аҳамияти бор, одам жамиятда ўзини қандай тутса, оилавий ҳаётда ҳам шундай тутади.

Одамларни яхши ҳурмат қиладиган ва улар олдида масъулиятни сезадиган кишилар оилавий ҳаётда ҳам ҳурматли ва масъулиятли бўладилар.

Агар кўз ўнгимизда масъулиятсиз, бировларнинг ғам-ташвишларига бефарқ, нопок ва жамоат ишларига енгил-таклик билан қарайдиган одам бўлса, у шахсий ҳаётда ҳам худди шундай бўлади.

Севги иккита одамни никоҳда қовуштирадиган асосий омил бўлиши лозим. Қаерда ана шу қоидаги риоя қилин-маса, кейинчалик эр-хотин шахсининг тўла сифатли ривожланиши учун замин бўлмайди. «Бойлиги», «уй-жойи» учун эрга тегиш ёки уйланиш вақт ўтиши билан албатта оиланинг бузилиб кетишига олиб боради.

Бошқа томондан олганда, эр-хотиннинг ҳаётдаги асосий мақсади хирсени қондиришдангина иборат бўлганда, бу ҳам яхшиликка олиб бормайди, чунки бу ҳилда турмуш кечирганда эр ҳам, хотин ҳам доимо ўзини ёлғиз сезади, ўз қадри-қиммати бўлмайди. Эр-хотин бу ҳилда турмуш кечирганда кўп ўтмай бир-бирининг жонига тегади, улар яқдил бўлиб яшай олмайдилар. Эр-хотин бир неча йил бирга яшаб, бир-бирларига мутлақо бегона эканликларини бирдан тушуниб қоладилар.

Никоҳда эр-хотиннинг интеллектуал даражалари ҳам аҳамиятга эга бўлади. Эр-хотин ўртасидаги жуда катта фарқ кўпинча оилавий ҳаётга ёмон таъсир қилади ва аксари ажрашиб кетишга олиб келади.

Лекин турмушнинг барқарор бўлишида самимий муҳаббат ва дўстлик асосий роль ўйнайди. Бу эр-хотиннинг дили дилига манаид ва бир-бирига мурувватли бўлиши, оилавий ҳаётда ҳар қандай шароитда ҳам одобли ва андишали бўлиш демакдир. Эр-хотин бир-бирига тушунганда уларнинг ҳар иккаласи ҳам бир-бирини қадр-қиммат қилади, азиз тутади ва камчиликларига сабр қилади, бошқача айтганда, чидайди.

Хусусан, эр хотинига бўлган муҳаббатини ва ҳурмати-
ни асраши ва ҳимоя қилиши лозим, ҳеч қачон худбинлик
қилмаслиги керак. У ҳақиқий олижаноб инсон сифатида
хотинини ардоқлаши, бошига кўтариши керак.

Грузияда ёш врач сифатида ишлаганимда, эсимда йўқ,
шу ерлик ўқитувчиларим, фельдшерларим, кичикроқ бир
шеърни эшитган эдим, бу шеърда балки зўр шеърый нафо-
сат йўқдир, лекин унда бутун миллатларнинг барча
даврлардаги доно сўзлари ўз аксини топган:

Кизилча қоплаган
Чўққидан сўрдим:
Эркакини шайини
 нима ўлчайдир?
Аёлга кўрсатган марҳамати, дер.
Қадимий дostonдан
 сўрадим яна.
Эркакиниг мardлигин
 нима ўлчайдир?
Аёлга кўрсатган марҳамати, дер.
Мardнинг муҳаббатин
 нима ўлчайдир?
Аёлга кўрсатган марҳамати, дер.
Аммо тарозибон
 эътироз қилиб:
Бунақа ўлчов йўқ! — деб қўйди
 менга

Эрини рафиқасига ёки ёш қаллиғига меҳр-муҳаббати,
ширин сўзлари ва ҳис туйғулари — бу гўзал ҳиссиётдир,
у эркак кишини олижаноб, яна ҳам яхши қилади. Ана шу
ҳиссиётни камситмаслик, арзимаган нарсаларга сарф
қилмаслик, аксинча авайлаб-асраш, ардоқлаш, яна ҳам
ошириш керак. Йўқотилган нарса қайтиб келмайди, уни
эса бутун бир умрга сақлаб қолиш мумкин.

Хотинингизга, аёл кишига нисбатан сизга қарам бўла-
диган, сиздан тили қисик бўладиган бирорта ҳам иш
қилманг. Аксинча, уни сиз бошингизга кўтариб юринг,
ўзингиздан ортиқ кўринг. Бундан эркак киши асло кўрк-
маслиги керак. Аёлни ўзига бўйсундиришга ҳам урин-
маслиги керак. Қасрдаки эркак киши билан аёл бир-
биридан устун бўлишни қанчалик хоҳласа, яъни сендан
қоламанми, қабилида иш тутса, иккала қалбдаги муҳаб-
бат шунчалик тез сўнади.

Аёл киши, хотин, келинчак дастлабки пайтда у фақат
севгиси билан эмас, балки эрининг муҳаббатини қозона
билиши билан ҳам кучли бўлиши кераклигини асло унут-
маслиги керак. Лекин унинг ожизликларига ёки камчиликлари

ларига бўш келиб қараб турмаслик, балки ўзининг кадр-қиммати, ор-номуси ва эрининг кадр-қиммати учун жон куйдириши керак. Бу ерда қалбдаги муҳаббат оташи қанчалик кучли бўлмасин, бари бир талабчан бўлиш, кўнгилчанлик қилмаслик лозим.

Масалан, йигит чекади, киз эса унинг чекишни ташла-шини истайди. У бунга эришиши зарур, йигит кизга ҳали уйланмаган экан, севгиси ҳурмати чекишни ташлаши керак, ана шунда унинг севгиси синовдан ўтади. Эрак киши севгилиси учун ҳатто жонини ҳам беришга тайёр бўлади, бу эса унинг ўз фойдаси учун айтиладиган истак. Бирок, у ожиз бўлади ва шафқат қилишни сўрайди «Чекишни аста-секин ташлайман,— дейди у,— мана кўра-сан!» Шунда бўлажак келин айтганини қилдира олмаса, турмуш курганидан сўнг борган сари унинг айтганларига кўнаверадиган бўлиб қолади.

Буларнинг барчаси жуда нозик психологик нарса, уни эса озор етадиган кўпол гап-сўзлардан асраб-авайламоқ даркор.

Айтайлик, эр хотинини ҳақорат қилди, хафа қилиб қўяди. У қилган ишига узр сўрамасдан туриб, хотини-нинг қўйнига кирмоқчи бўлади. Хотин киши қанчалик ўзи хоҳлаб турган бўлса ҳам, бари бир унамаслиги керак. Акс ҳолда кўполлик, ҳақорат, дилозорлик ўрганиш бўлиб қолади, эр демак шундай қилаверсам бўлар экан-да, деб ўйлайди. Аксинча, ҳис-туйғуси жўш урган пайтида у ниҳоятда меҳрибон, назокатли бўлади, шунда у (хоти-нининг талаби ва усталлиги билан) узр сўраши, тавба қили-ши керак. Шунда ҳар қандай кўнгилсизлик унутилади, улар ҳар иккаласининг дилида бир-бирига ҳурмат ва мин-натдорчилик пайдо бўлади, у узр сўрагандан кейин хотини кечиради, шунда уларнинг муҳаббати ва эркалашлари уларга озор етказмайди, балки қувонч ва бахт келтиради, улар муҳаббати яна ҳам мустаҳкам бўлади.

Айниқса хотин эрининг ияништаллигига йўл қўймас-лиги керак, зеро севикли хотинининг қўлидан ҳамма нш қолади. Агар шу пайтда бўш қоладиган бўлса ва эр иродасиз одам бўлса, ичкиликбоз бўлади қолади. Мен кўчада ён жувоининг ёки кизнинг қил-қизил маст одамни қўлидан ушлаб қулиб, ўйнашиб кетаётганини кўрсам, хафа бўлиб кетаман, шу аёлнинг қанчалик енгилтақлик билан нш қилаётганига ачинаман.

У агар ёш хотини ёки қаллиги олдида ичишга журъат этар экан, бунга жиддий воқеа сифатида қараш керак. Бу ерда на қулишу, на силаб-сийлаш ҳақида сўз бўлиши

мумкин эмас. Хотин бунга чек қўймаса, унинг бошига ичкиликбоз хотинининг бошига тушган савдолар тушади.

Эрнинг ичишига бир неча марта кўнгил бўшлик қилиш, индамаслик унинг кейинчалик тубан кетишига йўл очиб беради.

Аёл киши ҳамиша ўзининг севимли бўлиши учун қайгуриши керак. Бу санъат, аёл киши бунга ўрганиши лозим, чунки бу ҳамиша туғма истеъдод бўлавермайди. Эр хотинини севса, унинг гапига ҳам киради. Ҳеч қачон бўш келмаслик, хусусан, интим ҳаётда эрнинг зўрлашига кўнмаслик керак. Албатта, эрнинг калтаклашига ҳам йўл қўймаслик лозим. Аёл киши шуни унутмаслиги керакки, эр бир марта урганда кечирса, боши бир умр калтақдан чиқмайди. У ҳеч қачон ёмонликка яхшилик қила қолай, уни шу йўл билан ўзгартираман, деб ўзини оутмаслиги лозим. Асло! Безорини бундай йўл билан қайта тарбия қилиб бўлмайди. Бу ерда катъий чоралар кўриш, ҳатто ажрашиб кетишгача бориш зарур. Бўлмаса, оила бари бир бузилиб кетади, лекин аёл киши кўп калтак ейди.

3

Бир куни олдимга Таня кирди. Уни кўриб хурсанд бўлиб кетдим. Юрий мендан бошқа муассасага ўтиб кетганидан бери уни кам кўрардим. Таня ҳеч ўздан дарак бермасди. У анча вақтгача Юрийсиз ўзи ёлғиз яшаганидан кейин Юрийнинг ялиниб-ёлворишига ён бериб, у билан яна ярашди.

— Сизнинг клиникангиздан кетгандан кейин,— ҳикоя қилди у,— Юрий қийин аҳволга тушиб қолди. Янги раҳбар Юрийни мансабидан пасайтириб қўйди, кейин бутунлай четлаштирди. Юрий жуда ҳовуридан тушиб қолди. Менга ҳам жуда эътиборли бўлиб қолди, қизи билан кўпроқ шуғулланади.

— Хўш, ўзингизнинг унга муносабатингиз қандай?

— Мен ёлғиз ҳаёт кечиришдан зерикдим, унинг феъли-атворига чидашга аҳд қилдим. Ҳаётимиз анча яхши бўлиб қолди. Юрий меннинг Рилёвлар билан жуда яқин дўстлигимни биларди,— сўзида давом этди у,— битта инженер менга хушторлик қиларди, шунинг учун Рилёвлар билан яқинлигимдан рашк қиларди, ҳалиги инженер билан мени шулар таништириб қўйишган эди. Лекин мен Рилёвларга қарашли лабораторияда ишлардим.

Бир куни Юрийнинг розилиги билан уйимизга меҳмон чақирдим. Юрий билан Галя Рилёвлар, яна бир неча

инженерлар ҳам келишди. Баъзилари хотинлари билан, баъзилари ўзлари келишди. Улар орасида ўша инженер — катта илмий ходим ҳам бор эди, у келишган, ақлли, илмли эди.

Шундай бўлдики, у менинг ёнимга ўтириб қолди, одоб, хушмуомалалик билан менга мулозимат қилди.

Шу кундан бошлаб Юрий мени роса кийноққа солди, инженернинг номига ҳар хил бўлмағур, ҳақоратомуз гапларни гапириб, вайсайверди. Орадан ярим йил ўтгач, яна ўзим билан бирга ишлайдиган одамларни тугилган кунимга таклиф қилмоқчи бўлдим. «Инженерии чакирсанг кунингни кўрсатиб қўяман», деди эрим. Лекин мен назаримда қасдма-қасдликка уни таклиф қилдим.

Юрий бу инженерии кўрди-ю, ковок-тумшуғи тушиб кетди, олдимдан бир қариш ҳам нари кетмади, ҳеч ким билан танца тушишимга қўймади.

Бирок, менинг азобларим шу билан тугамади. Эрим мени рашк қилиб, жонимни ҳалқумимга етказди. Кун бўйи ишхонага кўнғироқ қилиб жойимдаманми-йўқми, суриштиради. Бирор ерга чиқиб кетгудек бўлсам, шу заҳоти тўхмат қилиб, тўполон бошлайди, сумкамни қовлайди, чўнтақларимни титқилайди, «ўйнашим»нинг хатини қидиради. Худди айгоқчидек орқамдан пойлаб юради. Унинг кўпинча танишларим уйдан ёки магазиндан чиқиб, одамлар орқасига яшириниб, пойлаб турганини кўриб қоламан. У мени рашк билан жуда қийнайди, ўзи ҳам қийналади. Лекин аслини олганда мендан шубҳа қилишга ҳеч қанақа асоси йўқ. Мен унга тегмасимдан олдин ҳам биров билан юрмаганман, яшаганимизга шунча йил бўлбдики, бирорта эркакка қайрилиб қараганим йўқ. Хатто ўша ажрашиб юрган пайтларимизда ҳам унга хиёнат қилмаганман.

Мен ҳозир ҳам бунақа ишга қадам қўймайман. Хатто Юрий туфайли эмас, шунчаки номимни булғагим келмайдди. Нафс кўчасига кириб, ўзимни қора отлик қилиб нима қиламан. Юрий билан ажрашиб кетардим, лекин одамлардан уяламан, ахир, одамлар нима дейди, илгари ҳам ажрашганимиз.

Рашк қилишга муносабат ҳар хил бўлади. Кўпчилик одамлар рашкни жуда нормал ҳис, деб ҳисоблашади. Севадиган одам севгилисига айни вақтда ишониши ва рашк қилиб азобланиши мумкин. Лекин бунга қўшилиб бўлмайди.

Суюкли одамнинг илгари ким биландир яқинлик қилганини тасаввур қилиб, орага нифок солади. Бу хилда

рашк қилиш қандайдир даражада инсоннинг табиий ҳис-туйғуси туфайли пайдо бўлиши мумкин. Шу сабабли, эр хотиннинг турмуш қурмасдан олдин бошидан ўтган ҳар қандай ишқ савдолари улар ҳаётига раҳна солади ва муҳаббат қанчалик кучли бўлса, дилини шунчалик қаттиқ тирнайди. Айни вақтда рашкни, хусусан ахлоқсизлик ва бекордан-бекорга азоб бериб рашк қилишни севгига мутлақо зид, ҳайвоний ҳис ва ваҳшийлик деб қараш керак.

Рашк илдизи қадим замонларга бориб тақалади, ўша вақтда ҳирс қўполлик билан қондирилган. Чакқонлик ва куч бир-бири билан қурашган, эркак киши севгилисини куч ва айёрлик билан олиб қочиб кетмасликлари учун рашк қилиб, унинг орқасидан пойлаб юрган. Ана шунда ракиб яқинлашиши билан ғазоби қўзғолган.

Эркаклар рашк қилишда жуда ҳам бешафқат бўлишган. Ҳозир ҳам қадим замон асбоб-аслаҳалари қўйилган музейлардаги қулфли темир белбоғларни кўрсатиб ўтишнинг ўзи кифоя. Рицарлар жангга кетаётиб уни хотинларига қийдириб, қулфлаб кетганлар ва шу туфайли кўнгиллари тинчиб юрган. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, тарихда ёзилишича, бундай ваҳшиёна чоралар ҳам иш бермаган. Ҳақоратланган хотин қулфланган темир белбоғни ечиб, ўз ёрига борган. Кўриб турибсизки, темир қулф аёл кишини хиёнат қилишдан асрай олмаган, холбуки эр-хотин бир-бирини чин қалбдан севса ва ҳурмат қилса, ҳеч қачон бегонага ошиқ бўлмайди.

Агар рашк севги рамзи бўлса, у ҳолда бу ниҳоятда худбинлар, фақат ўзини ўйлайдиганлар севгиси, тўғрироғи, ҳайвоний севги бўлади.

Ичкиликбознинг рашки эса аёл киши учун қандайдир бир дахшат.

Клиник практикадан сон-саноксиз мисолларни келтиришимга ҳожат бўлмаса керак. Бундай воқеалар ҳар қадамда учрайди, унинг боиси яна шундаки, бундай одамларнинг мижозлари анча эрта ожиз бўлиб қолган бўлади. Бундай одам қанчалик мижози ожиз бўлса, шунчалик рашки кучли бўлади, бу ичкиликбознинг ўз хотинига ёвузлик қилиши, хитёнаткорлигига шубҳалар қилиши билан намоён бўлади.

Бу фанда «Отелло синдроми» номи билан машҳур бўлган алкогольизм симптомларининг ўзига хос комплексини ташкил этади.

Мен Юрий Нахатовни анча ақлли одам деб билардим, у диссертацияни ёқлашга тайёрлаб қўйган эди, лекин

унинг ниҳоятда худбинлиги, ички маданиятининг пастлиги ва бутунлай беқарорлиги ишни чатоқ қилиб юборди.

Таняга қандай маслаҳат берай? Агар Юра ичкиликбоз бўлганда бу ярамак қилинги, яъни бекордан-бекорга рашик қилиши алкоғолэм оқибати бўларди, демак уни зўрлаб даволаса бўларди. Бирок бу ерда касаллик йўқ эди. Ўзни тута билмаслик, тормозларнинг мутлақо йўқлиги, худбинлик ва манжанлик ҳисси бор эди унда.

— Таня, бу ерда иккита йўл бор: ё эрингиздан ажрашингиз керак, ё бўлмаса, шундай қилиш керакки, унда рашик қилиш учун мутлақо сабаб бўлмасин. Балки, ишдан бўшашга тўғри келар, чунки сиз у ерда хоҳласангиз ҳам, хоҳламасангиз ҳам инженер билан учрашасиз. Шундай қилишги, ҳар бир қадамингизни эрингиз кўриб турсин. Балки у тинчиб қолар ва сизни бунчалик исканжага олмас.

— Ўзим ҳам шунақа деб ўйловдим. Ҳатто янги жой ҳам топиб қўйганман. Лекин ёмон томони шундаки, Юра ҳатто хотиржам бўлган пайтларида ҳам бари бир менга ёмон кўз билан қарайди.

— Балки вақт ўтиши билан бу ҳис ўтиб кетар.

— Билмадим. Менга бари бир, ўтиб кетадими, йўқми. Мени ушлаб турган нарса фақат қизим. Шу қизимни деб Юра билан ярашдим. Лекин у ҳатто қизини ҳам яхши кўришга қодир эмас. Юра фақат ўзини яхши кўради.

Орадан бир йил, балки кўпроқ вақт ўтганди. Таня яна жуда хафа бўлиб, менинг олдимга келди:

— Мени кечиринг, сизнинг олдингизга нукул ғам-ташвишларим билан келаман.

— Нима қилардик. Пешанамизга ёзилгани шу экан-да. Одамларнинг иши яхши бўлса, бизни эсларига ҳам олишмайди, бирорта қор-қол бўлиб қолгудек бўлса, дарров бизнинг олдимизга югуришади. Шундай қилиб, кўрганларимиз бировларнинг дардию ғами бўлади. Қанийди энди, одамлар сихат-саломат юрганларида ҳам бизни эслашса.

— Ўша гапимиздан кейин мен ишимдан бўшаб, бошқа ишга кирдим. У инженерни ўшандан бери кўрганим йўқ. Рилёвлардан у ҳақда, хусусан эримни олдида гапирмасликларини илтимос қилдим. Эримсиз ҳеч қаерга бормайдиган бўлдим, ахийри унинг кўнгли хотиржам бўлди. Бу томондан анча тинчиб қолдим.

— Бўлмаса, нимага хафа кўринасиз?

— Ҳатто одам айтишгаям уялади...

...Менинг кўз очиб кўрганим шу Юрий. У жуда кўп аёлларни кўлидан чиқарган экан. Менга уйлашмасидан олдин хотинлар билан қилган ишратларини менга очиқ айтиб берди. Бу қилмишларининг ҳаммасини кечирдим. Лекин менинг жонимни чиқарган нарса нима, биласизми, ўзи менинг олдимда ҳалол бўлмагани бўлмаган, мени шунчалик тинмай қийнаб рашк қилади. Лекин мен энди ўзини тийиб юрса керак, деб ўйлаб, кайфиятим ёмон бўлишига карамай, ҳоли-жонимга қўймагандан раъйини қайтармай, кўндим. Бирдан билсам Юра гоҳ у, гоҳ бу хотин билан қимлигини суриштирмай, ўйнашиб юрар экан.

— Балки, унга тухмат қилишгандир?

— Йўқ. Агар ўзим ишонч ҳосил қилмаганимда бундай гапларни айтиб ўтирмасдим. Шу қилишдан кейин менга кўлиниям теккизишини истамайман.

— Унга нисбатан нега ўзгариб қолганингизни сўрагандир?

— Ўзим ҳамма гапни айтдим... Хафа бўлди деб ўйларсиз? Ҳечам-да! «Нима бўпти,— дейди,— эркакларнинг бунақа ишга юргани хотинларни битта ўпгандек гап. Мен ўша хотинларни яхши кўрмайман, яхши кўриб қолмайман ҳам. Фақат сени севаман». Шу қадар юзсизликни тасаввур қила оласизми?!

Тўғри, мен кўпгина эркакларнинг хотинидан жуда садоқатли бўлишини талаб қилгани ҳолда, эркаклар учун бундай алоқаларнинг уяти йўқ, деб ўйлашларини билардим. Маданият ўсгани сари бундай «донолар» тобора камайиб боряпти. Юрийнинг фалсафаси эса бутун беҳаёлиги билан помардликнинг ўзгинаси. Рашк қилиб хотинига азоб беради-да, ўзи бўлса ўйнашлари билан ишрат қилади.

Афсуски, бу ҳилдаги худбинлик ва турмуш қилишдан олдинги алоқаларни юзга солиб, дилни огритиш ва эрнинг хотинга вафосизлик қилиши ҳозир ҳам кўп учрайди.

Бир ёшгина доктор жувон институтни тугатишдан уч йил олдин ўз курсида ўқийдиган студентни севиб қолганини, шу уч йил давомида уларнинг бир-бирини севганини, дўстлик уларга кўп қувонч бахш этганини гапириб берди. Институтни тугатгандан кейин улар турмуш қуришади. Иккаласи ҳам аълочи бўлганидан тақсимот қилишаётгандан уларни Ленинградда қолдиришади. Қизнинг ота-онаси ўзларига тўқ бўлиб, ёш келин-куёвга икки хонали кооператив уй олиб беришади. Ёшлар ихтисослари бўйича яхши ишга жойлашишади. Ёўё фақат ширин турмуш қуриб, айш-фароғатда яшашлари керак эди. Эр хотинидан олти

яшар катта эди. Хотин унинг уйланмасдан олдин хотинлар билан алоқа қилганини биларди, лекин сўраб-суриштирмас, буни юзига солмасди. Унинг самимий севишини билиб, иккиланмасдан унга текқан эди. Лекин тўйдан кейин қўшилишган куниёқ жанжал чиқди. Эр келин қиз эмас, деган қарорга келди. Унинг кўз очиб кўргани шу эри эканини, бокпра бўлганини ҳар қанча гапирмасин, «Елғон!» деб ишонмади.

У врач ва маданиятли одам сифатида анатомик ўзгаришлар, шикаст етиши, бахтсиз ҳодисалар ва бошқа омилларнинг баъзан организмнинг табиий тузилишини ўзгартришини ва бундай вақтда одам ишониши кераклигини билиши лозим эди.

Бундан ташқари, маданиятли одам ҳатто қиз бола ёшлигида нодонлик қилиб, бирор иш қилиб қўйган бўлса ҳам, уни камситмаслиги ва ҳақорат қилиб, азоб бермаслиги керак. Аслини олганда, ўзи ҳам беайб эмас.

Доктор жувоннинг эри ҳақиқий психологик садистлигини кўрсатди. У хотинидан қилган гуноҳлари учун тавба-тазарру қилишини талаб қилди. Умида бокиралигини бахш этган биринчи эркак шу эри эканини, нимага бунақа бўлиб қолганига ўзи ҳам тушунолмаётганини айтганда у: «Елғон гапиряпсан! Бутун гуноҳларингни бўйнингга ол»,— деб туриб олди.

Уларнинг турмуши шу хилда бошланди. У хотинига қўполлик қилар, каттик гапирар эди. Илгариги меҳридан ва ғамхўрлигидан асар ҳам қолмади. У эри билан бўлиб ўтган моржародан кейин руҳан эзилиб кетди. У ҳаётга, ишга, уй ишларига қизиқмай қўйди, доим йиғлагани йиғлаган эди. Ҳақиқатан ҳам у ҳеч ким билан бирга бўлмаган эди, нима сабабдан шундай бўлиб чиққанига ўзининг ҳам ақли етмай ҳайрон ва дили вайрон эди. У ҳатто тухмат бўлса ҳам бўйнига ола қолай, шу уйда тинчлик бўлса бўлди, деган ўйга ҳам борди; лекин бари бир тинчлик бўлмаслигига, жанжалнинг бошқача тус олишига, ҳаётининг яна ҳам оғир бўлишига ишончи қониқ эди. Унинг доимий жанжаллари, қилмаган гуноҳи учун ҳақоратлари эрига бўлган муҳаббатини совутди, у миясида кўпинча эри турки совуқ бўлиб кўринаётганини ўйлаб қоларди.

Доктор бор гапни менга очиқ-ойдин гапириб берганидан кейин мен эри билан бир гаплашиб кўриш учун ундан руҳеат олдим. У суюшиб кетди. Мен эрини кабинетимга таклиф қилдим ва ётиги билан масалани тушунтирдим. Мен унга анатомик хусусиятларнинг жуда ҳар

хил бўлишини ва кўпинча одатда қиз бола эркак зотини кўрмаган бўлса ҳам, бокиралик белгилари билинмаслиги мумкинлигини гапириб бердим. Бу белгиларнинг туғма бўлмаслигидан ташқари, кўпинча шундай ходисалар учрайди, номуснинг шикаст етиши ва медицина табиатида бузилишига турли сабаблар бўлади. Болалик пайтида ақл етмай, ўзини ўзи бузиб қўйиш табиий тузилишнинг салга бузилишига олиб келади ва уни қиз бола билмай қолиши мумкин.

Қатор мамлакатларда, масалан, Ҳиндистонда, Бразилияда бокиралик белгиси мутлақо бўлмаган ходисалар кўп учрайди, бунинг боиси шундаки, оналар қизалокларининг остини шу қадар қаттиқ ишқалаб ювадиларки, барча анатомик белгилар чақалокликда тамоман йўқотиб юборилади. Ниҳоят бокиралик белгилари рудиментар ҳолатда шунчалик кўп учрайдики, эр билан ётганда билинмайди.

Бундан ташқари, маданиятли одамнинг хотинидан менга тегмасдан олдин ким билан яқинлик қилгансан, деб қистовга олиши ва қўполлик билан сўраб-суриштириши уни камситади ва ҳақорат қилади, лекин унинг ўзи уйланмасдан олдин қилган ишларини ўйламайди. Аёл кишига бу хилда муносабат қилиш унга ҳамиша ҳақорат туюлган, эр-хотин ҳуқуқи тенг бўлган ҳозирги кунда бир бирини арзимаган гаплар билан ҳақорат қилиши ахлоққа зид.

Маълумки, кадим замонларда рус қизлари қўшилган куни барча қариндошлар олдида ўз бокиралигини намоён қиларди, бундай шармандаликдан улар қанчалик изтироб чекишган.

Наташа Петрова айтиб берган бир гап ҳечам эсимдан чиқмайди, унинг қорнидаги қаттақон чуррасини операция қилган эдим. У келин бўлиб тушганида ана шундай удум туфайли қанчалар камситилганини менга гапириб берганди.

У ниҳоятда сулув ва ақлли қиз эди. Хоҳ ишда, хоҳ кечаларда бўлмасин, Наташа ҳамма ерда ажралиб турарди, унинг иши ҳам, қилиқлари ҳам чиройли эди. Болалар билан ўзини эркин тутар: қаҳ-қаҳ отиб кулар, лекин йигитларнинг бирортаси ҳам ботиниб унга ҳеч гап айта олмасди. Унга шайдолар сон-саноксиз эди. Лекин унга ҳеч қайси йигит ёқмасди, у ота-онасига: «Мени зўрлаб эрга берадиган бўлсангиз, уйдан қочиб кетаман, ўзимга ёқмаган одамга тегмайман», дерди. У бирдан қўшни кишлоқлик бир йигитни севиб қолди, бу йигит ўртоғиникига меҳмонга келган эди.

Одатга кўра совчилар келишди, тўй бўлиб ўтди.

Келин-куёв қўшилган куни бадқовок жаҳлдор чол қизининг қариндошлари олдига чиқиб, бокиралик изи қолган ич кўйлагини кўрсатишни талаб қилди.

У жаҳлдор отасининг гапини иккита қила олмасди, ётоқхонадан чиққанида уят ва хўрликдан кўзлари жикка ёшга тўлиб турарди. У хонасига қайтиб кирди-да, каравотга ўзини ташлаб, кун бўйи қон йиглади. Эри Андрей камтарин, ақлли йигит эди, у бунақа қилишларига қаршилик қилди, лекин иложи бўлмади, у хотинини овутишга ҳаракат қиларди.

Эртаси куни эридан бу уйдан олиб чиқиб кетишини ялиниб сўради, чунки бу хонадонда уни шармандаю шармисор қилишган эди.

Бу қиз бола учун шунчалик шармандалик ва хўрлики, баъзи аёллар ўз ҳуқуқлари учун курашиш ниятида хирургик йўл билан бокиралик белгисини болаликдаёқ йўқотишни талаб қилмоқдалар ва эркаклар олдида хўрланмаслик учун ҳаракат қилмоқдалар.

Мен мана шу гапларнинг ҳаммасини маданиятли рашкчи эрга гапириб бердим. Сўзимни шундай тугатдим:

—Агар одамга ишонмасангиз, у билан яшаманг, агар ишонадиган бўлсангиз ҳаммасига ишонинг. Бўлмаса бўлмайди. Нимагадир ишонаман, нимагадир ишонмайман. Мабодо шундай бўлса, демак, ишонч деган гап йўқ. Ишонч бўлмаса, одам бир-бири билан яшай олмайди.

Докторнинг эри бу гапларимни ҳижолат бўлиб эшитди: гапимни бўлмади, эътироз ҳам билдирмади. Биз у билан дўстона хайрлашдик. Шу суҳбатдан кейин уларнинг ҳаёти яхши бўлиб кетганини эшитдим.

Таяннинг кайфияти ёмонлигини тушуниш қийин эмасди. Менинг ҳам дилим жуда ғаш эди. Ожизлигимдан, унга ёрдам бера олмаслигимдан каттиқ сиқилардим.

Дилим сезиб турибди. Таня эридан ажрамайди, у ўзини бошқаларга бахш этадиганлар хилидан, у фақат қизи учун яшайди.

Оиланинг бузилишига ва иккита одамнинг бегоналашиб, номигагина яшаб туришига сабаб бўладиган нарса — хиёнат.

Эр-хотин ҳаётида севги ҳисси ва шприн муносабатдан ташқари, одам оиланинг бузилиб кетмаслигини ўйлаб, асло хиёнатга йўл қўймаслиги керак. Хиёнат эр-хотин ўртасидаги муносабатнинг бутунлай йўқолишига, кўнгил

совушига ва дилдаги севги ҳиссининг ўлишига, ҳурмат ва дўстликнинг йўқолишига олиб келиши мумкин, зеро бусиз онлавий ҳаёт бўлмайди.

Эр-хотиннинг ажрашиб кетиши сабаби сўраб-суриштирилганда хотинларнинг ярмидан кўпи ашкетлада бунга эр хиёлати сабаб бўлганини ёзган. Эркакларнинг енгил-таклиги, очигини айтсам, ношаърий ишларга масъулиятсизлик билан қараши аёл киши уй бекаси, иқтисодий ва социал жиҳатдан эрига мутлако қарам бўлган даврдан қолган.

У мабодо хотиним ўйнашларим борлигини билиб қолса ҳам, қаёққа борарди, деб ўйлайди. Ҳозир аёл кишининг аҳволи бутунлай ўзгарган. У иқтисодий жиҳатдан ҳам, социал жиҳатдан ҳам мустақил бўлиб қолди. Замонавий маданиятли аёл эрининг хиёлат йўлига кириб, уни таҳқирлашига йўқ қўймайди. У эри билан ажрашадиган қўяди.

Аёл киши онлавий ҳаётидан кўнгли тўлган ва бахтли, эри билан муносабати яхши бўлса, унга ишонса ва дили дилига монанд бўлса, ҳеч қачон хиёлат йўлига қадам қўймайди. У иложин борица ажрашмасликка ҳаракат қилади, чунки унинг учун онлавий ҳаёт эркак кишига қараганда катта аҳамиятга эга, эркак киши ишда ҳам кўнглини ёзиши мумкин. Аёл киши онласиз ҳеч қачон бахтли бўла олмайди.

Мен бир хирург аёлни яхши билардим, у яхши мутахассис ҳисобланарди. У кизлигида фронтда ёш офицерни севиб қолди ва унга турмушга чиқди. Улар жуда яхши яшашарди, фақат фарзандлари йўқлигидан сикклишарди. Урушнинг оғир кунларида бўйида бўлиб қолишдан ўзини қалтис йўл билан сақлади, кейин она бўлишни орзу қилди, лекин бўйида бўлмади. У сарвқомат, кўҳлик аёл эди, доимо дид билан кийинар ва ҳаммиса эркаклар унга ошину шайдо бўлар эди. У жуда одоб-ахлоқли эди, лекин уни яқин билган одамлар илгарини ошиги бўлган дейишарди, буни эри эшитган ва хотинининг хиёлат йўлига кирганидан жуда эзиларди. Айтганча, кўрилишдан уларнинг муносабати туппа-тузук эди. Эрини бошқа шаҳарга каттароқ ишга тайинлашганда хотини Ленинграддаги ишини зўрга ташлаб, эри билан кетди. Янги жойда ударга яхши уй берилди, уй анвайин парсалар билан тўлди. Бир кун уйларига киргандим, уй билуру гиламларга тўла, ҳаммаёқ яркирайди, оёгинини босгани тортинмасди. Гиламга ботиқча билан чиқишга йўл қўймади, шунинг кийдирди. Диванга ўтиришдан олдин парса ёзди.

Лекин уларнинг турмуши узоққа бормади. Эри билан кўчиб келганига икки йил бўлгач, ҳали ёш бўлган эри мия аневризми ёрниб кетиб ўлиб қолди. Чамаси, узоқ давом этган изтиробни кўтара олмади. Икки йилча вақт ўтгач, бу жувонни яна кўргани кирдим. У бошқа турмуш қилмабди, эрга тегиш ҳаёлида ҳам йўқ. У бутун умрини ўша эри билан яшаган бахтли кунларни эслаб ўтказмоқчи. Уйга кираётиб, ботинкамни ечмоқчи эдим, унамади: «Ечманг, савил қолсин бу нарсалар. Нимасини аяшим керак. Ёўрга олиб кетармидим. Жуда асраб-авайлардим. Васяга ҳам гиламга ботинкаси билан чиқишга йўл қўймасдим, мана, гиламлар яп-янги турибди, Вася бўлса йўқ. Нарсаларни аяш керакмас, одамлар бир-бирини аясин. Лекин, минг афсуски, ақлим кеч кирди!..»

Агар эр хотинини чин дилидан самимий севса, унинг хиёнат қилиши бутун ҳаётига ва ишига жуда оғир таъсир қилиши мумкин. Бунинг устига бошқа ғам-ташвишлар ҳам қўшилгудек бўлса, одам анча вақтгача аҳволи танг бўлиб қолиши мумкин.

Мен бир одамни танирдим, уни ҳозир ҳам жуда яхши биламан, бир неча йил муқаддам унинг бошига кетма-кет ташвиш тушди.

Павел Иванович Матвеев Уралда тугилган. У Адабиёт институтига муваффақият билан имтиҳон топшириб кирди ва биринчи курсданок энг яхши студентлардан бири бўлди. У шеър ва ҳикоя ёзар, адабий танқидчилик бобида ҳам дидини синаб кўрарди. Павел институтни битирганидан кейин, балки вақтлроқ ҳам Есенин ҳақида китоб ёзиш ниятида эди, китобни ва ўз шеърларини нашр қилдирмоқчи эди. Бирок, Улуғ Ватан уруши бошланиб қолди, Павел ўқишни ташлаб, фронтга кетди.

Павел уруш йўлларида қанчадан-қанча азоб-уқубатларни кўрмади! У ҳатто энг оғир дақиқаларда ҳам кундалигини қўлидан қўймади. Фронтдаги воқеалар ҳақида шеърлар ва мақолалар ёзар, лекин уларни ҳеч қаёққа юбормас эди. Баъзан ёзганларини ўртоқларига ўқиб берарди, унинг шеърларини эшитиб қойил қолишарди. У анча-мунча қалин дафтарларини юк копида орқалаб юрар ва «Мана, уруш тугаса, шеърларимни қайта ишлаб, ҳақиқий шонрга кўрсатаман, кейин маслаҳат беришса, журналга олиб бориб бераман», деб ўйларди.

Қаттиқ жангда Матвеев контузия бўлди, медсанбатга олиб келинганида ўзига келиб қараса, юк халтаси йўқ. Солдат йўқолган нарсаларнинг бирортасига ҳам: иссиқ кийимига, яқинларидан келган хатларга ҳам ачинмади

лекин дафтарларининг йўқолганидан жуда хафа эди. У ўзига келганидан кейин кундаликларини кўп кидирди. Унга ҳар қанақа шеърлар ва ҳикоялар ёзилган дафтарларни фронтдаги корреспондентларга беришди, дейишди. У газетага мурожаат қилди, армия сиёсий бўлимига хат ёзди — лекин ҳеч кимдан кундалик тақдири ҳақида хабар бўлмади.

Орадан бир неча ой ўтгач, тинчлик бўлиб турганида ўртоғи ҳарбий газета олиб келиб, Павелга берди: «Эсинг-дами, ярадор бўлганингга қадар шеърларингни ўқиб берардинг, ўзим ёзганман, дердинг». Газетага корреспондент ва ёзувчи имзоси билан унинг шеърлари босилган эди. Ярадорнинг юк халтаси тўғрисида бир оғиз ҳам гапирилмаганди.

Унинг кўлидан нима ҳам келарди? Булар унинг шеърлари эканини қандай қилиб исбот қила оларди?

У то уруш тугагунига қадар аламини ичига ютиб юрди. Кейин Москвага ўз институтига қайтди — кўкси тўла орден, аъзойи-бадани жароҳат, лекин дил жароҳати каттиқ тирнар эди. У албатта, ўша пайтдан бери кўп шеърлар ёзди, шеърлари газеталарда неча марта таъбир босилиб чиқди, ҳатто калин журналда фронт лирикаларининг анча-мунчаси босилиб чиқди, лекин унинг назарида илгариги шеърларидаки қилиб ҳеч қачон ёза олмайдиганга ўхшарди.

У берилиб ўқир, шеърлар ва ҳикояларни кўп ёзар, ёш авторларнинг, аксари ўртоқларининг асарларини тақриз қилиб, мақолаларни бойитарди. Бу асарларда дилидаги алам сезилиб турарди. Лекин кунлардан бирида шеърлар тўплами кўлига тушиб қолди, унинг ичида ўзининг энг севимли шеърлари ҳам бор эди. У ҳаяжон билан бу шеърларни яна ва яна ўқиб чиқди — ахир у хато қилиши мумкин эмасди! Яна таниш шеърлар, улар орасида унинг учун энг азиз шеърлари. Ҳеч нарсага солиштириб кўришнинг кераги йўқ эди, у ўзининг уруш укубатларида ёзилган шеърларини ёд биларди.

Китобнинг бошига ва охирига қаради, бу шеърларнинг ярадор солдат юк халтасидан олингани ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган эди.

Павел шеърларини такрор-такрор ўқирди. Чиройли, зўр, салобатли, жарангдор шеърлар. Павел шеърларни ўқир экан, кўз ёшлари шашкатор оқиб тушарди. У суюнар, лекин шеърнинг остида номи турмаганидан хуноб бўларди.

Унинг миясига келган дастлабки фикр — шу одамнинг олдига бориш, бу шеърларни шу Павел ёзганини, у тирик-лигини ва ўз ҳуқуқини тиклашни истагини айтиш бўлди. Бироқ, шунчалик тубанликка борган одам олижаноблик қила олиш қобилиятига эгамикан? Бориб унинг кўчирмачи экани ҳақида айтиш керак. Бироқ, қанақа исботи бор? Ахир, ҳаммаям бориб, шундай дейиши мумкин-ку! Нима билан исбот қиласан! Кимга кўпроқ ишонишади: машхур ёзувчигами ёки номини чиқмаган студентгами?...

У ўзини ҳар томонга уриб кўрди, лекин ҳеч қандай йўл билан ўзининг ҳақлигини исбот қила олмаслигини ўйлаб қолди. Йўқолган нарсани катта бахтсизлик деб ҳисоблашдан бошқа илож йўқ. Ақл ўзинини бос дерди, бироқ юрак саркашлик қиларди. Павелнинг юраги сиқилар, эзилар ва тинчлик бермасди. Туни билан мижжа қокмади: эрталабгача кўзи очиқ шифтга қараб ётди, кимгадир ҳақлигини уқтирарди.

Бир неча кундан кейин уни поликлиникага олиб келишди. Врачлар: ҳеч тушуниб бўлмаёпти, шундай ёш йигитда хавфли инфаркт олди манзараси бўлсая, деб ҳайрон бўлишарди.

Мен шаҳарда конференцияда эдим, у ерга бориб турардим, шу куни клиникани кўраётганимда ошнам, бўлим мудир беморга ишора қилди: «Мана бу қизиқ ҳодиса: студентда инфаркт олди ҳолати».

Мен электрокардиограммани кўрдим — юракнинг жуда яхши ишлаши, тонлари жарангдор типик бўлгани ҳолда юрак ниҳоятда кислородга ёлчимай қоляпти, ана қизиқ бир помувофиклик. Юракни озиклантирувчи томирлар қаттиқ спазмининг худди ўзи. Склероз эмас, томирлар девори яллиғланиши эмас — фақат спазм. Ахир уям инфарктга олиб келиши ва одам ўлиб қолиши мумкин!..

— Рухсат этсангиз, тушликдан кейин бу ёш йигитча билан танҳо суҳбатлашсам,—илтимос қилдим дўстимдан.

Тушликдан кейин беморнинг олдига бориб, каравотининг бир четига ўтирдим. Ёнидаги каравотларда ётган беморлар чиқиб кетишди, биз ёлғиз қолдик.

— Айтинг-чи, нимадан сиқилаяпсиз? — сўрадим иложи борича майин.

— Ҳеч нарсаси. Мен жуда хотиржамман,— жавоб берди у, лекин товушида яширин дард бор эди.

— Мен шунчаки қизиқиб савол бераётганим йўқ. Сизга ёрдам берсам деган ниятдаман. Қасаллик сабабини аниқламоқчиман.

Павел узоқ вақтгача индамади, унда иккита ҳис туғён урарди: бир томондан, бу дардипи биров билишини истамас, бошқа томондан гап унинг саломатлиги ва ҳаёти ҳақида кетаётганини биларди.

Ниҳоят у дилидагини ёрди:

— Кўп йиллик меҳнатингизнинг самараси бўлган энг азиз нарсангизни биров ўғирлаб қўйса, нима қилардингиз?

— Албатта, бундан каттиқ сиқилардим. Лекин нима воқеа бўлганини менга тўлароқ гапириб берсангиз.

Шунда у менга бошидан ўтганларини гапириб берди.

— Хўш, сиз шеърларингизнинг бир қисмини йўқотиб-сиз, лекин истъдодингиз бор-ку,— дедим юпатишга уришиб.

— Алам қиларкан-да, одам бировнинг шеърлари билан шуҳрат ортирса.

— Ҳа, тўғри, бундай адолатсизликни кўриб туриб, сиқилмай илож йўқ. Лекин, мана кўрасиз, кўп ўтмайди, бу эдамнинг шармандаси чиқади. Ундан бошқа шеърларни кутишади; лекин у бера олмайди. Бир кун келадики, у шоир адо бўлади. Унинг ҳеч қачон шоир бўлмаганини шунда ҳамма билади-қўяди. Сиз бўлса ҳали ёзасиз, ёзганда ҳам ҳали кўп ёзасиз, китобларингиз чиқади, буюқ ҳақиқий шоир бўласиз, шуҳратингиз кундан-кун ортади. Нега бунисини ўйламай, нукул руҳингиз тушиб, ғамда қовурилиб ўтирибсиз? Мана оқибати — юрагингиз бардош бера олмади...

Павел таскин топди, чиройи очилди, руҳи кўтарилди. Юрагидаги оғриқ қамайди. Эртаси купи тўши ортига блокада қилдим, уч кундан кейин яна такрорладим. Оғриқ бутунлай йўқолди. Электрокардиограммада томирлар спазми ва тож томир етишмовчилигининг барча ҳодисалари йўқолди. Кетаётганимда у мени кузатгани чикди, хушчақчақ, хурсанд эди. Айтганча, менга шундай деди: «Мен ҳеч қачон ўзимни ҳозиргидек бунақа енгил сезмаган эдим. Гап юрагимнинг оғримаётганида эмас. Мен ўз келажагимга дадил боқяпман, назаримда қанақадир муҳим ва яхши ишни қила оламан». У ҳижолат тортди. Ортиқча манманлик қилиб юборди, деб ўйлашларидан қўрқиб қизарди. Менга бу йигит ёкиб қолди, унга адабпётда яна бир бор катта муваффақият тиладим, хайрлашар эканмиз, менга биринчи чиққан китобини ва кейин чиқадиган ҳамма «катта китобини» юборишини сўрадим. Ҳа, «катта китобини» дедим. Бу гапим Павелга ёкди, у яна кулди ва менга ўз асарини юборишини ваъда қилди.

Хакикатан ҳам орадан бир-икки йил ўтгач, шеърй китобини юборди, унинг кўп қисмини фронт лирикаси эгаллаган эди. Шеърлар менга ёқди. Эсимда, матбуотда у ҳақда яхши гаплар айтилган, чамаси мусохаба ҳам бўлган, китобхонлар унинг китобини қидиришган, у ҳақда ҳамма ерда яхши фикрлар эшитганман. Мен Улуғ Ватан урушида қанчадан-қанча жасорат кўрсатган Павел Матвеевнинг адабиётда машҳур одам бўлиб кетганидан, адабиётдаги машаққатли ишида муваффақиятларга эришганидан бағоят хурсандман. Павел ҳаётидаги энг оғир дақиқада учрашиб қолиб, унга ғақат тиббий ёрдам бериб қолмай, балки чин қалбимдан кўнглини кўтариб умид бағишлаганимни, унга ҳаётй маслаҳатлар берганимни ўйлаб, хурсанд бўламан.

Тахминан шу пайтларда Павел Наташа деган чиройли қиз билан танишди ва уни севиб қолиб, уйланди. Кўп ўтмай Павелни Москвага — нашриётлардан бирига масъулиятли ишга таклиф қилишди. Мен марказга навбатдаги боришимда унга қўнғироқ қилдим. У билан учрашдик, худди эски кадрдонлардек узок суҳбатлашдик. У менга ўз ишларини, режаларини гапириб берди. Паша шеърлар, поэма ёзар, улар журналларда босилиб чиқар, бошқа шоирларнинг шеърларини таҳрир қилар, уларнинг адабиётга киришига ва адабиётдан ўрин топишига ёрдамлашар эди. Лекин шунга қарамасдан, Павелнинг бошига оғир савдолар ёпирилиб келмоқда эди. Унинг ўртоқларидан бири хотинига хушторлик қила бошлади. У бу жувоннинг гўзаллигини мадҳ қилар, кадрига етмайдиган, уни ҳеч қаерга олиб бормайдиган, доимо ўзининг ва бегоналарнинг шеърлари билан банд бўладиган эридан «хафа» бўлар, шундай гўзал ва ёш жувоннинг умри беҳуда ўтаяпти, деб гапирарди.

Хуштор йигит ёш, келишган бўлиб, чиройли гапирарди. Наталья Алексеевна, шоирнинг рафиқаси, унинг усталик билан қўйган тузоғига қандай илиниб қолганини сезмай қолди, унинг қалбини шубҳалар тирнай бошлади. У эрига таъна қилар, «дўсти»нинг гапларини такрорлар, инжиклик қиларди, кўп ўтмай йиғлайдиган бўлиб қолди. Биринчи марта уйда жанжал чиқди. Бунда Павел Ивановичнинг ҳам анча-мунча айби бор эди: у хотинидан нимага сикилаётганини сўраса, унга кўпроқ аҳамият берса бўлди. эди, лекин унинг қилиқларидан аччиғанса ҳам, бари бир илгаригидек кўп ишлар, навбатдаги шеърй китобни тайёрлаш билан овора эди. Павелнинг ўртоғи Наталья Алексеевнага «оташин муҳаббатини» изҳор қилди. У кўп йиллар тотувликда ва севиб яшаган эрига ҳиёнат қилди...

Павел Иванович бу воқеадан хабар топиб, каттиқ изтироб чекди. Шунча йиллар ичнда қувончларини, бахтини ва ғам-ташвишларини баҳам кўрган, иккита фарзанд туғиб, ундириб-ўстирган садоқатли ва севимли дўсти, ёри бирдан кўкрагига хиёнат наштагини санчса. Болалари катта бўлиб қолишган, қизи — ота томонида, ўғли онасининг ёнини олади (нега отам оилага шунчалик бефарқ қаради, онамга яхши аҳамият бермади, дейди...)

Оғир, азоб-уқубатли, ғам-аламли кунлар ўтди. Яхшилик, сийлиқ келтирмади бу кунлар. Бунинг устига иш Шеърини тўпلامни нашриётга топшириш вақти келган, шеърларини тез тайёрлаш керак эди. Шеърлар бўлса, ғам-ташвишдан ҳечам мияга келмасди, саёз сатрлар устида ҳар қанча уринмасин, бари бир яхши чиқмасди. Ғамгин ҳаёллар унинг илҳом чашмасини сўндириб қўйди, шеърини бу аҳволда рўёбга чиқмайди.

Муддат ўтиб борар, тўплам эса столда ётарди, ажралишга боғлиқ ишлар кўп эди. Наталья Алексеевна эркин қуш бўлиб олганидан кейин муҳаббатини қозониш учун ўлиб-тирилган, бир ёстикқа бош қўйиб, тақдирини боғлаш, оила қуриш «иштиёқида» бўлган «дўсти» қорасини кўрсатмай қўйди. Кейин у хат ёзиб, бошқа шаҳарга ишга ўтказишгаётганини хабар қилди. Умуман мени қидирма ва мени ўйламай қўя қол, дегандек қилди. Бу гап Павел Ивановичнинг қулоғига етди: бошидаги бошқа ташвишлари устига устак хотинининг номусли ва тақдир учун алам ҳам келиб қўшилди, хотинининг ҳис-туйғулари ҳақоратланган, таҳқирланган, у ташлаб кетилган эди — унга раҳми келарди, лекин Павел кеча бутун қалбидан севган ва ҳар қандай озор етишидан ҳимоя қилишга тайёр бўлган бу одамга ҳеч қандай ёрдам бера олмас эди. Хотинининг у билан ярашишга тайёр экани ҳақидаги гаплар қулоғига чалинди, лекин у ўзини мажбур қила олмас, қалби хиёнат қилган хотинини кечира олмас эди.

Кунлар ортидан кунлар ўтди. Аёллар Павел Ивановични ёктиришарди, улар орасида Павелга ёқадиганлари ҳам бор эди. Хусусан, бир ёшгина шоира унга жуда ёқарди. Бир куни кечқурун шоира қўнғироқ қилиб, шеърини эшитиб кўришни илтимос қилди.

— Ҳозир уйингизга бораман, — деди шоира.

Уйига ҳам келди. Алламаҳалгача ўтиришди.

Шеърхонликдан кейин дилдаги гаплар тилга чиқди, деярли сирли гаплар ҳам қолмади.

— Ёлғизлик жуда жонга тегди, — деди у, — ёнимда улкан, бақувват ва меҳрибон дўст бўлишини шундай истайманки...

Улар бирга яшаб, бир-бирларини синаб кўришга, агар дилларни дилларига монанд бўлса, кейин никоҳдан ўтишга аҳд қилиб, шунга келишиб олишди.

Шунда... шундай фожиали ҳодиса бўлдики, Павел Иванович негадир жуда ожизлик қилиб қолди... Умуман, медицина нуқтаи назаридан олганда, бунинг ҳеч ажабланарли жойи йўқ, бу тўла тушунарли ҳолат. У ниҳоятда руҳан эзилган, ниҳоятда дили вайрон бўлган ва огир иш туфайли тинка-мадори қуриган эди... У ожизлигига бепарво қараб, янги ёрига ўрганиб олса, олам гулистон, ҳамма иш жойида бўларди. Бу ишда муҳими ваҳимага тушмаслик, одам ўзини касал деб ҳисобламаслиги, балки хотиржам бўлиши керак эди. Лекин у саросимага тушиб қолди, ҳатто ўзининг ожизлигидан қўрқиб кетди. Бунинг устига уялиб кетди, ёш жувон олдида довдираб қолди. У ўртоқларидан эркакларнинг ожизлигини аёллар кечирмайди, деб эшитган эди.

Аслини олганда, эркак киши учун огир бўлган бу психологик момент кўп жиҳатдан аёлнинг ўзини қандай тутишига боғлиқ бўлади. У ақлли, андишали бўлса, энг муҳими севса, худбин бўлмаса, унинг оний ожизлигига хотиржамлик билан қараб: «ҳечқиси йўқ, сен чарчагансан, бу ўтиб кетади», деса бўлди эди. Бундан ҳам яхшиси, бунга аҳамият бермаса, парво қилмаса, қанийди энди. Кейин ҳаммаси изга тушиб кетарди.

Лекин унинг янги ёри андишали аёллардан эмас. У энди ҳафсаласи пир бўлганини яширмай, бу ожизни мазаҳ қила бошлади.

Бошидаги бошқа ғам-ташвишларига бу кучли эмоционал стресс қўшилди.

Павел Иванович кейин кўп дам олди, даволанди, лекин яна ожизлик қилиб қолишдан ваҳима қилаверди. Энг ёмон руҳи сўниб, ҳаёт тонуси сўниб қолди, ижод илҳоми сусайди. У ишлашда давом этди, шеърлар ёзарди, лекин илгаригидек кучли ҳиссиётлар, янги, ноёб фикрлар келмас эди миёсига. У ҳатто бир қанча вақтгача бутунлай шеър ёзмай қам қўйди. Ҳаёти шу хилда алгов-далгов бўлиб юрган кунлардан бирида унинг олдида, сўққабош яшаётган хонасига кирдим. У шу учрашувимизда ҳатто кейинги йиллардаги ҳаёти ҳақида дарров гапириб бермади. Унинг яқин одамлари, жумладан мен ҳам сабот билан зўр иш олиб бордик, биз ҳаммамиз бир бўлиб Павелни ижодга қайтардик, унда олдинги ҳаёт тонуси деярли бўтувзай асли ҳолига келди, лекин бу бошқа воқеа, уни бу ерда гапириб ўтиришни лозим топмадим.

Бутун жаҳонда оила инсониятнинг ва жамиятнинг ривожланиши учун муҳим омил ҳисобланади. Бу одамлар ўртасида эмоционал муносабат ўрнатиладиган муҳитдир, одамлар умрининг кўпи ана шу оилада ўтади.

Оиланинг энг муҳим ва масъулиятли вазифаларидан бири фарзандларни тарбиялаш ҳисобланади. Келажак инсоннинг шахсий бахти, бўлажак оиласининг тўла сифатлилиги ва шу туфайли жамият учун қимматли бўлиши кўп жиҳатдан ота-оналарга боғлиқ бўлади.

Эр-хотиннинг бир-бирига муҳаббати ва ҳурмати одамнинг бахтли бўлиши учун гаровдир. Бусиз ҳатто одамнинг ишхонада иши яхши бўлса ҳам, уни ҳурмат қилишса ва дўстлари бўлса ҳам, энг муҳими сиҳат-саломат бўлса ҳам, бари бир бахтли бўла олмайди. Касаллик — бахтсизликдир. У одамни қаритади ва ҳалокатга олиб боради. Яхшиямки, биз эркаклар бахтига аёлларимиз кўпинча, деярли ҳамиша эри касал бўлиб қолганда, у канчалик оғир бўлмасин ва узоқ ётмасин, ниҳоятда унга меҳрибон, гамхўр, бошида парвона бўладилар, касал бўлиб қолган турмуш ўртоқларига бор меҳрларини солиб, дардига малҳам бўладилар. Ана шундай аёлларни кўрганимда қалбим қувончга тўлади ва улар учун ғурурланиб кетаман. Улар ҳеч қачон чарчаганларини, жонлари қийналганини, изтироб чекканларини билдирмайдилар ва бемор эрларининг барча инжикликларига сабр-токат қиладилар, уларга қалбларида муҳаббат, ҳурмат-эҳтиром ва садоқатларини сақлайдилар. Мен хотини оғир дардга чалинган, хусусан, юрак пороги билан йиллаб ўрнидан турмайдиган бўлиб қолганда эрининг сабр-токат билан уй юмушларини бажарганини, болаларига қараганини, бирор марта ҳам чарчаб толиққанини рафикасининг юзига солмаган, ҳатто бунни сездирмаган оилаларни кўп кўрганман.

Меҳр-муҳаббат ва ҳурмат бўлмаган оилага касаллик ҳам кўп оралайди, тезроқ ривожланади, даволаш қийин бўлади ва одамни тезроқ гўрга тикади. Менинг кадрдон дўстим, музей директори Василий Васильевич кўз ўнгимда худди тирикдек жонланади. У ниҳоятда камтарин ва жуда камсуқум одам эди, у кўришиб қолган пайтларимизда ўз дардидан ҳечам нолимасди. Шунга қарамай, унинг рангирўйидан оғир дарди борлиги сезилиб турарди. Мен унга клиникага менинг олдимга келишини, ўзини текширтиришини бир неча марта айтганман, лекин у ўзини жуда яхши сезаётганини айтарди. Мен уни зўрлаганим зўрлаган эди.

— Бўпти, — деди бир куни, — Олдин сиз менинг ишхонамга келасиз, сизга музейни кўрсатаман, кейин сизнинг олдингизга бораман.

Биз рафикам билан унинг олдида бир-икки кун ичидаёқ бордик. Василий Васильевич кўрсатган нарсалар бизда катта таассурот қолдирди. Бизнинг бу янги дўстимиз фақат ишбилармон маъмурий ходим бўлиб қолмай, балки гўзалликни яхши ҳис қиладиган, маданият тарихини яхши биладиган гамхўр хўжайин эди.

Архитектура ансамбллари альбомлари, номаълум буюк рус меъморларининг асарлари сақланаётган фотолабо-

раторияда Василий Васильевич бизга ўн саккизинчи ва ўн тўққизинчи асрларда қурилган собиқ церковларнинг расмларини, атоқли лашкарбошилар, олимлар, ёзувчиларнинг қабрларига қўйилган ёдгорликларни кўрсатди...

— Мана, менинг кўхна ёдгорликларни ҳнмоя қилиб газета ва журналларга ёзган мақолаларим. баъзилар менга ҳайрихоҳлик қилишади, ёрдам беришади, бошқалари бўлса...— у қўл силтади,— одамнинг тили ҳам бор-майди.

Кейин унинг кабинетига кирдик: нарсалар, қоғозлар, суратлар билан тўлган чоғгина хона. Бу ерда хўжайиннинг қаравот ўрнини босадиган дивани ҳам бор эди.

— Сиз шу ерда ухлайсизми? — сўрадим ундан.

— Ҳа.

— Оилангиз борми?

— Бор, оила бор,— негадир истар-истамас жавоб қилди у.— Эртага сизнинг олдингизга клиникага бораману, ана ўшанда ҳаммасини гапириб бераман.

Эртаси кун мен Василий Васильевичнинг касаллик тарихини билиб олдим, у қандайдир даражада ҳаётининг ҳам тарихи эди. Улуғ Ватан урушининг дастлабки кунларидаёқ у кўнгиллиларга қўшилган, кейин ҳаракатдаги армияга ўтиб, то ғалабага қадар фронтда икки марта ярадор бўлди, лекин ҳар сафар соғайиб, фронтга қайтди. Уруш тугагач, Ленинградга қайтди, лекин на хотинини, на кизини топди. Уйини бомба вайрон қилган эди. Эшитишига қараганда, хотини кизи билан эвакуация қилинибди, лекин поездга бомба тушибди. У хотини билан қизини кўп қидирди, лекин тополмади. Кўп йилгача Василий Васильевич сўккабош бўлиб яшади, доимо хотини билан кизи топилиб қоладиганга ўхшарди.

Ёши элликдан ошганида кўринишидан хотинига ўхшайдиган бир аёлни учратди. У ўзидан йигирма беш ёш кичик эди.

Иккинчи турмуш Василий Васильевичга бахт келтирмади. Бу аёл фақат ташқи кўриниши билангина хотинига ўхшарди. Уй масаласининг чатоклигидан у хуноб бўлар, доимо вайсар, бошлиқларнинг олдига чиқиб, яхши уй беришларини сўрашини талаб қиларди. У уйда ҳамма жойни ўзиники қилиб олди, уни ётоқхонадан ва кабинетдан сиқиб чиқарди. Хотини билан бўлиб турадиган доимий можаролардан асаби жуда бузиларди. Шу нарса аниқланганки, нерв системаси мунтазам таъсирланиб турадиган одамларни ноқулай омилар касалликка тезроқ гирифтор қилади.

Василий Васильевич кўпдан бери меъда ярасидан азоб чекарди. Бу ўз-ўзидан тушунарли: кўп йиллардан бери овқатланиш режимиға риоя қилмасди, бу хотинга уйланганидан кейин ҳам овқати тартибга тушмади. Бирок энди бунинг устига яна асаб бузилиши кўшилди. Оғрик зўрайди. Биз врачлар «меъда дискомфорти» деб атайдиган аломат қўшилди.

Василий Васильевич кўп азоб чекди, ниҳоят тоқати тоқ бўлиб, бундан тўрт йил муқаддам хирургга борди. Уни касалхонага ётқизишди, операция қилишди, унда меъда раки бор экан. Операция ва унинг касаллиги ҳақидаги хабарни эшитган хотини эрининг ҳолидан бирор марта бўлса-да, хабар олмади. Ҳатто парво ҳам қилмади. Касалхонага бормади, эри касалхонадан қайтгач, уни назар-писанд ҳам қилмади. У бўлса касалхонадан чиқибок яна ўз ишига киришиб кетди.

— Ҳозир ахволингиз қалай?— сўрадим ундан.

— Кейинги пайтларда ёмон бўлса бўляптики, яхши эмас. Иштаҳам йўқолди. Энг ёмонн овқат ютишим қийин бўлиб қолди.

Янги дўстимнинг ахволини ўйлаб, юрагим орқасига тортиб кетди. Бу ўсманинг қизилўнгачга тарқалган аломати эди. Энди операция қилиб ҳам бўлмайди.

Рентген суратини олдик. Ундаги манзара мен ўйлаганимдан ҳам ёмон эди. Меъда раки рецидив берган эди, чунки Василий Васильевич ўзига бепарво бўлиб, врачга бормаган, ўсма катта бўлиб кетган, жигарга ўсиб кирган ва тепага қизилўнгач бўйлаб тарқалган. Операция қилишга ҳар қандай уриниш фожиани тезлаштирар эди.

Мен уни клиникамизга ётқиздим. Профессор Русановни таклиф қилдим, у чиндан ҳам меъда ва қизилўнгач хирургиясининг энг яхши мутахассисларидан бири ҳисобланади. Александр Андреевич беморни жуда синчиклаб кўрди-да, бирор ёрдам беришнинг ҳечам иложи йўқ, деди. Шунга қарамай, мен клиникамизда Василий Васильевичга фақат даволанмасдан, балки ишлаши учун ҳам шароит яратиб беришга ҳаракат қилдим. Кечкурун кабинетимнинг калитини қолдирардим, у шу ерда ишларди. Яхши танланган парҳез, даво, витаминизация, қон қуйиш ва оксил препаратлари унинг ахволини анча яхшилади. У анча гайратга кирди, унда ҳаётга ва ишга қизиқиш пайдо бўлди. Бирок, дард зўрайгандан зўрайиб борарди. Бориб-бориб бутунлай овқат ўтмай қолди. У фақат қуйиб турилган оксил препаратлари ва қон ҳисобига яшарди.

Ха, бу одам жуда мустахкам иродали, мард эди. У дунёдан кўз юмишига фақат кунлар эмас, балки соатлар қолганини яхши билса-да, ишлашда давом этар, турли муассасаларга материал тайёрлаш учун шошилар, ўтмиш ёдгорликларини вайрон бўлишдан сақлаб қолиш учун жон куйдирарди.

У сўнгги нафасигача ишлади. Охирги марта кабинетига кирди-да: «Раҳмат сизга, раҳмат...» деди. Кейин чиқиб кетди. Кечқурун «ортиқ кучим қолмади», деди. Кейин индамай қолди. Хушидан кетди. Кечасига бориб, жони узилди.

Мен узок йиллик врачлик ҳаётимда одамларнинг қандай жон беришини кўп марта кўрганман. Довюррак, жасур ва шижоатли инсонлар ажал заҳрини ваҳимасиз, мардлик билан сипқорадилар.

Рус кишиси қалбининг гўзаллигига мен ҳамиша қойил қолиб келаман. Унинг мардлиги оддий, дабдабали эмас, у қамтарона ҳаёт кечиради, ҳеч нарсасига даъво қилмайди, ўлим хавфини ва ҳатто ўлимнинг ўзини мардлик билан кутиб олади. Турли даврларда яшаган ёзувчилар ва шоирлар халқимизнинг хавфли дақиқаларда кўп марта кўрсатган мардлигини ва қалб поклигини жуда усталик билан ёзиб қолдирганлар.

Мана, Александр Твардовскийнинг «Василий Теркин» асаридан сатрлар:

Жангда бир ўқ ялаб ўтди,
Яра битди — гап ҳам битди.
Қолдим куршовда уч бора,
Уч бор қолдим топиб чора.

Хоҳ тепадан, хоҳ тўғридан,
Хоҳ қиялаб, уч қаватлаб
Ўқ ёмғирин ёккан билан
Омон чиқдим жонни сақлаб

Неча бора оддий йўлда
Сафар чоғи тўзда қолдим,
Емоқ-ичмоқ ўлда-жўлда
Сарсон жон бериб, жон олдим...

Жангчи деган тинмас аммо:
Ўчокка ё жангга чопар.
Ҳар жабҳада қилиб сафо
Еб, чекишга илож топар.

М. Ю. Лермонтов 1812 йилдаги Ватан уриши жанги арафасида рус солдатларининг рухий кайфиятини жуда жонли ва ёрқин тасвирлаган. Ўша даврда душман қарор-

гоҳида жанг олдидан солдатлар ўзларининг мардликлари билан керилганлар, ўзларини бўлажак жангга бефарқ, бамайлихотир кўрсатганлар — кулишган, каттиқ-каттиқ ҳазиллашишган, Рус қароргоҳида кундалик оддий ҳаёт давом этган, солдатлар жангга жиддий тайёрланишган.

Сокни эди бизнинг очик лашкаргоҳимиз,
Эскиб кетган бош кийимни ювсақ биримиз
Найзамизни чархлар эдик бошқа биримиз,
Зарда билан вайсар эдик мўйловни тишлаб

Шоир оддий рус деҳқони тимсолида халқнинг буюк қалбини кўрди. Маъна, А. С. Пушкин эмиа деб ёзган «Рус деҳқонига бир қаранг: унинг хатти-ҳаракатида ва гап-сўзида куллик каби ҳокисорликдан асар борми? Унинг довурақчилиги ва идрокчилигини гапирмаса ҳам бўлади». Унинг ҳамма нарсани ўрганиб олиши маълум. Эпчиллиги ва чаққонлиги одамни ҳайрон қолдиради. Французлар un badaud* деб атайдиган нарсани бизнинг халқимизда ҳеч қачон кўрмайсиз; сиз рус халқида ҳеч қачон бошқа халқларга қараб бемаъниларча ажабланишни ҳам, подонларча жирканишни ҳам кўрмайсиз!». Бизнинг шоиримиз рус халқи ҳақида бундан юз эллик йил олдин шундай деб ёзган эди. Ғарбдаги баъзи ёзувчиларнинг рус халқини қўпол ва нодон халқ, гўё унга инсонийлик бегона, у фақат пиянисталик ва бузуклик билан ҳеч нарсадан ажралмайди, деб тасвирлаши нақадар қабиҳлик. Улар совет халқига атайлаб туҳмат қилиш ниятида унинг фашистлар Германияси устидан қозонилган ғалабадаги ролин камситишга уринадилар, ҳозир ғарбдаги кўпгина ёзувчилар совет жангчиси образини бошқача тусда кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Уни бошқа мамлакатлар территориясида бебошлик қилувчи, шавқатсиз, зўравонликка мойил, бузук қилиб тасвирлайдилар. Бундан ортиқ бўҳтонни ўйлаб топиш қийин. Улуғ Ватан уриши даврида буюк жасорат кўрсатган, фақат ўз ерига кўкрагини қалқон қилмай, балки Европадаги кўпгина мамлакатларга озодлик келтирган совет кишиларининг олижаноблигини бутун жаҳон билади. Улуғ Ватан уруши йилларидаги бизнинг қаҳрамонлигимизни ҳеч ким камсита олмайди.

...Василий Васильевич ҳақиқий рус кишиси эди. У умрининг сўнгги дақиқаларигача мақолалар ёзди, керакли

* Меро́в (франц)

коғозларни коралади, илтимосномалар ёзди. Ватанимизнинг ҳар бир ватанпарвари учун азиз бўлган барча нарсалар учун жон куйдирди ва қўлида қалами билан жон берди. Худди хужумга кетаётган солдат каби ҳалок бўлди.

Хотини Василий Васильевич ўлгандан кейин анча кун ўтгач келди. Биринчи ва охириги марта келди. Қандайдир хужжатлар керак экан.

У билан ўзимни босиб гаплашишим кийин бўлди.

2

Мен бошқа бир воқеани айтиб бермоқчиман.

...Мен бу аёлни кўпдан бери биламан, урушдан олдин танишганман. Қамал пайтида унинг катта оиласидаги деярли барча одамлар ўлиб кетди. Унинг ўзи, кичкина ўгли ва бувиси омон-эсон қолганига ҳайронман.

Саша деган боланинг юзи узоқ вақтгача кўпчиб, териси шагамга ўхшаб оқариб юради, бу бошдан кечирилган дистрофия асари эди. У балки қамал пайтида шамоллаб қолгандир. У доим йўталиб юрарди.

Елена Аркадьевна менинг олдимга Сашани етаклаб келди ва уни кўриб қўйишимни илтимос қилди. Биз унда чап ўпканинг бутунлай зарарланганини аниқладик, унда хроник пневмония таъсирида бронхлар кенгайиб кетган эди. Бундай кенгайган бронхларда, бизнинг тилимиз билан айтганда, бронхоэктазларда балғам йиғилиб қолади, йиринглайди ва ёмон кўчади, интоксикациянинг доимий ўчоғига айланади. Бунда бемор доимо ўзини ёмон сезади: холи қурийди, температураси субфебрил бўлади, иштаҳаси бўлмайди, ишга ярамайди.

Бу ходисаларнинг барчаси болада анчадан бери бор эди, агар бувиси бўлмаганда, у балки ўлиб қоларди, чунки бувиси неварасини жон-дилидан севар, умрини унга бахш этган, уни ниҳоятда асраб-авайлаб парвариш қиларди.

Бу сафар ҳам Елена Аркадьевна ва Саша билан бувиси ҳам бирга келди. У неварасини бизда қолдиришга ҳечам унамай туриб олди, уни зўрға кўндирдик.

— Уни бу ерга аллақачанок олиб келардим,— деди Елена Аркадьевна,— лекин хирургдан сўз очдим дегунча бувисининг ўтакаси ёрилади. Болада бронхоэктаз борлиги, бутун ўпкани колагани аниқлангандан кейин мен ойиси билан бувисини чақирдим, уларга бронхограммани кўрсатдим ва операция қилмасликнинг иложи йўқлигини айтдим. Сашага бошқа йўл билан ёрдам беришнинг иложи йўқ.

Буви кўз ёши килди ва операцияга асло розилик бермаслигини ҳамда бу ҳақда ариза ёзишини айтди. Она бечоранинг ҳам юраги адо бўлганди, лекин операцияга рози бўлди. Биз биргалашиб бувини кўндира бошладик.

Ахири ҳозирча Сашани терапия йўли билан даволаймиз, аҳволини яхшилаёмиз, уни операцияга тайёрлаганимиздан кейин бу масалага қайтамыз, деган маслаҳатга келдик.

Биз болани бир ойдан ортиқ даволадик ва анча яхши натижаларга эришдик. Унда балғам йўқолди, иштаҳаси очилди, қон таркиби яхшиланди. Анча семирди ҳам, кўп йиллар ичида биринчи марта ўзини соғлом сезди.

Постурал дренаж, яъни гавда вазиятини ўзгартириб, дренаж қилиш ана шундай яхши натижага олиб келди. Биз ҳар куни Сашани гоҳ қорни билан, гоҳ кушеткада кўндаланг ёнбошлатиб ётқизамиз, боши билан кушеткадан энгашишга ва йўталишга мажбур қиламиз. Худди қопларга ўхшаш кенгайиб кетган бронхлардаги балғам пастга оқиб тушади ва беморнинг йўталиши осон бўлади, балғамдан қутулгандан кейин бирдан енгил тортади. У қувватга кириб қолди, ҳаётга қизиқиш пайдо бўлди.

Сашанинг бундай аҳволини кўриб, касал ўпка олиб ташланса, йигитчанинг бутунлай соғлом бўлишига яна бир бор ишонч ҳосил қилдик. Лекин буви бошқача ўйлади. У шундай деди: «Сиз қандай даволаган бўлсангиз, шундай даволаш менинг ҳам қўлимдан келади — болани операция қилиб, тагин шўрини қурииб қўймайлик».

Биз ҳар қанча ҳаракат қилсак ҳам бўлмади, Сашани уйига жўнатиб юборишга мажбур бўлдик.

У ўрта мактабни, кейин институтни битирди, инженер бўлди, лекин илгари болалигида қандай бўлса, шу хилда бутунлай бувисининг измида бўлди.

Елена Аркадьевна эри урушда ўлгандан кейин кўп йиллар ёлғиз яшади, кейин эрга тегиб, Москвага кўчиб кетди. Буви Сашани юбормади, шунинг учун у бувисига яна ҳам қарам бўлиб қолди. Лекин бувисининг бу қадар меҳрибончилигидан сиқиларди. Ҳеч нарса ҳақида ўйламаслик, ҳеч нарса ҳақида қайғурмаслик унга ёқарди. У Люся деган қизга, чамаси, бувисига ёққани учун ҳам уйланди. Люся эса уни севмай теккани учун унга бепарво бўлди. Аста-секин Саша учун шундай шароит юзага келдики, у руҳан қаттиқ сиқиладиган бўлиб қолди. Хотин очикдан-очик уни менсимасди, чунки Сашанинг оғзидан бадбўй ҳид келарди. У эрининг қасалмандлигидан уялар ва у билан на кинога, на театрга боришга ҳеч унамасди. У балғамни

чикариб юбориш учун бошини ерга қилиб турганда хотини уни майна қилиб қуларди. Саша хотини олдида бундай қилмасликка уринар, шунинг учун аҳволи ёмонлашарди.

Орадан бир неча йил ўтди. Сашадаги ўпка касаллиги устига юракдаги огрик қўшилди. Врачлар кўкрак кишиши (стенокардия) борлигини аниқлашди. Сашага албатта курортга бориб даволаниш зарурлигини айтишди. У Люсяни бирга боришга зўрлаб кўрди. Лекин Люся унамади, бир ўзи боргиси келмади. Ниҳоят огрик чидаб бўлмайдиган даражага етганда у бир ўзи курортга кетди. У ерда худди тарки дунё қилган одамлардек юрди, ҳеч нарсани ўйлагиси ҳам, бу дунёда яшагиси ҳам келмас эди.

Курорт унга ёрдам бермади. Уйга қайтиб келгандан кейин Люсянинг ажралиш учун ариза берганини билди Александр хотинининг кетганига қуймади ҳам.

У энди ўттиз беш ёшга борган бўлса ҳам, худди чоллардек мункиллаб қолган, хотин ҳақида ҳам, оила ҳақида ҳам ўйлагиси келмасди. У ўз гамига ўзи ковурилди, фақат касаллигини ўйларди холос. Бироқ даволаниш учун врачларга илгаригидек бормас эди. У атрофидаги аёлларга ҳам назар солмасди.

Айтганча, ходимлардан бири Анюта унга ёқарди. Бир куни икковлари ишдан пиёда қайтар эканлар, у Анютанинг бошидан ўтганларини билиб олди. У ўн етти яшарлигида бир йигитни севиб қолибди. Бу йигит кўн вақтгача уни лақиллатиб юрибди, кейин бошқасига уйланибди. Бу қадар қабиҳликдан кейин Анюта эркак зотини ёмон кўриб қолибди.

— Энди сиздек йигитга кўнглим сал илиди,— деди Анюта табассум қилиб. Мана, кўриб турибсизки, сизнинг ёнингизда кетяпман.

Анютанинг тарихи Александрда жуда кучли таассурот қолдирди.

— Сиз қаҳрингизни қаттиқ қилмаслигингиз керак, деди у Анютага.— Бунақа йигитлар кам учрайди, лекин бор. Айтганча, у одамми?

У бу ҳақда қуйиб-пишиб гапирарди, чунки унинг ўзини ҳам хотини ташлаб кетган эди. У ҳам Анютага бошидан кечирганларини гапириб берди.

Ўша оқшомдан бошлаб улар дўстлашишди, кейин эса бир-бирларини севиб қолишди. Улар турмуш қуришди. Бир неча йилгача бахтиёр яшашди, ҳеч нарсани ўйлашмади. Хотини унинг касаллигини билар, унга ғамхўрлик қилар, касалликка қарши курашишида мадад берарди,

Сашанинг аҳволи анча яхши эди. Бирок, уларда бола йўқ эди. Вакт ўтиши билан бу Александрни ташвишга сола бошлади. Хотиним туғмас бўлса керак, деб шубҳаланди. Бир куни хотинига:

— Факат шу боламизнинг йўқлиги ёмон-да. Докторга бир учраб кўрсанг бўлармиди? — деди.

— Борднм,—деди Анюта бамайлихотир.— Менда айб йўқ экан. Ҳамма гап сенда.

У эрининг дилини оғритиб кўйишдан чўчиб, секин шивирлади:

— Балки, ўпкангдаги дардингни таъсири бордир.

Саша қотиб қолди. У ҳеч қачон бу ҳақда ўйлаб кўрмаган эди.

Шу куниёқ у врачга борди. Унга ўпканинг доимо интоксикация бериб туриши гормонал функцияни босиб қўяди. Бутун организм бунга ўрганиб қолган, лекин янги пайдо бўлаётган ҳужайралар бунга мослаша олмайди, дейишди.

— Ўпкани олиб ташлаш керак,— дейишди унга.

Шундай қилиб, орадан йигирма йил ўтгач, Александр, Елена Аркадьевна яна менинг кабинетимга кириб келишди. Анюта ҳам улар билан бирга эди.

Ўша даврдан бери хирургия катта ютуқларга эришди. Лекин Сашанинг касаллиги ҳам индамай турмаган эди. Анализлар қилингач, мен Елена Аркадьевна билан Анютани чақирдим.

— Мана бу суратларни кўряпсизми? Чап ўпкада соғ жой йўқ. Унинг ҳаммаси чандиқлар ва кёваклардан иборат, балғам ана шу ерда туриб қолиб, йиринглайди. Кейин у қонга заҳар каби сўрилиб, бутун организмдаги барча ҳужайраларни заҳарлайди. Бундай беморнинг танасидаги бирорта орган ҳам нормал ишлай олмайди, чунки уларнинг ҳаммаси заҳарланган. Бирок, мия ва жигар жуда ёмон аҳволда қолади. Вазнига кўра одам оғирлигининг озгина қисмини ташкил этадиган бу иккита орган юракдан чиқадиган қоннинг деярли ярмини истеъмол қилади. Модомики, улар кўп қон олар экан, демак, токсинлар ҳам уларга кўп тушади. Аслини олганда, улар доимо заҳарланиш ҳолатида бўлиб туради.

Бирок, бу ҳали ҳаммаси эмас. Юрак қонни иккала ўпка орқали чиқаради. Унинг биттаси ишламайди, у қонни кислород билан таъминламайди. Бинобарин, у орқали қон бефойда ўтади, юрак ўзининг ярим ишини бекорга ўтказди. Ўйлаб кўринг-а, у қанчадан-қанча фойдасиз меҳнат қилади!

Унда ўпка томирлари юраги остида туради. Уларга етиб бориш учун уни қўл билан ўнгга суриш керак. Ахир шундай беҳол юрак қўлнинг шу қадар кучли сиқишига бардош бера оладими?

— Энди нима қиламиз, Федор Григорьевич!

— Ҳозир биз нима қилишимиз ҳақида қатъий қарорга келиб олишимиз керак. Қасалликнинг бу хилда узоққа чўзилиши томирлар деворида кескин ўзгаришлар пайдо қилади. Боғлаётганда, куч ҳисобга олинмаса, бундай томирни ип билан худди устарада кесгандек кесиб юбориш мумкин. Ана шунда ҳечам қонни тўхтатиб бўлмайди!..

— Сиз ёрдамчиларингизга айтинг, улар томирни кесиб юбормаслик учун ипни секинроқ тортишсин.

— Агар қаттиқ тортмаса, лигатура чикиб кетиши мумкин, яна ўша аҳвол рўй беради, балки бундан ҳам ёмон бўлар.

У анчагача миқ этмай ўтирди, кейин деди:

— Бари бир таваккал қилиш керак. Унинг ҳозир бирдан-бир умиди операциядан. У сизга жуда ишонади.

— Сизга ёлғон гапиргим келмайди, Елена Аркадьевна, агар бундан йигирма йил муқаддам ўзим операция қилишга зўрлаган бўлсам, ҳозир, унинг зарурлигини ва ҳатто муқаррарлигини яхши тушунганим ҳолда бу ишга ҳечам қўлим бормаяпти. Қувватимам илгаригидакамас, жуда узоқ зўриқишни кўтара олмай қолганман, деб қўрқаман. Майли, ёшроқ хирург...

Мен узоқ йиллик хирурглик умримда биринчи марта шу гапларни гапирдим. Бу гапларни айтиш менга осон бўлмади, лекин мен самимий, тўғрисини айтдим.

— Нималар деяпсиз, Федор Григорьевич! — илтижо қилди у. — Бу ҳақда гап бўлиши ҳам мумкин эмас. У сизга ишонади. Фақат сизга.

— Мабодо бирор кор-ҳол бўлиб қолса-чи?

Елена Аркадьевна узоқ сукутга чўмди, кейин оҳиста деди:

— Нима бўлса ҳам биздан асло ёмон гап эшитмайсиз. Сиз ахир операцияни илгари қилишни таклиф қилувдингиз-ку...

— Майли, худо ёр бўлса, иш яхши бўлади. Сиз нима деб ўйлайсиз, Анюта?

— Елена Аркадьевна рози бўлсалар, мен ҳам розиман.

Биз Сашага операциянинг қанчалик хавфлилигини айтиб ўтирмадик. Биз аксари беморларни ваҳимага солмасликка ҳаракат қиламиз, лекин қариндошларига ростини айтаман.

Операцияга кирар эканман, хаяжопланардим Меннинг кўзим тушган нарсалар ўйлаганимдан ортиқ бўлиб чиқди. Кўкрак бўшлиғи бутун чапдикли битишмалардан иборат эди. Унга кириш учун ҳар сантиметрга курашиш қисрак эди. Томирлар битиб кетган, майда, уларни ушлаш ва боғлаш қийин, юзасининг ҳаммаси қонаб турибди. Биз кўкрак қафаси жароҳатини очиш ва ўпкага етиб бориш учун кўп куч сарфладик. Бу сзда энг қийин иш турарди ўпкани битишмалардан халос этиш ва унинг томирларига ва бронхларига бориш керак эди. Худди ўйлаганимдек, чапдикланган-бужмайган ўпка юракни касал томонга тортган, у ўпка ва бронхларнинг барча томирларини ёпиб қўйган эди.

Биз чандикларни кесиб, томирлар бўлиши керак бўлган жойга етганимизда карасак, юрак уларда «ётибди», юракни ўнгга сурмагунча уларга қўл уришнинг асло ило жи йўқ. Лекин юрак унга тегишларини «ёқтирмайди» У ҳар бир тегишга аритмия билан жавоб беради. Бу сзда эса биз уни чапга, анча қаттиқ суришга мажбурмиз. Ассистент юракни чапга биринчи марта сурмоқчи бўлганида, ёқ у шунақаям уриб кетдики, наркотизатор ташвишланиб, операцияни тўхтатишни илтимос қилди. У юрак тўхтаб қолади, деб қўрқди.

Операция пайтида озроқ тиним олганимиздан кейин менга ассистентлик қилаётган тажрибали хирург (тўғри, у менга камдан-кам ёрдамлашарди) юракни қўли билан охиёста ушлаб, ўнгга сура бошлади. У сал-пал сураар экан, юрак бир амаллаб чидади. Лекин томирларгача ҳали узок эди. Уларга етиб бориш учун юракни ўнгга анча-мунча суриш керак эди. Бирок, юракни анча суриш учун уни кучлироқ босиш керак бўларди, бунда йирик томирлар букилар ва шу туфайли юрак тез уриб кетарди. Зўр қийинчилик билан ўпка артериясига етиб бориб, унинг стволига лигатура солдим, иккала қўлим атрофидаги тўқималарни суриш билан банд бўлганидан ассистентдан тугунларни боғлашни илтимос қилдим. «Тагин ипни қаттиқ тортиб, томирни қийиб юборманг. Кучингиз кўпда?»— дедим унга.

Битта, иккита лигатура қўйдик. Томирни кесдик. Ҳаммаси яхши. Қон оқиш йўқ.

Бошқа йирик томирларни боғлай бошладик. Шундай қилиб, аста-секин қадам-бақадам юракни доимо ўнгга суриб туриб, томирларни боғладик ва кесдик, тикдик ва бронхни кесдик...

Ўпкани кўкрак девори битишмасидан ажратдик-да, уни

олиб ташладик. Бу ишга деярли тўрт соат вақт кетди. Бемор анча қон йўқотди. Биз унга тинмай қон қуйиб турдик, лекин ранги бўзариб, босими паст бўлиб ётарди.

Озгина тиним олдик-да, яна ишга киришдик. Ниҳоят, кўкрак кафасини ёпа бошладик; ковургаларни, мускулларни тикдик, терига ҳам чок қўйиб бўлдик. Мен энди қўлқопимни ечмоқчи бўлиб турган эдимки, наркотизатор ваҳима қилиб юборди:

— Беморнинг томири урмай қўйди.

Мен унинг юзига қарадим. Мурдадек оппоқ оқариб кетган эди!...

— Ичдан қон оқяпти. Тезда кўкрак кафасини очинглар.

Скальпелни ишга солиб, ҳамма ипларни кесиб ташладик. Плеврал бўшлиқни очдик. Унинг ичи қонга тўлган эди, юрак кимирламай турарди. Қайси томирдан қон оқаётганини? Қайси томирдан лигатура чиқиб кетганини?

Ўпка артериясидан хавотирланиб, юрагим ғаш эди, уни ўзим боғламаган эдим.

Кўпинча, менинг қўлларим банд бўлганда ассистент биринчи тугунни боғларди. Лекин мен шу заҳоти учини оламан-да, яна тортиб кўриб, қаттиқ боғланганини текшираман. Фавкулудда ҳоллардагина синалган ассистентга барча томирларни боғлашни ишониб топширар ва кейин текширмас эдим. Бугун эса менга тажрибали хирург ассистентлик қилди. Мен унга ишондим, бундан ташқари, техник сабабларга кўра, унинг тугунини текшира олмадим. Ҳар эҳтимолга қарши томирни қийиб юбормаслигини, яъни уни жуда қаттиқ сиқмаслигини айтдим. Лекин у тугунни етарлича қаттиқ тортганмикан деб хавотирда эдим. Мен дарҳол ўпка артерияси культи бор жойга қўл суқдим ва юрак шу соҳасининг ҳаммасини ушлаб, маҳкам сиқиб турдим. Ассистентлар қонни артиб олишди. Қон оқмас эди. Демак, мен керакли жойни сиқибман. Иккинчи қўлим билан жуда ноқулай аҳволда юракни массаж қила бошладим. Бир неча марта массаж қилганимдан кейин юрак ура бошлади. Энди қўлимни олиб, қисқич қўйишим керак. Бу осон иш эмас. Яна қон оқиши бошланиши мумкин, унда қонни тўхтатиб бўлмайди. Томирни ушлаб турибман. Сўрайман.

— Бемор қалай?

— Пульс пайдо бўлди, лекин ипсимон.

— Иккинчи венага ҳам қон қуйинг! Қонни оқизиб қуйинглар!..

Босим аста-секин кўтарила бошлади, қўлим увишиб қолди, қонаб ётган томирни ушлаб туришга кучим қолмаган эди.

Иккала венага қон беришаётганига, босим анча яхши бўлиб қолганига ишонч ҳосил қилганимдан кейин, ўпка артерияси турган жойни букланган катта дока билан босдим. Қўлимни бўшатиб, каттик қисқични олдим-да, зудлик билан докани олиб, шу онда уни томирга солдим. Қон оқиши тўхтади. Энди хотиржам тирилтиришни бошласа бўлади, зеро беморнинг бошидан клипик ўлим деган машъум ҳолат ўтди.

Саша ёш эди, у оғир операцияни кўтарди, операциядан кейинги оғир даврга ҳам бардош берди ва бир ойдан кейин уйига кетди. Саша уйига кетишидан олдин ҳеч қачон бундай енгил нафас олмаганман, бунақа тетик бўлмаганман, бунақа қувватга тўлмаганман, деди. Бунинг тушунтириб ўтирадиган жойи йўқ: ўпкани олиб ташлагач, биз фақат интоксикация ўчоғини йўқотмай, балки юракни ярим ҳисса бефойда ишлашдан ҳам озод қилдик.

Орадан бир неча йил ўтди. Қунлардан бирида Елена Аркадьевна Ленинградга келганида клиникага кирди. У Сашанинг хотини билан яхши яшаётганини айтди. Иккита фарзанд кўришибди, ахил-тоғув ва бахтли яшаётган экан.

Ҳаётда кўпинча шундай воқеалар бўладикки, ўзаро ҳурмат ва муҳаббат, эр-хотиннинг садоқатлилиги ва бир-бирига ғамхўрлиги асосида қурилган яхши, ахил оила фақат қувонч ва бахт келтириб қолмай, балки улардан ҳар бирининг узоқ йилларгача сўхат-саломат бўлишига имкон беради.

Мен кўп марта шу нарсанинг шохиди бўлганман, одамнинг ишида асабийлик бўлса, дилига донмо озор етиб турса, бунинг устига оиласи ҳам нотинч бўлса, у юрак касаллигига тезроқ чалинади.

Эр-хотиннинг бир-бирига меҳр-муҳаббати ҳукм сурган соғлом оилада одам бошқа нарсаларга қалғийди, ғамгин ўйлари тарқаб кетади ва юрак томирлари спазми бўшаши билан алмашинади. Оилавий шароит яхши бўлмай, бунинг устига ишхонада ҳам ҳунобгарчилик бўлса, бу кўшимча таъсирот бўлади ва инфарктга ёки гипертонияга олиб келади.

Хотиннинг бемехрлиги ва эрга бепарволиги, турмушнинг яхши эмаслиги касалликнинг ўтиб кетиб, оғирлашиб қолишига олиб келишини Василий Васильевич мисолида кўрдик. Меҳр-муҳаббат ва ғамхўрлик ҳукм сурган оилада,

эрми-хотинми, бирортаси ўзининг дарди бўлса ҳам, умр йўлдошининг аҳволи яхши эмаслигини, негадир рангининг захил тортиб кетганини ёки салга толиқиб қолаётганини сезади. Унинг учун жони ачиб, дарҳол врачга юборади, натижада касаллик барвақт аниқланади. Меҳр-оқибатсиз оила бўлганидан бўлмагани афзал

3

Баъзи одамларда ҳозирги кунда ҳам ахлоқ ҳақида нотўғри тушунчалар бор. Ажралишган одамни каттиқ қоралашади. Бироқ ўйнаши бор эркакни унча айбситушмайди, ҳатто иккаласига ҳам катта айб қўйишмайди. Менинг фикримча, эр-хотин бир-бирига яширинча ва донмо хиёнат қилиб юргандан кўра, яхшиси, ажрашиб кетгани маъкул.

Энгельс шундай деб ёзган: «Севги бўлмаганда ажрашиш улар учун ҳам, жамият учун ҳам яхши». Мана шунинг учун ҳам оилани сақлашга уринадиган одамнинг донмий ғамхўрлиги севгини сақлаш ҳақидаги ғамхўрлик бўлиши керакки, токи севги шунчаки ўрганиш бўлмасин.

Ким бир умр севишни ва севилишни орзу қилмайди дейсиз, бироқ ҳаётда бошқача бўлади. Ҳаёт машаққатсиз бўлмайди, дейилади халқ мақолида. Оилани помигагина сақлаш, менинг фикримча, риёкорлик, у барчага азоб-укубат келтиради ва ҳеч кимнинг дилини равшан қилмайди. Кўпчилик одамлар эр-хотин ўртасида на муҳаббат, на дўстлик, на бир-бирларига сал бўлса-да ҳурмат бўлмагани ҳолда фақат болаларни деб номигагина яшашади. Кўпинча одамлар болани деб севган ва арзийдиган бошқа одам билан турмуш қуришдан бош тортадилар, бола анча катта бўлиб қолган бўлса-ку, бунга «асло йўл қўмайди». Шунда аёл боласининг кўнглига қараб ёлғиз қолади, орзу-ўмидлари рўёбга чиқмайди.

Бундан биров ютадими? Аксари, ҳаммалари ютқицишади, биринчи навбатда болаларга жабр бўлади.

Кўпинча бола катта бўлганидан кейин сўрайди

Ойи, нега кейин эрга тегмагансиз?

— Ахир сен унамадинг-ку, шу бегона одамга тегсангиз уйдан кетиб қоламан, дединг-ку.

— Хўп қизиқкансиз-да, ойи, мен тентакни гапига кириб ўтирибсиз-а? Наҳотки ўша вақтда бунақа ишларга ақлим етган бўлса? Сиз бу масалани ўзингиз ҳал қилишингиз, ҳеч кимдан сўрамаслигингиз керак эди. Мана энди, қариганда ёлғизсиз. Мен эрим билан бошқа шаҳарга

жўнаб кстятман. Ёлғиз ўзингизга қийин бўлади-да

Эр-хотин аллақачон бир-бирига бегона бўлиб қолгани ҳолда битта уйда яшаб турганда ҳам, яхши бўлмайди, албатта. Бундай шароитда болалар фақат отаси ёки онаси билан яшагандагига қараганда кўпроқ қийналадилар. Улар бундай оилада доимо сиқиладилар, бошлари ғам-ғуссадан чиқмайди, улар ота-онанинг бир-бирига сохта муҳаббатини кўриб турганларида жуда каттиқ эзилдилар. Болалар биз ўйлаганимиздан кўра кўпроқ нарсани кўрадилар. Ота-онанинг бир-бирига носамимийлиги, баъзан бир-бирини ёмон кўриши уларнинг ҳали мурғак ва нозик нерв системасига ёмон таъсир қилади.

Тинч-тотувлик бўлмаган оилада униб-ўсган болалар ўзлари ота-она бўлганларидан кейин ширин ҳаёт қуришга ва фарзандларини қобил, меҳр-оқибатли қилиб ўстиришга кўпинча ноқобил бўладилар. Шундай йўл билан оғласи ҳам ота-онасиники сингари омонат бўлади ва оиланинг боши можаролардан, ғам-ташвишлардан чиқмайди.

Ҳаёт тажрибаси йўқлиги, билимсизлик, болаларга қандай муомала қилишни билмаслик, шунингдек, турмуш шароитининг яхши эмаслиги кўпинча шунга олиб келадики, ота-оналари ўзлари истамаганлари ҳолда болаларнинг руҳини синдириб қўядилар, уларнинг кейинги ҳаётларини нотўғри йўлга соладилар. Шундай қилиб, ота-она болалар билан битта хонада яшаганда эҳтиёт бўлиб муомала қилмаса, бола тўсатдан уларнинг қилаётган эр-хотинчилик алоқаларини кўриб қолса, боланинг руҳига каттиқ озор етказиб қўйиш мумкин. Бундай манзара боланинг руҳига жуда ёмон таъсир қилади, бу эса унинг келажакдаги бутун ҳаётига ёмон асар қилиши мумкин.

Баъзи ота-оналар қизларини барвақт юзага келадиган ишқий ҳаваслардан қайтариш учун унга ҳатто ҳар бир эркакнинг ёвузлигини, унинг бирдан-бир фикри-ёди номусига тегиш эканини уқтирадилар. Қизда пайдо бўладиган жуда кучли тормоз уни бир умрга эркакзада қилиб қўйиши мумкин. Ҳолбуки, қиз бола ўзини қандай саклаши кераклигини оқиллик билан, уни кўрқитмасдан, яхшиликча тушунтириш мумкин.

Онанинг «енгилтаклиги» туфайли очикчасига панд-насихат қилиш натижасида қизнинг ҳис-туйғусига етган озор бориб-бориб унинг оилавий ҳаётидаги муносабатларга таъсир кўрсатиши мумкин. Агар қиз бола отасини яхши кўраса-ю, лекин у онасини ёмонлаб гапиргани учун отасидан дили каттиқ ранжиса, у оила ҳақида бутунлай ёмон фикрга келади, ҳатто унинг эрига бўлган муҳаббати ҳам бу ҳисси енга олмайди.

Шундай ҳоллар ҳам бўладики, ота-она бир-бирига нишонамай ва ҳиёнат қилаётганидан шубҳага тушиб, болага бир-бирини пойлашни буюради. Бу хилдаги топшириқлар болага икки ёқлама зарар келтиради. У энг яқин одамларнинг ҳалоллигига шубҳа қилиб қолади, бундан ташқари, можароларни кўриб туриш боланинг нерв системасини бузади. Масалан, бола отасини пойлаб, унинг онасига ҳиёнат қилганини «исботласа», унинг олдида муаммо пайдо бўлади: онасига айтиб, отасини шарманда қилсинми (ахир у отасини ҳам онасидек яхши кўради-ку) ёки бу ҳақда лол-мим демай, онасини хўрлаган отасининг ҳиёнатига шерик бўлсинми? Бу хилдаги можароли воқеалар, боланинг мурғак хотирасига кейинчалик жуда ёмон таъсир қилади, у турмуш қуришга ёмон кўз билан қарайди ёки бундан ҳам ёмони хотинига (ёки хотин эрига) бемехр бўлади.

Менинг наздимда оилавий ҳаётнинг яхши бўлмаслиги, ҳиёнат, можаролар, бунинг устига оилада бўлиб турадиган уриш-жанжаллар ёки бутунлай бепарволик ва аслини олганда бегоналик эр-хотиннинг ажрашиб, олдинги оиласи билан инсоний ва дўстона муносабатини саклаб қолгандагига қараганда болага ёмон таъсир қилади. Шу сабабли, оиланинг расман сакланиб қолиши тарафдорлари бўлган одамларнинг бола учун нима ёмон: ота ёки онасиз қолишими ёки иккаласига ҳурматини йўқотиб, ёлгон ва бепарволик муҳити билан заҳарланган оилада яшашми, деган фикрлари унчалик тўғри эмас.

Мен бир ёш эр-хотинни биламан, улар доимо жикка мушт бўлиб яшашади. Уларнинг ўғли бор, у ақлли, ҳар нарсага кизиқадиган бола. Болалигида ота-онасининг жанжалларини кўриб, йиғларди, катта бўлганидан кейин жуда ўйланиб қолди. Қунлардан бирида у биринчи синфда ўқиб юрган пайтида ота-онасининг бир-бирини ҳақорат қилаётганини эшитиб турди-да, кейин бирдан секин, кўзи жикка ёшга тўлиб: «Ялинаман, уришманглар!» деди.

Ота-оналар болалар учун бир жаҳонки, улар ўзларининг ҳатти-ҳаракатларини улардан ўрганишга уринадилар, эркак билан хотинлар муносабатларини ўрнатишнинг андозасини улардан оладилар.

Болалик пайтида оиладаги келишмовчиликлар натижасида пайдо бўлган асабий ҳолат кейинчалик ёш улгайгандан кейин ҳам кўпинча давом этади. Шу нарса маълум бўлдики, ёшлари улгайганда интим ҳаётдаги турли бузилишлардан изтироб чекадиган одамларнинг кўпчилиги ота билан она ўртасида иноқлик, тинч-тотувлик бўлмаган оилада туғилганлар ва ўсганлар

Окил, рухан пок одамлар оилани бузилиб кетишдан саклаб қолиш учун баъзан чиндан ҳам жуда мардлик қиладилар. Бир воқеа асло эсимдан чиқмайди, уруш йилларида бунинг шохиди бўлган эдим. Алексей Николаевич Скобелев асли ленинградлик бўлиб, уруш бошланган кунларданок уйда севикли хотини ва қизини қолдириб, фронтга кетди. У бир куни бир гуруҳ ўртоқлари билан душман ичкарисига масъулиятли вазифага борди. Фашистлар химоя қурилмаларининг схемасини тўла чиқиб, ўз қисмларига қайтган эдилар, шунда мудофаамизнинг олдинги чизигида Алексей Николаевич минанинг ишлаш мосламасига тегиб кетди. Мина портлаб, унинг юзига урилди, қўллари кесилиб кетди... Уни медсанбатга олиб кетишди, бу ерда операция қилишди. Хайриятки, кўзига ҳеч нарса қилмади, қўлларини бўлса, нақ тирсагигача кесиб ташлашди. Клиникамизга уни операциядан кейин олиб келишди. Жароҳатлар секин битди. Унинг кўзига дунё қоронғу эди. Алексей Николаевичнинг оиласи бизнинг госпиталдан икки квартал нарида яшарди. У хотини билан қизининг тирикчилигини, энг каттиқ очарчиликдан эсон-омон чиқишганини билибди. лекин ўзидан уларга дарак бермабди, хотинининг бу чўлок эрига қандай қарашини билмабди. Мен у билан бир неча марта суҳбатлашдим, эрнинг ва ниҳоят отанинг оила бағрига қайтиб келишидан хотинийғиз фақат хурсанд бўлади, деб тушунтирдим. Лекин у хотинини чакиртиришимизга ҳечам унамас эди.

Мен Наташадан, ёнимиздаги Скобелевга қўшни уйда яшовчи санитаркадан Алексей Николаевичнинг оиласида нима гаплар борлигини секин билиб келишини илтимос қилдим.

Наташа палатага кирди-да, шундай деди:

— Алексей, мен сеникиларни кўрдим — Нина билан болаларингни. Очликдан эсон-омон қолишибди, ҳозир турмушлари яхши.

Алексей Николаевич анчагина сукутга чўмди, кейин гудурланиб сўради:

— Нина нима деяпти?

— Алексейимдан кўпдан бери хат олмаяпман, дейди. Жуда хавотирланияпман, кечасию-кундузи фикри ёдим эримда, дейди.

— Менинг бу ердалигимни, мажруҳлигимни унга айтмагандирсан ахир?

— Қандай қилиб айтай? Ахир, сен хоҳламасанг, мен айтиб жинни бўлибманми... Лекин Алексей, сен бекорга

бунака қиялпсан. Нина сени кутиб ўтирипти, жони азобда. Кўришгани чакиртирсанг бўларди!

— Хўш, чакиртирсам, менинг шу мажрух холимни кўрадимми, мени бошига урадимми? — деб бакирди Алексей Николаевич дард ва ҳатто аламзадалик билан ўзига хос бўлмаган оҳангда. Кейин юраги эзилиб, кўшиб кўйди: — Мен энди одамманми, унга нима керагим бор?

— Нина тилло хотин,— давом этди Наташа,— унакасини топиб бўпсан. Унинг менга сен ҳақингда гапирганларини бир эшитганингдайди, Алексей! Шунака гапларни гапирдики, майлийди, Алексей жонимни бир кўрсам, дийдорига тўйсам, дейди...

— Бас,— унинг сўзини бўлди Алексей Николаевич.— У ўрнига ётиб олди-да, деворга ўгирилди.

Йўқ, хотинининг садоқатидан гумони йўқ эдн. У ўзининг хотини билан айш-фароғатда кечирган бахтиёр ширин ҳаётини эслаб, хотинининг илғари қандай бўлса, шундай бағрини очиб кутиб олишига ишонарди. Лекин у ўзининг мажрухлигини, иккала қўлидан ажралганини, хотинининг эса гўзаллигини, ёшлигини ўйлар, раҳми келганидан, ўлганининг кунидан мен билан яшайди-да, деб эзиларди.

Нихоят, бир амаллаб Алексей Николаевични кўндирдик ва хотинига хат юбориб, бизнинг госпиталга келишини сўрадик. Нина хайрон бўлиб ва ваҳимага тушиб, нафаси оғзига тикилиб югуриб келди. Мен уни хонамга олиб кириб, суҳбатни зимдан бошладим. Ахийри сўрадим: «Мабодо эрингиз бутунлай майиб-мажрух бўлиб қайтиб келса, нима қилардингиз?»

У диваннинг бир четида жонини ҳовучлаб, юраги пўкиллаб зўрға ўтирарди: у қандайдир машъум нарсани айтиш учун уни тайёрлашаётганини сезиб турарди. «Айтингчи,— охиста сўради у,— у тирикми?» «Ҳа, тирик,— жавоб қилдим. «Ростдана? — иккиланиб ва қандайдир ичидан қўркиб юзимга тикилди. «Ҳа, рост!»— Хайрият-ей, худога шукур»,— деди енгил тортиб ва чўкиниб кўйди, лекин Алексей Николаевичнинг гапига караганда, у худога ишонмайдиганлардан эди.

«Ўзи қаерда? Уни бир кўрсам бўладими?» «Ҳа, бўлади. Лекин сизни огоҳлантириб қўймоқчиман. Иккала қўли йўқ. Сиз бу гапимдан қўркманг, қўлларига ҳам қараманг, бўлмаса, у жуда сиқилиб кетади».

У ранги қув ўчиб, қимирламай, ҳеч нарсани кўрмай, бурчакка тикилиб турарди. Қўллари йўқ?! Энди нима бўлади? Ҳамма ишни чаккон ва чиройли қиладиган қўл-

лари йўқ бўлса-я. Бечора Алёша иккала қўли бўлмади, энди нима қилади? Бу кўргилик қаёқда экан-а?..

Нихоят у ғамли ўйларидан ўзига келди: «Алёшани кўриш учун қаерга кирай?» «Ҳеч ерга боришнинг ҳожати йўқ. Унинг ўзи ҳозир олдингизга келади».

Мен уни кабинетимда қолдириб, ўзим палатага — ярадорнинг олдига кириб, шундай дедим: «Сизни менинг кабинетимда хотинингиз кутиб турибди». У сапчиб ўрнидан турди, ранги оқариб кетган эди, у сал гандираклаб, ўз тақдири томон кетди.

Бу учрашув жуда хаяжонли бўлди. Дастлаб Алексей Николаевич нима қилишини билмай қолди, кесилган қўлларини қаерга яширишни билмасди. Лекин Нина эрининг бошини меҳрибонлик, ғамхўрлик ва меҳр билан оҳиста силаб, бағрига босди, ўғлининг ишлари ҳақида, синглиси билан бирга отажонини қандай қилиб кутиб олишга тайёрланаётганини усталик билан содда қилиб гапириб бердики, ҳатто қўллари йўқлиги ҳам унинг эсидан чиқиб кетди. У бир марта бўлса-да, қўли йўқлигини эслатмади, фақат кесилган ўнг қўли тегиб кетганда меҳр билан силаб, ўпти. Ана шу бўсадан унинг бутун вужуди ларзага келди, беихтиёр мажруҳлиги эсига тушди. «Биласанми, Нина,— деди у оҳиста, лекин катъий.— Яхшилаб ўйлаб кўр, балки бирдан ажрашиб кетсак яхши бўлармикан, чўлоқ билан яшаб, бир умр қийналиб, эзилиб юрасанми, дейман-да. Гапимга ишон, сендан ҳечам хафа бўлмайман, ҳечам гинам йўқ, нима десанг ҳам розиман, тўғри тушуман». У эрини бағрига босди ва меҳр билан ўзига тортди. «Гапингни қара-я, Алёша! Шу гапини қандай тилинг борди? Ахир фарзандларимиз бор-а. Улар отасиз нима қилади? Уларга фақат овозингни эшитиб туриш катта бахт-ку. Мени ўйлайдиган бўлсанг, кўнглинг ҳеч қанақа хижил бўлмасин, наҳотки менга ишонмасанг? Мен ҳозир сени илгаригиданам ортиқроқ севаман. Нима, сен айбдормисан бошингга шундай кулфат тушганига? Энг азиз одамимнинг бошига оғир кун тушганда ташлаб кетсам қанақа одам бўламан? Агар менга шундай кун тушганда, нима, сен ташлаб кетармидинг?

Алексей Николаевич бу саволни ҳечам кутмаган эди, у беихтиёр ўйланиб қолди. Кейин катъий деди:

— Йўқ, мен сени ташлаб кетмасдим.

— Мана, кўрдингми? Нега ўзингни мендан яхши деб ўйлайсан? Сени қўлингдан ёмонлик келмасакан, нима, мени қўлимдан келадими? Йўқ, Алёша. Биз умримизни охиригача бирга яшаймиз.

Қўп ўтмай Алексей Николаевич госпиталдан чиқиб, уйига кетди. Мен уни уруш даврида ва ундан кейин бир неча марта кўрдим. Болалари ўсиб улгайишяпти, хотини ишлаяпти, унга ҳам инвалидлар артелидан ўзибоп иш топиб бўришибди.

Мен оғир инвалид бўлиб колган одамнинг уйига қайтиб, унга меҳрибонлик қилишмаганини ва бекаров яшаганини бир неча марта кўрганман. Кўпинча бундай шароитда собиқ жангчи ҳаётдан зада бўлади, ичишга бошлайди, тубан кетади. Алексей Николаевичнинг оиладасида бошқача бўлди. Уларникига қачон қирмай, ҳаммалари хушчақчақ, кайфиятлари яхши бўлади. Болалар ота-оналарига жуда меҳрибон. Улар уруш қаҳрамони бўлмиш оталари билан фахрланадилар, хурсанд бўлиб, митти кўлчаларини оталарининг кўли ўрнига қўймоқчи бўладилар. Нина ҳам эрига жуда меҳрибон, унинг атрофида парвона.

Аҳил, тотув оила ана шундай қилиб оила бошлиғининг бошига тушган ғамни енгиб кетди ва бу билан унинг азобларини енгиллатиб, гўё ўзаро бўлиб олишди.

«Барака — аҳил оилада» деган халқ мақоли бор. Оилада аҳиллик бўлса, ғам-ташвишлар ҳам унча билинмайди. Оиланинг аҳил, тинч-тотув бўлиши шундай улуғ бахтки, бу ҳаммага ҳам муяссар бўлавермайди, бунинг учун одамнинг дили пок, инсоний фазилатга эга, инсон кадр-қиммати билладиган бўлиши керак.

Езувчи Сергей Борзенконинг маслаҳати билан «Сердце хирурга» («Хирург қалби») номли китоб ёзган эдим, унда ўз ҳаётим, қилган операцияларим, ўзим даволаган беморлар ҳақида ҳикоя қилганман. Мен қилган меҳнатларим, ҳаётимда қилган ишларим учун ташаккур изҳор билдирган жуда кўп хатлар олдим. Хусусан, ёшларнинг менга кўрсатган мурувватидан дилим ғурурга тўлди. Йигит ва қизлар жуда кўп савол беришади, улар ҳаётнинг мазмуни, одамлар олдидаги бурч ва одамнинг ўзига муносабати ҳақида, севги ва дўстлик, садоқат ва хиёнат, инсонийлик ва разил-

лик хакида саволлар берадилар. Улар хулқ-атворимизнинг, ҳис-туйғуларимизнинг саломатлик, кайфият, руҳ ва қалб билан ўзаро қандай боғлиқлигини билишни истайдилар. Мен орамизда яшайдиган одамлар хақида, бир-биримизга қандай муносабат қилишимиз, инсон қадри хақида янги китоб ёзмокка жазм қилдим.

Одам ёруғ дунёга келган кундан бошлабоқ жамият аъзоси бўлади. У кўп ўтмай хақиқатнинг моҳиятига етади: ўз ҳаётини бошқаларга бахш этадиган, фақат одамлар орасидагина эмас, балки инсонлар учун яшайдиган одамгина хақиқий инсон ҳисобланади.

Мени улуғ ва буюқ қалби халким, оддий рус кишилари — дехконлар, ишчилар тарбиялади. Ёшлигимда уларнинг тўқсон проценти саводсиз бўлишса-да, лекин менга инсон кадр-кимматини, миллий ғурурни, ҳар қандай миллатдаги ва ҳар қандай касбдаги оддий кишини эъозлашни ва уларга ҳурмат билан қарашни ўргатишди. Улар мени ҳар қандай кўполликқа, пасткашликка, разилликка, кеккайишга нафрат билан қарашга ўргатишди. Мен ана шу улуғ халқнинг фарзанди бўлганимдан ҳамиша чин қалбимдан ғурурланаман ва Ватанимга ҳамда халқимга қанчалик меҳнат қилмайин, бурчимни адо эта олмаслигимни, фарзанд ота-онасидан шогирд устозидан абадий қарздор бўлганидек, ундан бир умр қарздорлигимни биламан. Мен китобхонларга маслаҳат бермокчимаи, ўзингизни, ўз юрагингизни, ўз жонингизни — ўз саломатлигингизни аянг. Сизнинг ҳаётингиз Ватанга, халққа керак бўлади. Фақат соғлом, маънавий куч-қувватга тўлган, жисмонан саломат ва ижод илҳоми жўш урган одамгина Ватани қудратига қудрат қўшиши, унинг гуркираб ривожланишига ўз қўллари билан ёрдам бериши мумкин.

Совет кишиларининг жисмоний ва маънавий баркамоллиги Ватанимиз енгилмас қудратининг асосидир.

Китобхонларга тақдим этилаётган ушбу китоб муаллифи Федор Григорьевич Углов СССР Медицина фанлари академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор, машҳур хирург. Ўпка касалликларини даволаш ва ўпкада операция ўтказишнинг янги методини ишлаб чиққани учун Ленин мукофотига сазовор бўлган.

Ф. Г. Угловнинг яқинда чоп этилган «Хирург қалби» (Сердце хирурга) китоби кенг китобхонлар оммасига жуда манзур бўлди. У бу китобда социалистик жамият кишиларининг муносабатлари, ор-номус, бурч, одамийлик, Она Ватанга садоқат ҳақидаги ўйлари билан ўртоқлашади.

Федор Григорьевич Углов Совет ҳокимияти қарор топгандан бери ўтган 60 йил ичида жамиятимиз эришган муваффақиятларни ҳисобга олган ҳолда янги авлодни коммунистик ахлоқ руҳида тарбиялаш, халқимизнинг бебаҳо анъаналарини унутмаслик, балки давом эттириш ҳақида сўз юритади.

МУНДАРИЖА

Биѝинчи боб.	.	.	3
Иккинчи боб.	.	.	28
Учинчи боб.	.	.	58
Тўртинчи боб	.	.	99
Бешинчи боб	.	.	121
Олтинчи боб	.	.	170
Еттинчи боб	.	.	185
Саккизинчи боб	.	.	202
Тўққизинчи боб	.	.	236
Ўнинчи боб.			263
Хотиима	.	.	284

На узбекском языке
Федор Григорьевич Углов
ЧЕЛОВЕК СРЕДИ ЛЮДЕЙ

Таржимон *М. М. Муслимов*
 Рассом *А. Лесли*
 Редактор *М. Орифжонов*
 Бадний редактор *О. Аҳмаджонов*
 Техсредактор *В. Мешчерякова*
 Корректор *М. Ҳайдарова*

ИБ №630

Териншга берилди 23.02.83. Босишга рухсат этилди 24.10.83. Формати 84×108^{1/32} Босма
 коғоз №3 Адабиёт гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л 15,12 Нашр хисоб л 15,8
 Нашр №329—81 Тиражи 50 000. Заказ №1211 Баҳаси **1 с.**

Издательство «Медицина» УзССР, 700129, Ташкент Навои, 30

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети Тош
 кент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқарishi бирлашмаси Бош корхонаси Тошкент
 Навоий, 30.

ЎзССР «Медицина» нашриёти яқин кунларда қуйидаги китобларни нашр этади.

С. Я. Д о л е ц к и й «Боламни операция қилишмоқчи»

Китоб муаллифи, СССР Давлат мукофоти лауреати, СССР Медицина фанлари академияси мухбир-аъзоси, болалар хирургии ота-оналарининг хирургга ўз фарзандларини операция қилиш керак бўлганда ёки операция қилганда кўпинча берадиган саволларига жавоб қилади, касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, асоратлари, операция техникаси, касалхонадаги кун тартиби, касалхонадан чиққандан кейин боланинг ўзини қандай тутиш кераклиги ҳақида сўз юритади.

Китоб кенг китобхонлар оммасига, жумладан, ёш медицина ходимларига мўлжалланган.

Н. Г а ф у р о в «Чим устида хоккей»

Рисолада энг қадимги спорт ўйинларидан бири — чим устидаги хоккей турига нисбатан тобора ошиб бораётган қизиқиш ҳақида оммабоп тарзда ҳикоя қилинади.

Чим устидаги хоккейни йигитлар ҳам, қизлар ҳам севиб ўйнагани сабабли, унинг спорт ҳаракати тараққиёти учун аҳамияти каттадир. Китобчада «Андижанка» қизлар хоккей командасининг спортчилари халқаро спорт майдонларида эришган улкан зафарлар ҳақида ёзилган.

Чим устидаги хоккейнинг — қадимги ва ҳозирги замон хоккейининг тарихи кўрсатиб берилади; ўйин қоидалари — ёш хоккейчилар учун алифбодир. Бу ерда ёш хоккейчиларнинг тренировка машғулотларини қандай уюштиришлари тушунириб берилади, жароҳатланган пайтда врачгача кўрсатиладиган дастлабки ёрдам ҳақида ҳам айтиб ўтилади.

Китобча ёшлар — ўрта мактаб ўқувчилари, ҳунар-техника билим юртлари ва спорт мактаблари талабаларига мўлжалланган.